प्रस्तावना.

हा चरित्रलेख पाहिल्यानें 'आध्यात्मिकज्ञानरत्नावली' मासिक पुस्तकांत खंडशः प्रसिद्ध झाला असून तो जशाचा तसा एकवट करून त्याचें प्रकृत पुस्तक बांधिलें आहे. ह्या लेखास प्रस्तावरूपानें जें कांहीं लिहिण्यासारखें होतें तें बहुतेक उपोद्घातांत आलें आहे. येथें आणखी एवढेंच सांगावयाचें कीं, हा लेख अनेक विद्वानांनीं लिहिलेल्या संस्कृत व इंग्रेजी ग्रंथांच्या आधारानें तयार केला असून, यांत बुद्ध व त्यानें प्रचलित केलेलें धर्ममत यांची बहुतेक महत्त्वाची माहिती संक्षेपानें दिली आहे. एकंदर चरित्राची व्यवस्था अशी केली आहे कीं, अथपासून इतिपर्यंत सारा लेख बोधप्रचुर व्हावा; आणि समग्र ऐतिहासिक भाग वाचकांच्या लक्षांत यावा.

उपोद्घातांत दर्शविल्याप्रमाणें या लेखांत बुद्धाच्या चरित्रांतला चमत्कारिक अतएव असंभाव्य भाग स्वतंत्र प्रकरणरूपानें देण्याचा मानस होता. परंतु ग्रंथाचा विस्तार वाढल्यामुळें व हें चमत्कारप्रकरण फारसें बोधप्रदही नसल्यामुळें तें वगळावें लागलें. ह्याबद्दल वाचक क्षमा करितील अशी उमेद आहे.

शेवटीं वाचकांस एवढीच प्रार्थना करावयाची कीं, हा लेख मासिक पुस्तकांत थोडथोडा छापावा लागल्यामुळें त्याची एकंदर व्यवस्था कशी काय आहे तें पाहण्यास संधि मिळाली नाहीं; यास्तव यांत रचनादिकांचे दोष अभिज्ञ वाचकांच्या नजरेस येणारे आहेत; तरी ह्या निरुपाय गोष्टीबद्दल त्यांनीं लेखकास गय करावी.

कृ० अ० के०

अनुक्रमणिका.

गौतमबुद्ध.

भाग पहिला.

उपोद्घात.

सुमारें अडीच हजार वर्षांपूर्वी आर्यावर्तामध्यें शाक्यराजकुलांत गौतमनामें करून एक राजपुत्र निर्माण होऊन तो जगद्गुरूच्या योग्यतेस पावल्याचें कित्येक मराठी वाचकांस फार तर कर्णोपकर्णी ऐकून माहीत असेल. त्याचें विस्तृत चरित्र किंवा त्यानें स्थापित केलेलीं धर्ममतें व नीतिसिद्धांत फारच थोड्यांना अवगत असतील. मराठी भाषेंत तर या विषयावर एकही नांव घेण्यासारखा ग्रंथ झालेला नाहीं. ह्या अद्वितीय महापुरुषाचें चरित्र व त्यानें स्थापित केलेलीं मतें यांच्या विवेचनपर शेंकडो ग्रंथ युरोपांतील निरनिराळ्या भाषांत झाले आहेत. तिकडील शोधक पुरुषांना या विषयाचें इतकें महत्त्व वाटत आहे कीं, ते नेहमीं कांहीं तरी नवीन शोध करीत आहेत, व पूर्वी प्रसिद्ध न झालेले पाली, संस्कृत वगैरे भाषांतील ग्रंथ भाषांतररूपानें किंवा मुळांत आहेत तसेच छापून प्रसिद्ध करीत आहेत. त्यांच्या जिज्ञासेमुळें व शोध[illegible] गौतमबुद्धाच्या संबंधानें पुष्कळ माहिती उपलब्ध झाली आहे. याप्रमाणें पाश्चात्य विद्वन्मंडळाचें लक्ष या विषयाकडे मोठ्या उत्कंठेनें लागलें असतां, आह्मीं त्याच्या संबंधानें अपरिमित उदासीनता दर्शवावी हें मोठें वाईट आहे. गौतमबुद्धाचा धर्म आपल्या या देशांत जरी आजला फारसा प्रवृत्त नाहीं, तरी तो येथें

सुमारें हजार बाराशें वर्षे एकसारखा चालू होता; व त्याच्यामुळें भरतभूमींतील निरनिराळ्या धर्मपंथांवर अनेक परिणाम झाले आहेत. पुनः त्याच्या धर्मपंथाचा प्रसार आज सरासरी एक तृतीयांश मनुष्य जातींत कमीजास्त प्रमाणानें झाला आहे; आणि कित्येक पाश्चात्य पंडितांच्या ह्मणण्याप्रमाणें त्याचा पुरातन ख्रिस्ती धर्मावरही पुष्कळ परिणाम झाला आहे. ह्या दोन्ही गोष्टी लक्षांत आणल्या ह्मणजे आह्मां आर्य लोकांस गौतमबुद्धाविषयीं अभिमान वाटणें स्वाभाविक आहे. कारण तो आमच्या लोकांमध्यें निर्माण झाला असून आमच्या पुरातन विद्या व धर्म यांचा त्याच्या मनावर पूर्ण संस्कार झाला होता. त्यानें स्थापिलेला धर्मपंथ आमच्या प्राचीन आर्यधर्मरूप जरठ वृक्षाची एक शाखा होय. यास्तव त्याचें चरित्र व त्याचीं धर्ममतें समजून घेण्याविषयीं आमच्या मनामध्यें अवश्य उत्कंठा उत्पन्न झाली पाहिजे. गौतमबुद्धाचा धर्मपंथ आह्मांस संमत नसला, व तो वैदिक धर्माशीं कितीही विरोधी असला, तरी त्याचें अल्पमात्र ज्ञान आह्मांस नसावें हें मोठेंच चमत्कारिक होय. त्याचप्रमाणें ह्या महापुरुषाचें चरित्र जे निःपक्षपाती पाश्चात्य पंडित वाचतात, त्यांचा अभिप्राय असा पडतो कीं, एका ख्रिस्ताखेरीज दुसरा कोणीही या महात्म्याच्या योग्यतेचा पुरुष या भूतलावर आजपर्यंत निर्माण झाला नाहीं. हें असें अलौकिक नररत्न आमच्या या भरतभूमीमध्यें निर्माण झालें असतां त्याची कांहींच माहिती आह्मां आर्यांचे वंशज ह्मणविणाऱ्या जनांस नसावी; व ती प्राप्त करून घेण्याविषयींची इच्छा आमच्या मनांत उत्पन्न होऊं नये, ही मोठी शरमेची गोष्ट आहे. आमच्या देशांतील लोकांच्या ठायीं आमच्या पुरातन गोष्टींविषयीं बेसुमार उदासीनता वास करीत आहे. तीमुळें आमची खरी योग्यता आह्मांस कळेनाशी झाली आहे. आमच्या प्राचीन चांगल्या गोष्टी-

विषयीं आमच्या ठायीं योग्य प्रकारचा अभिमान जागृत झाल्यानें आह्मांस आमच्या सध्यांच्या स्थितीची थोडीबहुत लाज वाटून स्व-सुधारणा करण्याची बुद्धि आमच्यामध्यें जागृत होण्याचा संभव आहे. प्रकृत विषय अशांतलाच एक आहे. तेव्हां त्याविषयीं महाराष्ट्रजनांस थोडीशी माहिती या ग्रंथद्वारें करून देण्याचा आमचा उद्देश आहे. तो कितपत सिद्धीस गेला आहे, तें अभिज्ञ जनांस क्रमाक्रमानें दिसून येईल.

हा ग्रंथ लिहितांना, ज्या मोठमोठ्या युरोपिय पंडितांनीं या विषयावर दीर्घ काळ परिश्रम करून ते ग्रंथरूपानें जगास सुलभ व सुगम केले आहेत, त्यांचा आधार आह्मीं घेतला आहे. त्याचप्रमाणें जे संस्कृत ग्रंथ या विषयावर आजपर्यंत प्रसिद्ध झाले आहेत, त्या सर्वांचें साहाय्य घेतलें आहे. प्रथमतः प्रकृत भागामध्यें उपोद्घातरूपानें थोडेंसें लिहून मग गौतमबुद्धाच्या चरित्राचा ऐतिहासिक तेवढा भाग देऊं. नंतर त्याच्या संबंधानें ज्या कित्येक अद्भुत गोष्टी प्रचलित आहेत, त्यांचें निरूपण करूं. एवढा भाग आटोपल्यावर मग बुद्धाचे धर्म-विचार व नीतिविचार यांचें सार देऊं. ह्याप्रमाणें प्रकृत विषयाच्या मुख्य अंगांचें विवेचन झाल्यावर बुद्धधर्माचा आजपर्यंतचा इतिहास संक्षेपतः सांगूं. हे असे एकंदर भाग आटोपल्यावर गौतमबुद्धाच्या धर्ममतांचे आमच्या देशावर व ख्रिस्ती वगैरे इतर राष्ट्रांवर कोण-कोणते परिणाम झाले आहेत तें थोडक्यांत लिहून उपसंहार करूं.

प्रथमतः प्रकृत विषयाचें महत्व आमच्या वाचकांच्या ध्यानांत चांगलें येण्यासाठीं बौद्धधर्माचा सांप्रत काळीं किती प्रसार झाला आहे तें आंकडे देऊन दाखवितों. बुद्धधर्मानुयायी जनांचे मुख्य दोन वर्ग करितात, एक दक्षिणेकडील वर्ग व दुसरा उत्तरेकडील वर्ग.

दक्षिणेकडील बौद्धांच्या संख्येचा तपशील येणेंप्रमाणें आहे.

सिंहलद्वीप	२०,००,०००
ब्रह्मदेश....	६८,८८,०७६
हिंदुस्थानांतील इतर प्रांत	२,४३,६७७
सयाम	१,००,००,०००
आनाम	१,२०,००,०००
एकंदर सुमारें.	३,१०,००,०००

उत्तरेकडील बौद्धांच्या संख्येचा तपशील येणेंप्रमाणें आहे.

जावा वगैरे दच लोकांच्या वसाहती व बाली	५०,०००
आसाम, स्पिटि, हाँगकाँग वगैरे ब्रिटिश वसाहती.	५,००,०००
रशियन प्रांत	६,००,०००
ल्यू खेन बेटें	१०,००,०००
कोरिआ	८०,००,०००
भुतान व सिकिम	१०,००,०००
काश्मीर	२,००,०००
तिबेट	६०,००,०००
मोंगोलिआ	२०,००,०००
मँन्चुरिआ	३०,००,०००
जपान....	४,०४,५३,४६१
नेपाळ....	५,००,०००
चीनदेश.	४१,४६,८६,९९४
एकंदर सुमारें.	४७,९०,००,०००

या दोन्ही वर्गांतील बौद्धांची गोळाबेरीज केली असतां पृथ्वीवर अजमासे पन्नास कोटी बौद्ध आहेत असें दिसून येईल. पृथ्वीतलावरील एकंदर लोकसंख्या सुमारें एकशेंतीस कोटी आहे. तेव्हां अर्थात् जगांतील एकंदर लोकांच्या तिसऱ्या हिश्शाहून जास्त लोक बुद्धानुयायी आहेत. त्याचप्रमाणें आजकाल सर्वत्र प्रसार पावलेला जो ख्रिस्तीधर्म त्याचे अनुयायी अवघे बत्तीसकोटी आहेत; आमच्या हिंदुधर्माचे तर वीस कोटी लोक आहेत; आणि मुसलमानी धर्माचे सुमारें साडेपंधरा कोटी आहेत. यावरून पाहतां बुद्धधर्मा इतका प्रसार दुसऱ्या कोणत्याही धर्माचा नाहीं; आणि कित्येक पाश्चात्य पंडित ह्मणतात त्याप्रमाणें खुद्द ख्रिस्तीधर्मांचीं बहुतेक उत्कृष्ट तत्वें बुद्धधर्मांतूनच घेतलीं असल्यास ख्रिस्तीधर्मपंथ बुद्धधर्मांचीच एक शाखा आहे असें ह्मणावें लागतें. याप्रमाणें प्रकृत विषयाचें महत्व फारच मोठें आहे; आणि हा गौतमबुद्धाचा धर्म आमच्या आर्यधर्मांची एक उपशाखा आहे हें मनांत आलें ह्मणजे आह्मांस त्याबद्दल अभिमानच वाटला पाहिजे.

आतां ह्या अलौकिक धर्मसंस्थापकानें या भूतलावर निर्माण होऊन कोणकोणत्या गोष्टी केल्या त्याचें थोडक्यांत निरूपण करितों.

१ हिंदुस्थानामध्यें उपाध्यायवर्गाचा जो एवढा प्रचंड व अप्रतिम जुलूम सुरू झाला होता, त्यावर गौतमबुद्धानें हल्ला करून तो अगदीं कमजोर करून टाकला; आणि त्याच्या अनुयायी जनांची सत्ता हिंदुस्थानांत जवळ जवळ हजार वर्षें कायम होती.

२ हिंदुस्थानामध्यें जातिभेदाचें जें प्रचंड बंड माजलें होतें, त्याला बुद्धाच्या उपदेशामुळें प्रतिकार होऊन तें बरेंच कमी झालें.

३ एका पुरुषानें अनेक स्त्रियांशीं विवाह करण्याची जी पद्धति कैक काळापासून चालत आली होती, ती अनीतीची आहे असें त्यानें पहिल्यानें प्रतिपादन केलें; व त्याचप्रमाणें दास्याची पद्धति सदोष

व अन्याय्य आहे असा त्यानें उपदेश केला. त्याच्यापूर्वी या दोन्ही अनीतीच्या गोष्टींस कोणींच प्रतिरोध केला नव्हता.

४ स्त्री ह्मटली ह्मणजे पुरुषाची मालमत्तेपैकींच एक चीज असून तिनें ओझीं वाहणाऱ्या पशूप्रमाणें त्याच्यासाठीं खपावें, अशी जी अत्यंत क्रूर समजूत सर्वत्र रूढ होती, ती बुद्धानें अनीतीची ठरवून असें प्रतिपादन केलें कीं, स्त्री पुरुषाची केवळ सहचारिणी असून तिची त्याच्याहून कोणत्याही बाबतींत योग्यता कमी नाहीं. त्याच-प्रमाणें ती धर्माचरण करण्यास सर्वतोपरी योग्य आहे असें त्यानें स्थापित केलें.

५ पूर्वी यज्ञयागादिकांच्या मिशानें उपाध्यायवर्ग पशुहिंसा करीत असे, तिचा निषेध बुद्धानें पहिल्यानें केला. इतकेंच नव्हे तर देश जिंकून राज्यविस्तार वाढविण्याची हांव धरणाऱ्या नृपतींला त्यानें दोष लावून त्याचें तें मनुष्यसंहारमूलक युद्धकर्म सर्वथा निषिद्ध होय असा उपदेश केला.

६ प्रत्येकानें आपआपल्यापुरतें धर्माचरण करावें अशी जी रीत पूर्वापार चालत आली होती, तिच्या ऐवजीं धर्माचरण संघ करून करावें अशी पद्धति बुद्धानेंच प्रथमतः सुरू केली. त्याचप्रमाणें त्यानें असें प्रतिपादन केलें कीं, मनुष्याच्या कर्तव्यकर्माचा निश्चय नीति व न्याय यांच्या शाश्वत तत्वांस अनुसरून करावा; पशुयज्ञ व उपाध्यायांनीं प्रचलित केलेले स्वकपोलकल्पित आचार यांत कांहीं-एक हांशील नाहीं. या गोष्टी मनुष्यानें केल्या नाहींत तर तो स्वकर्तव्यच्युत झाला असें सहसा समजूं नये.

७ स्वतांस संमत असलेला धर्मपंथ इतरांनीं स्वीकारावा अशी इच्छा धरून त्याचा उपदेश करीत फिरण्याचें तत्त्व प्रथमतः बुद्धानेंच जगामध्यें सुरू केलें; आणि या स्वधर्मप्रसारास साहाय्यभूत अशा

दोन नव्या संस्था त्यानें स्थापित केल्या. एक देशोदेशीं हिंडून धर्मप्रसार करणारांची, व दुसरी धर्मानुयायी जनांस वेळोवेळां धर्मोपदेश करून त्यांची स्वधर्मावरील श्रद्धा दृढ करणाऱ्या उपदेशकांची.

या इतक्या गोष्टी त्यानें पहिल्यानेंच जगामध्यें प्रविष्ट केल्या असें ह्मणण्यास मुळींच प्रत्यवाय नाहीं. हे एवढे फेरफार एकट्या माणसाच्या हातून व्हावे हें कांहीं लहानसान काम नव्हे. या गोष्टींमुळें त्याच्या धर्मपंथाचा प्रसार बहुतेक सर्व **आशिया**खंडात झाला. त्याचप्रमाणें कित्येक शोधक विद्वानांचें असें ह्मणणें आहे कीं, **शिकंदर**बादशहाच्या वेळीं कांहीं बुद्धधर्मप्रसारक जन **आलेक्झॅन्ड्रिया** येथें गेले होते. हें ह्मणणें या देशांत **अशोक**राजाचे जे कित्येक शिलालेख वगैरे आहेत त्यांवरून ही सिद्ध होतें. त्याचप्रमाणें दुसऱ्या कित्येक पाश्चात्य विद्वानांचें असें ह्मणणें आहे कीं, उच्च प्रतीचा **यहुदी**धर्मपंथ व हिंदुस्थानांतील पशुयज्ञनिषेधकपंथ ह्मणजे अर्थात **बौद्ध**धर्म हे एकरूपच होत. **बाबिलोनिया, पालेस्टाईन, मिसर व ग्रीस** या देशांतील उपाध्यायवर्गांनीं प्रवृत्त केलेल्या हिंसामूलक धर्मपद्धति नष्ट करण्याचा प्रयत्न बुद्धधर्मप्रसारक जनांकडूनच प्रथमतः झाला होता. ह्या बुद्धधर्मप्रसारकांनीं सदरील देशांमध्यें जाऊन तेथें निरनिराळ्या नांवांच्या मंडळ्या स्थापन केल्या होत्या असें ह्मणण्यास पुष्कळ आधार आहे. या मंडळ्यांच्या योगानें **ख्रिस्ती**धर्माच्या प्रसारास अनकूळ अशी स्थिति अगोदरच प्राप्त झाली होती. त्याचप्रमाणें बुद्धधर्मप्रसारक जनांनीं इसवी सनाच्या पांचव्या शतकामध्यें **अमेरिकेंत** जाऊन **क्वाझल कोटल** नामक एका राजाकडून पशुयज्ञ बंद करविला, असा पुरावा **चिनी** लोकांच्या ग्रंथांतून आढळतो; व **बौद्ध**लोक तिकडे गेले होते याचीं कांहीं चिन्हेंही तेथें आढळून आलीं आहेत. हत्ती, नाग, **बुद्धा**ची प्रतिमा इत्यादि कांहीं चित्रें तेथील पुरातन अवशेषांमध्यें सांपडलीं आहेत. **सर** ज-

इलिअम जोन्स वगैरे कित्येक विद्वानांचें असें ह्मणणें आहे कीं, युरोपाच्या उत्तरभागीं प्राचीन काळीं नॉर्स, अँगल, गॉथ वगैरे लोक होते; त्यांच्यामध्यें बुद्धधर्मप्रसारकजनांनीं जाऊन आपल्या धर्मपंथाचा उपदेश त्यांस केला होता असें त्यांच्या कित्येक पुरातन अवशेषांवरून दिसून येतें. आणखी असें कीं, वोडन ह्मणून जें स्कयान्डिनेविअन लोकांचें उपास्य दैवत होतें, त्याचें नांव बुद्ध या नांवाचेंच अपभ्रष्ट रूप होय. यावरून पाहतां बुद्ध उत्तर युरोपांतील लोकांचा एकाकाळीं देव होता असें वाटतें. परंतु यासंबंधानें विद्वान् लोकांमध्यें मतभेद आहे.

या सर्व गोष्टींचा विचार केला असतां असें ह्मणावें लागतें कीं, ह्या एका अद्वितीय पुरुषाच्या धर्म विषयक विचारांचा प्रभाव सर्व पृथ्वीतलावर कमीजास्त प्रमाणानें पसरून त्याच्या अनुयायी जनांनीं कोरलेलीं लेणीं, पुतळे, खांब, व इतर स्मारकें सर्वत्र दृष्टीस पडतात. हा एवढा प्रचंड धर्मविस्तार बुद्धधर्मानुयायी जनांनीं केवळ नीतीबलें करून केला. इतर कित्येक धर्मांप्रमाणें त्यांनीं कोणावरही जुलूम असा कदापि केला नाहीं. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, हा एवढा प्रभाव एका महापुरुषानें प्रवृत्त केलेल्या धर्ममतांचा व्हावा ही मानवी इतिहासांतील अत्यंत आश्चर्यावह गोष्ट होय. आणि याबद्दल आह्मा भरतखंडवासी जनांस मोठें भूषण असून आह्मीं या अलौकिक पुरुषाच्या चरितामृतपानाविषयीं उत्कंठित होणें योग्य होय.

येथवर फक्त प्रकृत विषयाचें महत्त्व किती आहे त्याचें दिग्दर्शन केलें. आतां बुद्ध या भरतभूमींत निर्माण होण्याच्या सुमारास आर्यधर्माची व समाजाची स्थिति कशी काय होती तिचें संक्षेपतः विवेचन करूं.

हिंदुस्थानवासी आर्यांचा प्राचीन धर्म जो वेदामध्यें दिसून येतो त्याचें कालांतरानें रूपांतर होतां होतां मूळस्वरूप पुष्कळच पालटलें. पूर्वकालीं जे धर्मविधि मनापासून पाळले जात असत, त्यांला पुढें पराकाष्ठेची कृत्रिमता आली. ऋग्वेदांतील देवतांची आराधना व पूजा प्राचीन ऋषि जशी मोठ्या प्रेमानें व उत्कंठेनें करीत असत, तशी आतां मुळींच होईनाशी झाली. इंद्र, उषा, वरुण इत्यादि देवतांच्या नामोच्चारणानें प्राचीन आर्यांच्या हृदयांत ज्या वृत्ति व कल्पना उत्पन्न होत असत, तशा आतां कोणाच्याही मनांत येत नसत. ह्या देवता या वेळीं केवळ नामशेष झाल्या. सोम, दुग्ध, मांस इत्यादि पदार्थांचें अर्पण प्राचीन ऋषि आपल्या आराध्यदैवतांस जसें केवळ मोठ्या भक्तीनें करीत असत, तसें आतां कांहींच होईनासें झालें. ही साधी अर्पणाची पुरातन रीति जाऊन तिच्या जागीं मोठ्या बिकट विधींचें व नियमांचें अवडंबर माजून निरर्थक अशा यज्ञादिकांच्या पद्धति सुरू झाल्या. साध्या सरळ भावानें व केवळ प्रेमानें अर्पणांच्याद्वारें स्वदेवतातर्पण करणाऱ्या प्राचीन ऋषींचे वंशज या वेळीं एक मोठी जात होऊन बसले. ही जात असा हक्क सांगूं लागली कीं, यज्ञादि विधि करण्याचा अधिकार केवळ आपणांसच आहे. देवतांचें आव्हान व आराधन करण्याचे मंत्र ह्मणण्याचा अधिकार अन्य कोणासही नाहीं. या उपाध्यायवर्गाकडून आपले विधि करून घेतले असतां, व देवतांचें आराधन त्यांच्या मुखानें केलें असतां आपणांस अवश्य पुण्यप्राप्ति होईल, एरवीं व्हावयाची नाहीं, अशी समजूत या उपाध्यायवर्गानें इतर जनांची करून दिली. तात्पर्य काय कीं, ऋग्वेदांतर्गत स्तोत्रें ज्यांनीं प्रारंभीं करून स्वाभिमत देवतांची आराधना केली, त्यांच्या हृदयांत जी धर्मवासना

व जी प्रेमळवृत्ति होती ती नष्ट होऊन लोकांमध्यें मोठमोठे बिकट विधि व निरर्थक यज्ञादि पद्धति उद्भवल्या.

परंतु पुढें कालांतरानें या अनिष्ट स्थितीस कित्येक विचारशील पुरुषांकडून प्रतीकार होऊं लागला. कित्येकांच्या मतें हा प्रतीकार इसवी सनापूर्वी अकराव्या शतकाच्या सुमारास सुरू झाला; ह्मणजे अर्थात् या पृथ्वीतलावर बुद्ध अवतरण्यापूर्वी सरासरी पांच शतकें हा प्रतीकार होऊं लागला होता. वेदकालानंतरचा जो ब्राह्मणकाल त्या कालीं सर्वत्र रूढ झालेल्या यज्ञादिकांच्या पद्धतींविषयीं कित्येक महाशय पुरुषांच्या चित्तांत अनादर उत्पन्न होऊन, व त्यांत गुंतून आयुष्यव्यय केल्यानें स्वजीवितसार्थक्य कांहींच व्हावयाचें नाहीं असें त्यांस वाटून, ते जीवात्मा व परमात्मा यांविषयीं विचार करूं लागले. त्यांचे तत्त्वविचार उपनिषद्ग्रंथांत ग्रथित केले आहेत. या सर्व विचारांचें सार असें होतें कीं, हें सारें चराचर विश्व एका ब्रह्मापासून निर्माण झालें असून तें त्याचें केवळ अंशरूप होय. त्याचप्रमाणें मृत्यु, परलोक, पुनर्जन्म इत्यादि गूढ गोष्टींचें त्यांत विवेचन आहे. आमच्या लोकांमध्यें ज्या पुढें निरनिराळ्या तत्त्वज्ञानपद्धति निर्माण झाल्या, त्या सर्वांचीं बीजें या उपनिषद्ग्रंथांत आढळतात.

याप्रमाणें त्या काळच्या आर्यांमध्यें स्वतंत्र विचार जागृत होऊन मोठमोठे गहन तत्त्वविचार निर्माण झाले होते, हें जरी खरें आहे तरी त्या काळीं अशा विचारांत मग्न होऊन इतर सर्व कर्मकांड विसरणारे पुरुष फारच थोडे असत. त्या काळचे सामान्य जन रूढ असलेल्या यज्ञयागादि कर्मकांडांतच आपला काळ घालवीत असत. हें कर्मकांड प्राचीन वेदविहित आहे, यास्तव तें केल्यानें पुण्यप्राप्ति होईल असा त्यांचा दृढ विश्वास असे. उपाध्यायवर्गास तरी हेंच हवें

असे. लोकांची या अप्रयोजक कर्मकांडावरील श्रद्धा कमी होऊं नये ह्मणून ते अनेक प्रकारचे उपाय करीत. कर्मकांडप्रशंसापर ते नानाग्रंथ लिहून जनांत प्रसिद्ध करीत; आणि त्यांची त्याकडे सर्वदा प्रवृत्ति राहण्याविषयीं नाहीं नाहीं त्या युक्ति योजीत.

ही अशी स्थिति इसवी सनापूर्वी सहाव्या शतकांत हिंदुस्थानामध्यें होती. खरी धर्मवासना जनचित्तांतून बहुतेक लोपल्यासारखीच झाली होती. जिकडे तिकडे शुष्क व अप्रयोजक कर्मकांड माजलें होतें. या वेळीं जातिभेदास अगदीं वाईट स्वरूप प्राप्त झालें होतें. ब्राह्मणांचें स्तोम मनस्वीं माजून त्यांस कांहीं विशेष अधिकार व सौलती प्राप्त झाल्या होत्या. शूद्रांसंबंधीं अतिक्रूर नियम प्रचारांत आले होते. यामुळें तेव्हांच्या कित्येक ग्रंथांतून आढळणारे सामाजिक व नीतीसंबंधीं उत्कृष्ट नियम असून नसून सारखेच झाले होते. या वेळच्या ब्राह्मणजातीचें वर्चस्व एवढें मोठें असतां त्या जातीचासुद्धां ह्मणण्यासारखा उत्कर्ष झाला नाहीं. त्यांची जात पराकाष्ठेची लोभी, अहंमन्य, अज्ञान व गर्विष्ठ झाली. ती इतकी कीं, त्या वेळच्या सूत्रकारांनीं त्या जातीला याबद्दल फार दोष लाविला आहे. ह्या काळीं आर्यांचा आश्रय पत्करून जे इतर जातींचे जन राहिले होते, त्यांस शूद्र ह्मणण्याचा परिपाठ पडला होता. ह्या आश्रितजनांस आर्यधर्मग्रंथ व धर्मविधी शिकविण्याची मनाई असे. त्याचप्रमाणें आर्यांचे कोणतेही धर्मविधि करण्याची त्यांस बंदी असे. त्यांना समाजांत कोणत्याही प्रकारचा मान नसे. त्यांस हीन लेखून उच्चवर्णीचे जन त्यांचा तिरस्कार करीत. या आपल्या हीन स्थितीबद्दल तेव्हांच्या शूद्रजनांस परम खेद होत असे. ही आपली स्थिति पालटावी असें त्यांस अहर्निश वाटे. पुढें पुढें तर या शूद्रवर्णांतील लोकांची संख्या वाढून ते निरनिराळे उपयुक्त धनोत्पादक धंदे करूं लागले. त्यांच्यों-

पैकीं कित्येकांच्या ताब्यांत मोठमोठ्या जमिनी व गांव येऊन ते मोठे वजनदार गृहस्थ झाले. असा त्यांच्या स्थितींत चांगला पालट झाला असतांही त्यांला पूर्ववत् हीन व नीच गणलें जावें हें त्यांस कसें सहन व्हावें बरें? अशा प्रकारें शूद्रजनांच्या स्थितींत योग्य फेरफार झाला असतांही तेव्हांच्या धर्म व व्यवहार एतद्विषयक ग्रंथांमध्यें त्यांच्याविषयीं अत्यंत अन्यायाचे नियम पुनः पुनः प्रणीत करीत असत.

ज्या पुरुषाच्या ठायीं सत्य व न्याय यांविषयींची प्रीति वसत असते, ज्याच्या बुद्धीला थोडाबहुत सुसंस्कार होऊन सभोंवतालची स्थिति नीट लक्षपूर्वक पाहण्याची शक्ति ज्याच्या अंगीं आलेली असते, परदुःख पाहून ज्याचें हृदय कळवळून जातें, आणि ज्यास परोपकार करण्यांतच स्वजीवितसार्थक्य आहे असें वाटत असतें, त्याच्या दृष्टीस ही या वेळची दुःस्थिति पडली असतां त्याला खरोखरीच वाईट वाटल्यावांचून रहातें ना. त्या काळीं आर्यांची जी धर्मसंबंधीं व इतर विद्या उपलब्ध होती, ती सारी गौतमबुद्ध पढला होता. तरी आपण जें कांहीं शिकलों तें कितपत हितावह व सत्य आहे याचा विचार त्याच्या मनांत उत्पन्न झाला. हा विचार करतां करतां त्याला असें दिसून आलें कीं, मानवा मानवामध्यें जे हे जातीसंबंधी निर्बंध रूढ आहेत ते सर्वथा अयोग्य होत; आणि त्याच्या दयामय अंतःकरणांत अशी उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली कीं, हीन, दीन व त्रस्त जनांची स्थिति सुधारण्यासाठीं कांहीं तरी उपाय योजावा.

वरती सांगितलें आहेच कीं, यज्ञयागादिकांच्या खटपटींत सर्वदा चूर होण्यांत कांहींच सार्थक्य नाहीं असें ज्यांस वाटत असे, त्यांस कर्मकांडाविषयीं व एकंदर संसाराविषयीं उपरति होऊन, त्यांच्या मनाची प्रवृत्ति याहून कांहीं तरी उच्चतर धर्ममार्ग आहे किंवा कसें

याचा विचार करण्याकडे होत असे. असे जन वानप्रस्थ होऊन अरण्याच्याठायीं पर्णकुटिका बांधून एकांतांत रहात असत. अशा रीतीनें संसाराचा व्याप सोडून मोकळे झाले ह्मणजे त्यांचें चित्त आध्यात्मिक विचारांकडे निर्वेधपणें लागत असे. ते सृष्टीचें अवलोकन सतत करून, स्वतांच्या मनाशीं तिचा पुनः पुनः विचार करून आत्मा, परमात्मा, परलोक आदिकरून धर्मतत्त्वांसंबंधीं अनुमानें करीत असत. याप्रमाणें स्वतंत्ररीतीनें विचार करणारांनीं स्वतांस ज्या गोष्टी सयुक्तिक व यथार्थ वाटत असत, त्यांचें प्रणयन स्वशिष्यांच्याद्वारें केलें. यांपैकीं बहुतेक विचार करणारे ऋषि पुरातन वेदाच्या आधारावरच आपले तत्त्वविचार रचीत. परंतु त्या सर्वांचें साधारण धोरण असें असे कीं, यज्ञादि कर्मे करून स्वकार्यसिद्धीसाठीं पशुहिंसा करणें युक्त नव्हे, असें प्रतिपादन करून जनचित्तामध्यें उच्चतर धर्मकल्पनांचा प्रवेश होईल असें करावें. फार तर काय पण यज्ञयागादि महाप्रसंगीं त्यांस इतर ब्राह्मणांप्रमाणें निमंत्रण गेलें ह्मणजे ते त्या समयीं तेथें अवश्य येत, आणि मग पूर्वापार चालत आलेल्या क्रमाप्रमाणें यज्ञ चालला असतां ते अध्यात्मविषय काढून भवति न भवति करीत, आणि आपआपल्या विचारांचें मंडन करण्याचा प्रयत्न करीत.

याप्रमाणें तत्त्वविचाराकडे विचारी जनांची प्रवृत्ति झाल्यानंतर यज्ञाविषयीं कित्येक ऋषींनीं अशी कल्पना बसविली कीं, यज्ञ करून ईशकृपा संपादन करावयाची ती पशुयज्ञानें कदापि प्राप्त होणें नाहीं. तर तिच्या प्राप्तीसाठीं आपल्याठायींच्या असद्वृत्तींचा होम केला पाहिजे. आपल्याठायींच्या ज्या वासना व तृष्णा आपणांस पापकर्माकडे प्रवृत्त करणाऱ्या असतात, त्यांचा यज्ञ केल्यानेंच खरी कैवल्यप्राप्ति होते. याप्रमाणें यज्ञकर्मास आध्यात्मिक स्वरूप प्राप्त होऊन बाह्य कर्मापेक्षां आत्मोन्नति विशेष हितकर असून वास्तव सुखाची प्राप्ति

करून देणारी आहे, असा उपदेश कित्येक धर्मगुरूंकडून होऊं लागला.

या उपनिषत्कालीं वेदाच्या आधारानें तत्वविचार करणारे जे जन निर्माण झाले, त्यांचें साधारणतः धोरण पाहिलें तर तें अलीकडे ज्यास वेदांतमत ह्मणण्याची प्रवृत्ति पडली आहे त्याकडेच मुख्यतः होतें, असें दिसून येतें. सर्व चराचर विश्व एका ब्रह्मापासून उद्भवलें असून तें पुनरपि त्यांतच लीन होणार आहे. नामरूपभेद जो आज दृग्गोचर होत आहे तो केवळ मायेचा खेळ आहे. ही सारी भ्रांति आहे. हा सर्व पसारा केवळ चंचल व अशाश्वत आहे. वास्तव, अचल व शाश्वत असें एक ब्रह्मच आहे. याशिवाय अन्य कांहींच नाहीं. नामरूपभेद उत्पन्न होऊन आत्म्यास उपाधित्रयाच्या योगानें शोक व जन्ममरण हीं प्राप्त झालीं आहेत. यांपासून मुक्त होऊं इच्छिणारानें ऐहिक किंवा पारलौकिक सुखविषयांच्या प्राप्तीची लालसा धरूं नये. त्यांविषयींच्या कामनांचा समूळ उच्छेद करावा. ह्मणजे मोक्षसिद्धि सुगम होऊन अंतीं परमात्म्याच्याठायीं प्रत्यगात्मा या जड कलेवरामुळें प्राप्त झालेल्या बंधनांचा छेद करून लीन होतो.

ह्याप्रमाणें परब्रह्मीं लीन होईपर्यंत जीवात्म्यास जन्ममरणरूप संसृति भोगावी लागते. नामरूप धारण करणाऱ्या प्रत्येक जीवाच्या कर्माप्रमाणें त्यास उच्चनीच स्थिति प्राप्त होते. संसृतीचा पाश तोडण्याचे उपाय दोनः एक असा कीं, मनुष्यानें कामनांचा जय करावा, व प्रारब्धप्राप्त देहकर्में फलाशा न धरितां जीवमान आहे तोंपर्यंत केवळ अलिप्तपणें करावीं; ह्मणजे त्यास कर्मसंग न घडून तन्मूलक सुखदुःखांपासून तो मुक्त होतो. दुसरा उपाय असा कीं, आत्मविषयक अज्ञानामुळें चित्तास भ्रांति होऊन अशाश्वत काय व शाश्वत काय याचा विवेक होत नसतो, तो सत्य ज्ञानाच्या योगानें झाला

ह्मणजे अज्ञानतिमिरनाश होऊन परब्रह्मप्राप्ति होते. यास्तव मानवानें दुःख व क्लेश यांनीं युक्त अशा या ऐहिक जीवनाची मुळींच परवा करूं नये; तर शाश्वत व सतत परमानंदप्राप्तीचें आस्पद जें परब्रह्म त्याच्या प्राप्तीच्या मार्गाचें अवलंबन प्रत्येकानें करावें. क्षणभंगुर संसाराविषयींची प्रीति मनांत क्षणभरसुद्धां येऊं देऊं नये. तर त्याचा होईल तितका लवकर त्याग करून परमात्मप्राप्तीविषयीं अहर्निश प्रयत्नशील असावें.

हा असा धर्मविचार व तत्त्वविचार उपनिषत्कालीं भरतखंडांतील कित्येक भागांमध्यें प्रचलित झाला. या विचाराप्रमाणें आपला वर्तनक्रम ठेवणारे पुष्कळ महात्मे वेळोंवेळां निर्माण होऊन ते इतर जनांस आपल्यासारखे करण्याविषयीं सतत परिश्रम करीत. हा त्यांचा क्रम बुद्धाच्या काळापर्यंत अव्याहतपणें चालला होता. हा तत्त्वविचार केवळ वेदांचा आधार घेऊन प्रचलित केला होता. ह्मणून यास कोणी वेदांत असेंही ह्मणतात. परंतु बुद्धाच्या वेळीं यास ब्रह्मविद्या ह्मणत असून ती प्रतिपादन करणारांस ब्राह्मण अशी संज्ञा असे. ह्मणूनच **ब्रह्म जानाति स ब्राह्मणः** ही ब्राह्मणशब्दाची व्युत्पत्ति पुरातन काळापासून लोकसंमत आहे; आणि त्या काळीं अशाच ब्रह्मनिष्ठ ब्राह्मणांस इहलोकीं देवासारखा मान असे.

आतां या स्वतंत्र विचाराच्या युगामध्यें वेदांचा आधार न घेतां केवळ आपल्या बुद्धीच्याच साहाय्यानें जो काय होईल तो तत्त्वविचार करणारे कित्येक महात्मे निर्माण झाले, असें दिसून येतें. उपनिषत्कालास आरंभ होऊन बुद्धाच्या आगमनापर्यंत असे स्वतंत्र विचार करणारे लोक पुष्कळ झाले होते. त्यांनीं आपआपल्या बुद्धीच्या व विचारशक्तीच्या मगदुराप्रमाणें निरनिराळे तत्त्वविचार व धर्मविचार स्वशिष्यद्वारें त्या काळच्या लोकांत प्रचलित केले होते. उप-

निषत्कालानंतर जे मोठमोठे तत्त्वविचार करणारे जन झाले ते बहुतेक असें ह्मणत कीं, आपल्या विचारांस उपनिषदांचा आधार आहे; आणि हें त्यांचें ह्मणणें खोटें नसे. कारण उपनिषत्कालीं सर्व प्रकारचे धर्मविचार व तत्त्वविचार बीजरूपानें किंवा विस्तरतः होऊन चुकले होते. तेव्हां प्रत्येकास आपल्या मताला उपनिषद्ग्रंथांचा आधार आहे असें प्रतिपादन करून स्वाभिमत विचारांकडे जनप्रवृत्ति करण्यास फारशी पंचाईत नसे. हल्लीं जशीं उपलब्ध असलेलीं सर्व उपनिषदें पाहिजे त्यास सामर्थ्यैंकरून अवलोकन करावयास मिळणें शक्य झालें आहे, तसा कांहींच प्रकार पुरातन काळीं नसल्यामुळें हा असा घोटाळा वारंवार होत असे. यामुळें परस्परविरोधात्मक मतांचा पुरस्कार व प्रचार, सर्वांस पूज्य व मान्य असे जे उपनिषद्ग्रंथ त्यांच्या आधारानें होत असे; आणि या विरोधाची मीमांसा करणें त्या काळीं बरेंच अशक्य असल्यामुळें **धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां महाजनो येन गतः स पंथाः** अशी तोड सामान्य जनांस काढावी लागत असे. या प्रमाणें ज्यास जे वाटतील ते विचार जनांत प्रसिद्ध करण्याची मोकळीक असल्यामुळें आर्यावर्तांत त्या काळीं अनेक धर्मपंथ व तत्त्वविचारपद्धति निर्माण झाल्या. बौद्धधर्म हा अशांपैकींच एक होय. बुद्धाचें ह्मणणें असें असे कीं, चालू असलेलें यज्ञयागादिकांचें शुष्क कर्मकांड केवळ निरर्थक व अप्रयोजक असून पुरातन व खरा कैवल्यप्रद जो धर्ममार्ग त्याकडे जनांची प्रवृत्ति होणें इष्ट आहे; आणि सांप्रत जीं बुद्धधर्माचीं मूळचीं मतें उपलब्ध आहेत, त्यांतील बहुतेकांस उपनिषदांचा आधार आहे. यावरून पाहतां बुद्धमत हें कांहीं तरी नवीनच बंड नसून आमच्या पुरातन अगणित धर्मविचारांपैकीं व तत्त्वविचारांपैकीं कांहींकांचे मंडन करणारें होतें असें ह्मणावें लागतें. तरी वेदाविषयीं बुद्धाच्या मनांत आदरबुद्धि मुळींच नव्हती.

उपनिषत्काळास आरंभ होऊन बुद्धावतारसमयीं निदान पांचशें वर्षें तरी लोटलीं होतीं असें दिसतें. त्याच्यावेळीं शेंकडो स्वतंत्र रीतीनें तत्त्वविचार करणारे जन निर्माण झाले होते. जो तो मनास वाटतील तसे विचार लोकांत प्रसिद्ध करीत असे. यामुळें जिकडे तिकडे घोटाळा उत्पन्न झाला होता. आपलें या जगांत खरें कर्तव्य कोणतें, व परलोकप्राप्तीसाठीं कोणते उपाय योजावे याविषयीं लोकांचीं मनें साशंक झालीं होतीं. कित्येकांच्या मनांत तर परलोक, आत्मा, परमात्मा, पुण्य, पाप इत्यादि धर्मविषयक गोष्टींविषयीं अश्रद्धा उत्पन्न होऊन जिकडे तिकडे अनाचार व उच्छृंखलपणा सुरू झाला होता. कित्येकांना असें वाटे कीं, हा संसार सोडून गिरिकुहरामध्यें जाऊन बसावें, आणि तेथें तपश्चर्या करून देहदंडन करावें; ह्मणजे देवास आपली करुणा येऊन तो आपणांस मोक्षपदास नेईल. अशा प्रकारें संसारास त्रासलेले कित्येक जन महंत बनून लोकांस असा बोध करीत कीं, हा संसार केवळ असार आहे. त्याच्या पाठीस लागून कर्ममार्गामध्यें व पापी जनांच्या संगतींत आयुष्यव्यय करण्यांत कांहींएक अर्थ नाहीं. जगांतील एकंदर सुखविषय अशाश्वत व दुराचाराकडे प्रवृत्ति करणारे असल्याकारणानें त्यांची लालसा धरणें चांगलें नव्हे. तर वासनाजय करून व केवळ असंग होऊन आध्यात्मिक उन्नति साधावी. या अशा बोधाचा परिणाम ज्यांच्या मनावर होत असे, ते संसारत्याग करून केवळ विरक्त बनून या महंतांचें अंतेवासित्व स्वीकारीत असत. याप्रमाणें बनलेले गुरुशिष्यसमुदाय बुद्धाच्या वेळीं जागोजाग आढळून येत. या विरक्त मंडळ्या भिक्षान्नावर उपजीवन करीत असत. ह्मणून त्यांस भिक्षु अशी संज्ञा असे. हे संन्याशांचे समुदाय त्या वेळीं प्रचलित असलेल्या निरनिराळ्या मतांचे असत. आपलीं मतें प्रतिपादन कर-

ण्यास जें साहित्य अवश्य लागे, तें सर्व मिळविण्यासाठीं ते मनापासून उद्योग करीत यामुळें त्यांच्या अंगीं वावदूकपणा उत्तम प्रतीचा असून तो ते स्वपक्षमंडन व प्रतिपक्षखंडन करण्यामध्यें चांगल्या प्रकारें दर्शवीत असत वादप्रतिवाद करकरून त्यांची तर्कशक्ति विलक्षण वाढली होती; व संपादित ज्ञानाची उपस्थिति त्यांस वाग्वाणण्यासारखी असे.

दुःखनिवृत्ति कशी होईल हा विचार या काळीं विवेकी मनुष्यांच्या मनांत सतत घोळत असल्यामुळें ते त्यांतून मुक्त होण्यासाठीं नाना युक्ति योजीत. केवळ संसारत्याग केल्यानें सर्वदुःखविमोचन होत नाहीं, हें तत्त्व समजण्यास मुळींच उशीर लागत नाहीं. यास्तव एवढाच एक मार्ग कल्पून तेव्हांचे लोक राहिले नाहींत. कित्येकांचें असें ह्मणणें असे कीं, घोर तपश्चरण करून देहदंडन केलें असतां ईश्वरप्रसादानें मनुष्यास अलौकिक सिद्धि प्राप्त होतात. या सिद्धि मुख्यतः आठ मानल्या होत्या. कित्येकांच्या मतें या सिद्धि देहदंडनानें ह्मणजे हठयोगानेंच केवळ प्राप्त होतात असें नाहीं; तर मनोजय व वृत्तिजय करून शुद्धाचरण ठेविलें असतां मानवास त्या प्राप्त होणाऱ्या आहेत. या सिद्धींच्या योगानें मनुष्यास सर्व प्रकारच्या ऐहिक दुःखापासून मुक्त होतां येतें असें ते ह्मणत.

बुद्धाच्या पूर्वीं नांव घेण्यासारखी तत्त्वज्ञानपद्धति ह्मटली ह्मणजे एक सांख्यमतवाद्यांचीच होती. या तत्त्वपद्धतीचा मूळ प्रवर्तक कपिल नामेंकरून एक महामुनि होता. त्याचे विचार वेदधर्मास पुष्कळ सोडून होते. त्याच्या विचारपद्धतीस निरीश्वरसांख्य असें ह्मणण्याचा परिपाठ पडला आहे. त्याच्या विचारांस निरीश्वरसांख्य ह्मणण्याचें कारण असें आहे कीं, तो हें विश्व कोणी ईशशक्तीनें निर्माण केलें आहे असें मुळींच मानीत नसे. कारण त्याचें असें ह्मणणें असे कीं, जेथें मूळचें कांहींच नसतें, तेथें कोणाच्यानें कांहीं-

एक उत्पन्न करवावयाचें नाहीं. तर पदार्थाच्या ठायींच ही विकास पावण्याची शक्ति असली पाहिजे. ती पदार्थांत मूळची नसेल तर ती त्यांत कोणालाही घालतां येणारी नव्हे. गति पावणें हा परमाणूंचा स्वभावधर्मच आहे. या प्रकृतिरूप परमाणूंच्या ठायीं प्रेरकरूपानें पुरुष स्थित आहे. तो त्यांपासून अलग असा कदापि व्हावयाचा नाहीं. यांस जड व चैतन्य अशीं नांवें द्यावयाचीं. हींच काय तीं या विश्वामध्यें सद्रुप आहेत. यांच्या योगानें हें चराचर विश्व निर्माण झालें आहे. सत्त्व, रज व तम या तीन गुणांनीं युक्त जी प्रकृति तिचा पुरुष हा केवळ साक्षी आहे. तरी त्याला प्रकृतिसंगानें सुखदुःखादिकांचा अनुभव घडतो. पुरुष प्रकृतिबद्ध झाल्याच्या योगानें त्यास तीन प्रकारचें दुःख होतें. हे प्रकार अर्थात् आधिदैविक, आध्यात्मिक व आधिभौतिक होत. या त्रिविध तापांपासून मुक्त होणें हाच पुरुषास मोक्ष होय. हा मोक्ष पुरुषाची कर्मवासना नष्ट होऊन त्यास स्वस्वरूपाचें ज्ञान झालें ह्मणजे व्हावयाचा. याप्रमाणें सांख्यमताचे मुख्य सिद्धांत आहेत. या मताचा व पूर्वी निर्दिष्ट केलेल्या वेदानुसार प्रचलित झालेल्या ब्रह्मविद्येचा बुद्धमतावर पुष्कळ परिणाम झाला होता.

एकंदरींत पाहतां बुद्धाच्या पूर्वी आर्यावर्तांत पूर्वजन्म व पुनर्जन्म यांची कल्पना, कर्मानुसार बरी वाईट गति प्राप्त होते हा सिद्धान्त, ऐहिक जीवन कष्टमय व असार आहे ही समजूत, अज्ञाननाश होऊन सत्यज्ञानाच्या योगानें संसृतिमूलक दुःखाची निवृत्ति होते हा निर्णय, सर्व ऐहिक सुखाचा त्याग करून देहदंडन केल्यानें किंवा मनोजय केल्यानें शाश्वतसुखप्राप्ति होते असा उपदेश, हीं सर्वत्र रूढ झालीं होतीं. त्याचप्रमाणें शूद्रादि नीच मानलेल्या जातींस उच्चवर्णसंमत मोक्ष साधण्याचा अधिकार नाहीं; हीन जातींनीं स्वतांची कितीही सुधारणा

केली तरी त्या अस्पृश्य व नीच समजावयाच्या; मोक्षसिद्धीस तपश्चरणादि कष्टसाध्य उपायांची आवश्यकता अत्यंत आहे; यज्ञादिकर्मकांड स्वर्गादि आमिष दाखवून चित्तशुद्धीसाठीं विहित केलें आहे; इत्यादि समजुती जिकडे तिकडे पसरल्या होत्या. ह्या अशा सर्वसाधारण समजुती प्रवृत्त झाल्या होत्या, तरी आर्यावर्तामध्यें त्या काळीं विचारस्वातंत्र्य असल्याकारणानें जो तो आपआपल्या बुद्धीप्रमाणें धर्मकल्पना व तत्त्वविचार जनांत प्रगट करीत असे. याचा थोडासा मासला आमच्या वाचकांस येथें सादर करितों: कोणी ह्मणत कीं, हें विश्व अनादि व अनंत आहे; कोणी ह्मणत कीं, त्यास आरंभ असून तें सांत आहे. कोणी ह्मणत कीं, आत्मा अनादि आहे; कोणी ह्मणत कीं, त्यास आदि आहे; कोणी या अनाद्यनंतत्वाची एकवाक्यता प्रतिपादीत असत. कोणी तर असा तर्क चालवीत कीं, विश्व व आत्मा हीं अनादि आहेत तरी सांतही आहेत; जें अनादि नाहीं तें सांत असूं शकेल. कोणी तर असें ह्मणत कीं, अनाद्यनंतत्वाची कल्पना केवळ व्यर्थ आहे; सर्व कांहीं आदियुक्त व सांत आहे. याप्रमाणें नाना प्रकारीं तर्कवितर्क करितां करितां मुख्यतः दोन विचारपद्धति निर्माण झाल्या. एका विचारपद्धतीप्रमाणें जेवढें कांहीं गोचर होतें तेवढेंच काय तें सत्य आहे, असा सिद्धांत स्थापित झाला होता; आणि दुसऱ्या विचारपद्धतीप्रमाणें जेवढें कांहीं गोचर होतें, तेवढें सारें चंचलत्वास्तव असत्य होय, हा सिद्धांत रूढ झाला होता. याप्रमाणें तत्त्वविचार व धर्मविचार यांमध्यें दुफळी होऊन इहलोकाव्यतिरिक्त परलोक आहे किंवा कसें? मनुष्य मरण पावल्यावर त्याचा आत्मा शेष रहातो किंवा कसें? मनुष्यानें केलेल्या पातकाबद्दल त्यास दंड होतो तो कोणत्या प्रकारें होतो? इत्यादि प्रश्न उत्पन्न झाले होते; आणि तत्कालीन सर्वविद्यापारंगत पंडितजनांमध्यें या प्रकरणीं प्र-

चंड विवाद माजून राहिला होता. ही अशी स्थिति उपनिषत्कालास प्रारंभ होऊन बुद्धाच्या वेळीं सुमारें पांचशें वर्षे लोटलीं होतीं त्यावेळीं आर्यजनांची होती.

आतां बुद्धानें या भरतभूमींत निर्माण होऊन जें धर्ममत स्थापित केलें, त्याचें धोरण कसें काय होतें त्याचें संक्षेपतः निरूपण करून हा उपोद्घातरूप लेख पुरा करूं. जें सारें दिसतें तें अशाश्वत असून भ्रममूलक व शोकमूलक आहे. त्याची लालसा धरिल्यानें खरें सौख्य कदापि प्राप्त व्हावयाचें नाहीं, अशी समजूत सर्वत्र रुढ झाल्या कारणानें संसारमूलक दुःखापासून सुटण्याचा खरा मार्ग कोणता याविषयीं जो तो विचार करूं लागला; आणि जो मार्ग आपणास योग्य वाटला, त्याचा पुरस्कार करण्याची इच्छा प्रत्येकास स्वभावतः होऊं लागली. बुद्ध अशाच विचारी पुरुषांपैकीं एक होता. त्याच्या वेळीं मुख्यतः दोनप्रकारचे लोक समाजामध्यें दृष्टीस पडत. एका प्रकारच्या लोकांस असें वाटे कीं, पुरातन काळापासून चालत आलेलीं यज्ञयागादि कर्में करण्यांतच जीवितसार्थक्य आहे. ह्या समजुतीचा प्रसार पुष्कळ लोकांमध्यें झाला होता. दुसऱ्या प्रकारच्या लोकांस असें वाटे कीं, ह्या शुष्क कर्मकांडांत कांहींच तथ्य नाहीं. तर या दुःखमय संसाराचा त्याग करून, वनवास पत्करून ध्यानधारणा, तपश्चरण इत्यादिकांमध्यें जीवितक्षय करावा, ह्मणजे खरी सौख्यप्राप्ति होईल. परंतु बुद्धाला या उभय प्रकारच्या लोकांच्या समजुतींत व कृतींत कांहींच अर्थ नाहीं असें वाटून त्यानें नवाच जीवितसार्थक्याचा मार्ग काढला. तो अर्थात् असा कीं, मनुष्यानें यज्ञादि कर्मकांडांत किंवा देहदंडनमूलक तपश्चरणांत आपल्या अमोलिक जीविताचा क्षय करण्याचें टाकून देऊन स्वतांच्या ठायींच्या वासनांचा जय करून सदाचारी व्हावें. मानवांची अनीतीकडे ज्या गो-

ष्टींनीं प्रवृत्ति होण्यासारखी असते, त्यांचा बीमोड करण्याचा प्रयत्न करावा. असें केल्यानें मनुष्याचें आचरण पवित्र होऊन त्याचें दुःख टळेल; आणि त्यास सुखशांतीचा लाभ होऊन व अंतीं सर्व उपाधींचा क्षय होऊन निर्वाणपदवी प्राप्त होईल. ही अशी नैतिक उन्नति प्रत्येक प्राण्याची होणें शक्य आहे, असा बुद्धाच्या मनाचा निश्चय होऊन, त्यानें मनुष्यजातीस दुःखापासून सोडविण्याच्या ह्या स्वाभिमत मार्गाचा उपदेश करीत फिरण्याचा निर्धार केला. सर्व प्रकारच्या व सर्व जातींच्या स्त्रीपुरुषांस त्याचा असा बोध असे कीं, 'तुह्मांस दुःखमुक्त व्हावयाचें असेल तर तुह्मी आपली आध्यात्मिक उन्नति करा. ही उन्नति कर्मकांडाच्या किंवा तपश्चरणाच्या योगानें होणें नाहीं. खरी नीतिमत्ता वाढल्यावांचून आणि सर्व प्रकारच्या विषयवासना व सुखतृष्णा यांचा उच्छेद झाल्यावांचून दुःखनिवृत्ति व्हावयाची नाहीं. हा दुःखनिवृत्तीचा मार्ग सर्व जातींच्या, वर्णांच्या व दरजांच्या लोकांस साध्य होणारा असून त्यास अनधिकारी असा कोणीच नाहीं. याप्रमाणें त्या वेळच्या आर्यजनसमाजांत जो वर्णादिकांचा भेद उत्पन्न झाला होता, व जो अधिकारानधिकाराचा बराच प्रकार माजला होता, त्याला प्रतिरोध करण्यास बुद्ध प्रथमतः प्रवृत्त झाला असें ह्मणण्यास प्रत्यवाय नाहीं.

वेदसंहिता, ब्राह्मणें आणि उपनिषदें यांमध्यें पुष्कळ टाकाऊ मजकूर आहे; त्यांत जेवढा सत्य व हितकर भाग असेल तेवढा आपल्या विवेकबळेंकरून निवडून घ्यावा, असा बुद्धाचा जनांस उपदेश असे. हे ग्रंथ अपौरुषेय मानून त्यांतील सर्वच गोष्टी ईश्वरप्रोक्त आहेत असें ह्मणणें व्यर्थ होय. त्या ग्रंथसमुदायांत आढळणारा बालिशपणा, विसंवाद, विसंगतपणा व अप्रयोजकपणा पाहिला ह्मणजे सर्वज्ञ, सर्वसाक्षी अशा देवानें ते ग्रंथ मानवास दिले असें ह्मणणें चमत्कारिक

वाटतें, असें बुद्धाचें ह्मणणें असे. ‘ तुह्मी जें कांहीं ऐकत आलां आहां, तें सारें सत्य आहे असें मानूं नका. ज्या गोष्टी पितृपुत्रपरंपरेनें चालत आलेल्या असतात, किंवा ज्या केवळ दंतकथारूपानें जनांत रूढ झालेल्या असतात, त्यांवर श्रद्धा ठेवूं नका. कोणत्याही गोष्टी पुष्कळ लोकांच्या तोंडीं आहेत ह्मणून त्या खऱ्या आहेत असें सहसा मानूं नका. एकाद्या पुरातन साधूनें एकादी गोष्ट लिहून ठेविली आहे ह्मणून तीवर भरंवसा ठेवावा असें कदापि समजूं नका. नुसत्या पोकळ अनुमानांवर किंवा निराधार कल्पनांवर विश्वास ठेवूं नका. केवळ अभ्यासास्तव जी गोष्ट तुमच्या आंगवळणीं पडलेली असते, ती खरी असली पाहिजे असें कदापि समजूं नका. कोणतीही गोष्ट तुमचे गुरु किंवा वडील माणसें सांगतात ह्मणून ती खरी वाटूं देऊं नका. तर योग्य अवलोकन व सत्यासत्यविमर्षण करून जें विवेकास अनुसरून आहे असें सिद्ध होईल, व जें सदाचारप्रवृत्ति वाढविणारें असून एकंदर जनसमाजाचें हित करणारें आहे असें दिसेल, त्याचा अंगीकार करून तदनुसार स्ववर्तन ठेवण्याचा प्रयत्न करा ’ असा बुद्धाचा स्वशिष्यांस उपदेश असे.

याप्रमाणें बुद्धानें ग्रंथप्रामाण्य व आप्तवचनप्रामाण्य यांविषयींचा निकाल लावून केवळ विवेकशक्तीस प्राधान्य दिलें. जे अत्यंत गूढ प्रश्न विचारी मनुष्य आपआपल्या सामर्थ्यानुसार व चिररूढ पद्धतींप्रमाणें सोडविण्याच्या कामांत गुंतले आहेत, त्यांचा परिस्फोट व विवेचन करण्याची ही पद्धति प्रथमतः बुद्धानेंच रूढ केली, असें ह्मणावें लागतें. त्या वेळच्या आर्यतत्त्ववेत्त्यांस सत्यासत्यविमर्षणाला जीं प्रमाणें अवश्य वाटत, त्यांमध्यें आप्तवचनप्रामाण्याचें महात्म्य पराकाष्ठेचें असे. ज्या गोष्टी अतींद्रिय असून, ज्यांच्याविषयीं मानवास कांहींच तर्क करितां येत नाहीं, त्या आप्तवचनाच्या प्रमाणावरून सत्यवत् मानावयाच्या, असा त्यांचा साधारण क्रम असे. परंतु बु-

द्धानें या बहुतेक सर्वसाधारण प्रवृत्तीस प्रतिरोध करून असें स्थापित केलें कीं, ज्या गोष्टी स्वविवेकास अगम्य असतील, त्या श्रुत्यादि परमपूज्य मानलेल्या ग्रंथांत सांगितलेल्या असल्या, किंवा कोणा परम सात्विक पुरुषानें उपदेशिलेल्या असल्या, तरी त्या खऱ्या मानूं नयेत. याप्रमाणें आत्मविषयक कल्पना, ज्या बुद्धाच्या वेळीं सर्वत्र रूढ झाल्या होत्या, त्या त्यानें मुळींच मनास आणिल्या नाहींत. त्यांत सत्याचा अंश असल्यास तो मानवाच्या बुद्धीस विषय होणारा नाहीं असें त्याचें मत असे. ईश्वरकल्पनेविषयींही त्याचे विचार याचप्रमाणें होते. संसृतिमूलक दुःखनिवृत्तिरूप जो मोक्ष तो मानवास इहलोकीं स्वतांच्या परिश्रमानेंच केवळ प्राप्त व्हावयाचा. तो प्राप्त होण्यास कोणा ईशशक्तीचा किंवा देवतासमुच्चयाचा प्रसाद जोडण्याच्या निरर्थक प्रयत्नांत मग्न होण्याचें मुळींच प्रयोजन नाहीं. हा असा दुःखविमोचनाचा मार्ग मनुष्यजातीस बुद्धानेंच प्रथमतः उपदेशिला. आतां या मोक्षसिद्धीस ज्ञानाची आवश्यकता आहे असें त्याचें ह्मणणें असे. हाच सिद्धांत उपनिषद् ग्रंथांतूनही प्रतिपादिला आहे. परंतु बुद्धाच्या मतें हें ज्ञान ब्रह्मविषयींचें किंवा देवाविषयींचें नव्हे. तर मानव व क[illegible]तर वस्तुजात यांच्या स्वरूपाची जी स्पष्ट व सत्य भावना तिलाच श्र[illegible]ळ ज्ञान ह्मणावयाचें. याखेरीज आणखी मोक्षसिद्धीस चित्ताची शुद्ध[illegible] अवश्य व्हावी असें त्यानें प्रतिपादन केलें. एकंदरींत पाहतां या चित्त[illegible]शुद्धीवरच त्याचा कटाक्ष विशेष असे. इतर सर्व धर्माचार तीपु[illegible] गौण आहेत असें त्याचें ह्मणणें असे. पवित्रता, विनय, आर्जव, शांति, अखिल भूतमात्राविषयींचें निःसीम प्रेम इत्यादि सद्वृत्ति मनुष्याच्याठायीं उत्पन्न झाल्या पाहिजेत; त्याचप्रमाणें आपल्या अनुयायीजनांनीं आपल्या मोक्षप्राप्तीच्या सत्पथावर पूर्ण भरंवसा ठेवावा. त्यांनीं

नेहमीं विनयशील असावें. असत्कर्म करण्याविषयीं त्यांस लाज वाटावी. त्यांनीं सर्व प्रकारची सत्य विद्या संपादन करावी. त्यांनीं सदैव उद्योगशील असावें. त्यांनीं आपल्या मनाचा उत्साह किमपि कमी होऊं देऊं नये. त्यांनीं सर्व प्रकारचें अनुभवज्ञान निरलसपणें प्राप्त करून घ्यावें. त्यांनीं लौकिकांत व एकांतींही आपलें आचरण नीतिनियमांप्रमाणें ठेवावें. नीतिनियमांचा भंग कदापि न करितां स्वतांचें आचरण निर्दोष व निर्मळ राखिलें तरच खरा मोक्ष प्राप्त व्हावयाचा. केवळ बाह्य कर्मकांडामध्यें गर्क झाल्यानें किंवा कोणा ईशशक्तीची कृपा संपादन करण्याची खटाट करून परलोकप्राप्तीची लालसा धरिल्यानें दुःखविमोचनरूप मोक्ष कदापि प्राप्त होणें नाहीं. असा बुद्धाचा स्वशिष्यांस उपदेश असे.

त्या वेळचे गृहस्थाश्रमी जन जे विधि व जीं नित्यनैमित्तिक कर्मे करीत असत, तीं ज्याप्रमाणें बुद्धास निरर्थक व निष्फळ आहेत असें वाटे, त्याचप्रमाणें वानप्रस्थ जन जी घोर तपश्चर्या करून देहदंडन करीत, तीही निरर्थक व विफल आहे असें त्यास वाटे. वरती निर्दिष्ट केल्या-प्रमाणें पवित्र व निर्दोष आचरण, आणि परोपकार यांच्या योगानें मानवी नियतीची पूर्णता प्राप्त होऊन इहलोकास स्वर्गाची योग्यता येईल, असा बुद्धाच्या बुद्धीचा निश्चय होऊन त्यानें हें स्वाभिप्रेत धर्मरहस्य इतर मानवी बंधूंस उपदेशिण्याचा क्रम परम उत्साहानें आमरण चालविला; आणि आपल्या मागें हा आपला क्रम निरलसपणें अव्याहत चालवावा असा त्यानें आपल्या शिष्यसमुदायास मोठ्या आग्रहानें उपदेश केला. कारण मनुष्यमात्राची विपत्ति नष्ट व्हावी अशी त्याला पराकाष्ठेची इच्छा होती. आपण योजलेल्या स्वोन्नतीच्या व सदाचरणाच्या मार्गाचें अवलंबन केल्यानें मनुष्याच्या एकंदर विपत्तींचें व दुःखाचें निर्मूलन होईल असें त्यास मनापासून वाटत असल्यामुळें, व हा मोक्षसिद्धीचा मार्ग सर्वांस

सुगम व साध्य असल्यामुळें त्यानें एकंदर हीन, दीन व त्रस्त जनांस आपल्या मार्गाचें अवलंबन करून दुःखविमोचन करून घ्यावें असा उपदेश करण्यास आरंभ केला. मुमुक्षु जनांनीं आपली नीतिमत्ता वृद्धिंगत करावी, दुर्वृत्तींचें दमन करावें, दुर्वासनांचा जय करावा, आणि अखिल मानवजाति आपला बांधववर्ग आहे असें समजून तीविषयीं निःसीम प्रीति मनांत बाळगावी, ह्मणजे त्यांस मोक्षप्राप्ति सुगम होईल असें त्याच्या एकंदर बोधाचें सार आहे.

बुद्धाच्या मतें ब्राह्मण आणि शूद्र, उच्च आणि नीच, राव आणि रंक असे जे कृत्रिम भेद आहेत त्यांत कांहींच अर्थ नाहीं. सर्व मानव येथून तेथून सारखेच आहेत. आपण प्रतिपादिलेल्या मोक्षमार्गास अनधिकारी असा कोणीच नाहीं. हा असा सर्व कृत्रिम भेदाभेद विनष्ट करणारा खऱ्या कळवळ्याचा धर्मरहस्यबोध ज्यांच्या ज्यांच्या कानीं पडला, ते सारे त्याचे अनुयायी झाले; आणि कांहीं शतकांच्या अवधीमध्यें त्याच्या धर्माचा प्रसार सर्व आशियाखंडभर झाला. गरीब शेतकरी, साधेभोळे कारागीर, मोठमोठे धनाढ्य सावकार, मोठमोठे बलाढ्य सरदार व राजे वगैरे सर्व दर्जांचे व जातींचे लोक त्याचे अनुयायी झाले. सुशील, सुस्वभावी, सदाचारी, शांत व सौम्य अशा त्या काळच्या सहस्रावधि आर्यजनांनीं त्याच्या मोक्षमार्गाचा अवलंब करून आपलें ऐहिक जीवन सत्कर्मांत व परोपकार करण्यात वेंचलें. बुद्धाच्या पूर्वी जे बिकट धर्मविधि व सामान्य जनांस सहसा न झेपणारीं अशीं जीं यज्ञादिकर्में वेदविहित ह्मणून सर्वत्र रूढ होतीं, ते विधी व तीं कर्में, आपणास स्थिति प्रतिकूल असल्यामुळें किंवा अनधिकारास्तव असाध्य आहेत असें ज्यांस वाटे, त्यांला हा बुद्धाचा उपदेश हिताचा व सत्य वाटून ते त्याच्या धर्मपंथाचा स्वीकार करीत. त्याचप्रमाणें वनवासाचा अंगीकार करून घोर तपश्चरण केल्यानें ऐहिक विपत्तीपासून

मनुष्य मुक्त होतोच असें सहसा ह्मणवत नाहीं; कारण वृत्ति व वासना यांचा जय केल्यावांचून विपत्तिनाश व्हावयाचा नाहीं. हा जय तपश्चर्यादिकेंकरून देहदंडन केल्यानें निश्चयानें होईलच असें ह्मणवत नाहीं. हा अनुभव त्या काळीं जनांस अनेक प्रकारीं येत असल्याकारणानें त्यांस हा मोक्षसिद्धीचा दुर्घट मार्ग पसंत न वाटणें साहजिक होतें. पुनः हें तपश्चरणही सर्वांस साध्य नव्हतें. पुष्कळांस तर तें अनधिकारास्तव दुर्गम होतें. ह्मणून त्यांला बुद्धाचा धर्मपंथ विशेष हितकर व सत्य वाटणें साहजिक होतें.

याप्रमाणें बुद्धाच्यावेळीं धर्मसंबंधीं साधारणतः स्थिति असल्यामुळें **बुद्धानें** उपदेशिलेल्या मोक्षमार्गाचें पुष्कळांनीं अनुसरण केलें. कारण तो आर्यधर्माहून सुगम व सोईचा असून त्याचें अवलंबन करण्यास सर्व प्रकारच्या मनुष्यांस कोणत्याही तऱ्हेचा प्रत्यवाय नव्हता. ह्मणूनच त्याच्या धर्माचा प्रसार एवढा मोठा झाला आहे. आणखी असें कीं, **बुद्धानें** या भूतलावर स्वधर्मोपदेश करण्यास आरंभ केल्यावर सुमारें पंचेचाळीस वर्षें लोकांमध्यें वागून आपण केलेला उपदेश स्वाचारणानें लोकांच्या चांगला प्रत्ययास आणून दिला. त्यामुळें त्याच्याविषयींची पूज्यताबुद्धि तत्कालीन लोकांमध्यें पराकाष्ठेची असून पुढेंही ती कायम राहिली. एकसारखें पंचेचाळीस वर्षें नेहमीं सर्व प्रकारच्या स्त्रीपुरुषसंघांमध्यें राहून आपलें आचरण अत्यंत निर्दोष ठेवणाऱ्या महापुरुषाविषयीं लोकांच्या मनामध्यें पराकाष्ठेची आदरबुद्धि व अमर्याद श्रद्धा उत्पन्न होणें साहजिक आहे.

याप्रमाणें या अद्वितीय व अलौकिक महापुरुषाचें महात्म्य आहे. आमच्या या भरतभूमीमध्यें हें अप्रतिम नररत्न निर्माण होऊन अखिल मानवजातीस स्वतेजानें दिपविणारें झालें असतां, त्याच्या परम पवित्र चरित्राविषयीं व बोधामृताविषयीं आह्मीं आर्यांचे वंशज ह्मणविणाऱ्या

जनांनीं आजवर उदासीन रहावें हें मोठेंच चमत्कारिक आहे. हें मनांत आणून आम्हीं ह्या महापुरुषाचें यथोपलब्ध चरित्र, त्याच्या बोधाचें सार आणि त्याच्या धर्मप्रसाराचा थोडासा इतिहास इतकीं प्रकरणें पुढील पृष्ठांत क्रमाक्रमानें लिहिलीं आहेत. त्यांचें अवलोकन आमचे आर्यबांधव अवश्य करितील अशी उमेद आहे.

आतां कित्येक वेदधर्माभिमानी पुरुषांचें असें ह्मणणें पडेल कीं, ज्यानें सनातन वेदधर्माशीं विरोध करून आत्मा व परमात्मा यांविषयींच्या कल्पना विवेकशुद्ध नाहींत असें प्रतिपादन केलें, त्या नास्तिकशिरोमणीचें चरित्र व धर्ममतें यांविषयीं जिज्ञासा उत्पन्न होण्यांत काय अर्थ आहे? या शंकेचें समाधान अर्थात् असें आहे कीं, त्याचे बहुतेक तत्त्वविचार व नीतिविचार तत्कालीन आर्यविचारपद्धतींस अनुसरून होते. एवढेंच नव्हे तर तो स्वतः असें ह्मणे कीं, आपण काढलेला मोक्षसिद्धीचा मार्ग पुरातन असून चालू असलेला धर्ममार्ग भ्रममूलक आहे. यावरून पाहतां त्याच्या मतांचें ज्ञान प्राप्त झाल्यानें अडीच हजार वर्षांपूर्वी आपल्या पूर्वजांच्या मनांत कोणते धर्मविचार व तत्त्वविचार घोळत होते त्याची माहिती आह्मांस अंशतः होईल. दुसरें असें कीं, बुद्धकृत धर्मपरिवर्तन या भरतभूमींत सुमारें एक सहस्र वर्षे कायम राहून, पुढें तें हळू हळू निर्मूळ होऊन शेवटीं केवळ नामशेष झालें; आणि सांप्रत तर त्या धर्माचे अनुयायी नेपाळ व काश्मीर खेरीजकरून हिंदुस्थानाच्या इतर भागांत फार तर दोन अडीच लाख असतील. तेव्हां जो धर्म अशोकासारख्या दिग्विजयी चक्रवर्ती राजाचा हस्तालंब मिळून हिंदुस्थानांत एका काळीं सर्वत्र पसरला होता, त्याचें बहुतेक निर्मूलन युद्धादिमूलक रक्तपातादि घोर प्रसंग घडून न येतां व्हावें हें मोठेंच विलक्षण आहे. यास्तव बुद्धधर्माच्या प्रसाराचा व पराभवाचा वृत्तांत वेदधर्माभिमानी जनांनीं अवश्य जाणून घ्यावा असा आहे.

भाग दुसरा.

पूर्ववय.

विहाय राज्यं विषयेष्वनास्थस्तीव्रैः प्रयत्नैरधिगम्य तत्त्वं ॥
जगत्यं मोहतमो निहंतुं ज्वलिष्यति ज्ञानमयो हि सूर्यः ॥ १ ॥*

अश्वघोषकृत बुद्धचरित.

गौतमबुद्धाचें जन्म इसवी सनापूर्वी ५५७[1] व्या वर्षी **कपिलवस्तु** नामक एका प्राचीन नगरामध्यें झालें. याच्या पित्याचें नांव **शुद्धोदन**

---

* राज्याचा त्याग करून, विषयभोगांची अनास्था करून व तीव्र प्रयत्नांच्या योगानें तत्त्व जाणून जगांतील मोहमूलक अज्ञानतमाचा नाश करण्यासाठीं हा ज्ञानमय सूर्य प्रकाशित होईल.

१ हा सन आम्ही **सेक्रेड्बुक्स् आव् दि ईस्ट** नामक ग्रंथमालिकेंत प्रसिद्ध झालेल्या **धम्मपदा**च्या भाषांतरास जोडलेल्या उपोद्घातावरून घेतला आहे. परंतु याविषयीं विद्वान् शोधकांचा अद्यापि वाद आहे.

२ हें नगर **रोहिणी**नदीच्या तीरीं, **काशी**क्षेत्राच्या ईशान्येस सुमारें शंभर मैलांवर होतें. सांप्रत या नगराच्या ठिकाणीं एक लहानसें खेडें आहे. हें **बुद्धा**चें जन्मस्थान इसवी सन ६३२ च्या सुमारास **ह्युएन सँग** नामक एका **बुद्धधर्मा**नुयायी **चिनी** प्रवाशानें पाहून आपल्या प्रवासवृत्तांत त्याचें असें वर्णन केलें आहे कीं, या प्राचीन नगरीच्या खाणाखुणा अद्यापि पुष्कळ आहेत. राजाच्या मंदिराच्या व उद्यानाच्या भिंती पडलेल्या अद्यापि दिसत असून त्यांचा घेर तीन मैलांचा आहे. मोडून तुटून पडलेल्या कांहीं भागांमध्ये **बुद्धा**च्या मातेचें निद्रागृह आणि **बुद्धा**ची विद्याभ्यासाची जागा हीं ठिकाणें आपणास लोकांनीं दाखविलीं, असें तो प्रवासी ह्मणतो. या **कपिलवस्तु**नगराविषयीं अशी दंतकथा आहे कीं, तें **कपिल**नामक एका महंताच्या स्मरणार्थ वसविलें होतें. हा **कपिल** प्रसिद्ध सांख्यदर्शनाचा प्रवर्तक होता, असा कित्येकांचा तर्क आहे. या दंतकथेस **अश्वघोषकृ**त बुद्धचरितांतील पुढील वचनाचा आधार आहे. **उदग्रधिष्ण्यं गगनेऽवगाढं पुरं महर्षेः कपिलस्य वस्तु ।**

व मातेचें नांव **मायादेवी** असें होतें. **शुद्धोदन** हा त्या काळच्या **शाक्य**नामक क्षत्रिय वंशाचा प्रमुख असून **कपिलवस्तु** हें त्याच्या राजधानीचें नांव होतें. हा **शाक्यवंश** **कोसल**नामक एका मोठ्या प्राचीन क्षत्रिय वंशाची उपशाखा असून **शुद्धोदनादि** राजे आपणास **इक्ष्वाकु**राजाचे वंशज ह्मणवीत. यावरून पाहतां ज्या **सूर्यवंशांत** प्रख्यात **रामचंद्र** निर्माण झाला होता, त्याच वंशाच्या एका शाखेंत **बुद्ध** जन्मास आला होता असें ह्मणावें लागतें.

शाक्यवंशानें वसविलेला प्रांत **कोसलदेशांत** **राप्ति** नदीच्या उत्तरभागीं असून **नेपाळदेशांतून** गेलेल्या **हिमालय** पर्वताच्या पायथ्यापर्यंत पसरला आहे. या प्रांताच्या पूर्वेस **रोहिणीनामेंकरून** एक नदी आहे. या नदीच्या पलीकडे **शाक्यांचा** ताबा नव्हता. हा **शाक्यांचा** प्रांत बराच सपाट असून चांगला सुपीक आहे. हिमालयावरून वाहत येणाऱ्या लहान लहान नाल्यांचें पाणी येथें जमा होऊन बरेंच मुरत आल्यामुळें येथील जमीन भातशेतीस फारच नामी आहे. आतांप्रमाणेंच **शाक्यांच्या** वेळींही या प्रांतांत भाताचें उत्पन्न उत्तम प्रकारचें होत असे. **शाक्यवंशांतले** मोठमोठे सरदार आपआपल्या

१ याच्या पूर्वजांची मुळींच कांहीं हकीकत सांपडत नाहीं. इतकें मात्र कळतें कीं, याच्या आज्याचें नांव **जयसेन** असें असून याच्या पित्याचें नांव **सिंहहनु** असें होतें.

२ या **शाक्यांच्या** प्रांताचा समावेश हल्लीं **गोरखपूर**परगण्यांतील **विनायकपूर** व **बन्सी** आणि **हवेली**परगण्याचा पश्चिमेकडील अर्धा भाग एवढ्यामध्यें झाला आहे.

३ याला सांप्रत **अयोध्या**प्रांत ह्मणतात.

४ ही नदी **अयोध्या**प्रांतांत ईशान्यदिशेकडून वाहत जाऊन **गंगानदीस** मिळाली आहे. ही नदी **बुद्ध**धर्मग्रंथांतून **अचिरवती** या नांवानें प्रसिद्ध आहे.

५ ही नदी **गोरखपुरा**जवळ **राप्तीस** मिळते. हें संगमाचें ठिकाण **काशी** क्षेत्राच्या उत्तरेस सुमारें शंभर मैलांवर आहे.

जमिनी स्वतः नांगरीत पेरीत असत. खुद्द **शुद्धोदन**राजाचेंही खासगीचें वतन असून त्यांत तो आपल्या देखरेखीखालीं भाताची लागवड करीत असे, असें दिसतें. त्याच्या नांवावरूनही हा तर्क संभवतो.[१] **शाक्यां**च्या या प्रांतांत आंब्याचीं व चिंचेचीं पुष्कळ झाडें असून जिकडे तिकडे झुळझुळ वहाणारे नाले पुष्कळ आहेत. यामुळें तो प्रांत फारच रमणीय झाला आहे. त्याशिवाय **हिमालयाची नेपाळी** ओळ एकसारखी उंचचउंच लागून राहिल्यामुळें तर तेथला देखावा फारच भव्य दिसतो.

हें **शुद्धोदना**चें राज्य अगदीं लहान होतें; तरी तो कोणाचा ही मांडलिक नसे. त्याच्या राज्याच्या आसपास **कोसल** व **मगध** हीं दोन मोठीं बलाढ्य राष्ट्रें होतीं. तरी त्यांचा या लहानशा राज्यावर कोणत्याही प्रकारचा शह नसे. **शाक्य**वंशांतील राजे मोठे बाणेदार व अभिमानी असत. त्यांला इतर जवळपासच्या राजांशीं लढण्याचें जरी सामर्थ्य नसे, तरी त्यांना स्वातंत्र्यप्रीति अतोनात असे. तो काळ सततसंगरावस्थेचा असल्याकारणानें त्यांच्या राज्यावर लुटारू लोकांच्या टोळ्या वारंवार हल्ले करीत. त्या टोळ्यांशीं लढून आपलें स्वत्व कायम राखण्यापुरतें सामर्थ्य, शौर्य व ऐक्य हीं त्यांच्यामध्यें असत. आतां **कोसल** व **मगध** यांपैकीं कोणा तरी एका राष्ट्रानें त्यांस पादाक्रांत न करण्याचें कारण एवढेंच होतें कीं, हीं दोन्ही बलाढ्य राष्ट्रें एकमेकांचीं प्रतिस्पर्धी असल्यामुळें **शाक्यां**शीं कुरापत काढून लढण्याचें धैर्य कोणासही होत नसे. कारण एकानें त्यांच्याशीं समरप्रसंग केला असतां, दुसरें त्यांच्या साहाय्यास येऊन त्या कुरापत

---

१ शुद्ध+ओदन (भात); या राजाच्या दुसऱ्या चार भावांचींही नांवें 'ओदन' या पदास दुसरीं विशेषणें लावून बनविलीं होतीं. तीं नांवें हीं होत: **शुक्लोदन, अमृतोदन, धौतोदन,** आणि **अगणितोदन.**

काढणाऱ्या राष्ट्राचा पराभव होण्याचा दृढ संभव असे. परंतु पुढें बुद्धाच्या पश्चात् **कोसल**देशाच्या राजानें **शाक्यांवर** आपला ताबा बसवून **शुद्धोदना**चें राजघराणें बुडविलें, असा इतिहास आहे.

शुद्धोदनराजा मोठा संपन्न असून त्याच्यावर त्याच्या सरदारांची व प्रजेची फारच प्रीति असे. तो मोठा शूर व न्यायी असून आपल्या प्रजेचें पुत्रवत् पालन करीत असे. **रोहिणी** नदीच्या दुसऱ्या तीरीं **कोलियन**नांवाच्या एका क्षत्रिय वंशानें वसाहत केली होती. ह्या वंशाचा व **शाक्यां**चा मूळपुरुष एकच होता. या **कोलियनांशीं** शाक्यांचे **रोहिणी**नदीच्या पाण्यासंबंधानें नेहमीं कलह होत असत. तरी पुढें त्यांच्यामध्यें साम होऊन ते एकमेकांशीं स्नेहभावानें वागत असत. या **कोलियनां**च्या राजानें[१] **शाक्यां**च्या **शुद्धोदन**राजास आपल्या दोन मुली दिल्या होत्या. एकीचें नांव **मायादेवी** आणि दुसरीचें नांव **महाप्रजापती**. या दोघींच्याही पोटीं संतान नसल्यामुळें राजा नेहेमीं फार कष्टी असे. पुत्रमुख पाहिल्यावांचून मृत्यु आल्यास आपल्या मागें आपले श्राद्धादि विधि करण्यास व आपल्या कुळाचें नांव चालविण्यास कोणी नसल्यामुळें आपणास व आपल्या पूर्वजांस नरकवास घडतो, अशी समजूत हल्लींप्रमाणें त्या काळींही लोकांची असे. त्यामुळें **शुद्धोदन**राजाचें चित्त मुळींच स्वस्थ नसे. शेवटीं **मायादेवी** आपल्या वयाच्या पंचेचाळिसाव्या वर्षी गर्भवती झाली. तेव्हां त्याला मोठा आनंद झाला. स्त्री प्रथम गरोदर झाली असतां तिला तिच्या माहेरीं प्रसूत होण्याकरितां पाठविण्याचा परिपाठ असे. त्याप्रमाणें **मायादेवी** आपल्या माहेरीं जावयासाठीं मोठ्या परिवारानिशीं निघाली. परंतु ती वाटेंत **लुंबिनी**नामक एका अतिरमणीय राईमध्यें शाल

१ या राजाचें नांव **अंजन** असें असून त्याच्या पित्याचें नांव **देवदाह** असें होतें. हा **कोलि**नामक प्रांताचा राजा होता.

वृक्षाखालीं प्रसूत झाली. ही स्वभार्येच्या प्रसूतीची वार्ता राजास कळतांच तो तेथें आला, आणि पाहतो तों आपणास एक पुत्ररत्न प्राप्त झालें आहे, असें त्यास आढळून आलें. तेव्हां त्याचा आनंद काय विचारतां ? त्या काळच्या राजेलोकांच्या पद्धतीस अनुसरून पुत्रोत्सवप्रीत्यर्थ जेवढें कांहीं करावयाचें तेवढें सारें त्यानें मोठ्या उत्साहानें व प्रेमानें केलें. **शुद्धोदना**च्या इतर बांधवांस व प्रजाजनांसही त्याबद्दल मोठा हर्ष होऊन त्यांनीं आपआपल्यांपरी उत्सव करून आनंदप्रदर्शन केलें. पुत्राचे जातकर्मादि यथोचित विधि होऊन त्याचें नांव **सिद्धार्थ** असें ठेविलें. हाच आमच्या चरित्राचा नायक होय.

असें सांगतात कीं, **गौतमबुद्धा**ची माता तो जन्मल्यावर सातवे दिवशीं मरण पावली. ही माउली परम रूपवती असून त्या काळच्या कुलीन स्त्रियांत आढळणाऱ्या एकंदर सद्गुणांनीं मंडित होती. आपणास सुपुत्र होऊन आपल्या कुळाची उन्नति करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या अंगीं यावें ह्मणून तिनें गर्भवती असतां नाना व्रतें केल्यामुळें तिची प्रकृति बरीच क्षीण झाली होती. त्या कारणानें तिला प्रसूतीनंतर लवकरच मृत्यु आला असें ह्मणतात. ती मरण पावल्यावर तिची बहीण **महाप्रजापती** हिनें **गौतमाचें** संगोपन केवळ स्वपुत्राप्रमाणें केलें.

गौतमबुद्धाच्या बाळपणचें वृत्त फारसें आढळत नाहीं. त्याला त्या वेळीं उपलब्ध असलेल्या विद्या शिकविण्याकरितां गुरु ठेविले होते. त्यांचा असा अनुभव होता कीं, तो अतिशयित तैलबुद्धि असल्याकारणानें त्याला कोणतीही गोष्ट दोन वेळां सांगावी लागत नसे. त्या काळच्या राजपुत्रांस ज्या विद्या व कला शिकविण्याचा परिपाठ असे, त्या साऱ्या तो अल्प वयांतच शिकून तयार झाला. असें सांगतात कीं, तो आपल्या बाळपणच्या संवगड्यांत मिसळून कधींही फारसा खेळत नसे. त्याला त्यांचे बालिश खेळ मुळींच आवडत नसत.

५

तो सर्वदा आसपासच्या वस्तु व व्यापार यांचें अवलोकन सूक्ष्मपणें करून त्यांवर विचार करण्यांत गुंग झालेला असे. तो एकटाच कोठें तरी फिरत असे, आणि पाहिलेल्या व ऐकलेल्या गोष्टींचें मनन करीत असे. एके समयीं तो आपल्या सोबत्यांसहवर्तमान एक शेत पाहण्यासाठीं नगरापासून अंमळ दूर गेला. त्या वेळीं त्याच्या नजरेस ज्या गोष्टी पडल्या त्यांमुळें त्याच्या चित्तास परम उद्विग्नता प्राप्त झाली. प्रथमतः त्यानें त्या शेतांत दिवसभर खपणाऱ्या शेतकऱ्यांची स्थिति पाहिली, आणि तिची आपल्या स्थितीशीं तुलना करून पाहतां त्याच्या लक्षांत असें आलें कीं, या गरीब दीन जनांनीं शीत, उष्ण, पाऊस यांची परवा न करितां अहर्निश जिवापाड श्रम करावे, आणि राजांनीं व सरदारांनीं स्वस्थ घरीं बसून या कंगाल लोकांकडून करानिमित्त घेतलेल्या धनावर यथेष्ट चैन करावी हें कांहीं नीट नव्हे. हा निवळ अन्याय आहे. तसेंच त्या मुक्या जनावरांनीं शेतकऱ्यांच्या असुडांचे तडाके बसतील या भीतीनें अंगांत तकवा नसतांहीं नांगर ओढ ओढ ओढावे, आणि त्यांच्या मानेला मोठमोठ्या जखमा पडल्या तरी त्याबद्दल कोणांस कांहींच वाटूं नये. हा केवढा निर्दयपणा ! पुढें आणखी इकडे तिकडे हिंडून वनोपवनाची शोभा पहात असतां, व पशुपक्ष्यादिकांचे निरनिराळे व्यापार अवलोकन करीत असतां त्याच्या दृष्टीस जरी वरवरून मोठी मनोरम वनश्री पडली, तरी अंमळ खोल विचार करून जेव्हां त्यानें आपल्या मनांत त्या वनांतील प्राण्यांची वास्तविक स्थिति आणिली, तेव्हां त्याला असें भासलें कीं, ते प्राणी सकृद्दर्शनीं दिसतात तेवढे सुखी नाहींत; त्यांला विपत्ति व संकटें यांचा सदा अनुभव घडत असतो. उदाहरणार्थ त्याच्या दृष्टीस असें पडलें कीं, पाली मुंग्या खाऊन उपजीवन करितात; या पाली सर्पांच्या भक्ष्यस्थानीं पडतात;

आणि गरुड तर या दोहों जातींचे प्राणी खाऊन निर्वाह करीत असतात. त्याचप्रमाणें बुलबुलपक्षी पतंगांवर झेंप घालण्यास सर्वदा टपलेले असतात; आणि या बुलबुलपक्ष्यांच्या पाठीस बहिरीससाणा लागलेला असतो. याप्रमाणें चोहोंकडे 'जीवोजीवस्य जीवनं' अशी स्थिति त्याच्या अवलोकनांत आली. आपलें उदर भरण्यासाठीं एक दुसऱ्याचा प्राणघात करितो; आणि त्याचाही तिसराच कोणीतरी जीव घेतो. ही केवढी विपत्ति? अशी विपत्ति चोहोंकडे नजरेस पडत असतां कोण विचारी पुरुष दुसऱ्यांस पीडा होऊन प्राप्त झालेल्या ऐषआरामांचा उपभोग घेईल? हे त्याच्या मनांत आलेले विचार त्यानें आपल्या सोबत्यांस बोलून दाखविले. परंतु त्यांच्या लक्षांत त्यांतलें कांहींच न आल्यामुळें त्यांच्याशीं आणखी न बोलतां त्यांला सोडून जवळच्या निबीड अरण्यांत तो शिरला. तेथें तो कित्येक तासपर्यंत विचार करीत फिरत होता. त्याच्याबरोबर आलेल्या मंडळीला तो कोठें गेला व त्याचें काय झालें तें कांहींच कळेना. शेवटीं त्याच्या पित्यास हें वर्तमान कळून तो त्या ठिकाणीं आला, आणि आपल्या सेवकजनांसहित त्या रानांत त्याचा शोध करूं लागला. शेवटीं त्यांना तो एका जंबुवृक्षाखालीं शांतपणें विचार करीत बसलेला आढळला.

परदुःख पाहून कळवळून जाण्याचा हा गौतमबुद्धाच्या ठायींचा अप्रतिम स्वभाव लहान वयांतच दृष्टोत्पत्तीस आल्याचें दुसरें एक उदाहरण येणेंप्रमाणें आहे. एके प्रसंगीं तो बागेंत बसला असतां त्याच्यावरती अंतरालांतून उडत जाणाऱ्या एका हंसास त्याचा चुलतभाऊ देवदत्त यानें बाण मारला. त्यासरशीं तो पक्षी त्याच्यापुढें मृतवत् होऊन पडला. तो पक्षी रक्तानें भरलेला असून तो धडपडत आहे असें पाहून तो तत्काळ उठला, आणि त्या पक्ष्याकडे जाऊन त्याला वर उचलून

त्याची अशी अवस्था कशामुळें झाली तें तो पाहूं लागला. तेव्हां त्याला असें दिसून आलें कीं, त्या पक्ष्याला कोणाचा बाण लागून मोठी जखम झाली आहे. मग त्या बिचाऱ्या प्राण्याला मोठ्या ममतेनें एका हातांत धरून दुसऱ्या हातानें त्याच्या अंगांत शिरलेला तो बाण त्यानें काढला, आणि त्याच्या जखमेंत कांहीं औषध भरून त्याला हिरव्यागार पानांमध्यें लपेटून ठेवलें. त्या पक्ष्यास हे असे उपचार करीत असतां त्याच्या हातास त्या बाणाचें टोंक बोंचलें. त्यासरशीं त्याला पुष्कळ वेदना झाली. त्यावरून त्यानें ताडलें कीं, त्या पक्ष्याला आपल्यापेक्षां पुष्कळपट अधिक दुःख होत असावें. असें मनांत येऊन तो अतिशयित हळहळला; आणि त्या पक्ष्याच्या दुःखाचा परिहार करण्यासाठीं तो विशेष झटून प्रयत्न करूं लागला. इतक्यांत कोणी त्याच्या जवळ येऊन ह्मटलें कीं, 'आमच्या छोटेमहाराजांनीं या पक्ष्याला बाण मारून खालीं पाडलें आहे. तरी आपण त्याला माझ्या स्वाधीन करावें.' त्यावर **सिद्धार्थ** ह्मणालाः 'नाहीं मी तो तुझ्या स्वाधीन करीत नाहीं. माझ्या बंधूच्या बाणानें हा पक्षी मेला असता तर तो त्याच्याकडे पाठवून देणें ठीक होतें. परंतु तो अद्यापि जिवंत आहे. त्यानें या बिचाऱ्या पक्ष्याचा पंख आपल्या बाणानें जायबंदी करून त्याची गतिच तेवढी कुंठित केली आहे. एरवीं त्याच्या जीवास मुळींच धक्का लागलेला नाहीं.' ह्या त्याच्या उत्तरावर **देवदत्तानें** असें प्रत्युत्तर केलें कीं, 'वनपक्ष्यास जो तीर मारून खालीं पाडतो, त्याची त्या पक्ष्यावर सत्ता असते. मग तो त्याच्या बाणानें मेलेला असो किंवा नसो. नभोमंडलांत भ्रमण करणाऱ्या वनपक्ष्यांवर कोणाही मनुष्याची मुळींच सत्ता नाहीं. अशा एका पक्ष्यास मी खालीं पाडलें आहे. यास्तव तो माझा आहे. तो तूं माझ्या स्वाधीन अवश्य करावा.' तेव्हां **बुद्धानें** त्या पक्ष्याची मान

आपल्या कोमल गालावर ठेवून मोठ्या गंभीरतेनें ह्मटलें, 'नाहीं; असें मी कदापि करणार नाहीं.' हा पक्षी माझा आहे. यावर मी दया करून याचा जीव वांचविला आहे. याला मी पुनः मृत्युमुखीं लोटणार नाहीं. देवदत्ताला जर वाटत असेल कीं, हा मी त्याचा अन्याय करीत आहें, तर त्यानें या गोष्टीचा निर्णय शहाण्या लोकांकडे जाऊन करावा.' देवदत्ताला ही सूचना पसंत वाटून त्यानें दरबारच्या शहाण्या लोकांपुढें हा प्रश्न ठेविला. तेव्हां तेथें त्याची वाटाघाट झाली. परंतु कोणत्याच गोष्टीचा पक्का निर्णय होईना. शेवटीं एक पंडित उठून ह्मणाला कीं, 'जीव ह्मणून कांहीं तरी आहे असें जर आपण मानीत असाल, तर जो कोणी एकादा जीव वांचवितो त्याची त्या जीवावर जितकी सत्ता असते तितकी त्याचा नाश करणाऱ्या मनुष्याची त्यावर नसावी. कारण हिंसा करणारा जिवाची हानि करितो, आणि रक्षण करणारा त्याचें परिपालन करितो. यास्तव या पक्ष्याचा ज्यानें जीव वांचविला त्यासच हा पक्षी मिळणें रास्त होय. हा निर्णय सर्वांस योग्य वाटला, आणि देवदत्ताला आपला हेका सोडावा लागला.

याप्रमाणें बुद्धाच्या ठायींची मननशीलता व मनाची कोमलता अल्पवयांतच दृग्गोचर होऊं लागली. त्या काळच्या क्षत्रिय वंशांतील तरुण जनांची आयुष्यक्रमणाची रीति ह्मटली ह्मणजे अशी असे कीं, सर्व प्रकारचे आहारविहार यथेष्ट करावे; वनोपवनांत अश्वारूढ होऊन भ्रमण करावें, मृगया करावी, युद्धादि ज्या कला ते शिकत त्यांची उपस्थिति राहण्याकरितां त्यांचा अभ्यास सतत करावा. यामुळें त्यांच्या अंगांत जोम, हुशारी व धमक कायम राहून युद्धप्रसंग प्राप्त झाला असतां त्यांच्या हातून मर्दुमकीचीं कृत्यें होणें शक्य असे. ह्या सर्वसाधारण क्रमाविरुद्ध बुद्धाचें वर्तन पाहून लोकांस मोठें नवल वाटे.

असें सांगतात कीं, राजाला ही आपल्या पुत्राची शांतवृत्ति व सुखोपभोगाविषयींची अप्रीति पाहून वाईट वाटे. त्यानें इतर तरुण जनांप्रमाणें आपलें वर्तन ठेवावें, व त्याचें संसारांत मन रमावें ह्मणून त्याला कोणत्याही गोष्टीचें उणें पडूं न देण्याविषयीं तो फारच सावधगिरी ठेवीत असे. त्यानें त्याला निरनिराळ्या ऋतूंत रहाण्यासाठीं तीन मंदिरें बांधून त्यांची अंतर्बाह्य रचना अशी मनोरम केली होती कीं, त्याच्या चित्तास त्यांत राहिल्यानें सर्वदा करमणूक होऊन त्यास ऐहिक सुखविषयांची गोडी लागावी. त्याचप्रमाणें परदुःख पाहून त्याचें चित्त परम उद्वेग पावतें, आणि त्यास इहलोकच्या सुखानुभवाचा वीट येतो, असें राजाच्या लक्षांत येऊन तो दुःख व विपत्ती त्याच्या दृष्टीस मुळींच न पडूं देण्याविषयीं खबरदारी घेत असे. आपल्या पुत्राचें औदासीन्य नाहींसें होऊन संसारसुखलालसा त्याच्या ठायीं निर्माण व्हावी ह्मणून तो या प्रकारें नाना योजना व उपाय करीत असे. तरी त्याचे ते सर्व प्रयत्न विफल झाले. बुद्धाची उदासवृत्ति उत्तरोत्तर दृढावत जाऊन संसाराविषयींचें अप्रेम त्याच्याठायीं क्रमाक्रमानें वृद्धिंगतच होत गेलें.

ही त्याची वृत्ति पाहून राजाला मुळींच चैन पडेनासें झालें. आपल्या पुत्राचें लक्ष संसाराकडे लागून ऐहिक गोष्टींत त्याचें मन रमल्यावांचून त्याच्या हातून आपल्या मागें आपल्या संस्थानाची व्यवस्था नीट रहाणें नाहीं, असें त्याला वाटत असे. त्याचप्रमाणें त्या काळीं संसारास त्रासून अगदीं विरक्त बनून तापसवृत्ति धारण करणाऱ्या लोकांचा जिकडे तिकडे मोठा समुदाय दृष्टीस पडे. त्यामुळें त्याला असें भय वाटे कीं, आपला पुत्रही संन्यासवृत्ति धारण करून वनांत निघून जाईल. अशा विवंचनेंत राजा रात्रंदिवस असलेला पाहून त्याच्या मंत्रिमंडळानें त्याला असें सुचविलें कीं, त्याचा एकाद्या लाव-

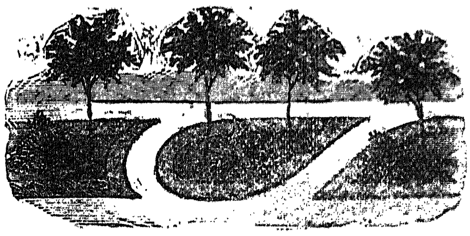
प्रमाणें उलट निरोप पाठविलाः 'आपल्या क्षत्रियकुलांतला परिपाठ असा आहे कीं, आपली मुलगी ज्यास द्यावयाची त्याच्या अंगांत इतर सर्व तरुण क्षत्रिय वीरांहून अधिक बल व युद्धकौशल्य आहे अशी आधीं खातरी करून घ्यावी. पण आपल्या पुत्राचा जो लौकिक आम्ही ऐकतों, त्यावरून असें कळतें कीं, त्याच्या अंगांत हे कसोटीस लावावयाचे गुण मुळींच वृद्धि पावलेले नाहींत. कारण तो सदोदित आपल्या महालांत आपल्याशींच गुंगत बसलेला असतो. त्याला मर्दुमकीचे खेळ व व्यायाम मुळींच आवडत नाहींत. अशा स्थितीमध्यें माझ्या मुलीच्या स्वयंवराची योजना करून तिला वरूं इच्छिणाऱ्या तरुण क्षत्रियांस बोलाविलें असतां, त्या सर्वांवर सरशी करून माझ्या कन्येस वरण्याचें सामर्थ्य **सिद्धार्था**च्या अंगीं असेल असें आह्मांस वाटत नाहीं यास्तव आपण या आपल्या मागणीविषयीं आग्रह धरूं नये हें आह्मांला योग्य दिसतें.' हा **सुप्रबुद्धा**चा निरोप ऐकून राजा मोठ्या विचारांत पडला. त्याला पुढें काय करावें तें सुचेना. ही अशी स्वपित्यास चिंता प्राप्त झाली आहे असें **सिद्धार्था**च्या कानीं आलें तेव्हां त्यानें त्यास सांगून पाठविलें कीं, **सुप्रबुद्धा**च्या इच्छेप्रमाणें सर्व कांहीं व्यवस्था राजानें बेलाशक करावी; आणि माझ्या अंगीं युद्धकौशल्यादि गुण कितपत आहेत त्याची कसोटी खुशाल पाहावी. याप्रमाणें राजपुत्राकडून आश्वासन मिळाल्यावर **शुद्धोदन**राजा **सुप्रबुद्धा**च्या ह्मणण्यास कबूल होऊन त्यानें चोहोंकडे अशी दंवडी पिटविली कीं, **सिद्धार्थ**राजपुत्राच्या मनांतून **सुप्रबुद्धा**च्या मुलीशीं विवाह करण्याचें आहे, तरी त्या मुलीस वरूं इच्छिणाऱ्या एकंदर तरुण क्षत्रियांनीं आजपासून सात दिवसांनीं ठरलेल्या ठिकाणीं यावें, आणि आपल्या अंगचे युद्धकलादिगुण दाखवावे. असें त्यांनीं केल्यानंतर ज्याची इतर सर्वांवर

सरशी होईल त्यास ती मुलगी वरील. मग मोठा रमणा करून जमलेल्या सर्व तरुणांनीं आपआपल्या अंगच्या कौशल्याची व बलाची अगदीं शिकस्त केली. परंतु त्या सर्वांहून **सिद्धार्थ** वरचढ ठरून त्यानें त्या मुलीशीं विवाह करावा असें ठरलें.

हें असें **सिद्धार्थाचें** अलौकिक युद्धकलानिपुणत्व व बलाढ्यत्व पाहून **शुद्धोदन**राजाचे सरदार व इतर प्रजाजन यांस मोठें समाधान वाटलें. यापूर्वी ते राजापाशीं नेहमीं अशी कुरकुर करीत कीं, क्षत्रिय धर्मास आवश्यक असें युद्धादिकलांतलें नैपुण्य **सिद्धार्था**च्या ठायीं अगदीं कमी आहे. तो कोणतेही जवामर्दीचे खेळ खेळत नसतो, किंवा मृगयादि व्यायाम करीत नसतो. यामुळें त्याच्या अंगीं युद्धोपयोगी गुण मुळींच वृद्धि पावलेले नाहींत. असा राजा जर आह्मांस आपल्या पश्चात् प्राप्त झाला, तर आह्मीं काय करावें? हें त्यांचें गाऱ्हाणें ऐकून राजा नेहमीं चिंतातुर असे. परंतु त्याला व त्याच्या प्रजेला हें ठाऊक नव्हतें कीं, **बुद्धा**सारख्या अलौकिक पुरुषास एकदां शिकलेल्या विद्येची किंवा कलेची उपस्थिति राखण्यास अभ्याससातत्यादि कृत्रिम उपायांची फारशी आवश्यकता नसते. येथें कित्येक चरित्रकारांचें असें ह्मणणें आहे कीं, राजापाशीं लोक येऊन याप्रमाणें कुरकुर करूं लागले तेव्हां **सिद्धार्थानें** आपल्या अंगचें बल व युद्धकलाप्रवीणत्व दाखविण्यासाठीं सर्व तरुण योद्ध्यांला जमा करण्यास आपल्या पित्याला सांगितलें; आणि याप्रमाणें तरुण योद्धे जमल्यावर त्या सर्वांहून आपण श्रेष्ठ आहों असें त्यानें लोकांच्या प्रत्ययास आणून दिलें. त्यांच्या मतें स्वयंवरच्या वेळीं **बुद्धा**च्या अंगचे युद्धोपयोगी गुण कसोटीस न लागतां ते वर सांगितल्यासारखा प्रसंग घडून येऊन लागले. आह्मांला या कल्पनेपेक्षां स्वयंवराचीच कल्पना विशेष ग्राह्य व स्वाभाविक वाटते. कारण क्षत्रियांच्या अशा विवाहपद्धतीचीं उदाहरणें पुराणांतरीं पुष्कळ

वर्णिलीं आहे; आणि पुरातन आर्यांच्या निरनिराळ्या शाखांतील क्षत्रियजातींत अशीच विवाहपद्धति रूढ असल्याची साक्ष इतिहास भरपूर देत आहे.

येथें बुद्धाच्या पूर्ववयाची हकीकत संपते. येथून पुढें तो सुमारें एकुणतीस वर्षांचा होईपर्यंत त्याच्या विषयीं कांहींएक माहिती मिळत नाहीं. त्याचा विवाह झाल्यावर तो आपल्यासाठीं मुद्दाम बांधलेल्या मंदिरांत राहून संसारसुखाचा अनुभव घेऊं लागला एवढाच त्याच्याविषयीं त्याच्या चरित्रकारांचा उल्लेख आहे.

भाग तिसरा.

संसारत्याग.

अहं पुनर्भीरुरतीव विक्लवो जराविपद्व्याधिभयं विचिंतयन् ॥
लभे न शांतिं न धृतिं कुतो रतिं निशामयन् दीप्तमिवाग्निना जगत् ॥*

अश्वघोषकृत बुद्धचरित.

सिद्धार्थराजपुत्रास संसार सुखाचा वाटावा ह्मणून राजानें आपल्याकडून होण्यासारख्या सर्व गोष्टींची योजना केली होती, हें मागें सांगितलेंच आहे. त्याचा विवाह झाल्यावर राजानें त्याच्या करितां एक अतिरमणीय उपवन तयार करवून त्यांत एक सुंदर मंदिर बांधून दिलें. या स्थलाचें नांव **विश्रामवन** असें असून बुद्ध नेहमीं यांत रहात असे. आपल्या पुत्रास परदुःख पाहून उद्वेग प्राप्त होतो ह्मणून त्याच्या दृष्टीस आंधळे, पांगळे, ह्मातारे, रोगी, दारिद्री वगैरे लोक न पडावे अशी व्यवस्था त्यानें केली होती. राजपुत्रास कोठें बाहेर न जातां वाटतील ते विहार करितां यावे, व सर्व प्रकारची निसर्गशोभा पाहावयास मिळावी अशी योजना त्यानें **विश्रामवनांत** केली होती. यामुळें सिद्धार्थास त्या उपवनाबाहेर जाण्याचें फारसें प्रयोजन वाटत नसे. तरी आपल्या विहारस्थानाबाहेरील जनस्थिति कशी काय आहे तें पाहण्याची उत्कंठा त्यास वारंवार होऊन तो पित्राज्ञा घेऊन बाहेर फिरावयास जात असे. याप्रमाणें राजपुत्राची स्वारी नगरांतून चालली ह्मणजे त्याच्या दृष्टीस

* जरा, विपत्ति आणि व्याधि यांपासून उद्भवणारें भय माझ्या मनांत येऊन मी अगदीं भिऊन व घाबरून जातों. हें जगत् दुःखरूप अग्नीनें व्याप्त झालेलें पाहून मला शांति व धैर्य हीं प्राप्त होत नाहींत, तेथें मला सुख कोठून वाटावयाला?

विपद्ग्रस्त जन न पडूं देण्याविषयीं राजाज्ञेनें व्यवस्था होत असे. तथापि कालेंकरून त्याच्या अवलोकनांत निरनिराळी जनस्थिति येऊन त्याची अशी खात्री झाली कीं, मनुष्य वरवरून कितीही सुखी दिसला तरी वास्तविक व शाश्वत सुख या जगांत कोणासही प्राप्त होणें नाहीं. त्याच्या मनांत नेहमीं असे विचार घोळूं लागले कीं, कित्येकांस कांहीं काळपर्यंत सुखानुभव वडतोसा दिसला तरी तो शाश्वत नसून त्यांत दुःखाचें मिश्रण नेहमीं असतेंच असतें; व हें दुःखमिश्रित सुखही सर्वांस लाभण्याची शक्यता वर्तमान स्थितीमध्यें मुळींच नाहीं. तेव्हां आपल्या आसपास आपले इतर बांधव विपत्तींत रखडतांना जो विचारी पुरुष पाहतो त्याला स्वतांला दैवयोगानें प्राप्त झालेल्या जलबुद्बुदवत् क्षणिक सुखाचा उपभोग घेणें कसें रुचेल? याप्रमाणें जनस्थितीचें व इतर सृष्टीचें सूक्ष्म अवलोकन केल्यामुळें संसार असार आहे असें त्याच्या मनामध्यें वेळोवेळां येऊं लागलें.

बुद्धाच्याठायीं संसारद्वेष दृढ होण्यास पुष्कळ गोष्टींचें अवलोकन कारणीभूत झालें हें निर्विवाद आहे. तथापि त्या गोष्टींचे चार वर्ग कल्पून त्यांपैकीं प्रत्येक वर्गांतील एक एक गोष्ट त्याच्या दृष्टीस पडल्याचें वर्णन त्याच्या चरित्रकारांनीं केलें आहे. या चार वर्गांतल्या चार गोष्टी येथें मासल्यासाठीं देतों.

एके समयीं राजपुत्राच्या मनांत नगरामध्यें फिरावयास जाण्याचें येऊन त्यानें राजाची आज्ञा मागितली. राजानें त्यास ही सहल करण्याची परवानगी देऊन त्याची स्वारी ज्या रस्त्यानें जावयाची होती, त्या रस्त्यावर कोणीही विपन्न स्थितींतलें माणूस फिरूं देऊं नये; सर्वांनीं चांगलीं वस्त्रें परिधान करून अगदीं आनंदवृत्तीनें राजपुत्राच्या दृष्टीस पडावें अशी दंवडी पिटविली. मग सिद्धार्थ नेमलेल्या वेळीं आपल्या रथांत बसून नगरांतून जाऊं लागला. तेव्हां त्याला सर्वत्र आनंदच

आनंद दिसला. परंतु इतक्यांत एक वृद्ध मनुष्य त्याच्या दृष्टीस पडला. त्याच्या अंगावर धड वस्त्र नसून सर्व अंग मलिन झालें होतें. त्याच्या हातांपायांच्या काड्या झाल्या असून अंगांतलें प्रत्येक हाड साफ दिसत होतें; त्याचे सर्व दांत पडले असून अंगाच्या कातडीला सुरकुत्या पडल्या होत्या. त्याचे डोळे व गाल खोल गेले होते. तो अगदीं वांकलेला असून चालतांना थरथरां कांपत असल्यामुळें त्याला एक एक पाऊल टाकण्यास पराकाष्ठेचे आयास पडत. त्याच्या एका हातांत काठी असून दुसरा हात पुढें करून तो मोठ्यानें ओरडत होता कीं, 'मज दीन अपंगावर दया करून मला कांहीं तरी द्या. मी आणखी दोन चार दिवसांचा सोबती आहें.' असा आक्रोश करीत तो चालला असतां त्याच्या नेत्रांतून भळभळां अश्रुधारा वाहत होत्या. तो याप्रमाणें एकाएकीं अवचित रस्त्यांत आलेला पाहून राजाच्या सेवकांनीं त्याला रस्त्याआड कोठेंतरी लपून रहाण्यास सांगितलें. आपले सेवक त्या जरठ मनुष्यास ढकलीत बुकलीत आहेत असें पाहून त्यानें त्यांला सांगितलें कीं, अरे त्याला तेथेंच राहूं द्या. मला त्यास नीट पाहावयाचें आहे. ती त्याची अतिशयित दीन दशा पाहून राजपुत्राच्या हृदयांत पराकाष्ठेचा कळवळा उत्पन्न झाला; आणि आपला सारथी छंद यास त्यानें पुसलें: "अरे हें माणसासारखें काय दिसतें रे? हा प्राणी अगदीं विपन्न व वांकलेला असून याची स्थिति फारच भयंकर व दुःखकारक दिसत आहे. कधीं कधीं मनुष्यें याच स्थितीमध्यें जन्मास येतात काय रे? 'मी दोन तीन दिवसांचा सोबती आहें,' असा जो हा आक्रोश करीत आहे त्याचा अर्थ काय? याला अन्न कधींच मिळत नाहीं काय रे? याचीं हाडें अशीं दिसण्याचें कारण काय? याची ही अशी दुर्वह स्थिती कशामुळें झाली?" सारथ्यानें उत्तर केलें: "हे दयाळू राजपुत्रा, हा वृद्ध पुरुष आहे. कांहीं

वर्षांपूर्वी हा असा वांकलेला नसून चांगला ताठ उभा चालत असे. त्या वेळीं याचे डोळे, गाल वगैरे चांगले असून याचें सर्व अंग गुडगुडीत होतें. पण आतां जरेमुळें याचें असें विद्रुप झालें आहे. याच्या शक्तीचा पात होऊन याच्या बुद्धीचा ऱ्हास झाला आहे; आणि याच्या सर्व वृत्ति अगदीं क्षीण झाल्या आहेत. याचें आयुष्यरूप स्नेह खलास होऊन याची प्राणज्योति मालवण्याच्या अगदीं लागास आली आहे. ह्मणून तो ह्मणत आहे कीं, 'मी दोन चार दिवसांचा सोबती आहें.' वृद्धापकाळ प्राप्त झाला ह्मणजे मनुष्याची अशीच अवस्था होत असते. यांत विशेष तें काय आहे? आणि याकडे लक्ष देण्याचें आपणास काय प्रयोजन आहे?" हें छंदाचें उत्तर ऐकून राजपुत्र ह्मणालाः 'पण हें वृद्धपण इतरांस प्राप्त व्हावयाचें, कीं याच्यासारखी स्थिति लक्षावधि मनुष्यांमध्यें एकासच प्राप्त व्हावयाची?' छंद ह्मणालाः 'महाराज याच्यासारखीच इतर जनांची ही अवस्था व्हावयाची. मात्र ते याच्या इतके जगले पाहिजेत.' राजपुत्र ह्मणालाः 'मी, माझी पत्नी यशोधरा व माझे इतर संबंधिजन याच्या इतके जगलों तर आमचीही अवस्था अशीच व्हावयाची ना?' छंद ह्मणालाः 'होय महाराज.' हें ऐकून राजपुत्र बोललाः 'माझा रथ माघारी फिरीव; मी पाहिलें तेवढें पुरे; आणखी पाहण्याची मला इच्छा नाहीं.'

याप्रमाणें ती अत्यंत हृदयभेदक जरठावस्था पाहून व ती सर्वांस निश्चयें प्राप्त व्हावयाची हें मनांत येऊन तो अत्यंत खिन्न व उदास झाला. आपल्या मंदिरांत परत आल्यावर तो एकांतपणें विचार करीत बसला. ऐहिक सुखोपभोगाची मर्यादा अत्यंत संकुचित असून जे विषय कांहीं काळ मोठे आल्हादप्रद व सुखोत्पादक वाटतात, तेच थोडा वेळ लोटल्यावर अगदीं नीरस व दुःखप्रद होतात, असें

त्यास वाटून तो नित्याच्या सुखविषयांकडे मुळींच पाहिनासा झाला. गायन, वादन, नृत्य इत्यादिकांपासून त्याचे मनास मुळींच करमणूक होईना. ही अशी त्याची उदासवृत्ति पाहून यशोधरा हिनें त्यास विचारिलें: 'महाराज आपण आज अगदींच उद्विग्न झालां आहां याचें कारण काय?' सिद्धार्थ ह्मणालाः 'हे प्रिये, हीं सारीं सुखें लवकरच आपणांस नाहींतशीं होणारीं आहेत. यांपैकीं शाश्वत असें कोणतेंही सुख नाहीं. तुझी माझी प्रीतिही कांहीं काळानें विलय पावून आह्मांस अत्यंत दुर्वह असें वार्धक्य प्राप्त होईल, आणि मग आमचें जीवित पराकाष्ठेचें कष्टमय होईल. प्रतिक्षणीं आमचें आयुष्य क्षय पावत आहे. तेव्हां अशा अशाश्वत सुखाच्या व क्षणभंगुर जीविताच्या आशेस गुंतून मी आपणास कां ह्मणून कष्टी करून घेऊं? यास्तव हे प्रिये, मला हे ऐषआराम विषतुल्य वाटून यांचा त्याग करावासें वाटतें.

हें वर्तमान शुद्धोदनराजास कळून तो अगदीं अस्वस्थ झाला. तो आपल्या राजधानींत पूर्वींपेक्षां जास्त बंदोबस्त राखून सिद्धार्थाच्या दृष्टीस विपत्ति न पडूं देण्याविषयीं विशेष झटून प्रयत्न करूं लागला. त्याचप्रमाणें त्यानें आपल्या पुत्राचें मन संसारांत गुंतावें ह्मणून आणखी पुष्कळ नव्या योजना केल्या.

या गोष्टीस कांहीं दिवस लोटल्यावर राजपुत्राच्या मनांत पुनः बाहेर फिरावयास जावयाचें येऊन त्यानें पित्याची आज्ञा मागितली. या प्रसंगीं त्यानें आपल्या पित्याची अशी विनवणी केली कीं, आपल्या राज्यांतील लोकांची वास्तविक स्थिति कशी काय आहे तें पाहण्याचा माझ्या मानस आहे. याकरितां पूर्वींच्या प्रसंगीं ज्याप्रमाणें आपण दुःख व विपत्ति माझ्या दृष्टीस पडूं न देण्याविषयीं व्यवस्था केली होती, तशी या खेपेस कांहींएक करूं

नये. लोक जसे नेहमींच्या व्यवहारांत वागत असतात, तसेच ते मला पाहावेसे वाटत आहेत. याप्रमाणें वास्तविक स्थितीचें अवलोकन केल्यानें एक तर मला आनंद व शांति हीं वाटतील; नाहीं तर निदान विशेष शहाणपण अंगीं येऊन प्रजाजनांवर आपल्या पश्चात् चांगल्याप्रकारें सत्ता चालविण्याचें सामर्थ्य प्राप्त होईल. यासाठीं मला उद्ईक नगरांतून सेवकांसहवर्तमान मनास वाटेल तिकडे फिरण्याची परवानगी मिळावी.' ही त्याची विनवणी ऐकून राजानें मनांत असा विचार केला कीं, त्याला याप्रमाणें नगरांत हिंडण्याची परवानगी दिल्यास कदाचित् त्याच्या मनावर पूर्वी झालेला प्रतिकूळ ग्रह नाहींसा होऊन त्याची ऐहिक सुखाविषयींची समजूत पालटेल. ह्मणून त्यानें त्याला त्याच्या इच्छेनुरूप नगरांत फिरण्याची मोकळीक दिली. राजाज्ञा मिळाल्यावर सिद्धार्थ व्यापाऱ्याचा वेश धारण करून आपला सारथी छंद यासह नगरांत फिरावयास गेला. या वेळीं सर्व प्रकारच्या लोकांत मिसळून त्यांचे निरनिराळे रीतरिवाज व वागणुकीचे प्रकार त्यानें अवलोकन केले. याप्रमाणें त्याला सुखदुःखाचे बहुतेक प्रकार पाहावयास मिळून त्याची एकंदर जनस्थितीविषयीं बरीच यथार्थबुद्धि झाली. याप्रमाणें तो सर्व प्रकारचे व सर्व दर्जांचे लोक पाहत चालला असतां पुढील दुःखाक्रोश त्याच्या कानीं पडला. ' धनीसाहेब मला साहाय्य करा. मला हांत देऊन उभा करा. अहो मजवर दया करा कीं हो! मला तुह्मीं मदत केली नाहीं तर मी आज आपल्या घरीं पोंचत नाहीं. वाटेंतच माझा प्राण जाईलसें वाटतें!' तो आक्रोश ऐकून सिद्धार्थ अगदीं चपापला, आणि तो दुःखकारक ध्वनि जिकडून आला तिकडे तो वळून पाहूं लागला. तेव्हां रोगानें अगदीं पिडलेला असा एक मनुष्य त्याच्या दृष्टीस पडला. तो रस्त्यावरील धुळींत इव-

ळत पडला होता. त्याच्या सर्व अंगास वेदना होत असल्यामुळें तो गडबडां लोळत होता. घरीं जाण्याच्या इरादानें तो उठावयास पाही, पण पुनः धाडकन जमिनीवर पडे. ही त्याची अत्यंत हृदयद्रावक अवस्था पाहून राजपुत्राचें हृदय अगदीं कळवळून गेलें. तो त्या रोग्याकडे धांवत गेला, आणि त्याला आपल्या कोमल हातांनीं उचलून त्याचें मस्तक आपल्या मांडीवर ठेवलें; आणि तो त्याला आपल्या मऊ हातांनीं चेपून ह्मणाला: 'हे माझ्या बांधवा, तुला काय होत आहे? कोणती इजा झाल्यामुळें तुला येथून उठतां येत नाहीं?' तो मोठ्यानें कण्हत असून त्याला श्वास लागला आहे असें पाहून राजपुत्रानें आपल्या सारथ्यास पुसलें: 'अरे हा असा श्वास टाकीत असून बोलतांना गुदमरतो याचें काय बरें कारण?' सारथी ह्मणाला: महाराज, याला कांहीं तरी मोठा जबरा रोग जडला आहे. याच्या अंगांत तो अगदीं विकोपास गेला आहे. याचे अंगांत सपाटून ताप भरला आहे. याचा ऊर धडधड उडत आहे. याचे स्नायु अगदीं ढिले पडून याच्या हातापायांचे व कंबरेचे सांधे कमकुवत झाले आहेत. रोगग्रस्त माणसाची, महाराज, अशीच अवस्था होत असते. याला जडलेल्या रोगाच्या असह्य वेदनांमुळें हा असा डोळे फिरवीत आहे, व दुःखानें विव्हळ होऊन हातपाय आपटीत आहे व दांतओंठ चावीत आहे. याचा श्वासही अगदीं कोंडत चालला आहे. या रोगानें याचा लवकरच अंत होईल. परंतु तो होण्यापूर्वी याचे आणखी पुष्कळ वेळपर्यंत असेच हाल होत रहातील. महाराज, हा याला लागलेला रोग स्पर्शसंचारी आहे. यास्तव आपण याला असा धरून बसूं नका. कदाचित् याचा हा रोग तुह्मांलाही पछाडील; आणि मग तुमचीही अशीच दशा होईल.' त्यानें त्यास असें भय घातलें तरी तें मनास न आणून तो त्या रुग्ण मनुष्याची शुश्रूषा करीत बसला;

आणि त्यानें पुनः सारथ्यास विचारलें: 'याला जसा हा रोग झाला आहे तसाच तो इतरांसही होण्याचा संभव आहे काय? त्याचप्रमाणें या रोगासारखे दुसरे आणखी भयंकर रोग मनुष्याला होतात काय?'

छंद—महाराज, हा व अशाच प्रकारचे दुसरे नाना रोग मनुष्यास नेहमीं पिडीत असतात. त्यांपासून मुक्त असा कोणीही नाहीं.

राजपुत्र—हे रोग मनुष्यास न कळत होतात काय?

छंद—होय महाराज; ते सर्पाप्रमाणें न कळत येऊन मनुष्यास घेरतात. ते एकाद्या व्याघ्राप्रमाणें मनुष्यावर घाला घालण्यास सदा टपलेले असतात. वर्षाकाळीं विद्युत्पात कोणावर होईल याचा जसा नेम नसतो, तद्वत् या रोगांचें आहे. यांच्यापायीं कोणाचा केव्हां नाश होईल तें सांगवत नाहीं.

राजपुत्र—तर मग सर्व माणसांस यांपासून नेहमीं भय असतें?

छंद—होय, सर्वांना यांपासून भीति आहे.

राजपुत्र—असें आहे तर 'मी सुखानें निजेन, व निजून जशाचा तसा उठेन, मला कांहींएक अपाय होणार नाहीं,' अशी खात्री कोणालाही नाहीं ना?

छंद—असें कोणालाही खात्रीनें ह्मणतां येणार नाहीं.

राजपुत्र—या अशा अकस्मात् प्राप्त होणाऱ्या अनेक दुःखकारक व्याधींपासून शेवटीं या माणसासारखी मनुष्याच्या देहाची व मनाची स्थिति व्हावयाची ना? आणि त्यास असें वार्धक्यही प्राप्त व्हावयाचें ना?

छंद—होय महाराज; मनुष्य याच्या इतका जगला तर त्याची अशीच दशा व्हावयाची.

राजपुत्र—परंतु या अशा रोगांपासून होणाऱ्या वेदना जर मनुष्यांस अगदींच असह्य झाल्या, किंवा त्या सोसून सोसून या मनुष्यासारखी

त्यांची हालअपेष्टा झाली, किंवा याच्याइतके ते वांचून जरेनें व दुःखानें जरजर झाले, तर शेवटीं त्यांचा काय परिणाम होतो बरें ?

छंद–हे राजपुत्रा, ते मृत्यु पावतात.

राजपुत्र–मृत्यु पावतात !

छंद–होय, शेवटीं त्यांस मरण येतें. हें मरण कसें व केव्हां येईल याचा नेम नाहीं. अशा रोगांनीं पिडलेले जन फार करून वृद्धदशा प्राप्त होण्यापूर्वीच मृत्युवश होतात. जे थोडे उतार वय होईपर्यंत जगतात, ते नाना विपत्तींनीं रंजीस आलेले असतात; आणि अंतीं त्यांचें देहावसान होतें. तें कदापि चुकणें नाहीं.

याप्रमाणें त्यांचा संवाद चालला आहे तों तिकडून एक प्रेत जातांना त्यांच्या दृष्टीस पडलें. त्याकडे बोट करून छंद ह्मणालाः 'महाराज, मनुष्य मरण पावला ह्मणजे त्याची अवस्था याप्रमाणें होऊन त्याचे संबंधिजन त्याला स्मशानभूमीप्रत नेऊन त्याचा अंत्यविधि करितात. **सिद्धार्थानें** वर डोकें करून पाहिलें तों त्याच्या नजरेस असें पडलें कीं, एका माणसास ताटीवर बांधून चार इसम त्याला नदीतीरीं वाहून नेत आहेत. मग त्यांच्या मागून जाऊन त्यानें त्या प्रेताचा एकंदर दहनविधि पाहिला. त्या वेळीं त्या मृत मनुष्याच्या संबंधिजनांचा दुःखाक्रोश व त्या मनुष्याच्या देहाची मरणोत्तर झालेली ती सारी अवस्था पाहून त्याचें चित्त अत्यंत खिन्न झालें. त्या मनुष्याची जिवंत असतां कशी स्थिति होती, आणि मृत्यु पावल्यावर त्याच्या देहाची कोणती दशा झाली, याविषयीं त्याच्या मनामध्यें अनेक प्रकारचे विचार घोळूं लागले. एकंदरींत त्याला असें वाटूं लागलें कीं, मनुष्यानें जिवंत असतां आपल्या देहाचा, आपल्या वित्ताचा, आपल्या स्त्रीपुत्रांचा आणि आपल्या संबंधिजनांचा अभिमान व प्रेम मनांत वागवावें, आणि अंतीं या सर्वांस सोडून अशा रीतीनें विनाश पावावें,

ही केवढी घोर आपत्ति! अशा प्रकारें मनन करून त्यानें छंदास विचारिलेः 'हा असा अंत एकंदर जिवंत प्राण्यांचा व्हावयाचा काय?' छंदानें उत्तर केलें: "असा शेवट सर्वांचा व्हावयाचा. तो कदापि चुकणें नाहीं. मनुष्यानें आपल्या देहाची कितीही जतन केली, एकंदर इंद्रियांचे विषय त्यानें कितीही उपभोगिले, तरी शेवटीं त्याच्या देहाची ही अशी राख खात्रीनें व्हावयाची. देहावसान झाल्यावर एकंदर गात्रें निर्जीव होऊन सडूं लागतात; सगळीं ज्ञानेंद्रियें व कर्मेंद्रियें निर्व्यापार होऊन विगलित होतात. ज्यांवर आपण जिवंतपणीं पराकाष्ठेचें प्रेम केलें असतें, तीं जिवाचीं माणसें आपली अंत्य अवस्था पाहून शोकाकुल होऊन मोठमोठ्यानें आक्रोश करितात. परंतु त्या आक्रोशाचा एक शब्दही मृतास ऐकूं जात नाहीं! अशा प्रकारें पंचत्वास पावणें हें समग्र जीवसृष्टीस कधींही चुकणें नाहीं. मनुष्य उच्च वर्णांतला असो कीं नीच वर्णांतला असो, सदाचारी असो कीं दुराचारी असो, त्याला ही अवस्था प्राप्त झाल्यावांचून रहावयाची नाहीं. बरें ही अवस्था त्याची एकदांच काय ती होऊन मग सर्व आटपतें असें समजूं नका. शास्त्रवेत्ते असें सांगतात कीं, प्राण्याचें येथें देहावसान झाल्यावर त्यास दुसऱ्या कोठें तरी पुनः जन्म घ्यावा लागून तेथें पुनरपि बाल्य, यौवन, वार्धक्य इत्यादि अवस्था प्राप्त होऊन नाना रोगांपासून पीडा सोसावी लागते; आणि अशा विपत्तींत रखडतां रखडतां अखेरीस त्याला मरण प्राप्त होतें. असें रहाटगाडगें एकसारखें सदोदित चालूच असतें. त्यास खळ असा कदापि पडणें नाहीं."

हें त्याचें भाषण ऐकून राजपुत्राची मुद्रा अगदीं काळवंडून गेली. त्याच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. त्याचा कंठ सद्गदित झाला. एकंदर मानवजातीस ही महापत्ति सोसावी लागणार, ती कदापि चुकणें नाहीं, हें ऐकून त्याचें हृदय अगदीं कळवळून गेलें. त्याच्या

मनांत अनेक दुःखाचे विचार येऊन तो अगदीं अस्वस्थ झाला. तो ह्मणालाः "हे माझे एकंदर ज्ञात व अज्ञात बांधव विपत्ति आणि मृत्यु यांच्या जाळांत सदैव गुरफटलेले पाहून मला मनस्वी खेद वाटतो. एकंदरींत मनुष्यास ऐहिक जीवनाविषयीं कितीही प्रेम वाटत असलें तरी या लोकीं त्यास प्रचंड विपत्ति व दुःख हीं भोगावीं लागत आहेत. जे विषय एक वेळ अत्यंत सुखकरसे भासतात ते परिणामीं अगदीं वीट आणणारे होतात. ज्या गोष्टी आपणास इहलोकीं अत्युत्तमशा वाटतात, त्यांचें तें उत्तमत्व केवळ भासमय असतें. त्यांत खरेपणाचा अंश यत्किंचित्‌ही नसतो. त्याचप्रमाणें कित्येक गोष्टी ज्या अत्यंत वाईटशा दिसतात, त्यांपासून आपणास रात्रंदिवस घोर लागलेला असतो. येथील सुखविषयांचा शेवट दुःखामध्यें होतो. तारुण्याचा क्षय होऊन अंतीं वृद्धत्व प्राप्त होतें. प्रेमाचा शेवट प्रेमविषयांचा विनाश होऊन होतो. या अत्यंत प्रिय वाटणाऱ्या जीविताचा शेवट भयंकर मरण प्राप्त होऊन होतो. याप्रमाणें एक वेळ मृत्यु प्राप्त झाला असतां सर्व कांहीं आटोपलें असें नाहीं; तर पुनः पुनः जनन व मरण हीं प्राप्त होऊन हें संसृतिचक्र सदोदित फिरत आहे. यांत भासमय व नश्वर सुख व हृदय पराकाष्ठेचें उद्विग्न करणारें दुःख यांचा अनुभव सतत घडत असतो. मी आजपर्यंत अशा भ्रमांत होतों कीं, ऐहिक जीवन अत्यंत सुखकर असावें; आणि परिणामीं अखंड शांतीचा लाभ मानवास प्राप्त होत असावा. परंतु ही माझी भ्रांति आज अगदीं फिटली. माझ्या ज्ञाननेत्रांवरचें अज्ञानपटल आज दूर होऊन मला इहलोकच्या वास्तविक स्थितीचें दर्शन होऊं लागलें आहे. हे माझे बांधव मजप्रमाणेंच या विपत्तींतून मुक्त होण्यासाठीं आपआपल्या देवांची करुणा भाकीत असतील. पण त्यांचा करुणारव ते देव ऐकत नाहींत. असें आहे तरी या विपत्तींचें निवारण होण्याचा कांहीं तरी मानवास

साध्य होण्यासारखा उपाय असावा असें वाटतें. ज्या देवांची हे जन करुणा भाकीत असतात, ते स्वतः कदाचित् दुर्बल असल्याकारणानें त्यांला आपल्या उपासकांचें संकट निवारितां येत नसावें. ब्रह्मदेवानें अशी सृष्टि निर्माण करून तिला याप्रमाणें सदैव विपत्तींत रखडूं द्यावें, हें कांहीं चांगलें दिसत नाहीं. तो सर्वशक्त असूनही जर अशी दुःस्थिति राहूं देत असेल, तर त्यास चांगला ह्मणवत नाहीं; आणि तो सर्वशक्तिमान् नसल्यास त्याला देव ह्मणतां येत नाहीं. तर हे **छंदा,** माझा रथ मागें फिरवून माझ्या मंदिरास परत चल. मी आज जेवढें पाहिलें तेवढ्यानें माझ्या नेत्रांचें पारणें फिटलें. आतां आणखी लोकस्थिति पाहण्याची इच्छा माझ्या मनांत तादृश उरली नाहीं.'

याप्रमाणें राजमंदिराकडे रथ फिरवून **सिद्धार्थ** चालला असतां एका सरदाराच्या कन्येनें त्याचें तें तारुण्य, सौंदर्य व मर्दानीपणा पाहून, व त्याच्या मुखचर्येवरून तो चिंताग्रस्त आहे हें तिच्या नजरेस येऊन ती मोठ्यानें ह्मणाली: "ज्या पित्याच्या पोटीं तुझें जन्म झालें, तो पिता धन्य होय; ज्या मातेनें तुझें संगोपन करून तुला व्हानाचा मोठा केला, ती माता धन्य होय; आणि तुजसारखा वैभवशाली पुरुष ज्या स्त्रीस प्राप्त झाला आहे, ती स्त्री धन्य होय." हे त्या युवतीचे अभिनंदनपर उद्गार ऐकून राजपुत्रानें तिला उत्तर केलें कीं, "ज्यांना मुक्ति प्राप्त झाली आहे ते धन्य होत." असें ह्मणून त्यानें आपल्या गळ्यांतला बहुमोल मोत्यांचा हार तिला दिला. घरीं आल्यावर तो अगदीं चिंतातुर होऊन बसला. त्याच्या मनास शांति कशी ती मुळींच प्राप्त होईना. संसारमूलक विपत्तींतून पार पडण्याचा मार्ग त्यास कांहींच सुचेना. राजमंदिरांतील अपार संपत्ति, वैभव व ऐषआराम यांचा आतां त्याला अगदीं वीट आला. ही त्याची अवस्था पाहून **यशोधरा** हिनें त्यास पुसलें: "महाराज, आपलें

चित्त आज पराकाष्ठेचें उद्विग्न झालें आहे, व आपण असा खेद करीत निश्चल बसलां आहां याचें कारण काय?" राजपुत्रानें उत्तर केलें: "मजसभोंवतालील सर्व वस्तु व माणसें यांच्या स्थितीमध्यें सर्वदा बदल होत चालली आहे ती पाहून मी अतिशयित कष्टी झालों आहें. मनुष्यें वृद्ध होतात, आजारी पडतात आणि शेवटीं मरतात. अशी स्थिति ज्याच्या लक्षांत येते, त्याला या जीवितांत सौख्य कसें वाटेल बरें?

हा राजपुत्रास प्राप्त झालेला आणखी विराग व उदासीनपणा **शुद्धोदन**राजाच्या कानीं गेला, तेव्हां तो फारच अस्वस्थ झाला. त्याला मुळींच चैन पडेना. त्यानें पूर्वींच्याहून अधिक बंदोबस्त राखण्याविषयीं सेवकांस आज्ञा केली. याप्रमाणें त्यानें आपल्याकडून होतील तेवढ्या तजविजी योजल्या. तरी **गौतमबुद्धा**च्या चित्तांत उत्पन्न झालेली उदासीनता व वैराग्य हीं उत्तरोत्तर वाढतच जाऊन शेवटीं तो संसाराचा त्याग करून गेला.

याप्रमाणें **सिद्धार्था**च्या चित्तवृत्तींत पालट होऊन त्याला संसाराविषयीं पराकाष्ठेचा वीट वाटून तो गृहत्याग करण्याच्या अगदीं बेतांत आला होता. इतक्यांत त्याला एक पुत्र झाला. तेव्हां **शुद्धोदन**राजास मोठा हर्ष होऊन त्याच्या मनांतील चिंतेचें काहूर कांहींसें कमी झालें. कारण त्याला वाटलें कीं, आतां **सिद्धार्था**च्याठायीं पुत्रप्रेम निर्माण होऊन त्याचा संसाराकडे ओढा विशेष होईल; आणि तो संसारत्याग करण्यास सहसा प्रवृत्त होणार नाहीं. परंतु राजाची ही निवळ भ्रांति होती. **यशोधरा** हिच्या पोटीं हा पुत्र निर्माण झाल्यावर लवकरच राजपुत्रानें गृहत्याग करण्याचा दृढ निश्चय केला; आणि ह्या निश्चयाप्रमाणें तो तत्क्षणींच वागला. हा शेवटला निश्चय होण्याला एक गोष्ट कारण झाली. ती अशी:

एके दिवशीं तो बागेंत जंबुवृक्षाखालीं संसारांतील विपत्तींविषयीं मनन करीत बसला असतां तेथें अकस्मात् एक यति त्याच्या दृष्टीस पडला. त्याचा तो उंच बांधा व भव्य मुखचर्या पाहून सिद्धार्थानें त्याला विचारलें: 'तूं कोठून आलास? आणि तूं कोण आहेस?' तो यति ह्मणाला: 'मी श्रमण आहें. या जगांतील विपत्तींला व संकटांला त्रासून मी गृहत्याग करून मोक्षसाधनास लागलों आहें. एथील सर्व वस्तूंचा एकसारखा नाश होत चालला आहे. एक सत्य काय तें अविनाशी आहे. इतर सर्व वस्तुजात सतत बदलत असून तें केवळ नश्वर आहे. यास्तव ज्यास कदापि नाश नाहीं असें सुख प्राप्त करून घेण्याचा मी निर्धार केला आहे. अनाद्यनंत असें जीवन प्राप्त व्हावें अशी मला इच्छा आहे. यास्तव मी ऐहिक गोष्टींचा विचार अगदीं मनांत येऊं देत नाहीं. ही उदासीनता माझ्या अंगीं पूर्णपणें बाणावी ह्मणून मी अगदीं निर्जन प्रदेशांत एक गुहा शोधून काढून तींत राहून माझा बहुतेक काळ मी एकांतांत घालवीत असतों. मी भिक्षा मागण्यापुरता जनांत येत असतों. बाकी सगळा वेळ मी एकांतांत बसून मनन व ध्यान करण्यांत घालवीत असतों.

सिद्धार्थ–या दुःखमय संसारामध्यें शांतीचा लाभ होणें अशक्य आहे. ऐहिक सुखविषयांची व्यर्थता माझ्या मनावर पूर्णपणें ठसली आहे; आणि अत्यंत ग्राम्य असें जें विषयसुख त्याचा मला पुरा वीट आला आहे. या लोकची स्थिति पाहून मला पराकाष्ठेचा खेद होत आहे. फार काय पण मला या विपन्मय जगामध्यें क्षणभर सुद्धां राहूं नये असें वाटतें.

श्रमण–जेथें उष्णता असते तेथें शीततेचाही संभव असतो. ज्या प्राण्यांस दुःखानुभव घडत असतो, त्यांच्या अंगीं सुखानुभव घेण्याचीही योग्यता असते. या जगांत दुःख निर्माण झालें आहे, त्यावरून

असें वाटतें कीं, येथें सुखही विस्तार पावेल. कारण उष्णता व शीतता, सुख व दुःख हीं परस्परसापेक्ष आहेत. जेथें एकाचें अस्तित्व असतें तेथें दुसऱ्यांचाही संभव असतो. याच न्यायानें जेथें पुष्कळ विपत्ति अनुभवास येते, तेथें सुखही पुष्कळ असेल. ही गोष्ट तूं नीट पाहशील तर तुझ्या अवलोकनांत सहज येईल. एकादा मनुष्य चिखलांत फसला असतां जसा तो जवळपास असलेल्या पुष्करणीचा आश्रय करून आपल्या अंगास किंवा वस्त्रांस चिकटलेल्या मळाचें क्षालन करितो, तद्वत् त्वां आपल्या ठायींचा पापमळ धुवून टाकण्यासाठीं मोक्षमार्ग-रूप महासरोवराचा आश्रय कर. परंतु अशा मलिन पुरुषानें सरोवराचा शोध केला नाहीं, तर त्यांत सरोवराचा कांहींएक दोष नाहीं. त्याच-प्रमाणें मोक्षमार्ग सन्निध असतां त्याचा अवलंब पापी जनांनीं केला नाहीं तर त्यांत दोष कोणाकडे बरें? एकाद्या मनुष्यास रोगानें अगदीं घेरलें असतां, तो जर रोग बरा करणाऱ्या एकाद्या वैद्याचें साहाय्य घेणार नाहीं, तर तेथें त्या बिचाऱ्या वैद्याकडे काय दोष आहे? अशीच गोष्ट पापरूप रुजेनें पिडलेल्या मानवाची आहे. तो जर सत्य-ज्ञानाचा उपदेश करणाऱ्या धर्मगुरूचा शोध करून त्याचें साहाय्य घेणार नाहीं, तर तो त्या धर्मगुरूचा दोष आहे असें कोण ह्मणेल?

सिद्धार्थ—हा तुझा बोध फारच उत्तम आहे. आतां माझा हेतु सिद्धीस जाईल असें वाटतें. माझा पिता मला असा उपदेश करीत असतो कीं, या संसारांतील सुखांचा मी अनुभव घ्यावा; आणि या लोकींचें माझें कर्तव्य मीं उत्तम प्रकारें बजावून माझा व माझ्या घराण्याचा लौकिक वाढवावा. तो ह्मणतो कीं, मी अजून भरज्वानींत आहें. तेव्हां धर्मपरायणतेमध्यें आयुष्य घालविण्याजोगें माझें अद्यापि वय झालें नाहीं.

श्रमण—सत्यधर्ममार्गाचा शोध केव्हांही करण्यास प्रवृत्त व्हावें.

त्याला अमुकच वय लागतें, किंवा अमुकच प्रसंग लागतो अशांतला कांहीं अर्थ नाहीं.

सिद्धार्थ–(हें त्याचें ह्मणणें ऐकून, राजपुत्राच्या मनास आनंद वाटून तो ह्मणतोः) धर्ममार्गाचा शोध करावयास निघण्याची हीच वेळ आहे. धर्माचें पुरें ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास ज्या मोहपाशांनीं प्रत्यवाय घडत आहे, त्या सर्वांचें छेदन करण्याचा हाच योग्य समय आहे. भिक्षुकवृत्तीचा अवलंब करून मोक्षमार्गसिद्ध्यर्थ वनांत संचार करण्याची हीच संधि आहे.

श्रमण–हा तुझा निर्धार परम स्तुत्य आहे. तूं आजपासून सदाचाराचें कडकडीत व्रत धारण करून धर्ममार्गाचा शोध अविश्रांतपणें कर. आपला हा स्तुत्य उद्देश क्षणभर सुद्धां विसरूं नको. तो सदोदित मनांत ठेवून त्याच्या सिद्धीसाठीं योजवतील तेवढे योग्य उपाय योज. कितीही व कशींही संकटें आलीं तरी तूं हा आपला निश्चय बिलकुल ढळूं देऊं नको; आणि धर्ममार्गप्राप्तीचा उत्साह यत्किंचित्‌ही कमी होऊं देऊं नको. ह्मणजे तुला सत्यधर्मप्राप्ति होऊन तूं अक्षय, अविनाशी सुखाचा अधिकारी होशील. तर आतांपासून प्रयत्न करावयास लाग. कांहीं झालें तरी उमेद खचूं देऊं नको.

इतकें ह्मणून तो यति तेथून तत्काळ निघून गेला; आणि राजपुत्र त्याच्या बोधाचें मनन करीत जागच्या जागीं बसून राहिला. या वेळच्या आपल्या मानसिक अवस्थेचें वर्णन बुद्धानें पुढें आपल्या शिष्यजनांस येणेंप्रमाणें केलें आहे:—

"हे शिष्यजन हो, एवढें मोठें ऐश्वर्य मला अनुकूल असतां, व सर्व प्रकारचे सुखविषय मला हवे तेव्हां प्राप्त होणारे असतां, माझ्या मनांत असे विचार पुनः पुनः येऊं लागले. सामान्य स्थितींतील कोमल मनाचा मनुष्य जरा, रोग व मरण यांस स्वतः पात्र असतां, व

त्यांपासून तो मुक्त होण्याचा कदापि संभव नसतां, इतरांस ह्या विपत्ति प्राप्त झालेल्या पाहून भयचकित होतो; त्यांचा तो मनापासून तिट-कारा करितो; त्यांचा त्यास अतिशयित त्रास वाटतो. परंतु मी मनांत आणलें कीं, ह्या भयंकर विपत्ति मलाही खचीत प्राप्त व्हावयाच्या. त्या कदापि टळणें नाहीं. तेव्हां इतरांस त्या प्राप्त झालेल्या पाहून त्यां-बद्दल विषाद, तिटकारा किंवा त्रास वाटूं देणें मला उचित नव्हे. हे विचार माझ्या मनांत एकसारखे घोळूं लागल्यामुळें माझ्या चित्तास मुळींच स्वस्थता वाटेना. तारुण्यदशेंत स्वभावतः वाटणारा उत्साह व उमेद हीं माझ्या ठायींचीं विनष्ट झालीं. या जीविताविषयींची माझी सारी आवड मनांतल्या मनांत जिरून गेली. ”

याप्रमाणें वृद्ध, रोगग्रस्त, मृत व संन्यस्त मनुष्य त्यास दिसल्याचें जें वर्णन आम्हीं येथवर केलें, त्याविषयीं कित्येक चरित्रकारांनीं अशी कल्पना केली आहे कीं, **सिद्धार्थ** आपल्या नगराबाहेरील उपवनांत रथामध्यें बसून चालला असतां मनुष्याच्या सदरील चार अवस्था निरनिराळ्या चार प्रसंगीं अनुक्रमें त्याच्या दृष्टीस पडल्या. यांपैकीं कोणती कल्पना विशेष सयुक्तिक आहे याविषयीं येथें वाद करणें अप्रस्तुत होय. मुख्य मुद्याची गोष्ट ही कीं, **सिद्धार्था**च्याठायीं सं-साराविषयीं पुरी उपरति बाणून त्यानें वानप्रस्थाची वृत्ति जी धारण केली ती कांहीं एकाएकीं केली नाहीं; तर जगाच्या विद्यमान स्थितीचें पुनः पुनः अवलोकन व मनन करून त्याच्या मनांत संसार असार आहे असें पक्केपणीं बिंबलें, तेव्हां त्याच्या वृत्तींत उत्तरोत्तर फेर पडत जाऊन शेवटीं त्यानें संसारत्याग केला, ही गोष्ट कोणीकडूनही पाहिली तरी असंभाव्य वाटण्याचें मुळींच कारण नाहीं. बुद्धाच्यावेळीं अशा वृत्तीचे पुरुष सहस्रशः निपजून त्याच्याप्रमाणेंच या दुःखमिश्रित संसारसुखास पराङ्मुख होत्साते संन्यासवृत्तीचा अवलंब करीत असत.

मिळण्याची कांहींएक अपेक्षा नसतां तूं मजवर पूर्ण भाव ठेवून वागलास याबद्दल मला परम संतोष वाटत आहे. कांहींतरी फलप्राप्ति होईल अशी आशा असल्यास कोण कोणाची शुश्रूषा करणार नाहीं ? पण मनुष्याला विपत्ति प्राप्त झाली असतां त्याचे निकट संबंधिजनही त्याला प्रतिकूळ होऊन सोडून जातात. असा तर जगाचा अनुभव आहे. आपल्या पुत्राचें संगोपन लोक करितात तें केवळ तो पुढें कुटुंबाचें पालन करील या आशेनें. पित्याची परिचर्या जन करितात ती केवळ त्याच्याकडून कुटुंब भरण व्हावें ह्मणून. याप्रमाणें या जगांत एक दुसऱ्यावर माया किंवा प्रीति करितो ती केवळ कांहीं तरी आशेनें करितो. निरपेक्षबुद्धीनें किंवा कांहींएक हेतु मनांत धरल्यावांचून कोणी कोणाची परवा करीत नाहीं. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, तूं माझें केवळ निरपेक्षबुद्धीनें बहुत प्रिय केलें आहेस. तस्मात् आतां हा घोडा घेऊन माघारीं जा. ज्या वनांत मला यावयाचें होतें तें वन हेंच होय." हा राजपुत्राचा शेवटला निरोप ऐकून छंदास अतिशयित दुःख होऊन त्याचा कंठ दाटून आला. राजपुत्रानें आपल्या अंगावरचे एकंदर डागिने व पोषाख काढून छंदास दिले; आणि आपल्या मुकुटांतील एक दिव्य रत्न काढून तें हातीं घेऊन तो सारथ्यास ह्मणालाः

"हे छंदा तूं माझ्या पित्याच्या हातीं हें रत्न देऊन त्याला शतशः प्रणाम करून सांग कीं, आतां तुह्मीं मजबद्दल शोक करूं नये. जरामरणनाशार्थ मीं या तपोवनांत प्रवेश केला आहे. ही गोष्ट मीं कांहीं स्वर्गप्राप्तीच्या आशेनें किंवा तुह्मांविषयीं मनांत अप्रेम किंवा रोष येऊन केली असें मुळींच नाहीं. मीं गृहत्याग केल्याबद्दल शोक करण्याचें मुळींच कारण नाहीं. तुमचा आणि माझा समागम कितिही दीर्घ काळ घडला तरी शेवटीं कधीं तरी तुमचा माझा वियोग निःसंशय व्हावयाचा. असा वियोग ज्यापेक्षां केव्हां तरी खास घडावयाचा, त्यापेक्षां

आजच निराळें व्हावें असा मीं निर्धार केला आहे. मी दुःखापासून मुक्त व्हावयाकरितां असा फटंग होऊन निघालों आहे. तेव्हां माझा शोक करण्याचें कांहींएक कारण नाहीं. सर्व शोकाचें मूळ वासनांमध्यें आहे. वासना उच्छृंखल होऊन मनुष्य मोहपाशांत सांपडतो. यास्तव या वासनांच्या दुर्जयत्वाबद्दल मानवानें शोक करावा. मनुष्याचें देहावसान झालें असतां त्याच्या संपत्तीस कोणीतरी वारस असतो. परंतु त्याच्या पापपुण्याचा वारस कोणीही संभवत नाहीं. तुह्मी ह्मणत असाल कीं, 'हा अकालीं वनांत गेला;' तर धर्मप्राप्तीस कोणताच काळ अयोग्य नाहीं. तो साधण्यास मनुष्यानें सर्वदा तत्पर असावें. कारण हें जीवित क्षणभंगुर आहे. ह्मणून माझा असा निर्धार झाला आहे कीं, माझ्या मोक्षसिद्धीस मीं आजपासूनच लागावें. ही गोष्ट पुढील काळावर लोटून उपयोग नाहीं. कारण आयुष्य खुंटून केव्हां मरण येईल याचा भरवंसा नाहीं. हें व याशिवाय आणखी जें तुला सुचेल तें सांगून माझ्या पित्याचें शांतवन कर. त्याला माझी अगदीं आठवणसुद्धां होणार नाहीं असें कर. त्याला सांग कीं, मी त्याच्या प्रेमाला अगदीं अपात्र आहें. ही मजविषयींची अपात्रता त्याच्या मनांत ठसली ह्मणजे त्याचें मजवरील प्रेम उडेल. कारण जेथें पात्रता नाहीं तेथें प्रेम टिकत नाहीं; आणि जेथें प्रेम नाहीं तेथें शोकास कारणच मुळीं उरत नाहीं "

हें राजपुत्राचें भाषण ऐकून छंद शोकाकुल झाला. त्याचा कंठ दुःखानें दाटून आला. त्यानें मग हात जोडून राजपुत्रास ह्मटलें:—

"महाराज, ही आपल्या मनाची स्थिति पाहून, व आपल्या परमप्रिय संबंधिजनांस आपण शोकसागरांत लोटून निघालां आहां हें पाहून माझें मन अगदीं खिन्न झालें आहे. हा आपला अढळ निर्धार पाहून कोणास खेद होणार नाहीं. कोणी केवढाही पाषाणहृदय अ-

सला तरी त्याला सुद्धां याबद्दल वाईट वाटेल. मग ज्यांच्या चित्तांत आपणाविषयीं सांद्र प्रेम वसत आहे, त्यांच्या चित्ताची काय अवस्था होईल बरें? महाराज, ह्या आपल्या सुकुमार तनूस आजपर्यंत राजमंदिरांतील पर्यंकावर शयन करण्याची सवय झाली आहे. यास्तव तपोवनांतील दर्भांकुरांनीं युक्त अशा भूमीवर आपणास कशी सुखनिद्रा येईल? मला आपण घोडा घेऊन येण्याविषयीं आज्ञा केली, ती मी कोठची ऐकिली असें मला आतां झालें आहे. तर महाराज, आतां हा घोडा मी कपिलवस्तुनगरीस रिकामा माघारी नेऊन तेथील एकंदर जनांस कसा दुःखसागरांत लोटूं? हे महाबाहो, त्या वृद्ध प्रेमळ राजास सोडून जाणें तुह्मांला उचित नाहीं. त्यांच्या ठायीं पुत्रप्रेम पराकाष्ठेचें वसत असल्याकारणानें तुमचा वियोग त्यांला मुळींच संहन व्हावयाचा नाहीं. त्या तुमच्या द्वितीय मातेनें पराकाष्ठेचे श्रम घेऊन आजपर्यंत तुमचें लालनपालन करून तुह्मांला हे दिवस दाखविले. तेव्हां तिला तुह्मीं कदापि विसरतां कामा नये. असें कराल तर तुह्मांस जग खरोखरीच कृतघ्न ह्मणेल. त्याचप्रमाणें ती तुमची कुलशीलसंपन्न, गुणवती व पतिव्रता स्त्री, जिला नुकताच पुत्र झाला आहे, तिचा त्याग तुह्मीं सहसा करूं नये. यशोधरेस जो सुगुण व सुरूप पुत्र झाला आहे, त्याच्याकडे तरी पाहा. त्याला तुह्मीं असा टाकून जाणें शोभतें काय? महाराज, आपला वियोग या आपल्या चरणांच्या दासाला तर कदापि सोसवणार नाहीं. आपले पाय अंतरल्यास मी केवळ निराश्रय होईन. महाराज, आपणाला या अटव्य रानांत सोडून परत जाण्याला माझे पाय घेत नाहींत. माझ्या चित्तास परम उद्वेग प्राप्त झाला आहे. आपल्यावांचून मी नगरास गेलों असतां राजेसरकार मला काय ह्मणतील बरें? तुमच्या राणीस मी काय जबाब देऊं? आपण ह्मणतां कीं, मीं आपली निर्भर्त्सना राजेसरकारां-

पाशीं करावी. परंतु महाराज, मी आपल्यासारख्या निर्दोष पुरुषास कसा विनाकारण दोष लावावा? यदाकदाचित् आपल्या आज्ञेस्तव मी आपली निंदा त्यांजपाशीं करूं लागलों, तरी तसें करतांना माझी मलाच लाज वाटून माझी जीभ बोलतांना अडखळूं लागली ह्मणजे माझ्या बोलण्यावर कोणी तरी विश्वास ठेवील काय? महाराज, आपण मोठे दयाळू असून आपणांस मनुष्यमात्राचा नेहमीं कळवळा येत असतो, असें असतां आपण आपल्या प्रियजनांस सोडून जातां हें कसें? तर मजवर कृपाकरून चला, फिरा मागें."

राजपुत्र—हे छंदा, तुझा माझा जो हा वियोग व्हावयाचा आहे त्याबद्दल तूं मुळींच शोक करूं नको. पुनः पुनः जननमरण पावणाऱ्या या जड देहामध्यें सतत बदल होत आहे. तीं कदापि थांबणें नाहीं. मोक्षसिद्धीच्या उद्देशानें मी आज माझ्या संबंधिजनांस सोडून जात आहें तो मी त्यांच्या प्रेमास्तव जाण्याचा राहिलों तरी अंतीं मृत्यूच्या योगानें त्यांचा माझा वियोग निश्चयानें व्हावयाचा. तो कदापि टळणें नाहीं. ज्या मातेनें मला नऊ मास उदरीं वागवून शेवटीं मोठ्या प्रसववेदना सोसून जन्म दिला, ती आज कोठें आहे बरें? तिनें माझा एवढा भार सोसून मजकरितां इतकी दगदग सोसली, तरी शेवटीं तिचें तिला काय फळ मिळालें बरें? मी जन्मल्यावर लवकरच ती मला अंतरली; आणि माझ्या प्रीतीचें सुख तिला यत्किंचित्‌ही अनुभवावयास सांपडलें नाहीं. या लोकीं मनुष्यें जीं परस्परांच्या निकट वास करितात त्यांची अवस्था कशी आहे म्हणशील तर ज्याप्रमाणें रात्र झाली ह्मणजे पक्षी एकाद्या वृक्षाचा आश्रय करून रात्रभर परस्परांच्या सहवासानें रहातात, पण सूर्योदय होतांच एकमेकांस सोडून वनोपवनांस उदरभरणार्थ त्यांस फिरणें प्राप्त होतें, तद्वत्च ही मनुष्याच्या परस्परसान्निध्याची अवस्था आहे. ज्याप्रमाणें आकाशा-

मध्यें इतस्ततः भ्रमण करणारे मेघ क्षणभर एकत्र जमतात; परंतु वायूच्या सपाट्यासरशीं पुनः एकमेकांपासून किती तरी दूर निघून जातात, तद्वत्च या लोकच्या प्राणिमात्राचें परस्परसान्निध्य व परस्परवियोग हीं आहेत; आणि ज्या अर्थीं ह्या लोकीं एक दुसऱ्याला सोडून फसवून नेहमीं चालला आहे, त्या अर्थीं येथें परस्परांचा अल्पकाळ समागम घडला असतां एकमेकांविषयींच्या ममत्वास गुंतून रहाणें योग्य नव्हे. उदाहरणार्थ असें पाहा कीं, वृक्षांच्या पानांचा रंग पाहिला तर तो त्यांस अगदीं मूळारंभापासून असतो. पण तोच काळेंकरून नष्ट होऊन त्या रंगाशीं त्या पानांचा अक्षयीं वियोग घडतो. अशी जर पानांशीं एकजीव होऊन गेलेल्या रंगाची गति आहे, तर परस्परांहून विसदृश असे जे आह्मी मानव त्यांचा एकमेकांशीं वियोग झाल्यास त्यांत नवल तें कोणतें ? तर हे छंदा, कष्टी होऊं नको. परत नगरास जा, आणि माझी वार्ता माझ्या पित्यास विदित कर; आणि जर करितां तुझ्या प्रेमाचा मजकडे विशेषच ओढा असला, तर पुनः परत ये. कपिलवस्तुनगरींतील जनांस जाऊन सांग कीं, याप्रमाणें मी त्यांस सोडून आलों ह्मणून त्यांनीं मला दोष देऊं नये. त्यांच्या मनांत मजविषयीं जें प्रेम असेल त्याचा त्यांनीं त्याग करावा. माझा निश्चय काय झाला आहे तो त्यांस समजून सांग. तो निश्चय एवढाच कीं, जरा, रोग व मृत्यु यांचा नाश करण्यांत मला यश आलें तर मी लवकरच परत येईन. परंतु जर करितां माझा उद्देश असिद्ध होऊन माझा अगदीं नाइलाज झाला तर मी प्राणत्याग करीन."

याप्रमाणें गौतमबुद्धानें आपल्या सारथ्यास निरोप सांगून व आपल्या घोड्यावर पुनः मोठ्या प्रीतीनें थाप मारून, आपल्या तरवारीनें आपल्या मस्तकींचा मुकुट व केश यांचें छेदन केलें; आणि ते दूर फेंकून दिले. याप्रमाणें आपल्या अंगावरील बहुमोल डागिने व मस्तकींचें

मुकुटरूप राजचिन्ह यांचा त्याग केल्यावर त्याच्या मनांत आपल्या राजवेशाऐवजीं वनांत शोभण्यासारखा एकादा वेश धारण करावा असें आलें. इतक्यांत तिकडून एक व्याध काषायवस्त्रें परिधान केलेला असा हातांत धनुष्यबाण घेऊन चालला होता, तो त्याच्या दृष्टीस पडला. बुद्धानें त्याला हाक मारून ह्मटलें: "तुझें हें काषायवस्त्र शांत अशा मुनीला शोभण्यासारखें आहे. याला हें घातकी धनुष्य तर मुळींच शोभत नाहीं. तरी हें वस्त्र परिधान करण्यांत तुझा कांहीं विशेष हेतु किंवा आग्रह नसल्यास तें मला दे, आणि हा माझा पोषाख त्याच्याबद्दल तुला घे." हें ऐकून तो व्याध ह्मणालाः "हें वस्त्र परिधान केल्यामुळें मला शिकार चांगली मिळत असते. कारण त्यामुळें मी जवळ आहें हें हरिणांला न उमगून ते निर्भ्रांतपणें इतस्ततः संचार करीत असतात. तरी हे दिव्यपुरुषा, तुला हें हवेंच असलें तर घे, आणि हीं तुझीं शुभ्र वस्त्रें मला दे." याप्रमाणें त्या व्याधाला आपला बहुमोल पोषाख देऊन त्याच्याकडून तें त्याचें काषायवस्त्र त्यानें घेतलें. मग तें वस्त्र धारण करून, व छंदाला घोडा घेऊन परत जावयास सांगून तो भार्गवाश्रमाकडे चालता झाला.

याप्रमाणें वेश पालटून आपला प्रिय धनी तपोवनांत जातांना पाहून छंदाला पराकाष्ठेचें रडूं कोसळलें. तरी निरुपाय व निराश होऊन तो घोडा घेऊन सर्व वाटभर विलाप करीत परत आला.

इकडे सिद्धार्थराजपुत्र आपल्या कंथकनामक घोड्यावर बसून व आपला सारथी छंद यास बरोबर घेऊन नगरांतून कोठें निघून गेला असें पाहून शुद्धोदनराजा, यशोधरा, महाप्रजापती आदिकरून संबंधिजन व इतर नागरिक यांस अतिशयित दुःख झालें, हें येथें सांगावयास नकोच. राजानें आपल्या सेवकांकडून त्याचा पुष्कळ शोध करविला. परंतु तो कोठेंच सांपडत नाहीं असें पाहून त्यानें

व्रतस्थ होऊन देवालयांत बसून देवाराधना चालविली. नंतर सुमारें आठ दिवसांनीं छंद नगरांत परत आला. त्याला राजपुत्राचा घोडा रिकामा घेऊन येतांना पाहून नगरांतील लोक फारच हळहळले. छंदाला एकटा परत आलेला पाहून **यशोधरा** तर शोकानें अगदीं विव्हल झाली. तिनें मोठ्यानें आक्रोश करून **छंदास** आपल्या पतीची हकीगत विचारिली; व राजपुत्र असा एकटा जावयास निघाला असतां **छंदानें** ती वार्ता कोणासच कशी कळविली नाहीं म्हणून ती त्याला दोष देऊं लागली. तेव्हां **छंदानें** सांगितलें: "बाईसाहेब, राजपुत्रानें आपल्या शब्दानें मला इतकें भारून टाकलें कीं राजाज्ञा एकीकडे गुंडाळून ठेवून त्याच्या आज्ञेप्रमाणें वागण्याचा मला अनावर मोह पडला; आणि मी सज्ज केलेल्या घोड्यावर राजपुत्र बसून निघाला तेव्हां मी त्याच्या मागून दौडत गेलों. याप्रमाणें सर्व रात्र भरधांव घोडा काढून तो दुसरे दिवशीं सकाळीं **भार्गवाश्रमापाशीं** जाऊन पोंचल्यावर घोड्याखालीं उतरला. तेव्हां मीं त्याची नगरास परत येण्याविषयीं नानापरी विनवणी केली. परंतु त्यानें आपला निश्चय यत्किंचित्‌ही ढळूं न देतां मला घोडा घेऊन नगरास परत जा अशी सक्तीची आज्ञा केली. तेव्हां मी निरुपाय होऊन हा असा परत आलों आहें. राजपुत्रास नगरांतून निघून जाण्यास मी कोणत्याही प्रकारें साहाय्य किंवा मसलत दिली नाहीं. तरी मज दीनावर आपला रोष नसावा. राजपुत्रानें वेश पालटून तपोवनाप्रत गमन केलेलें पाहून मी निरुपाय होऊन माघारीं फिरलों.' हें **छंदानें** सांगितलेलें वर्तमान ऐकून **यशोधरा** पराकाष्ठेचा शोक करूं लागली.

याप्रमाणें सर्व नगरी शोकाकुल झाली असतां राजाचें अनुष्ठान संपून तो देवालयांतून उठून बाहेर आला. तेव्हां त्याला छंद घोडा घेऊन राजपुत्राशिवाय परत आला असें कळलें. त्या वेळीं तो निराश

होऊन राजपुत्राचे गुण आठवून शोक करूं लागला. राजा असा फार खेद करूं लागला तेव्हां त्याच्या कुलगुरूनें व प्रधानानें त्याची अशी समजूत घातली कीं, महाराज, राजपुत्राचें चित्त या संसाराविषयीं पूर्वींपासूनच अत्यंत विरक्त झालें होतें. त्याच्या मनांतून गृहस्थाश्रमांत रहाण्याचें मुळींच नव्हतें. तरी आपल्या कडेकोट बंदोबस्तामुळें तो इतकीं वर्षें आपल्या सन्निध राहिला. तो विरक्त होऊन वनांत गेला, यांत त्यानें अलौकिक असे कांहींच केलें नाहीं. महाराज, आपणांस ठाऊक आहेच कीं, याप्रमाणें विरक्त होऊन पुष्कळ राजेलोक आजपर्यंत वनांत गेले आहेत. भेद इतकाच कीं, राज्याधिकार पुष्कळ वर्षें चालवून उतार वय झालें ह्मणजे आपल्या पुत्रांच्या स्वाधीन राज्यसूत्रें करून वनांत जावें असा राजांचा पुरातन काळापासून क्रम चालू आहे. या सामान्य क्रमास सिद्धार्थाचें हें वर्तन अंमळ विरुद्ध आहे. त्यानें वास्तविक पाहतां आपल्या मागें पुष्कळ वर्षें राजपदाचा उपभोग घेऊन व आपल्या प्रजेचें दक्षतेनें पालन करून उत्तरवयांत वनाप्रत गमन करावयास हवें होतें. परंतु असें त्यानें न करितां ऐन उमेदीच्या वेळीं वनवास पत्करिला हें त्यानें चांगलें केलें नाहीं. तरी तो कोठें गेला आहे हें आपणांस छंदानें कळविलें आहे. त्याच्याकडे जाण्यास आह्मांला आज्ञा होईल तर आह्मीं जाऊन त्याची समजूत घालून त्यास नगरांत परत आणण्याचा प्रयत्न करितों. हें त्यांचें सुज्ञपणाचें भाषण ऐकून राजानें त्यांस भार्गवाश्रमास त्वरित जाण्याविषयीं आज्ञा केली.

याप्रमाणें राजकुलगुरु आणि राजमंत्री यांनीं भार्गवाश्रमास येऊन राजपुत्रास शोधून काढलें. तो त्यांना एका वृक्षाखालीं विचार करीत बसलेला आढळला. परस्परांची दृष्टादृष्ट होऊन कुलगुरु राजपुत्रास येणेंप्रमाणें बोलला:—

"हे राजपुत्रा, तुझ्या वियोगानें राजा पराकाष्ठेचा शोक करीत आहे. त्याचा तुला असा निरोप आहे कीं, 'धर्मपरायण होऊन रहावें असा तुझा दृढनिश्चय झाला आहे, हें मला कळत आहे. त्याचप्रमाणें तुझा निश्चय कांहीं केल्या ढळावयाचा नाहीं याविषयींही माझी खात्री आहे. तथापि तूं अकालीं वनाचा आश्रय केल्यामुळें माझें हृदय शोकाग्नीनें अगदीं पोळून गेलें आहे. तरी हे धर्मप्रिय राजपुत्रा, माझ्याकडे पाहून आणि स्वकुलास विहित अशा धर्माच्या सिद्धीसाठीं ही जी वनवास स्वीकारण्याची तुला बुद्धि झाली आहे, तिचा त्याग कर; आणि मी शोकसागरांत अगदीं बुडालों आहें त्यांतून मला वर काढ. नगरास परत येऊन कांहीं वर्षें राज्यपदाचा उपभोग घे; आणि मग शास्त्रांत सांगितल्याप्रमाणें यथाकालीं वनाप्रत जा. आपल्या अत्यंत प्रिय जनांची अशी उपेक्षा करूं नको. सर्व भूतमात्रावर दया करणें हाच खरा धर्म होय हें मनांत आण. वनांतच जाऊन धर्मसिद्धि केली पाहिजे असें नाहीं. नगरांत राहूनही विरक्त पुरुषांस मोक्षसिद्धि करितां येते. धर्मसिद्धीस बुद्धीचा निश्चय व सत्य प्रयत्न यांचीच आवश्यकता असते; तिच्यासाठीं वनवास पत्करणें किंवा कांहीं विशेष चिन्हें धारण करणें हें भित्र्या माणसाचें काम आहे. यापूर्वी मोठमोठ्या राजांनीं गृहस्थाश्रमांत राहूनच राज्यवैभवाचा यथोचित अनुभव घेत असतां मोक्षधर्माची प्राप्ति करून घेतली आहे. उदाहरणार्थ **बलि, वज्रबाहु, वैभ्राज, अंतिदेव, जनक** आदिकरून राजर्षींनीं केवळ गृहस्थाश्रमांत राहूनच मोक्षसाधक धर्मसिद्धि उत्तम प्रकारें केली. त्यांचें त्वां अनुकरण करून राज्याधिपत्याचा अनुभव घेत असतां चित्ताधिपत्यही साधावें हें योग्य होय. तुला राज्याभिषेक करून सिंहासनारूढ झालेला, व राजचिन्हांनीं युक्त झालेला पाहून प्रेमानें आलिंगन द्यावें आणि मोठ्या

हर्षानें वनास निघून जावें असा माझा मानस आहे. तरी तूं नगरास परत येऊन माझा हा हेतु पूर्ण कर.' याप्रमाणें हे राजपुत्रा, राजानें अगदीं सद्गदितकंठ होऊन तुला हा निरोप सांगितला आहे. तुझ्या वियोगानें राजा अगदीं शोकविव्हल झाला आहे. त्याचें तुजवर पराकाष्ठेचें प्रेम असल्यामुळें त्याचें चित्त अत्यंत उद्विग्न व अस्वस्थ झालें आहे. तरी त्याच्या त्या अप्रतिम प्रेमाकडे पाहून त्वां आपला हा निश्चय अंमळ एकीकडे ठेवून त्याचें प्रिय करण्यासाठीं नगरास परत येणें योग्य होय. पाहा, पूर्वी **गंगापुत्र भीष्म, दाशरथी राम,** व **भार्गवराम** यांनीं आपआपल्या पित्यांचें जसें प्रिय केलें, तसें त्वां करणें उचित होय. त्याचप्रमाणें त्या राणीनें तुझें बाळपणापासून पराकाष्ठेच्या ममतेनें संगोपन केलें आहे. तिची अवस्था तुझ्या वियोगानें काय झाली आहे तें मनांत आण. ती दुःखानें विव्हल होऊन गाय जशी वासरासाठीं हंबरडे फोडते त्याप्रमाणें मोठमोठ्यानें शोक करीत आहे. तिची तरी तुला कांहीं दया येऊं दे. त्याचप्रमाणें तुझी पत्नी, जिला तूं जिवंत असतां वैधव्यदशा प्राप्त झाली आहे, आणि जी अहोरात्र तुझ्या वियोगास्तव शोक करीत आहे, तिची तुला अवश्य करुणा यावी. तूं परत नगरांत येऊन तिच्या दृष्टीस पडल्यानें तिच्या दुःखाचा परिहार होईल. तुझ्या त्या परम प्रिय पुत्राची तरी तुला ममता वाटून तूं नगरास परत चलावें.'

राजपुत्र—राजाची मजवर केवढी प्रीति आहे तें मला पूर्णपणें ठाऊक आहे. तरी पण रोग, जरा आणि मरण यांच्या भीतीस्तव मला त्या माझ्या परम प्रिय पित्याचा त्याग करणें प्राप्त झालें. मृत्यूच्या योगानें प्रिय जनांचा वियोग होण्याची भीति नसती तर त्यांच्या दर्शनाची इच्छा मला अवश्य झाली असती. आतां मी परत जाऊन त्यांला भेटलों तरी पुनरपि केव्हां तरी त्यांचा माझा वियोग खात्रीनें

व्हावयाचा. यासाठीं त्या माझ्या प्रिय पित्याला मी सोडून आलों आहें. तरी पण राजाच्या शोकास मी कारण झालों आहें असें जें तुमचें ह्मणणें आहे, तें मात्र मला मान्य नाहीं. कारण हा प्रिय जनांचा स्वप्नप्राय समागम घडला तरी पुढें त्यांचा वियोग होईल ही भीति अंतःकरणांत अहर्निश वसत असल्याकारणानें त्याच्या चित्तास संताप झाल्यावांचून कदापि रहाणार नाहीं. या गोष्टीचा तुह्मी नीट विचार करून जगांत काय चाललें आहे तें लक्ष देऊन पहाल तर तुमच्या बुद्धीचा असा निश्चय होईल कीं, पुत्र किंवा बंधु यांपासून मनुष्यास दुःख प्राप्त होत नसतें; तर त्याच्या सर्व संतापाचें मूळ अज्ञानांत आहे. मनुष्यें परस्परांचीं कितीही निकटसंबंधी असलीं तरी त्यांचा कालेंकरून निश्चयानें वियोग व्हावयाचा. उदाहरणार्थ असें पाहा कीं, प्रवासी जन कांहीं कालपर्यंत एकमेकांच्या संगतीनें चालत असले तरी अखेरीस ते एकमेकांस सोडून जातात. अशीच गति आपल्या प्रियजनांची व्हावयाची. तेव्हां आपला अतिप्रिय सुत किंवा बांधव आपणास सोडून गेला ह्मणून त्याबद्दल कोण शहाणा पुरुष शोक करील बरें? या लोकीं जन्म पावलेले लोक आपले प्रियजन दुसऱ्या लोकीं सोडून आलेले असतात; पुढें ते येथें प्राप्त झालेले प्रियजन सोडून तिसऱ्या लोकीं जातात. तेथूनही पुनः असाच प्रियजनत्याग करून चवथ्या लोकीं जातात. याप्रमाणें ही संसृति एकसारखी चालूच आहे. तेव्हां तीबद्दल हर्ष किंवा विषाद मानणें हें योग्याला उचित नव्हे. आणखी असें पाहा कीं, ज्याला गर्भसंभव घडतो त्याला मृत्युही अवश्य घडावयाचा; असें असतां राजाला आपला पुत्र अकालीं वनाप्रत गेला ह्मणून पुत्रवात्सल्यास्तव कां बरें शोक व्हावा? कोणताही ऐहिक विषय प्राप्त करून घेण्याच्या संबंधानें कालाच्या योग्यायोग्यत्वाचें विधान युक्त होय. परंतु मोक्षमार्गाचा अवलंब करावयास कोण-

ताच काळ अयोग्य नाहीं. यास्तव माझ्या ह्या कृतीस अकालिक ह्मणणें रास्त नव्हे. राजाच्या मनांत आपलें राज्य माझ्या स्वाधीन करण्याचा जो उद्देश काहे, तो मोठा उदारपणाचा असून प्रिय पित्यास अनुरूप असाच आहे. परंतु राज्याचा स्वीकार करणें मला मुळींच हिताचें वाटत नाहीं. ज्याप्रमाणें अपथ्यान्नाचें सेवन रोगी मनुष्यानें केवळ इच्छातृप्तीसाठीं केलें असतां त्याचा रोग दुणावून त्याचा त्या रोगांत अंत होण्याचाही संभव असतो, त्याप्रमाणें मी राज्यलोभास्तव परत नगरास आलों असतां माझी दशा होईल. राजपदाला लागून अनेक प्रकारचे मोह आहेत. तें ज्यास प्राप्त होतें त्याचें मन नेहमीं कांहीं ना कांहीं कारणानें चिंतातुर व उद्विग्न होत असतें. अधिकारमदानें त्याच्या हातून अनन्वित कर्मे होतात. नेहमीं कांहीं तरी दगदग त्याच्या पाठीशीं असते. परक्या माणसांकडून आपली सेवा करून घ्यावी लागल्यामुळें अनेक प्रकारचें पाप शिरीं येतें. यामुळें राजमंदिरास जसा काय अग्नि लागला आहे असें मला वाटत आहे. तेथील स्वादिष्ठ अन्नांत विष कालविलें आहे असा मला भास होतो. तें भव्य राजमंदिर विपत्ति व संकटें यांचें वसतिस्थान आहे. यास्तव त्यामध्यें शहाणा पुरुष कदापि रहाणार नाहीं. यापूर्वी मोठमोठ्या कीर्तिमान्. राजांनीं आपल्या मंदिरांतील व राज्यांतील जन पापरूप विषानें घेरलेले पाहिल्यामुळें ते अतिशयित कष्टी होऊन व त्रासून चित्तास शांति प्राप्त व्हावी ह्मणून वनाप्रत निघून गेले आहेत. धर्मपरायण होऊन एकांतांत आयुष्यक्रमण करण्यांत जी शांति आहे, ती राजपदाचा स्वीकार करून तत्संबंधी सर्व प्रकारचा त्रास सोशीत रहाण्यापेक्षां पुष्कळ श्रेष्ठ आहे. तस्मात् गिरिकुहरामध्यें राहून वनपशूंप्रमाणें कंदमुळें व पानेंफळें खाऊन आयुष्य घालविणें मला इष्ट दिसतें. राजाच्या भव्य मंदिरांत राहिल्यानें मोठा धोका आहे.

तेथें काळसर्प मनुष्यास खावयास टपला आहे. मला तें राजपद नको; आणि इंद्रियांच्या विषयांचा मला मुळींच अभिलाष नाहीं. कारण त्यांपासून दुःख व विपत्ति हीं प्राप्त होतात. तीं मला प्राप्त न व्हावीं ह्मणून मी असा वानप्रस्थ होऊन वनांतील डोंगरादऱ्यांतून भ्रमण करीत आहें. या वनांत संचार करूं लागल्यापासून माझ्या चित्तास थोडीशी शांति प्राप्त झाली आहे. हें असें शांत स्थल सोडून मी तुमच्या ह्मणण्याप्रमाणें पुनरपि नगरांत जाऊन गृहस्थाश्रमाचा स्वीकार करून पूर्ववत् विषयोपभोग घेऊं लागलों तर माझी विपत्ति अहर्निश वृद्धिंगत होत राहील. यास्तव असें करणें मला मुळींच उचित नव्हे. गुरुराज, मी धर्मप्राप्त्यर्थ सर्वसंगपरित्याग करून व राजपदाचा अव्हेर करून केवळ फटिंग होऊन एक वेळ स्वपित्याच्या नगरींतून निघून आलों असतां, राज्योपभोगाची किंवा ग्राम्य विषयसुखाची लालसा धरून आपला निश्चय सोडून पुनरपि नगरींत यावें, हें मला शाक्यकुलोत्पन्न पुरुषास मुळींच शोभत नाहीं. साक्षात् देवलोकींचें राज्य जरी मला प्राप्त होण्यासारखें असलें तरी देखील माझ्या निश्चयापासून मी तिळप्राय ढळणार नाही. हें तुह्मी खास समजा. मीं सर्व विषयांचा जो एकवार त्याग केला आहे, त्यांचा पुनरपि स्वीकार करावयास आपण मला सांगतां हें पाहून मोठेंच नवल वाटतें. महाराज, एकाद्या मनुष्याला वांति झाली असतां त्या वमनावर त्याचें कधीं तरी मन जाईल काय? एकाद्याच्या घरास आग लागल्यावर तो त्यांतून युक्तिप्रयुक्तीनें एक वेळ बाहेर पडला असतां, त्या जळत्या घरांत पुनरपि कांहीं केलें तरी तो जाईल काय? असा मनुष्य गृहलोभ अनावर होऊन आगीच्या डोंबांत उडी टाकण्याचें धाडस करील तर त्यास लोक वेडा नाहीं काय ह्मणणार? त्याचप्रमाणें जननमरणवार्धक्यादिकांपासून उत्पन्न होणारे अनर्थ पाहून मीं ह्या विपत्तींपासून मुक्त

होण्याच्या उद्देशानें वनवास स्वीकारिला असतां, मीं आपला उद्देश सोडून पुनरपि त्या विपत्तींतच रखडत रहावें हें कोणाला तरी नीट दिसेल काय ? राज्यपदाचा उपभोग घेत राहून विपत्तींतून मुक्त होण्याची आशा धरणें केवळ व्यर्थ होय. अशी आशा धरणारास राजमंदिरवास मुळींच हिताचा नव्हे. विपत्तींपासून मुक्ति व्हावी अशी ज्यास इच्छा असते, त्यास ती शांति आणि स्वस्थता जेथें असेल तेथेंच प्राप्त व्हावयाची. अशा मनुष्यानें राजा होण्याची हांव धरिली तर त्याच्या विपत्तीस पारावार नाहीं. चित्तास शांतीचा अनुभव व्हावा अशी अपेक्षा करणारानें राज्यपदाची लालसा धरणें हें विसंगत होय. राजपद आणि मोक्ष हीं गति आणि निश्चलता, अग्नि आणि उदक यांप्रमाणें परस्परभिन्न असल्याकारणानें त्यांचें एकीकरण केवळ असंभाव्य होय. तेव्हां सारांश काय कीं, मोक्षप्राप्तीसाठीं प्रयत्न करण्याचा ज्यानें निर्धार केला आहे, त्याला राजवैभवाचा उपभोग घेत रहाणें योग्य नाहीं. आतां मनुष्य राजपदाचा उपभोग घेत असतांही स्वमोक्षाची त्याला तयारी करितां येईल, असें जें आपलें ह्मणणें आहे त्याचें समाधान एवढेंच कीं, अशा प्रकारें दोन्ही गोष्टी साधतील याचा मुळींच भरंवसा नाहीं. ज्याला मोक्ष निश्चयानें प्राप्त व्हावा असें वाटत आहे, त्यानें असला अनिश्चित मार्ग स्वीकारूं नये. अशा या खोट्या विचारानें मनांत चलविचल होऊन एकदां गृहत्याग करून निघालेला मनुष्य पुनः संसाराचा आश्रय करितो आणि फसतो. परंतु माझें मन असें फिरणार नाहीं. माझा निश्चय कदापि ढळणारा नव्हे. माझ्या संबंधिजनांच्या स्नेहाचे पाश तोडून, केवळ निःसंग होऊन, अढळ निश्चय मनीं धरून मीं गृहत्याग केला आहे. तर हे कुलगुरु, मी कसा बरें माघारीं येऊं ?

हें राजपुत्राचें विवेकशुद्ध व वैराग्यपरिपूरित भाषण ऐकून राजमंत्री ह्मणालाः—

“ हा तुमचा निश्चय अत्यंत सुज्ञपणाचा आहे. तो सहसा अ-योग्य नव्हे. मात्र तो या तुमच्या वयास योग्य नव्हे. तुह्मांला धर्माची चाड आहे ह्मणतां. परंतु आपल्या वयातीत पित्यास शोकसागरांत लोटून जाणें यांत धर्म नाहीं. तुमची बुद्धि सूक्ष्म आहेसें दिसत नाहीं; अथवा धर्म, अर्थ व काम यांची योग्य विचक्षणा करण्याचें सामर्थ्य व कुशाग्रता तींत आहे असें वाटत नाहीं; नाहीं तर अदृष्टफलप्राप्तीचा हेतु धरून प्रत्यक्ष हिताचा त्याग करण्यास तुह्मी प्रवृत्त झालां नसतां. पुनः कित्येक पुनर्जन्म आहे ह्मणतात, कित्येक पुनर्जन्म नाहीं असें प्रतिपादन करितात. याप्रमाणें या गोष्टीसंबंधानें अद्यापि वाद आहे. यास्तव प्राप्तवैभवाचा उपभोग घेणें योग्य होय. मरणोत्तर कांहीं स्थिति असेल तर ती जशी प्राप्त होईल तशी भोगण्यास आपण तयार असूं. परंतु अशी स्थिति नसल्यास देहावसान झाल्यावर या जगतापासून आपण अनायासें मुक्त होऊं. कित्येकांच्या मतें परलोक आहे. परंतु ते मोक्षप्राप्ति कशी होईल याविषयीं कांहींएक सांगत नाहींत. ते ह्मणतात कीं, उष्णता जशी अग्नीची प्रकृति आहे, किंवा द्रवता जशी उदकाची प्रकृति आहे, तद्वत् आपल्या कर्मप्रवृत्तीच्या-ठायींही कांहींएक विशेष प्रकृति आहे. कित्येकांचा असा सिद्धांत आहे कीं, जगांत जें कांहीं शुभाशुभ उत्पन्न होत आहे किंवा विनाश पावत आहे, तें सारें स्वभावसिद्ध आहे. याप्रमाणें सर्व कांहीं स्वाभाविकपणें चाललें आहे. यास्तव आपण कोणताही प्रयत्न करणें व्यर्थ होय. इंद्रियांचे व्यापार निश्चित असून विषयांचें प्रियाप्रियत्व स्वभावसिद्ध आहे. यास्तव जरा व इतर विपत्ति यांपासून जे क्लेश उद्भवतात, ते सारे स्वभावसिद्धच आहेत. तेव्हां ते पालटण्यासाठीं

केलेले प्रयत्न कसे सफल होतील? हें आपलें शरीर निरनिराळीं महाभूतें एकवट होऊन केवळ स्वाभाविकपणें उत्पन्न झालें आहे. मातेच्या उदराच्याठायीं सूक्ष्म बीजापासून गर्भाचा विकास होऊन त्यास क्रमाक्रमानें हस्तपादादि अवयव फुटतात, व त्यांशीं आत्म्याचा संयोग होऊन प्राणी निर्माण होतो. हा सारा जननव्यापार केवळ स्वभावतः घडत असतो, असें कित्येक तत्त्ववेत्ते प्रतिपादन करितात. वस्तुमात्राचे बरे वाईट गुणधर्म व पशुपक्ष्यादिकांचे निरनिराळे स्वभाव या सर्वांची उत्पत्ति स्वाभाविकपणें होत असते. कोणी कांहीं विशेष इच्छा धरितो ह्मणून ते उत्पन्न होतात अशांतला कांहीं अर्थ नाहीं. कित्येकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, हें सारें चराचर विश्व जर ईश्वरानें निर्माण केलें आहे, तर त्यांत पुरुषानें प्रयत्न करण्यांत काय अर्थ आहे? जगांतील एकंदर व्यापारांचें प्रधान कारण जर एकच आहे, तर त्या व्यापारांचें निवारणही त्याच कारणाकडून व्हावयास पाहिजे. कित्येकांचा असा सिद्धांत आहे कीं, प्रत्येक वस्तु आत्म्याच्या योगानें अस्तित्वांत आली असून तिचा विनाशही आत्म्याच्या योगानेंच व्हावयाचा. परंतु त्यांचें असें ह्मणणें आहे कीं, प्राण्याची उत्पत्ति जरी सहज होत असते तरी त्यास मोक्षसिद्धिसाठीं पुष्कळ प्रयत्न करावा लागतो. मनुष्य निर्माण झाला ह्मणजे त्याच्या शिरीं तीन प्रकारचें ऋण असतें. एक पितरांचें ऋण. हें ऋण संतति उत्पन्न केल्यानें फिटतें. दुसरें ऋषींचें ऋण. हें ऋण वेदाध्ययनाच्या योगानें नाहींसें होतें. तिसरें देवांचें ऋण. या ऋणांतून यज्ञ केल्यानें मुक्त होतां येतें. या तिन्ही ऋणांतून जो मुक्त झाला, तोच खरा मुक्त होय. शहाण्या पुरुषांचें असें ह्मणणें आहे कीं, हीं तिन्ही ऋणें क्रमाक्रमानें फेडण्याविषयीं जो प्रयत्न करितो, त्यास मोक्षप्राप्ति होते. परंतु हा क्रम सोडून जे मुमुक्षु प्रयत्न करितात, त्यांस खेद व त्रास हे मात्र

प्राप्त होतात. तर हे सौम्य राजपुत्रा, मोक्षप्राप्तीची तुह्मांला अपेक्षा असेल तर ह्या शास्त्रोक्त विधींचें अनुसरण करा. ह्मणजे तुमचा इष्ट उद्देश सिद्ध होऊन राजाच्याही संतापाचा परिहार होईल. तपोवनांतून पुनरपि नगरास परत गेल्यानें आपल्या जीविताचा वृथा नाश होईल अशी जी भीति तुमच्या चित्तांत उत्पन्न झाली आहे, ती केवळ व्यर्थ होय. बाबा, यापूर्वी पुष्कळ लोक तपोवनाप्रत आलेले पुनरपि स्वगृहास गेले आहेत. उदाहरणार्थ पूर्वकालीं **अंबरीषराजा** पुष्कळ वर्षे वनांत राहिल्यावर पुनरपि स्वनगरीप्रत गेला. त्याचप्रमाणें **रामानें**ही पुष्कळ वर्षे वनवास केल्यावर पुनः परत नगरींत येऊन आपल्या राज्याचें रक्षण अनार्यांपासून केलें. **शाल्वांचा** राजा **द्रुमाक्ष**नामेंकरून होता. तो आपल्या पुत्रासहवर्तमान कांहीं वर्षे वनांत राहून पुनः स्वनगरींत आपल्या पुत्रास घेऊन आला. **अंतिदेव**नामक एक राजा होता. त्यानें तर वनांत जाऊन दीर्घ काल तपश्चर्या करून ब्रह्मर्षित्व संपादन केलें, आणि मग पुनः आपल्या राजधानींत येऊन आपलें राजपद स्वीकारिलें. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, पूर्वकालीन मोठमोठ्या कीर्तिमान् व धर्मशील पुरुषांनीं वनाचा त्याग करून पुनः संसारांत प्रवेश केला आहे. यास्तव धर्माच्या सिद्धीसाठीं तपोवनांतून पुनरपि नगरांत गेल्यानें कोणताही दोष घडत नाहीं."

याप्रमाणें त्या मंत्र्यानें मोठ्या कळवळ्यानें व खऱ्या हितबुद्धीनें जें कांहीं सांगितलें तें सर्व त्यानें ऐकून घेतलें, आणि आपला निश्चय यत्किंचित् ही ढळूं न देतां मोठ्या गंभीरतेनें व सावकाशपणें येणेंप्रमाणें प्रत्युत्तर दिलें:—

" कोणतीही गोष्ट अस्तित्वांत आहे किंवा नाहीं यासंबंधाच्या संशयाचा परिहार दुसऱ्याच्या सांगण्यावरून मी कदापि करणार नाहीं. तपश्चर्येच्या योगानें व शमदमादिकांच्या साहाय्यानें तत्त्व जा-

.णून घेऊन, स्वतांच्या बुद्धीनें मी सत्याचा निश्चय करून त्याचा स्वीकार करीन. ज्या गोष्टीच्या संबंधानें लोकांमध्यें मोठा वाद आहे, आणि जिचें सत्यत्व अज्ञेय व अव्यक्त अशा तत्त्वांवर अवलंबून आहे, ती गोष्ट खरी मानणें मला उचित नव्हे. कोण ज्ञाता पुरुष परक्यांच्या अनुभवावर भिस्त ठेवून चालेल? सामान्यतः पाहतां मनुष्याचा असा क्रम आढळतो कीं, अंधकारामध्यें अंध मनुष्य दुसऱ्या अंध मनुष्यास वाट दाखवीत असतो. मला अद्यापि तत्त्व कळत नसलें तरी शुभाशुभाविषयीं संशय उत्पन्न झाला असतां शुभाच्याठायीं मी माझें मन स्थिर करीन. जो शुभात्मा आहे त्याला वृथा खेद प्राप्त झाला तरी कांहीं चिंता नाहीं. परंतु जो निंद्यात्मा आहे, त्याला तत्त्व कळलें तरी त्यांत कांहीं सुख नाहीं. तुह्मीं सांगितलेली पूर्वापार पद्धति केवळ अव्यवस्थित आहे. आप्तपुरुषांनीं जें सांगितलें असेल तेंच चांगलें होय. ज्याचें आचरण निर्दोष असतें त्यासच आप्त ह्मणतात. असे निर्दोष आप्तपुरुष अनृत कदापि बोलणार नाहींत. रामप्रभृति राजे वनवास सोडून पुनरपि स्वनगरांत आले असें सांगून मला परत घरीं बोलावतां. परंतु अशा पुरुषांचें प्रमाण घेऊन धर्मनिश्चय करणें युक्त नव्हे; कांकीं जे आपलें व्रत मोडून पुनरपि संसारांत प्रविष्ट झाले, त्यांच्या आचरणावरून कसलें प्रमाण घ्यावयाचें? तुह्मी हें खास समजा कीं, हा सूर्य महीतलावर पतन पावला, किंवा हा हिमालयपर्वत आपल्या स्थिर स्थानावरून हलला, तरी मी तत्त्व जाणून घेतल्यावांचून विषयोपभोगांच्या ठायीं आसक्ति धरून पुनरपि संसारप्रवेश कदापि करणार नाहीं. मी जो संकल्प धरून वनाप्रत आलों आहें, तो सिद्ध झाल्यावांचून मी पुनः स्वगृहीं कदापि येणार नाहीं; आणि हा माझा संकल्प सिद्ध झाला नाहीं तर मी प्रज्वलित अग्नीमध्यें प्रवेश करीन."

याप्रमाणें मोठी गंभीर प्रतिज्ञा करून बुद्ध तेथून उठून कोणाविषयीं किंवा कशाविषयीं यत्किंचित्ही ममता न दर्शवितां चालता झाला. त्याचा दृढ निश्चय ऐकून व त्याची ती निःसीम वैराग्यवृत्ति पाहून त्या मंत्र्याच्या व कुलगुरूच्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहूं लागल्या. ते खिन्न व निराश होत्साते त्याच्या मागून कांहीं पावलें गेले. परंतु शेवटीं निरुपाय होऊन ते मोठ्या दुःखानें माघारीं फिरून नगरास आले. राजा त्यांची मोठ्या उत्कंठेनें वाट पाहत होता. त्यांनीं परत येऊन राजपुत्राचा दृढ संकल्प त्याला निवेदन केला, तेव्हां त्याला व इतर संबंधिजनांला किती दुःख झालें असेल याची कल्पना वाचकांस सहज होण्यासारखी आहे.

भाग चवथा.

मोक्षमार्गप्राप्ति.

ततः स पर्यंकमकंप्यमुत्तमं बबंध सुप्तोरगभोगपिंडितं ॥
भिनद्मि तावद्भुवि नैतदासनं न यामि तावत्कृतकृत्यतामिति ॥१॥*
अश्वघोष.

मागील भागांत सांगितल्याप्रमाणें **गौतमबुद्धानें** राजमंत्री व राजगुरु यांस आपला कृतसंकल्प निवेदन करून परतून लावल्यावर तो **भार्गवाश्रमांतील** तपस्विजनांस भेटला. त्याचें तें तेज पाहून त्या तपोवनांतील तपस्विजन अगदीं चकित होऊन गेले. जो तो त्याला पाहतच उभा राहिला. मग त्यांचे ते तपश्चरणाचे निरनिराळे प्रकार पाहून **बुद्धानें** एका तपस्व्यास पुढीलप्रमाणें विचारिलें:

"महाराज, मी या आश्रमाचें दर्शन पहिल्यानेंच घेत आहें, यास्तव तुमच्या ह्या धर्मविधींचा हेतु मला कळत नाहीं. तरी कोणता हेतु मनांत धरून आपण हे विधि आचरण्यास प्रवृत्त झालां आहां तें मला कृपा करून समजून सांगा."

हा त्याचा मोठ्या विनयाचा प्रश्न ऐकून त्या तपस्व्यानें त्याला निरनिराळ्या प्रकारच्या तपश्चर्या आणि त्यांचीं फळें समजून सांगितलीं. तो ह्मणाला:

"मनुष्यश्रमावांचून केवळ उदकाच्या आश्रयानें उत्पन्न झालेलें

---

* मग तो आसनमांडी घालून, व निजलेला सर्प जशी आपली फणा ठेवतो तसा आपल्या सर्व अंगाचा आकार करून अगदीं निश्चल बसला; आणि ह्मणाला कीं, मी कृत्यकृत्य होईपर्यंत हें आसन सोडून येथून उठणार नाहीं.

धान्य, कंदमुळें, झाडांचीं पानें व पाणी यांवर मुनींनीं आपला निर्वाह करून तपश्चरण करावें असा साधारण नियम आहे. तथापि निरनिराळ्या तपश्चर्यांचे निरनिराळे प्रकार आहेत. कित्येक तपस्वी पक्ष्यांप्रमाणें दाणे टिपून उदरनिर्वाह करितात; कित्येक हरिणांप्रमाणें तृण भक्षण करितात; कित्येक सर्पांप्रमाणें वायु भक्षण करून अंगावर वारुळें वाढवून घेतात; कित्येक दगडांपासून मोठ्या प्रयत्नानें आपलें अन्न प्राप्त करून घेतात; कित्येक कच्चें धान्यच चावून खातात. कित्येक दुसऱ्यासाठीं अन्न शिजवून स्वतः त्यांनीं खाऊन उरलेल्या शेष अन्नावर निर्वाह करितात; कित्येक आपला जटाकलाप निरंतर पाण्यांत भिजवून ठेवतात, आणि मंत्र ह्मणून प्रतिदिनीं दोन वेळां अग्नीमध्यें हवन करितात; कित्येक मत्स्याप्रमाणें उदकांत अवगाहन करून रहातात. याप्रमाणें कांहीं विवक्षित कालपर्यंत हे तपस्विजन तपश्चरण करितात. यांपैकीं जीं श्रेष्ठ प्रकारचीं तपें असतात, त्यांच्या योगानें त्यांस स्वर्गप्राप्ति होते, आणि जीं कनिष्ठ प्रकारचीं असतात, त्यांच्या योगानें त्यांस पुनरपि नरलोक प्राप्त होतो. याप्रमाणें कष्टप्रद पद्धतीनें हे सुखाची प्राप्ति करून घेतात. दुःख सोसणें हें धर्मप्राप्तीचें साधन आहे असा यांचा सिद्धांत आहे."

हें त्या तपस्व्याचें भाषण ऐकून राजपुत्र मनांत ह्मणाला कीं, या धर्मविधींत कांहींएक तथ्य नाहीं. मग त्यानें त्यांविषयीं येणेंप्रमाणें मनन केलें. "हें तपश्चरण दुःखप्रद असून अनेकविध आहे, आणि याच्या योगानें फार तर स्वर्गप्राप्ति व्हावयाची. परंतु स्वर्गादि एकंदर लोक परिणामवंत आहेत. तेव्हां या आश्रमांतील हे लोक अत्यल्पलाभासाठीं एवढा श्रम व्यर्थ घेतात. जे स्वर्गप्राप्तीच्या हेतूनें संपत्ति, स्त्रीपुत्र व इतर सुखविषय यांचा त्याग करून अशा यमनियमांचें आचरण करितात, ते उच्चतर लोकाप्रत गेल्यावरही तेथून पुनः सर्वसंग-

परित्याग करून वनाप्रत जाण्यास उद्युक्त होत असतील. देहदंडनमूलक तपश्चरणाचा अवलंब जे करितात, ते कामनावश होऊन पुनरपि प्रवृत्तिमार्गाचाच स्वीकार करितात. अशा जनांकडून संसारांतील वास्तविक दोषांचें परीक्षण होत नाहीं. ते एवढें दुःख सोसून पुनरपि दुःखच प्राप्त करून घेतात. इहलोकच्या जनांस मृत्यूपासून सदोदित त्रास असतां ते पुनरपि जन्म पावण्याची इच्छा करितात हें नवल होय. जो प्रवृत्तिमार्गाचा अंगीकार करून कर्मपर होतो, त्याला मृत्यु अवश्य प्राप्त व्हावयाचा. कित्येक जण इहलोकासाठीं विपत्ति सोसतात. कित्येक स्वर्गप्राप्त्यर्थ देहदंडन करितात. हा जीवलोक सुखाच्या आशेस गुंतून विनाकारण निराश व उदास होतो व अनर्थांत पडतो. ह्या तपस्विजनांचे प्रयत्न सदोष आहेत असें माझें ह्मणणें नाहीं. कारण हीन स्थितींतून उच्चतर स्थितीप्रत जाण्याचा हा उद्योग आहे. परंतु शहाण्या मनुष्यानें यांच्यासारखे श्रम करून अशी अवस्था प्राप्त करून घ्यावी कीं, जींत कोणतीच गोष्ट करण्याची आवश्यकता उरूं नये. शरीरास पीडा देणें हा जर इहलोकीं धर्म गणावयाचा तर शरीरास ज्या ज्या गोष्टींनीं सुख प्राप्त होतें, त्या साऱ्या गोष्टी अधर्ममूलक होत असें मानावें लागेल. परंतु येथें धर्माचरण केलें असतां परलोकीं सुख प्राप्त होतें असें ह्मणतात. यावरून असें होतें कीं, येथें धर्मानुसरण केल्यानें परलोकीं त्याचें फल अधर्मरूप होतें. कारण सुख भोगण्यांत अधर्म आहे असें यांचें ह्मणणें आहे. शरीर मनाच्या स्वाधीन असून मनांत जे विचार व कल्पना येतात, तदनुरूप शरीराचे व्यापार होत असतात. यासाठीं मनाचें दमन करणें हेंच योग्य होय. मनावांचून शरीर केवळ काष्ठवत् आहे. आहाराची शुद्धि साधल्यानें पुण्यप्राप्ति होते असें जर मानावें तर वनांतील मृगांससुद्धां पुण्य प्राप्त होतें असें ह्मणावें लागेल. त्याचप्रमाणें ज्यांस कमनशिबामुळें

सुखविषयांची प्राप्ति होत नसते, तेसुद्धां पुण्यात्मेच होत असें मानावें लागेल. जर तपश्चरणमूलक दुःखाचा अंगीकार केल्यानें पुण्य प्राप्त होतें, तर सुखविषयांचा अवलंब केल्यानें तें कां प्राप्त होऊं नये? सुखविषयांच्या योगानें पुण्यप्राप्ति होत नाहीं असें कोणीं ह्मटल्यास त्याला हें पुसावयाचें कीं, दुःख सोसल्यानें तरी पुण्य कां घडावें? त्याचप्रमाणें हें पुण्यतीर्थ समजून येथलें उदक आपल्या पापरूप मलाचें क्षालन करण्याकरितां आपल्या देहावर जे शिंपडतात, त्यांच्या चित्तास जें कांहीं समाधान वाटत असेल तेवढेंच. एरवीं पाहतां या उदकाच्या योगानें पापमुक्त होण्याची मुळींच शक्यता नाहीं. ज्या उदकास साधुपुरुषाचा स्पर्श झाला असेल, तें उदक या पृथ्वीतलावर महातीर्थ समजावयाचें. साधुपुरुषाच्या सद्गुणांसच मी महातीर्थ समजतों. एरवीं कोणत्याही ठिकाणचें उदक असलें तरी त्यांत ह्मणजे कांहीं अलौकिक गुण आहे असें मुळींच वाटत नाहीं." याप्रमाणें मनन करीत बुद्ध बसला असतां सूर्यास्त झाला. तेव्हां तो पुनरपि त्या आश्रमांत गेला. तेथें तपस्वी आपआपले धर्मविधि आटपून मोकळे झाले होते. ते त्याच्या सभोंवतीं पुनः जमा झाले. मग त्यांच्यापैकीं एक वयोवृद्ध तपस्वी पुढें सरसावून त्याच्याशीं येणेंप्रमाणें मोठ्या सौम्यपणानें बोलला:

"हे तेजस्वी पुरुषा, तूं या तपोवनांत पहिल्यानें आलास तेव्हां हें वन जसें काय भरून गेल्यासारखें दिसत होतें. तेंच तूं येथून निघून गेल्यापासून अगदीं सुनें दिसत होतें. तर हे तरुण पुरुषा हें तपोवन तूं सोडून जाऊं नये. या आश्रमासमोर हा पहा हिमालयपर्वत आहे. या पर्वतावर मोठमोठे महर्षि, राजर्षि व देवर्षि वास करीत आहेत. त्यांचें सान्निध्य खरोखरीच मोठें पुण्यप्रद आहे. या आश्रमाच्या आसपास मोठमोठीं तीर्थस्थानेंही आहेत. ह्या तीर्थांच्या द-

र्शनानें स्वर्गप्राप्ति होते. मोठमोठ्या धर्मशील ऋषिजनांस हीं तीर्थस्थानें फारच प्रिय झालीं आहेत. येथून उत्तरेकडे प्रयाण केलें असतां मोठेंच पुण्य प्राप्त होतें. यासाठीं शहाण्या पुरुषानें येथून दक्षिणेकडे एक पाऊलही जाऊं नये. या तपोवनांत रहाण्याचा तुझा मानस दिसत नाहीं, याचें कारण काय बरें? येथें कोणी पतित किंवा अशुचि मनुष्य तुझ्या अवलोकनांत आला काय? किंवा कोणी भलतेच धर्मविधि आचरितांना अथवा कोणतेच धर्मविधि न करितांना तुझ्या दृष्टीस पडला काय? जें कांहीं तुला येथें व्यंग दिसलें तें स्पष्टपणें बोलून दाखीव. तुझ्यासारख्या तेजस्वी पुरुषाचा समागम व्हावा अशी येथील तपस्विजनांची मनीषा आहे."

हे त्या वृद्ध तपस्व्याचे ममतेचे शब्द ऐकून बुद्धानें आपल्या मनांतले विचार त्यास येणेंप्रमाणें निवेदन केले.

"हे धर्मपरायण मुनींनों, आपलें मजविषयींचें प्रेम व आदरातिथ्य पाहून माझ्या हृदयांत आपल्याविषयीं प्रीति व आदरबुद्धि ह्या वृत्ति उत्पन्न झाल्या आहेत. तुमचें हें ममतेचें व मनोहर भाषण ऐकून मी अगदीं मोहून गेलों आहें. धर्मजागृति पहिल्यानेंच जेव्हां माझ्या चित्तांत झाली, तेव्हां जसा मला आनंद झाला, तद्वत् सांप्रत आपलें हें मधुर व मायेचें भाषण ऐकून मला आनंद झाला आहे. तरी पण तुह्मांसारख्या ममताळू व शरण जाण्यास योग्य अशा साधुजनांस मला सोडून जावें लागणार हा विचार माझ्या मनांत येऊन माझ्या चित्तास खिन्नता प्राप्त होते. तुमचें हें धर्माचरण स्वर्गप्राप्तीसाठीं आहे, आणि माझी इच्छा अशी आहे कीं, मला पुनरपि जन्म पावण्याची दगदग नको आहे. या वनांतील तपस्वी केवळ प्रवृत्तिपर आहेत; आणि मला निवृत्ति साधावयाची आहे. यास्तव या वनांत वास करणें मला उचित नव्हे. तेव्हां या वनांतून जो मी जाऊं पाहत

आहे तो तुमच्याविषयीं माझ्या मनांत अप्रीति उत्पन्न झाली आहे, किंवा कोणाच्या वर्तनांतला दोष माझ्या अवलोकनांत आला आहे ह्मणून नव्हे. तुह्मी सर्व महर्षि असून पूर्वयुगींच्या धर्माचें अनुसरण करीत आहां."

हें बुद्धाचें सत्य, यथार्थ व गंभीर भाषण एकून तपस्विजनांच्या मनांत त्याच्याविषयीं आदरबुद्धि उत्पन्न झाली. तेथें जवळच एका ब्राह्मणानें भस्मावर शयन केलें होतें. त्याच्या केशांच्या लांब जटा झाल्या होत्या. त्यानें वल्कलें परिधान केलीं असून त्याचे डोळे लाल झाले होते. तो मोठ्यानें ह्मणालाः–

"हे विचारशील पुरुषा, तुझा निश्चय फारच उदार आहे. तूं तरुण आहेस, तरी तुला या संसृतींतील दोष चांगला समजून आला आहे. स्वर्गप्राप्ति व मोक्षसिद्धि यांविषयीं चांगला विवेक करून जो मोक्षसिद्धि करून घेण्यास प्रवृत्त होतो, तोच खरा धैर्यवान् पुरुष. लोक कामनावश होऊन यज्ञ, तप, नियम इत्यादिकांच्या योगानें स्वर्गप्राप्तीची आकांक्षा धरितात. परंतु जे सत्त्वशील पुरुष असतात, ते कामनामूलक मोहाशीं एकाद्या शत्रूप्रमाणें झगटून मोक्षप्राप्तीची अपेक्षा करितात. तुझ्या बुद्धीचा जर असा निश्चय खास झाला आहे, तर तूं येथून लवकर निघून **विंध्यकोष्ठास** जा. तेथें **अराडनामक** मुनि रहात असतो. त्याला नैष्ठिक श्रेय काय तें कळत आहे. त्याच्याकडून तुला तत्त्वमार्ग ऐकावयास सांपडेल; आणि तुला सत्याची चाड असेल तर त्या मार्गाचा तूं अवलंब करिशील. परंतु मला असें वाटतें कीं, त्याच्या उपदेशानेंही तुझें समाधान होणार नाहीं; तूं त्याला लवकरच सोडून जाशील. तुझें तेज आणि गंभीरता हीं अलौकिक आहेत."

हे त्या ऋषींचे शब्द ऐकून राजपुत्रानें ह्मटलें: " ठीक आहे. मी त्या ऋषीकडे जातों. " मग त्या मुनिवृंदास मोठ्या नम्रतेनें प्रणाम करून तो तेथून निघाला; आणि ते मुनिही त्याचा यथोचित आदरमान करून आपल्या आश्रमांत परत गेले.

याप्रमाणें भार्गवाश्रमांतील तपस्व्यांची स्थिति पाहून तो तेथून निघाला; आणि फिरत फिरत राजगृहनामक नगरींत आला. तेथले लोक त्याचें तें विलक्षण तेज व गंभीर मुद्रा पाहून अगदीं थक्क झाले. जो तो आपला कामधंदा सोडून त्याच्याकडे टकटकां पाहत उभा राहिला. असा तेजस्वी व शांत मुनि त्यांनीं पूर्वीं कधींच पाहिला नव्हता. त्याचें दर्शन ज्या ज्या माणसास घडलें, त्याच्या चित्तांत त्याच्याविषयीं आदरबुद्धि उत्पन्न होत असे. त्याची ती अलौकिक कांति व अनुपम तेजस्विता पाहून लोकांस वाटे कीं, हा मुनि कोणातरी मोठ्या राजाचा पुत्र असावा. याप्रमाणें जो तो मोठ्या कौतुकानें व आदरबुद्धीनें त्याच्याकडे पाहत असतां, तो अगदीं मौन धारण करून दारोदार भिक्षा मागत गेला. प्रत्येकाच्या दाराशीं जाऊन खालीं मान घालून तो उभा रहात असे; आणि भिक्षा मिळाली ह्मणजे दुसऱ्या घराकडे जात असे. लोकही त्याला मोठ्या उत्साहानें व आदरानें भिक्षा आणून घालीत. आपल्या घरीं तो भिक्षा मागावयास आल्यानें त्यांस मोठी कृतार्थता वाटे.

त्या नगरीचा राजा बिंबसारनामेंकरून होता. त्यानें आपल्या राजवाड्याच्या गच्चीवर उभें राहून नगरांत पाहिलें तों नागरिकजन कोणा एका मुनीच्या सभोंवतीं जमा होऊन त्याच्याकडे कौतुकानें पाहत आहेत असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. तेव्हां त्यानें तो मुनि कोण आहे याची चौकशी करण्याकरितां आपल्या एका सेवकास पाठविलें. त्या सेवकानें परत येऊन राजाला असें कळविलें कीं, महाराज, तो

शाक्यवंशांतला राजपुत्र आहे. त्यानें नगरांत अगदीं मौनवृत्तीनें हिंडून भिक्षा मिळविली, आणि पर्वतावरून रानामध्यें जो नाला आला आहे, तेथें एकांतांत जाऊन त्यानें तें भिक्षान्न सेवन केलें. मग तेथून तो **पांडवगिरीवर** चढून गेला. ही सेवकानें सांगितलेली हकीकत ऐकून **बिंबसारराजास** मोठें नवल वाटलें; आणिं असा हा अलौकिक पुरुष आहे तरी कोण हें आपण स्वतः जाऊन पाहावें, या हेतूनें आपल्या बरोबर थोडासा परिवार घेऊन तो **पांडवगिरीकडे** गेला. तेथें गेल्या-वर पाहातो तों **गौतमबुद्ध** आसनमांडी घालून व आपलीं सर्व इंद्रियें अंतर्मूख करून ध्यानस्थ बसला आहे असें त्याच्या दृष्टीस पडलें. त्याची ती शांत, गंभीर व तेजस्वी मुद्रा पाहून **बिंबसारराजा** अगदीं चकित झाला; आणि त्याच्या विषयीं त्याच्या पोटांत माया उत्पन्न होऊन तो मोठ्या आदरबुद्धीनें त्याच्या सन्निध गेला; आणि त्याला त्यानें मोठ्या नम्रतेनें विचारलें कीं, 'आपली प्रकृति ठीक आहे ना?' **बुद्धानेंही** तसेंच नम्रतेनें उत्तर दिलें कीं, 'माझ्या चित्तास स्वास्थ्य असून माझा देह निरोगी आहे.' हे त्याचे शब्द ऐकून राजास धीर आला, आणि तेथें जवळच एक शिळा होती तीवर तो बसून त्याच्याशीं येणेंप्रमाणें बोलला:—

"हे राजपुत्रा, तुझ्या कुलाचा व माझ्या कुलाचा पुष्कळ वर्षांचा स्नेह आहे. यास्तव तुझी अशी ही वृत्ति पाहून तुजशीं दोन प्रीतीचे शब्द बोलण्याची मला इच्छा झाली आहे. तर हे राजपुत्रा, मी जें कांहीं बोलत आहें तें चित्त देऊन ऐक. तुझें जन्म सूर्यवंशांत झालें असून तुझ्या कुलाची कीर्ति सर्वत्र पसरली आहे; त्याचप्रमाणें तुझें वय अल्प असून तुझी कांति देदिप्यमान आहे. असें असतां सर्व-साधारण क्रमाविरुद्ध तुला ही अशी वृत्ति धारण करण्याची बुद्धि को-ठून सुचली बरें? तुझ्यासारख्या महातेजस्वी पुरुषास ही भिक्षावृत्ति

मुळींच शोभत नाहीं. तुझा हा सुंदर देह चंदनादिकांच्या लेपास योग्य आहे. त्यास हें काषायवस्त्र कसें सुखकर होईल? तुझे हस्त प्रजापालनास समर्थ आहेत; त्यांच्याठायीं कमंडलु घेऊन परदत्त भिक्षान्न सेवन करण्यास तूं मुळींच योग्य नव्हस. हे सौम्य राजपुत्रा, स्वपित्याविषयीं तुझ्याठायीं पराकाष्ठेचें प्रेम असल्याकारणानें जरकरितां त्याच्या राज्याची तूं इच्छा करीत नसलास, तर ती तुझी बुद्धि केवळ औदार्याची होय. परंतु माझें अर्धें राज्य मी तुला मोठ्या आनंदानें द्यावयास तयार आहें. तर त्याचा स्वीकार करून माझ्या सन्निध रहा. याप्रमाणें तूं माझ्या अर्ध्या राज्याचा अंगीकार करून राहिल्यानें तूं आपल्या वंशाचा उपमर्द केलास असें कदापि होणार नाहीं. तुझ्यासारख्या सत्त्वशील पुरुषाच्या सान्निध्यानें मला समृद्धि प्राप्त होईल. यासाठीं मजवर कृपा करून तूं माझ्या या ह्मणण्यास मान्य हो. परंतु स्वकुलाभिमानास्तव तुला असें करणें पसंत वाटत नसल्यास इतकें तरी कर कीं, तुझे कोणी शत्रु असल्यास त्यांवर स्वारी करण्यास उद्युक्त हो, ह्मणजे मी तुला आपल्या सर्व सैन्यानिशीं मनोभावें साहाय्य करीन. शास्त्राज्ञा अशी आहे कीं, मनुष्यानें धर्म, अर्थ व काम यांचें संपादन यथोचित विधीनें क्रमशः करावें. ह्या क्रमाचा व्यत्यास केल्यानें मनुष्यास इहलोकीं सुखलाभ होत नाहीं. तर हे राजपुत्रा, या तीन अर्थांचें संपादन उत्तम प्रकारें करून या तुझ्या सुंदर देहाचें सार्थक्य कर. जो पुरुष या अर्थांचें परिपूर्णपणें संपादन करितो, त्यालाच खरा पुरुषार्थ साधला ह्मणावयाचा. हे सुंदर पुरुषा, तुझ्या ह्या विशाल बाहूंचें कांहीं तरी योग्य सार्थक्य त्वां अवश्य करावें. तुझ्या अंगीं त्रैलोक्याचें राज्य जिंकण्याचें सामर्थ्य आहे. मग या भूलोकाची ती कथा काय? तुला मी जें हें सांगत आहें, तें केवळ स्नेहास्तव होय. तुझ्या साहाय्यानें

मला ऐश्वर्य प्राप्त व्हावें, किंवा तुझ्या दर्शनानें चकित झाल्यामुळें तुझें कौतुक करावें ह्मणून नव्हे. तुझ्यासारख्या तेजस्वी पुरुषानें हा भिक्षुवेश धारण केलेला पाहून माझें हृदय कळवळून गेलें असून माझ्या नेत्रांतून अश्रुधारा वाहत आहेत. हें तुझें वय भिक्षावृत्तीचा अवलंब करण्यास योग्य नाहीं. या वयांत तूं सुखानुभव घ्यावा, आणि पुढें यथाकालीं धर्माचारण करावें. धर्माचरणाचा योग्य काल ह्मटला ह्मणजे वार्धक्यदशेंतला होय. या दशेमध्यें रूप नष्ट होऊन सुखोपभोग घेण्यास मनुष्य स्वभावतःच असमर्थ होतो. तेव्हां अर्थात् तो धर्मसंपादनास योग्य होतो. शहाण्या पुरुषांचें असें ह्मणणें आहे कीं, यौवनदशा कामनातृप्तीस योग्य होय; मध्यम वय वित्तार्जनास अनुकूळ होय, आणि वार्धक्यदशा धर्मप्राप्तीस अनुरूप होय. या जीवलोकीं यौवन जें आहे तें धर्म आणि अर्थ यांचें प्रतिरोधी आहे. कारण या वयामध्यें कामना अनावर असतात. त्यांचे विषय उपस्थित झाले असतां यौवनाढ्य पुरुषाचें मन तत्काळ मोहित होतें. त्याचा निग्रह करण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी तो विफल होतो. जरठावस्थेमध्यें मनुष्याची विवेकाकडे प्रवृत्ति असते. त्याच्याठायीं गंभीरता व स्थिरता ह्या उत्पन्न होतात. त्याच्या अंगीं शमदमादि वृत्ति अल्पायासानें उद्भवतात. या वयामध्यें ह्या वृत्ति स्वभावतःच उत्पन्न होण्यासारख्या असतात; आणि या वृत्तींच्या उलट मनाची स्थिति असल्यानें मनुष्यास मोठी लज्जा वाटूं लागते. यौवनदशेमध्यें मनुष्य जात्याच सुखोपभोगाविषयीं लोलुप असतो. त्याची बुद्धि चंचल असून त्याचें चित्त आतुर व प्रमादयुक्त असतें, आणि दृष्टि अल्प असते. यास्तव तुझें हें यौवन प्रथमतः जाऊं दे. या वयांत कामनावश होण्याचा संभव फारच असतो. हा इंद्रियग्राम या वयांत अतिशयित बलवान् असतो. त्याच्या सपाट्यांतून तरुण पुरुष सुटतां

सुटत नाहीं. बरें, तुझ्या मनांतून सर्व काळ धर्माचरणच करावें असें असल्यास त्वां यज्ञ करावे. यज्ञ करणें हा तर तुझा कुलधर्मच आहे. यज्ञाच्या योगानें इंद्रादिदेवांस जशी स्वर्गप्राप्ति झाली, तद्वत् तुलाही ती अवश्य होईल. जी गति महान् महान् ऋषींना दीर्घकाल तपश्चर्या करून मोठ्या श्रमानें प्राप्त झाली आहे, तीच गति राज्यवैभवाचा उपभोग घेत असलेल्या नृपतींस यज्ञ करून प्राप्त झाली आहे. ”

याप्रमाणें मगधांचा राजा **बिंबसार** जें बोलला, तें **बुद्धानें** चित्त देऊन ऐकिलें. पण त्यामुळें आपल्या चित्ताची स्थिरता यत्किंचित्‌ही ढळूं न देतां त्यास मोठ्या गंभीर मुद्रेनें त्यानें येणेंप्रमाणें प्रत्युत्तर केलें:—

“ आपलें हें मित्रप्रेम आपल्या विशाल कुलास अनुरूप असेंच आहे. आपल्या पूर्वजांनीं संपादिलेला एकाद्या कुलाविषयींचा स्नेह आपण पुढें अखंड चालवून तो वाढवावा हें सत्पुरुषाचें शीलच आहे. आपल्या मित्रास विपत्ति प्राप्त झाली असतां त्याच्याशीं पूर्ववत् प्रेमानें वागून त्याच्या त्या विपत्तीचा परिहार करण्याविषयीं जो झटतो तोच खरा मित्र होय. मनुष्याची भरभराट असतां त्याच्याशीं मित्रभावानें वागणारे पुष्कळ आढळतात. पण आपल्या मित्रास कोणतीही स्थिति प्राप्त झाली तरी ज्याचें मित्रत्व अखंड व अकृत्रिम रहातें, त्यासच मी खरा मित्र समजतों. त्याचप्रमाणें या लोकीं प्राप्त झालेल्या ऐश्वर्याचा विनियोग जे आपल्या मित्रजनांच्या हिताकडे आणि धर्माकडे कारितात, त्यांच्याच ऐश्वर्याचें सार्थक्य होतें ह्मणावयाचें. महाराज, आपण माझे खरे सुहृद् असून परम उदार आहां. यास्तव आपण मजवर हे उपकार करण्यास प्रवृत्त झालां आहां. तरी मलाही आपणांशीं केवळ स्नेहभावानें व परम आदरानें बोलणें उचित होय. जरा, मरण व रोग यांविषयीं माझ्या ठायीं पराकाष्ठेची

भीति उत्पन्न झाल्यामुळें त्यांपासून मुक्त होण्याची इच्छा धरून मीं ही वृत्ति धारण केली आहे. माझ्या सर्व प्रिय संबंधिजनांचा व अनर्थमूलक विषयोपभोगांचा त्याग करून मी निघालों आहें. या लोकींच्या विषयकामनांची जितकी भीति मला वाटत आहे, तितकी दुसऱ्या कशाचीही वाटत नाहीं. ह्या कामना अनित्य, अप्रयोजक व भासमय असून मनुष्याच्या वास्तविक कल्याणाचा नाश करणाऱ्या आहेत. ह्या मनुष्याच्या मनास व्यर्थ आशा दाखवून मोहांत पाडतात; आणि त्यांचा पगडा एक वेळ त्याच्या चित्तावर बसला ह्मणजे तर त्याला त्या अगदींच गुंतवून टाकतात. कामनावश पुरुषास देवलोकीं सुद्धां सुख प्राप्त होत नाहीं; मग या मर्त्यलोकीं त्यास तें कोठून लाभावयाला ? कामनांविषयींची तृष्णा अनिवार झाली ह्मणजे मग तिची कदापि तृप्ति होत नाहीं. या जगतामध्यें कामनांच्या योगानें जसा अनर्थ उद्भवतो, तसा दुसऱ्या कशाच्याही योगानें उद्भवत नाहीं. मनुष्य त्यांस केवळ मोहित होऊन त्यांची आसक्ति धरितो. परंतु ज्यास खरें तत्त्व समजून त्यांपासून उद्भवणाऱ्या अनर्थांचें परिज्ञान होतें, असा कोण ज्ञाता पुरुष त्यांचा अभिलाष धरील ? समुद्रवलयांकित पृथ्वीचें राज्य प्राप्त झालें तरी कामनावश राजा तृप्त होत नाहीं. तर समुद्राच्या पलीकडील भूमि जिंकण्याची इच्छा त्याच्याठायीं उत्पन्न होते. आजपर्यंत मोठमोठ्या चक्रवर्ती राजांचा नाश केवळ या अनिवार राज्यतृष्णेनें झाला आहे. फार काय पण मोठमोठे ऋषि केवळ वल्कलें परिधान करून, लांबलांब जटा वाढवून व कंदमुळें आणि उदक यांवर निर्वाह करून तपश्चरणांत गढले असतां, त्यांस या कामनांनीं घेरून टाकल्याचे वृत्तांत आपण ऐकतों. तर अशा या कामनारूप भयंकर शत्रूंचा संसर्ग कोण ज्ञाता पुरुष इच्छील बरें ? या कामनांचा नुसता विचार मनांत आल्यानेंही मनुष्याचा घात व्हाव-

याचा. मग त्यांत आसक्त होऊन त्यांची यथेष्ट तृप्ति करूं पाहणाराची दशा काय सांगावी? या लोकींच्या विषयांचा आस्वाद केवळ अल्प काळ घडण्यासारखा असून त्यांच्याठायीं एक वेळ आसक्ति जडली ह्मणजे त्यांची तृप्ति कदापि घडणें नाहीं. या विषयांच्या संसर्गामुळें माठमोठ्या साधुपुरुषांलासुद्धां दोष लागला आहे. त्यांची लालसा धरिल्यानें खात्रीनें पापाकडे प्रवृत्ति व्हावयाची. तेव्हां अशा ह्या विषयकामनारूप विषाचा कोण बरें अंगीकार करील? कामनावश होऊन या जगांतील व्यवसायांमध्यें जे पुरुष मग्न होत असतात, त्यांला कोणत्या प्रकारें विपत्ति प्राप्त होते, व जे विषयकामनांची मुळींच परवा करीत नाहींत, त्यांच्या चित्तास कसें स्वास्थ्य प्राप्त होतें, याविषयीं जो विचार करितो, त्याच्याठायीं खरी संयमशीलता वसत असल्यास त्यानें या कामनांचा त्याग करणें उचित होय. कामी जनांस विषयप्राप्तीच्या प्रयत्नांत यश आल्यास त्यांस मोठीच विपत्ति प्राप्त झाली ह्मणून समजावें. कारण कामनासिद्धि झाल्यानें ते प्रमत्त होऊन करूं नये तें करितात, आणि करावें तें करीत नाहींत. यामुळें त्यांस अंतीं दुर्गति प्राप्त होते. विषयकामनांची तृप्ति करण्यासाठीं मोठे कष्ट करावे लागतात. बरें, त्या एकदां प्राप्त झाल्यावर फार वेळ रहातात काय? नाहीं. त्यांचा संसर्ग केवळ अल्प काळ असतो. अशा कामनांच्या ठायीं रत होण्याची इच्छा कोणा सुज्ञ व संयमशील पुरुषास होईल बरें? कामनांच्या तृप्तीसाठीं जितका प्रयत्न करावा, तितकी त्यांविषयींची तृष्णा विशेषच वृद्धिंगत होते. ह्या कामनांचा जो त्याग करीत नाहीं, त्याला दुःख भोगावें लागतें. तेव्हां अशा ह्या तृणासमान कामनांविषयीं कोणा संयमशील पुरुषाच्याठायीं प्रीति उत्पन्न होईल बरें? मनोनिग्रहहीन पुरुषाच्या चित्तांत या कामनांविषयीं प्रीति उत्पन्न झाली असतां त्याचा नाश होतो. त्याला

सुख कसलें तें मुळींच लाभत नाहीं. ह्या कामना केवळ रागानें खवळ लेल्या उग्र सर्पाप्रमाणें घातक होत. तेव्हां अशा या अनर्थमूलक कामनांस कोण निग्रही मनुष्य वश होईल? या कामनांची कितीही तृप्ति करीत राहिलें तरी मनुष्यास समाधान असें कदापि वाटत नाहीं. ज्याप्रमाणें क्षुधाकुल श्वान अस्थीचें कितीही वेळ चर्वण करीत बसलें तरी त्याची क्षुधा कधींही शमत नाहीं, त्याप्रमाणें त्याची अवस्था असते. तेव्हां अशा ह्या शुष्क अस्थींसारख्या कामनांस कोण आत्मसंयमन करणारा पुरुष मोहून जाईल? त्यांपासून नाना विपत्ति उत्पन्न होऊन त्यांमुळें मनुष्याचा सर्वस्वीं नाश व्हावयाचा. त्यांस मोहून जाणारा मनुष्य चोहोंकडून संकटांत पडतो. त्यांच्या तृप्तीसाठीं नाना प्रयत्नांमध्यें जे सर्वदा चूर असतात, त्यांला हरएक प्रकारचीं दुःखें भोगावीं लागतात. या कामनांच्या तृप्तीचे विषय संपादण्याची किंवा प्राप्त विषय राखून ठेवण्याची किंवा त्यांची वृद्धि करण्याची कितीही खटपट केली तरी त्यांपासून यत्किंचितही सुख प्राप्त होत नाहीं. या विषयकामनांच्या तृप्तीविषयीं लालसा धरून आजपर्यंत मोठमोठे राजे अगदीं धुळीस मिळाले आहेत. यांच्या नादास लागून धुंदी आल्यामुळें मित्र असतात ते परस्परांचे शत्रु होतात; प्रिय बांधव असतात ते एकमेकांचे दीर्घद्वेषी होतात. तेव्हां अशा ह्या भयंकर व अनर्थावह कामनांविषयीं कोणा सुज्ञ पुरुषाच्याठायीं रति उत्पन्न होईल बरें? कामनांध पुरुषाच्या बुद्धीला भ्रंश होऊन त्याच्या हातून अनेक वाईट कर्में होतात; आणि त्यांमुळें त्यास दुःख किंवा मृत्यु प्राप्त होतो. कामनातृप्तीची आशा ज्याच्याठायीं अनिवार होते, त्यांचा या जीवलोकीं नाश होतो. मृग जसे मधुर गायनास मोहित होऊन नाश पावतात; पतंग जसे अग्नीच्या तेजास भूलून त्यांत पतन पावून भस्मसात् होतात; मत्स्य जसे गळास लावलेल्या

आमिषास लोलुप होऊन प्राणांस मुकतात; तद्वत् या अनर्थावह विषयकामनांच्या पायीं मनुष्य नाशाप्रत पावतात. या कामना सुखदायी आहेत असें जें सामान्य जनांचें मत आहे, त्यांत कांहींएक अर्थ नाहीं. कारण प्रत्येक विषयाचें सूक्ष्म दृष्टीनें परीक्षण केलें असतां तो उपभोगार्ह मुळींच नाहीं असें आढळून येईल. उत्तम वस्त्रें, स्वादिष्ट पक्वान्नें वगैरे हीं केवळ दुःखप्रतिकारार्थ योजावयाचीं. तृषाक्रांत मनुष्यास उदकप्राशनाची इच्छा होते. क्षुधाविष्ट मनुष्यास अन्नभक्षणाची आशा वाटते. शीत, उष्ण व वृष्टि यांच्या निवारणार्थ गृह असावेंसें वाटतें. शीत व नग्नत्व यांच्या निवारणार्थ वस्त्राची अपेक्षा वाटते. निद्रानाश करण्याकरितां शय्या हवीशी वाटते. चालण्याचे श्रम वांचावे ह्मणून वाहन पाहावें लागतें. उभें राहून राहून थकवा आला ह्मणजे आसन शोधावें लागतें. अंगाचा मळ जाऊन आरोग्य व बल कायम रहावें यासाठीं स्नान करण्याची आवश्यकता वाटते. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, हे सारे बाह्य विषय मनुष्याच्या दुःखाचा प्रतिकार व्हावा ह्मणून योजण्यांत येतात. यावरून ते उपभोगार्ह आहेत असें सहसा ह्मणवत नाहीं. पित्तप्रकोप झाला असतां शीतोपचार केल्यानें सुख वाटतें. परंतु या शीतोपचारांचा उपयोग पित्तदाहमूलक पीडा निवारणार्थ केवळ केलेला असतो. तेव्हां त्यांस भोगार्ह ह्मणतां येत नाहीं. विषयकामना सर्वदा सारख्या असत नाहींत. त्यांत नेहमीं फेरबदल होण्यासारखा असतो. यास्तव त्यांस भोग अशी संज्ञा देणें कदापि युक्त नव्हे. यांपासून उद्भवणाऱ्या सुखाचें पर्यवसान सदोदित दुःखांतच होत असतें. शीतकालीं उबदार वस्त्रें सुखदायक होतात. पण उष्णकाळीं त्यांपासून त्रास होतो. त्याचप्रमाणें उष्णकाळीं चंदनाचा लेप सुखावह होतो; परंतु तोच शीतकाळीं पीडाकारक होतो. लाभहानि, संपत्तिविपत्ति, जयापजय, रोगारोग इत्यादि

द्वंद्वें सर्व प्राणिमात्रास लागून असल्याकारणानें या लोकीं सर्वथा सुखी असा मानव कोणीही नाहीं. याप्रमाणें या लोकची वसति सुखदुःखमिश्रित असल्यामुळें राज्य व दास्य हीं मी समान लेखितों. राजा ह्मटला ह्मणजे तो सदोदित हर्षयुक्त असतो. व दास ह्मटला ह्मणजे तो सदैव कष्टी असतो, असें सहसा ह्मणतां येत नाहीं. राजपद प्राप्त झाल्यानें पुष्कळांवर अधिकार चालवावा लागतो; आणि जितकी राजसत्तेची मर्यादा मोठी, तितकें राजास दुःख अधिक. आपल्या प्रजेच्या हिताप्रीत्यर्थ त्यास नानापरी कष्ट सोसावे लागतात. राजा राजपदास केव्हां मुकेल याचा नेम नसतो. तेव्हां अशा अशाश्वत राजपदावर भरंवसा ठेवून जो राजा रहातो, तो हतभाग्य समजावा. बरें, तो राजपदावर भरंवसा ठेवीत नसला, तर अशा म्याड राजास सौख्य कोठून प्राप्त होणार? राज्यतृष्णेस वश होऊन राजानें समग्र महीतल जिंकिलें तरी तो स्वतः एका नगरांतच वास करितो. या नगरांतलेंही एकच मंदिर त्यास रहावयास पुरतें. तेव्हां राजाची स्वसत्तावृद्धीची सारी खटपट केवळ इतरांसाठींच असते असें ह्मणावें लागतें. त्याचप्रमाणें एक दोन पेहराव असले ह्मणजे राजाची गरज भागण्यासारखी असते. क्षुधातृप्तीपुरतें अन्न त्यास प्राप्त झालें ह्मणजे त्याच्या जीविताचें रक्षण होतें. तसेंच एक शय्या व एक आसन असलें ह्मणजे त्याच्या निजण्याबसण्याची सोय होते. असें आहे त्यापेक्षां राजाचें इतर सर्व ऐश्वर्य केवळ गर्वास कारण होतें. हें राजवैभव जर केवळ चित्तास संतोष प्राप्त व्हावा यासाठीं असेल, तर मला राजवैभवावांचूनच संतोषाची प्राप्ति होण्यासारखी आहे. ही संतोषप्राप्ति मनुष्यास एक वेळ झाली ह्मणजे मग त्यास हें वैभव काय करावयाचें आहे? ज्याला सौख्यप्राप्तीचा योग्य मार्ग सांपडला आहे, तो विषयकामनांस कदापि मोहून जाणार नाहीं. मीं कोणावर रागावून

किंवा माझा कोणा शत्रूनें पराभव केला ह्मणून वनप्रवेश केला आहे असें आपण समजूं नये. आपलें ह्मणणें मी मान्य करीत नाहीं, याचें कारण मला याहून विशेष लाभाची आकांक्षा आहे हें मुळींच नव्हे. मी जो एक वेळ विषयकामनांचा त्याग केला आहे, त्यांचा अंगीकार पुनः करावा असें मला कदापि वाटणार नाहीं. खवळलेला भुजंग किंवा पेटलेली गवताची पेंडी एकदां हातची टाकल्यावर ती पुनः उचलण्यास कोण ज्ञाता पुरुष प्रवृत्त होईल बरें? डोळसानें अंधाच्या स्थितीची स्पृहा करावी; मुक्तानें बद्ध मनुष्याच्या स्थितीचा हेवा करावा; सधनानें निर्धनाच्या विपत्तीची इच्छा करावी; संयमनशीलानें उन्मत्तचित्ताची अवस्था प्राप्त होण्यासाठीं खटपट करावी; या गोष्टी जशा अस्वाभाविक आहेत, तद्वत्च वैराग्यशीलानें विषयासक्ताच्या स्थितीची स्पृहा करणें हें आहे. जो जरा व मृत्यु यांच्या भीतीपासून मुक्त होऊन कृतकृत्य होण्याविषयीं प्रयत्न करीत आहे, तो भिक्षान्न सेवन करीत असला तरी त्याच्याविषयीं हळहळणें उचित नव्हे. अशा पुरुषास इहलोकीं शांतिसुख प्राप्त होऊन परलोकींही त्यास दुःख प्राप्त होत नाहीं परंतु जो मोठा लक्ष्मीवान् असूनही तृष्णावश होऊन अधिक वित्ताची व ऐश्वर्याची अपेक्षा करितो, त्यास या लोकीं शांतिसुख प्राप्त होत नाहीं; व परलोकीं त्यास दुःख प्राप्त होतें. मजशीं आपण जें हें अत्यंत मित्रत्वाचें व मायेचें भाषण केलें, तें आपल्या सत्त्वशीलपणास व कुलशीलसंपन्नतेस अनुरूप असेंच आहे; आणि माझ्या प्रतिज्ञेप्रमाणें म्यां वर्तन करावें हेंही माझ्या सत्वशीलपणास व कुलीनतेस अनुरूप आहे. संसारसुखाच्या अनुषंगानें असणाऱ्या पीडेनें मी अगदीं जर्जर झाल्यामुळें शांति प्राप्त व्हावी ह्मणून स्वगृहत्याग केला आहे. स्वर्गाच्याठायीं अक्षयींचें राज्य प्राप्त झालें तरी देखील तें मला नको; मग या मनुष्यलोकींच्या राज्याची ती कथा

काय ? हे राजाधिराज, आपण ह्मणतां कीं, मनुष्यानें तीन प्रकारचे अर्थ प्राप्त करून घेणें योग्य होय; आणि मी जो अर्थ साध्य करूं पाहत आहें, तो व्यर्थ आहे. परंतु वस्तुतः पाहतां आपण ह्मणतां ते तीनही अर्थ क्षय पावणारे असून त्यांपासून तृप्ति होत नाहीं. जेथें जरा, भय, जन्म, मरण आणि चिंता हीं नाहींत, व जेथें पुनः पुनः कर्में करण्याची आवश्यकता उरत नाहीं, तो पुरुषार्थ मी उत्तम समजतों. आपण म्हणतां कीं, म्यां जरा प्राप्त होईपर्यंत संसारांत रहावें. तारुण्यावस्थेंत धर्मसंग्रह करण्याचा निश्चय केला असतां तो सिद्धीस जात नाहीं. कारण या अवस्थेंत मनाची चंचलता विशेष असते. परंतु मला वाटतें कीं, धर्मप्राप्तीसाठीं उद्योग करण्याचें लांबणीवर टाकावें हें कांहीं नीट नाहीं. पुढें आपल्या मनाची स्थिति कशी होईल, तें आपणांस आज निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. कदाचित् असेंही घडण्याचा संभव असतो कीं, वृद्धापकाळीं मनुष्याच्या ठायीं अधीरता उत्पन्न होऊन त्याच्या हातून कोणतेंच सत्कर्म निश्चयानें पार पडण्याची शक्यता अगदीं कमी असते. परंतु तरुण वयांत केलेला निर्धार मोठ्या धैर्यानें शेवटपर्यंत कायम राखून सन्मार्गापासून सहसा च्युत न होणारे पुरुष पुष्कळ आढळतात. पुनः असें कीं, आपणांस केव्हां मृत्यु प्राप्त होईल याचा नेम नसतो. कारण आपण व्यवहारांत पाहतों कीं, लहान मोठ्या सर्व वयाचीं मनुष्यें मृत्यु पावत असतात. तेव्हां अशा या अनिश्चित जीवितामध्यें शांति प्राप्त व्हावी अशी ज्याची इच्छा असते, त्यानें जरा येईपर्यंत संसारांत रहावें असें मनांत आणणें हें फारच अविचाराचें आहे या संसाररूप अरण्यामध्यें कालरूप व्याध हातांत जरारूप आयुध धारण करून रोगरूप बाण सर्वत्र फेंकीत होत्साता सर्वदा टपलेला आहे त्याच्या पुढें मनुष्यरूप मृग इतस्ततः धांवत आहेत. अशी स्थिति असतां अगदीं

उतार वय होईपर्यंत या संसारामध्यें रहाण्याची इच्छा कोणाही सुज्ञ मनुष्यास कदापि व्हावयाची नाहीं. यास्तव आबालवृद्धांनीं एका क्षणाचाही विलंब न लावितां धर्मानुसरण करून निवृत्तिमार्गाचें अवलंबन करावें. आतां आपण म्हणतां कीं, म्यां स्वकुलास उचित असे यज्ञयागादि करून धर्मसंग्रह करावा व उत्तम फलप्राप्ति करून घ्यावी. परंतु त्या यज्ञयागांस नमस्कार असो. अन्य प्राण्यांला दुःख देऊन ज्या यज्ञादि क्रिया करावयाच्या, त्यांपासून प्राप्त होणाऱ्या सुखाची वांच्छा मला मुळींच नाहीं. परलोकप्राप्तीची लालसा धरून गरीब अनाथ प्राण्यांचें यज्ञामध्यें हवन करण्याची बुद्धि दयाशील पुरुषास होणें कदापि उचित नव्हे. अशा यज्ञांचें फल शाश्वत असलें तरी देखील त्याची अपेक्षा सत्पुरुषानें कदापि करूं नये. परंतु वस्तुतः पाहतां पशुहिंसामूलक यज्ञांचें फल कालेंकरून क्षय पावणारें असतें. मनोनिग्रह, सदाचार, विरक्तता इत्यादिकांच्या योगानें जो धर्मसंग्रह होतो, त्याचा मार्ग अनुकूळ नसता तरी देखील पशुहिंसामूलक यज्ञफल प्राप्त करून घेण्याची इच्छा करणें झाल्यास बिलकूल शोभलें नसतें. परंतु याहून श्रेष्ठ असा धर्ममार्ग सर्वांस साधण्यासारखा असतां प्राणघातमूलक सुखलालसा कां म्हणून करावी बरें? या प्रपंचामध्यें देखील परहिंसा करून प्राप्त होणारें सुख अत्यंत अनिष्ट होय असें दयार्द्रबुद्धि पुरुषास वाटत असतें. तर जेथें या लोकीं केलेल्या हिंसेचें फल अदृष्ट अननुभूत अशा परलोकीं प्राप्त व्हावयाचें म्हणून सांगतात, तेथें तें अनुभवण्याची आकांक्षा कोणास होईल बरें? या भावी फलप्राप्तीस मी कदापि मोहून जाणार नाहीं. कारण पुनः पुनः जन्ममरण प्राप्त व्हावें अशी इच्छा मला लवमात्रही नाहीं. पुनः या यज्ञादि क्रिया आपल्या हातून यथाविधि पार पडतील याचाही भरंवसा फारच कमी असतो.

"मी जो येथें आलों आहें तो अराडनामक एक महामुनि आहे, त्याच्या दर्शनाकरितां होय. तो जनांस मोक्षमार्गाचा उपदेश करीत असतो असें मी ऐकिलें आहे. मी आतांच येथून त्याच्याकडे जाव-यास निघणार आहें. तर हे राजा, तुझें कल्याण असो. निःसीम निरपेक्षत्वास्तव माझें भाषण तुला कठोर वाटलें असेल, तर त्याबद्दल मला क्षमा कर. आपल्या राज्याचें, आपल्या लोकांचें, आपल्या सत्तेचें आणि आपल्या धर्माचें यथोचित परिपालन कर; आणि ज्याप्रमाणें प्रचंड वणव्यांत सांपडून होरपळलेला पक्षी जलाशयामध्यें डुंबी मारून स्वतापशमन करून घेतो, तद्वत् तूं या प्रपंचतापानें त्रस्त झालास म्ह-णजे कोणातरी सन्मार्गदर्शक सद्गुरूला शरण जाऊन स्वमोक्षसिद्धि करून घे म्हणजे झालें."

हें गौतमबुद्धाचें अत्यंत निस्पृहतेचें व निश्चयाचें भाषण ऐकून बिंबसारराजा अगदीं चकित झाला; आणि हात जोडून त्याला त्यानें अशी विनंति केली कीं, महाराज, आपण धर्मसिद्धीसाठीं जो हा उद्योग आरंभिला आहे, तो निर्विघ्नपणें शेवटास जावा अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. आपण कृतकृत्य झालां म्हणजे मजवर ही अ-वश्य अनुग्रह करावा, एवढेंच माझें आपणापाशीं मागणें आहे.

मग त्या राजास तसें करण्याविषयीं अभिवचन देऊन गौतमबुद्ध तेथून वैश्वंतरआश्रमास जावयास निघाला. तो त्याप्रमाणें तेथून उठून चालला असतां तो राजा विस्मित होत्साता त्याच्याकडे कांहीं वेळपर्यंत टकमक पाहत उभा राहिला, आणि तो दूर गेला असें पा-हून मग आपल्या परिवारासहवर्तमान स्वनगरीस परत गेला.

अराड व उद्रक या मुनींपाशीं तत्त्वशोध.

हे मुनि प्राचीन सांख्यमताचे अनुयायी होते. प्रथमतः अराड-मुनीच्या आश्रमांत गौतम गेला तेव्हां तो मुनि त्याला पाहून त्याचें

उच्चस्वरानें स्वागत करून त्याच्या सन्निध गेला. परस्परांनीं परस्परांस यथोचित कुशलप्रश्न विचारल्यावर ते दोघे चांगल्या स्वच्छ ठिकाणीं पाट मांडून बसले. अराडमुनि गौतमबुद्धाचें तें अद्वितीय तेज पाहून चकित होत्साता कांहीं वेळ त्याच्याकडे टकटकां पाहत बसला, आणि मग तो त्याशीं येणेंप्रमाणें बोलला:-

" हे सौम्य राजपुत्रा, तूं आपल्या संबंधिजनांचे स्नेहपाश तोडून व राजमंदिराचा व राजैश्वर्याचा त्याग करून निघाला आहेस हें मला कळलें आहे. याप्रमाणें तूं ऐश्वर्य विषवत् लेखून त्याचा अनादर करून वनाप्रत प्राप्त झाला आहेस, यावरून तुझा निश्चय विलक्षण दिसतो, आणि तूं मोठा ज्ञाता आहेस असें सिद्ध होतें. राजे वृद्ध झाले ह्मणजे आपली राजलक्ष्मी आपल्या अपत्यांस देऊन वनाप्रत येतात, त्यांत कांहीं आश्चर्य मानण्यासारखें नाहीं. परंतु तूं अगदीं नवयौवनसंपन्न असतां व राजलक्ष्मीचा लवमात्रही उपभोग न घेतां विरक्त होऊन वनास निघून आलास हें माझ्या मतें मोठेंच नवल होय. यावरून मला वाटतें कीं, धर्म जाणून घेण्याची पात्रता तुझ्याठायीं उत्तम प्रकारची वसत आहे. तरी सत्यधर्मज्ञान प्राप्त करून घेऊन त्वां हा दुःखार्णव लवकर तरून जावें. शिष्यास गुरूपासून ज्ञान प्राप्त झाल्यावर त्या ज्ञानाचा सुपरिणाम त्याच्या चित्तावर कालांतरानें होण्याचा संभव असतो. परंतु तुझी गोष्ट अशी नाहीं. तुझें गांभीर्य व तुझें आजपर्यंतचें वर्तन हीं पाहिल्यावरून तूं माझ्या कसोटीस चांगला उतरला आहेस."

हें त्या मुनीचें उत्तेजनपर भाषण ऐकून गौतमानें हर्षभरित होऊन त्याला येणेंप्रमाणें उत्तर केलें:-

"आपण अत्यंत विरक्त असतांही मजशीं इतकें कळवळ्याचें व प्रेमाचें भाषण केलेलें ऐकूनच मला कृतार्थता वाटूं लागली आहे. ज्या-

प्रमाणें अंधारांत चांचपडत असणाऱ्या मनुष्यास दिवा सांपडावा, किंवा देशांतरास जाऊं इच्छिणाऱ्या चुकलेल्या वाटसरास वाटाड्या मिळावा, किंवा समुद्राच्या पैलतीरीं जाऊं पाहणाऱ्यास नौका आढळावी, तद्वत् आपल्या दर्शनानें माझी अवस्था झाली आहे. तर हे गुरुराज, जरा, मरण व रोग यांपासून या आपल्या दासाची मुक्ति कशी होईल तें मला सांगणें योग्य वाटल्यास कृपा करून सांगावें."

याप्रमाणें राजपुत्रानें मोठ्या विनयानें विचारिल्यावरून **अराड**-मुनीनें स्वसंमत शास्त्राचे सिद्धांत त्याला संक्षेपतः निवेदन केले. त्यांचें सार येणेंप्रमाणें होतें:—

" हे राजपुत्रा, हा संसार कसा उत्पन्न होतो, व त्याचें परिवर्तन पुनः पुनः कसें होतें, याविषयीं आमच्या शास्त्राचा सिद्धांत सांगतों तो श्रवण कर. प्रकृति, विकार, जन्म, मृत्यु आणि जरा हीं आह्मी सत्त्वरूप आहेत असें मानितों. पंच महाभूतें अहंकार, बुद्धि आणि अव्यक्त यांस प्रकृति ह्मणतों. बुद्धि, पंच ज्ञानेंद्रियें, त्यांचें बाह्य विषय, पंच कर्मेंद्रियें आणि मन यांस विकार म्हणतों. हें क्षेत्र म्हणजे शरीर जाणणारा जो त्याला क्षेत्रज्ञ असें ह्मणतों. क्षेत्रज्ञ तोच आत्मा होय.

ज्याला जनन, वृद्धत्व, बंधन आणि मरण हीं प्राप्त होतात त्यास व्यक्त असें ह्मणतों; आणि हीं ज्यास कदापि प्राप्त होत नाहींत, त्यास अव्यक्त ह्मणतों. अज्ञान, पूर्वार्जित कर्म आणि तृष्णा हीं या संसाराचीं कारणें आहेत. या त्रयीमध्यें जो गुरफटलेला असतो, त्याला तत्त्वज्ञान होत नाहीं. कारण विपर्यय, अहंकार, व्यग्रता, संदेह, अविवेक, अयोग्य उपाययोजना, आसक्ति आणि पतितत्व इत्यादिकांच्या योगानें चित्तास व्यामोह होतो. विपर्ययाच्या योगानें सर्व कांहीं विपरीत भासतें; कर्तव्य गोष्ट भलत्याच

प्रकारें हातून घडते; आणि विचारणीय गोष्टींसंबंधानें अन्यथा ग्रह मनास जडतो. अहंकारास वश झालेला मनुष्य ह्मणत असतो कीं, मी बोलतों, मी जाणतों, मी उभा रहातों. ज्या वस्तूंचें वास्तविक स्वरूप ध्यानांत येण्यास कठीण असतें, त्या समान आहेत असें जें अनुमान त्यास संदेह ह्मणतात. जेथें मन, बुद्धि आणि कर्म एतद्रूप आपण आहों असें मनुष्यास वाटत असतें, त्या स्थितीस व्यग्रता असें ह्मणतात. प्रतिबुद्ध कोण व अप्रबुद्ध कोण याविषयींचा विचार जेथें नसतो, व प्रकृतीचे भिन्न भिन्न प्रकार जेथें लक्षांत येत नसतात, तेथें अविवेक असें ह्मणतात. नमस्कार, वषट्कार, प्रोक्षण, अभ्युक्षण इत्यादि जे वेदविहित विधि त्यांस अयोग्य उपाय असें प्राज्ञ ह्मणतात. मन, वाचा कर्म आणि बुद्धि यांच्या योगानें बाह्य विषयांच्याठायीं जडबुद्धीस्तव आसक्त होणें यास आसक्ति असें ह्मणतात. हें माझें, याचा मी, अशा ममत्वामुळें दुःख पावून पुनः पुनः संसारामध्यें पडणें यास पतितत्व ह्मणतात. आतां अविद्या पांच प्रकारची आहे. ते प्रकार हेः तम, मोह, महामोह आणि दोन प्रकारचे तामिस्र. तम ह्मणजे आलस्य समजावें. जन्म व मृत्यु यांस मोह ह्मणतात. महामोह ह्मणजे काम होय. यास महामोह ह्मणावयाचें कारण असें कीं, याच्या योगानें मोठमोठ्यांना मोह होतो. तामिस्र ह्मणजे क्रोध होय. आणि अंधतामिस्र ह्मणजे विषाद होय. हे तामिस्राचे दोन प्रकार होत. या पंचविध अविद्येच्या योगानें या दुःखमय संसारामध्यें मनुष्य पुनः पुनः जन्म पावतो. मी पाहणारा, मी ऐकणारा, मी विचार करणारा, मी कर्ता, व मी कार्य असा अहंकार धरून मनुष्य या संसृतीच्या फेऱ्यामध्यें सांपडलेला असतो. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, अज्ञान, पूर्वार्जित कर्म, आणि तृष्णा या कारणत्रयामुळें या संसाररूप सागरामध्यें मनुष्य गटंगळ्या खात असतो, आणि जेथें हीं कारणें उप-

स्थित नसतात, तेथें त्यांचें कार्य जो संसार तो नाहीं. कारण जेथें कारणाचा अभाव असतो तेथें त्याच्या कार्याचा अभाव अवश्य असला पाहिजे. ज्यास मोक्ष प्राप्त करून घ्यावयाचा असेल त्यानें प्रतिबुद्ध, अप्रबुद्ध, व्यक्त आणि अव्यक्त हीं उत्तम प्रकारें जाणून घ्यावीं. या चार गोष्टींचा यथार्थ विवेक ज्या क्षेत्रज्ञास होईल त्यास अविनाशी पद प्राप्त होईल. यासाठींच परब्रह्मवादी ब्राह्मण या लोकीं ब्रह्मचर्य आचरितात."

याप्रमाणें त्या मुनीचें भाषण ऐकून राजपुत्रानें त्याला पुसलें कीं, "महाराज, अविनाशी पद प्राप्त करून घेण्याचा जो आपण ब्रह्मचर्यरूप उपाय सांगितला, तो कसा, कोठें व कोठवर करावयाचा व त्याची मर्यादा तरी किती या विषयीं आपण कृपा करून मला समजून सांगावें."

मग अराडमुनीनें स्वशास्त्रसंमत धर्माचें स्वरूप संक्षेपतः निरूपण केलें. त्याचें सार येणेंप्रमाणें: "प्रथमारंभीं गृहत्याग करून व भिक्षुवेश धारण करून आमरण सन्मार्गानें चालावें. कोणी जी कांहीं भिक्षा घालील तींत पूर्ण संतोष मानून रहावें. एकांतवास सेवन करावा; शीतोष्ण, सुखदुःख इत्यादि द्वंद्वांपासून हर्षविषाद पावूं नये. सर्वदा शास्त्राभ्यास करावा. नेहमीं समाधानवृत्ति राखावी. विषयप्रीतींत मोठें भय असतें, आणि वैराग्याच्या योगानें परम कल्याण होतें, हें ध्यानांत राखून इंद्रियांचा निग्रह करावा म्हणजे मनाला शांति प्राप्त होते. याप्रमाणें विषयकामना आणि दुर्वासना यांपासून निर्मुक्त होऊन विवेकमूलक पूर्वध्यान प्राप्त होतें. हें सुखमूलक ध्यान प्राप्त झालें ह्मणजे प्रत्येक गोष्टीचा विवेक करण्याचें सामर्थ्य अंगीं येतें. याप्रमाणें अपूर्व सुखलाभ झाला असतां बालिश जन त्यास मोहित होतात. आणि मग या रागद्वेषविवर्जित अशा शांत

स्थितीमध्यें मनुष्यास ब्रह्मलोक प्राप्त होतो; आणि एवढ्यानेंच त्याला संतोष होतो परंतु जे विद्वान् असतात, त्यांला असें समजून येतें कीं, तर्कवितर्क करीत बसल्यानें चित्तक्षोभ होतो. यास्तव ते या स्थीतीचा अव्हेर करूर प्रीतिसुखान्वित द्वितीय ध्यान प्राप्त करून घेतात. या ध्यानास लुब्ध होऊन जो पुढें शोध करीत नाहीं, त्यास भास्वरस्थान प्राप्त होतें. परंतु या प्रीतिसुखापासून जो मन काढितो, त्याला प्रीतिविरहित असें तृतीय सुखध्यान प्राप्त होतें. याप्रमाणें सुखदुःखपरित्याग करून व मनाचे व्यापार कुंठित करून जी स्थिति प्राप्त होते, तिलाच कोणी मोक्ष समजून स्वस्थ होतात. या सुखामध्यें मग्न होऊन जो याहून श्रेष्ठ स्थितीप्रत जाण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं, त्याला शुभकृत्स्नदेवतांचें सुख प्राप्त होतें. परंतु हें असें सुख प्राप्त झालें असूनही जो त्यांत आसक्त होत नाहीं, तर त्याची उपेक्षा करितो, त्याला सुखदुःखविवर्जित असें चतुर्थध्यान प्राप्त होतें. या ध्यानाच्या योगानें बृहत्फलदेवतांचें सुख प्राप्त होतें. या फलास बृहत्फल असें मोठे प्राज्ञ पुरुष ह्मणतात. पुढें या समाधीपासून व्युत्थित होऊन व शरीरी जो आत्मा त्याचे दोष पाहून शरीरनिवृत्तीसाठीं ज्ञान प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न प्राज्ञ पुरुष करितो. हें ध्यान विसर्जन करून उच्चतर स्थिति प्राप्त करून घेण्याचा निश्चय करून प्राज्ञ पुरुष कामनांप्रमाणें रूपाचाही तिरस्कार करितो. प्रथम तो शरीराचीं जीं नव द्वारें त्यांचा विन्यास करितो; आणि मग त्यांतील घनद्रव्यांस आकाशवत् पाहतो. कोणी ज्ञाता पुरुष आपल्या आकाशमय आत्म्याचा संक्षेप करून याहूनही उच्चतर स्थितीप्रत जातो. कोणी अध्यात्मज्ञानकुशल पुरुष आत्म्याचें आत्म्यानेंच निवारण करितो. असें केल्यानें कांहींएक नाहीं असें त्याच्या दृष्टींत येतें. अशा पुरुषास आकिंचिन्य असें ह्मणतात. याप्रमाणें त्याची स्थिति झाली

ह्मणजे पिंजऱ्यांतून पक्षी सुटतो तद्वत् क्षेत्रज्ञ देहापासून वेगळा होतो. असें झालें ह्मणजे त्यास मुक्त ह्मणतात. निर्लिंग, ध्रुव, अक्षर असें परब्रह्म तें हेंच होय. यालाच तत्त्वज्ञ पुरुष मोक्ष ह्मणतात. हे राजपुत्रा, याप्रमाणें मोक्ष व मोक्षाचा उपाय तुला मी समजावून दिला आहे. हा जर तुला कळला असेल व आवडला असेल तर त्याप्रमाणें वर्तन कर. जैगीषव्य, जनक, वृद्धपराशर व दुसरे पुष्कळ मुमुक्षु जन या मार्गानें अवलंबन करून मुक्त झाले आहेत."

याप्रमाणें त्या मुनींचें भाषण गौतमबुद्धानें लक्ष देऊन ऐकिलें; व त्यावर कांहीं वेळपर्यंत मनन करून पुनः त्यानें त्यास येणेंप्रमाणें प्रत्युत्तर केलें;

"हे महासाधु आपलें अत्यंत सूक्ष्म ज्ञान मी चित्त देऊन श्रवण केलें. यावर मला अशी शंका येते कीं, ज्याअर्थी आपल्या ह्मणण्याप्रमाणें क्षेत्रज्ञाची क्षेत्रापासून सुटका होत नाहीं, त्या अर्थी हें आपलें ज्ञान नैष्ठिक नव्हे, ह्मणजे अर्थात् परममोक्षदायी नव्हे. प्रकृति व विकार यांपासून क्षेत्रज्ञ मुक्त झाला तरी त्याच्याठायीं जन्म पावण्याचा व जनकत्वाचा धर्म अवश्य उरतो, असें मला वाटतें. आपल्या सांगण्याप्रमाणें विशुद्ध झालेला आत्मा निर्मुक्त झाला असें ह्मणतात; तरी आत्मा जोंपर्यंत अस्तित्वांत असतो, तोंपर्यंत त्यास अत्यंत परित्याग घडला असें ह्मणतां येत नाहीं. प्रकृति, विकार व क्षेत्र या त्रयींचा त्याग कितीही केला तरी जोंपर्यंत आत्मा कायम असतो, तोंपर्यंत ही त्रयी त्याच्याठायीं सूक्ष्मरूपानें तरी अस्तित्वांत असते. याप्रमाणें दोष सूक्ष्म होऊन व चित्ताचे व्यापार स्तब्ध होऊन दीर्घायुष्य प्राप्त झालें म्हणजे मोक्ष मिळाला असें कोणी समजतात. परंतु अशा प्रकारें अहंकाराचा परित्याग घडला असें म्हटलें तरी आत्मा अस्तित्वांत आहे तोंपर्यंत अहंकाराचा परित्याग झाला असें मानतां येत

नाहीं संख्या आदिकरून जे भेदभाव त्यांपासून आत्मा मुक्त झाल्या वांचून तो निर्गुण झाला असें म्हणतां येत नाहीं; आणि जोंपर्यंत आत्म्यास नैर्गुण्य प्राप्त झालें नाहीं, तोंपर्यंत त्यास मुक्त म्हणवत नाहीं. दुसरें असें कीं, जो गुणी असतो त्याच्या त्या गुणांचा व्यतिरेक संभवत नाहीं. उदाहरणार्थ असें पाहा कीं, आकार आणि उष्णता हीं दोन्ही नसलीं तर अग्नि उपलब्ध होत नाहीं. देह नाहीं तर देही नाहीं, आणि गुण नाहींत तर गुणी नाहीं. शरीरी जो आत्मा ता प्रारंभीं जर विमुक्त होता तर पुनरपि बद्ध कसा झाला? क्षेत्रज्ञ शरीरविरहित असतां प्राज्ञ असतो कीं, अज्ञ असतो बरें? तो प्राज्ञ असतो तर त्याला ज्ञेय अशी दुसरी वस्तु असली पाहिजे; आणि जर ती असेल तर तो मुक्त असतो असें म्हणतां येत नाहीं. परंतु जर आत्मा अज्ञ असतो असें मानिलें, तर ही आत्म्याची कल्पना आपल्या काय कामाची? आपण म्हणतां त्याप्रमाणें क्षेत्रज्ञाकडून कितीही त्याग घडला तरी त्याच्या ठायींचे गुण जात नाहींत. वास्तव सर्वपरित्यागावांचून पूर्ण कृतार्थता प्राप्त होते असें आपल्याच्यानें म्हणवत नाहीं."

याप्रमाणें अराडमुनीच्या धर्मोपदेशावर गौतमबुद्धानें शंका घेतली; व त्यामुळें त्याचें समाधान मुळींच झालें नाहीं. मग त्याचें तें तत्त्वज्ञान अपुरें आहे असें जाणून तो त्याच्याकडून निघाला; आणि याहून अधिक कांहीं तारी जाणून घ्यावें अशा उद्देशानें तो उद्रकनामक मुनीच्या आश्रमास गेला. त्या मुनीकडून त्याला इतकेंच कळलें कीं, संज्ञा व संज्ञी य संबंधाचा दोष ध्यानांत आणून मनुष्यानें आंकिंचन्याहून उच्चतर अशी जी नामरूपातीत स्थिति ती प्राप्त करून घ्यावी. उद्रकमुनीनें आणखी पुष्कळ सूक्ष्म भेद त्याला सांगितले. परंतु

तेवढ्यानेंही बोधिसत्वाचें* समाधान झालें नाहीं. त्यानें आपणाशीं असा विचार केला कीं, क्षेत्रज्ञ कितीही सूक्ष्म अवस्थेप्रत गेला तरी त्याला पुनरावृत्ति चुकत नाहीं. तर या संसृतीच्या फेऱ्यांतून सुटण्याचा याहून चांगला असा कांहीं मार्ग असल्यास पाहावा असा निश्चय करून उद्रकाचाही आश्रम सोडून तो पुढें चालता झाला.

बोधिसत्त्व तपश्चर्या करितो

उद्रकमुनीचा आश्रम सोडल्यावर बोधिसत्व गयराजर्षीच्या नगरीनामक आश्रमास गेला. तेथें तो नैरंजनानामक नदीच्या पवित्र तीरीं एकांतवास करण्याच्या उद्देशानें राहिला. तेथें जवळच दुसरे पांच भिक्षु मोक्षसिद्धीच्या हेतूनें तपश्चर्या करीत होते. त्यांची त्याची भेट झाली. त्यांनीं आपला उद्देश व तत्सिद्ध्यर्थ चालविलेला उपाय बोधिसत्वास निवेदन केला. ते म्हणाले कीं, श्रुतिस्मृतींनीं जो धर्ममार्ग विहित केला आहे, त्याहून श्रेयस्कर असा दुसरा मार्गच नाहीं. त्या मार्गाचा अवलंब केला असतां ज्ञानकांडांत वर्णिलेलें निरवयव, अक्रिय, निर्विकार, निर्गुण, अव्यय, शांत सच्चिदानंदघन ब्रह्म प्राप्त होऊन मोक्षसिद्धि होते. या ब्रह्मप्राप्तीसाठीं कर्मकांड विहित केलें आहे. कर्माच्या योगानें सर्व वृत्तींचा जय होऊन पुरुष कर्मातीत होतो; आणि शेवटीं बंधमुक्त होऊन सर्वपरिच्छेदवियुक्त परब्रह्माच्या ठायीं लीन होतो. याप्रमाणें असतापासून मानवाची सताप्रत गति होते; आणि इंद्रियमूलक क्लेशांपासून निर्मुक्त होऊन शाश्वत शांतीचा तो अनुभव घेतो. ही स्थिति प्राप्त होण्यासाठीं आम्हीं येथें तपश्चर्या करीत आहों. आपली इच्छा असल्यास आमच्या सन्निध राहून आमच्याप्रमाणें तपश्चरण करावें. ''

* गौतम गृहत्याग करून धर्मज्ञानप्राप्त्यर्थ इतस्ततः भ्रमण करीत असतां त्याला बोधिसत्त्व असें बौद्ध ग्रंथांत म्हटलें आहे. हेंच विशेषण आम्हीं या प्रकरणांत पुढें जेथें तेथें योजलें आहे.

हें त्यांचें भाषण ऐकून बोधिसत्वास वाटलें कीं, हे म्हणतात तें कदाचित् खरें असेल. देहदंडन केल्यावांचून मोक्षसिद्धि होणें नाहीं, असा जो यांचा सिद्धांत आहे तो कदाचित् सत्य असेल असें मनांत आणून त्यानें त्यांच्या पाशीं राहून तीव्र तपश्चर्येस आरंभ केला. तेथें एकसारखीं सहा वर्षें उपवासादि नानाविध खडतर व्रतें व नियम करून त्यानें आपला देह अगदीं कृश करून घेतला. वनामध्यें कंदमूलादि जें कांहीं खावयास सांपडे त्यावर त्यानें आपला निर्वाह चालविला होता. याप्रमाणें देहदंडनमूलक तपश्चरण करितां करितां त्याचें केवळ अस्थिचर्म मात्र उरलें. इतकी कष्टप्रद तपश्चर्या करून त्यानें नाना प्रकारीं क्लेश सोसले. तथापि संसारमुक्त होण्याचा मार्ग त्यास कांहींच सांपडेना. तेव्हां त्यानें असा विचार केला कीं, ह्या तपश्चरणरूपमार्गाचें अनुसरण करून मला वैराग्य, धर्मबोध किंवा मुक्ति यांपैकीं कांहींएक प्राप्त व्हावयाचें नाहीं. वास्तव यांत कांहींच अर्थ नाहीं. मी जो धर्मशोध करावयास निघालों आहें, तो शरीरास दुर्बलता प्राप्त झाल्यानें साध्य व्हावयाचा नाहीं. असें मनांत आणून त्यानें स्वशरीराचें बळ पुनरपि मिळविण्याचा बेत केला. त्यानें आपल्या मनाशीं आणखी असा विवेक केला कीं, क्षुधा, तृषा व इतर श्रम यांच्या योगानें देहास ग्लानि आली म्हणजे मनास क्लेश होऊन तें अस्वस्थ होतें. अशी मनाची अवस्था झाली असतां त्याच्या साहाय्यानें धर्मशोध कसा होईल बरें ? कारण मनास कोणत्याही प्रकारची व्यग्रता नसली तरच तें चिंतन व विवेक करण्यास समर्थ असतें. मनाची निर्वृति म्हणजे शांति जी आहे ती इंद्रियांचें सतत तर्पण केल्यानें प्राप्त होते. कारण इंद्रियतृप्तीनें मनाचें स्वास्थ्य प्राप्त होतें; आणि समाधियुक्त चित्त झालें म्हणजे ध्यानयोग साध्य होतो. ध्यानसिद्धीनें चित्ताच्याठायीं असे धर्म उद्भवतात कीं, त्यांच्या योगानें

दुर्लभ, शांत, अजर, अमृत परमपद प्राप्त होतें. तस्मात् असें मी उपाय शोधीत आहें तो उपासादिकांच्या योगानें देह जर्जर करून प्राप्त व्हावयाचा नाहीं. असा निर्धार करून बोधिसत्त्वानें नैरंजना-नदींत मोठ्या प्रयासानें उतरून स्नान केलें, आणि झाडाझुडपांच्या फांद्यांस धरून तो एकदांचा बाहेर आला. त्याला तेथून पुढें एक पाऊल सुद्धां चालण्याचें सामर्थ्य नव्हतें. इतक्यांत तेथें गवळ्यांच्या राजाची नंदबलानामेंकरून कन्या प्राप्त झाली. तिनें त्याची ती तशी अवस्था पाहून त्याला प्यावयास थोडेंसें दूध आणून दिलें. तें तो मोठ्या आनंदानें प्याला.

याप्रमाणें तो आपला तपश्चरणाचा क्रम सोडून पुनरपि इतर जनांसारखा खाऊं पिऊं लागला; तेव्हां त्याचा त्या पांच तपस्व्यांनीं अव्हेर केला. मग तो त्यांची संगति सोडून त्या वनांत एकटाच राहूं लागला. तेथें अश्वत्थवृक्षाखालीं बसून तो सर्वदा मनन करीत असे. याप्रमाणें विचार करीत बसला असतां त्याला खाण्यापिण्याचें भान उरत नसे. ध्यानविसर्जन केल्यावर तो जवळपास जीं कांहीं फळें मुळें सांपडत त्यांवर निर्वाह करीत असे. कधीं कधीं जवळच्या गांवांत जाऊन तो थोडीशी भिक्षा मागत असे.

एके प्रसंगीं बोधिसत्त्व बराच वेळ ध्यानस्थ बसून उठला तों पो-टांत कांहीं नसल्यामुळें त्याला पराकाष्ठेची ग्लानि आली, आणि तो जमिनीवर मूर्च्छा येऊन पडला. इतक्यांत तेथें एक धनगराचा मुलगा आला. त्यानें त्याची ती तशी अवस्था पाहून व तो उनांत होरपळत आहे असें पाहून झाडाच्या फांद्या तोडून आणून त्याला त्यानें थंड छाया केली; आणि आपली एक बकरी तेथें आणून तिचीं आचळें दाबून त्याच्या तोंडांत दुधाची धार पडेसें केलें त्यानें त्याला स्पर्श केला नाहीं, याचें कारण एवढेंच कीं, आपण शूद्र असून हा

कोणी उच्च वर्णाचा पुरुष असावा असें त्याच्या मनांत येऊन त्याला आपण स्पर्श केला असतां विटाळ होईल असें त्याला वाटलें. त्याच्या तोंडांत थोडेंसें दूध गेल्यावर तो सावध झाला; आणि त्या धनगराच्या मुलाचे उपकार मानून तो त्याच्या लोट्यांतून आणखी दूध मागूं लागला. तेव्हां तो मुलगा ह्मणाला: 'महाराज मी शूद्र आहें. माझें भांडें आपण घेतल्यास माझा आपणाला विटाळ होईल.' हें त्याचें उत्तर ऐकून बोधिसत्त्व म्हणाला: 'बाबा, ज्याअर्थीं या जगांत परस्परांची परस्परांस गरज असून दया येते, त्याअर्थीं ते परस्परांचें भाऊबंद होत. आपणा सर्वांच्या देहांत जें रक्त खेळत आहे तें सारखेंच आहे. त्यांत गुणभेद किंवा रंगभेद असा कांहींच नाहीं. त्याचप्रमाणें आपल्या नेत्रांतून जे अश्रु वाहतात, त्यांचा धर्महीं समानच असतो. त्यांत कोठें भेदभाव आढळत नाहीं. बाबा, उच्च वर्णाचा मनुष्य ह्मटला म्हणजे तो मस्तकींच्या तिलकासह किंवा गळ्यांतल्या यज्ञोपवितासह निर्माण होतो अशांतला कांहीं अर्थ नाहीं. माझ्या बुद्धीचा तर असा मिश्चय आहे कीं; जो सदाचारी असतो तो जन्मतः कोणीही असला तरी तो उच्च वर्णाचा होय; आणि जो दुराचारी असतो तो जन्मतः कोणीही असला तरी अतिनीच होय. तर हे माझ्या बांधवा, मला तुझ्या लोट्यांतून दूध प्यावयास दे. मी तुझे उपकार विसणार नाहीं.' हें त्याचें भाषण ऐकून त्या धनगराच्या मुलानें त्याला पोटभर दूध पाजलें.

एके समयीं बोधिसत्त्व अश्वत्थवृक्षतळीं मनन करीत बसला असतां त्या वनांतून नृत्यांगना सतार वाजवीत व गात चालल्या होत्या. त्यांच्या गायनाचा आशय असा होता कीं, "सतार फार उंच लाऊं नका व फार नीचही लाऊं नका. तर ती मध्यम लावून वाजवा; म्हणजे आपणाला श्रोत्यांचीं चित्तें हरण करण्यास उशीर लागणार

नाहीं. सतारीची तार फार ताणल्यास ती तुटते; व फार ढिली ठेविल्यास तिचा आवाज मंद होऊन त्याची मनोहरता नष्ट होते." हें गायन बोधिसत्त्वाच्या कानीं पडून त्यांतला आशय त्याच्या तत्काळ लक्षांत आला; आणि आपली दृष्टि वर करून त्या स्वैरिणींकडे पाहत होत्साता तो म्हणाला: "कधीं कधीं अगदीं मूढ मनुष्याकडून ही शहाण्या मनुष्यास बोध प्राप्त होतो. मी हा माझा जीवितरूप तंतु अतिशयित ताणिला आहे. ज्या चक्षूंच्या योगानें मला सत्यदर्शन व्हावयाचें ते माझे चक्षु मंद झाले आहेत. मला शरीरसामर्थ्याची सांप्रत पराकाष्ठेची आवश्यकता असतां तें अगदीं क्षीण झालें आहे. तरी मला असें मुळींच करितां कामा नये. मनुष्याच्याठायीं सामान्यतः जें सामर्थ्य असतें तें मजमध्यें अवश्य असलें पाहिजे.

त्या वनाजवळील एका गांवांत एक मोठा जमीनदार राहत असे. तो मोठा धनाढ्य असून त्याचीं पुष्कळ गुरेंढोरें व चाकरमाणसें होतीं. त्याच्या स्त्रीचें नांव सुजाता असें होतें. ही स्त्री सुद्धां मोठी गुणी असून सुशील होती. त्यांची परस्परांवर मोठी प्रीति असे. परंतु पोटीं संतान नसल्यामुळें त्यांला वारंवार खेद होत असे. त्यांनीं पुत्र व्हावा म्हणून पुष्कळ नवस व अनुष्ठानें केलीं होतीं. पुढें कांहीं वर्षांनीं त्यांला एक पुत्र झाला. तेव्हां सुजातेनें देवांस केलेले नवस एकूणएक फेडले. तिच्या गांवाजवळील वनाच्या देवास तिनें असा नवस केला होता कीं, मला पुत्र झाला म्हणजे मी वनदेवाला मिष्टान्नांचें भोजन घालीन. हा नवस फेडण्यासाठीं अवश्य लागणारी सामग्री घेऊन सुजाता वनाप्रत निघाली वनदेवाचें ठिकाण झाडून झडपून साफ करण्याकरितां तिनें आपली दासी राधा हिला पुढें पाठविलें होतें तिनें बुद्धाला ध्यानस्थ बसलेला पाहिला आणि तो साक्षात्

स्थितीमध्यें मनुष्यास ब्रह्मलोक प्राप्त होतो; आणि एवढ्यानेंच त्याला संतोष होतो परंतु जे विद्वान् असतात, त्यांला असें समजून येतें कीं, तर्कवितर्क करीत बसल्यानें चित्तक्षोभ होतो. यास्तव ते या स्थीतीचा अव्हेर करून प्रीतिसुखान्वित द्वितीय ध्यान प्राप्त करून घेतात. या ध्यानास लुब्ध होऊन जो पुढें शोध करीत नाहीं, त्यास भास्वरस्थान प्राप्त होतें. परंतु या प्रीतिसुखापासून जो मन काढितो, त्याला प्रीतिविरहित असें तृतीय सुखध्यान प्राप्त होतें. याप्रमाणें सुखदुःखपरित्याग करून व मनाचे व्यापार कुंठित करून जी स्थिति प्राप्त होते, तिलाच कोणी मोक्ष समजून स्वस्थ होतात. या सुखामध्यें मग्न होऊन जो याहून श्रेष्ठ स्थितीप्रत जाण्याचा प्रयत्न करीत नाहीं, त्याला शुभकृत्स्नदेवतांचें सुख प्राप्त होतें. परंतु हें असें सुख प्राप्त झालें असूनही जो त्यांत आसक्त होत नाहीं, तर त्याची उपेक्षा करितो, त्याला सुखदुःखविवर्जित असें चतुर्थध्यान प्राप्त होतें. या ध्यानाच्या योगानें बृहत्फलदेवतांचें सुख प्राप्त होतें. या फलास बृहत्फल असें मोठे प्राज्ञ पुरुष ह्मणतात. पुढें या समाधीपासून व्युत्थित होऊन व शरीरी जो आत्मा त्याचे दोष पाहून शरीरनिवृत्तीसाठीं ज्ञान प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न प्राज्ञ पुरुष करितो. हें ध्यान विसर्जन करून उच्चतर स्थिति प्राप्त करून घेण्याचा निश्चय करून प्राज्ञ पुरुष कामनांप्रमाणें रूपाचाही तिरस्कार करितो. प्रथम तो शरीराचीं जीं नव द्वारें त्यांचा विन्यास करितो; आणि मग त्यांतील घनद्रव्यांस आकाशवत् पाहतो. कोणी ज्ञाता पुरुष आपल्या आकाशमय आत्म्याचा संक्षेप करून याहूनही उच्चतर स्थितीप्रत जातो. कोणी अध्यात्मज्ञानकुशल पुरुष आत्म्याचें आत्म्यानेंच निवारण करितो. असें केल्यानें कांहींएक नाहीं असें त्याच्या दृष्टींत येतें. अशा पुरुषास आकिंचिन्य असें ह्मणतात. याप्रमाणें त्याची स्थिति झाली

ह्मणजे पिंजऱ्यांतून पक्षी सुटतो तद्वत् क्षेत्रज्ञ देहापासून वेगळा होतो. असें झालें ह्मणजे त्यास मुक्त ह्मणतात. निर्लिंग, ध्रुव, अक्षर असें परब्रह्म तें हेंच होय. यालाच तत्त्वज्ञ पुरुष मोक्ष ह्मणतात. हे राजपुत्रा, याप्रमाणें मोक्ष व मोक्षाचा उपाय तुला मी समजावून दिला आहे. हा जर तुला कळला असेल व आवडला असेल तर त्याप्रमाणें वर्तन कर. जैगीषव्य, जनक वृद्धपराशर व दुसरे पुष्कळ मुमुक्षु जन या मार्गाचें अवलंबन करून मुक्त झाले आहेत."

याप्रमाणें त्या मुनींचें भाषण गौतमबुद्धानें लक्ष देऊन ऐकिलें; व त्यावर कांहीं वेळपर्यंत मनन करून पुनः त्यानें त्यास येणेंप्रमाणें प्रत्युत्तर केलें;

"हे महासाधु आपलें अत्यंत सूक्ष्म ज्ञान मी चित्त देऊन श्रवण केलें. यावर मला अशी शंका येते कीं, ज्याअर्थी आपल्या ह्मणण्याप्रमाणें क्षेत्रज्ञाची क्षेत्रापासून सुटका होत नाहीं, त्या अर्थी हें आपलें ज्ञान नैष्ठिक नव्हे, ह्मणजे अर्थात् परममोक्षदायी नव्हे. प्रकृति व विकार यांपासून क्षेत्रज्ञ मुक्त झाला तरी त्याच्याठायीं जन्म पावण्याचा व जनकत्वाचा धर्म अवश्य उरतो, असें मला वाटतें. आपल्या सांगण्याप्रमाणें विशुद्ध झालेला आत्मा निर्मुक्त झाला असें ह्मणतात; तरी आत्मा जोंपर्यंत अस्तित्वांत असतो, तोंपर्यंत त्यास अत्यंत परित्याग घडला असें ह्मणतां येत नाहीं. प्रकृति, विकार व क्षेत्र या त्रयीचा त्याग किनीही केला तरी जोंपर्यंत आत्मा कायम असतो, तोंपर्यंत ही त्रयी त्याच्याठायीं सूक्ष्मरूपानें तरी अस्तित्वांत असते. याप्रमाणें दोष सूक्ष्म होऊन व चित्ताचे व्यापार स्तब्ध होऊन दीर्घायुष्य प्राप्त झालें म्हणजे मोक्ष मिळाला असें कोणी समजतात. परंतु अशा प्रकारें अहंकाराचा परित्याग घडला असें म्हटलें तरी आत्मा अस्तित्वांत आहे तोंपर्यंत अहंकाराचा परित्याग झाला असें मानतां येत

नाहीं संख्या आदिकरून जे भेदभाव त्यांपासून आत्मा मुक्त झाल्या वांचून तो निर्गुण झाला असें म्हणतां येत नाहीं; आणि जोंपर्यंत आत्म्यास नैर्गुण्य प्राप्त झालें नाहीं, तोंपर्यंत त्यास मुक्त म्हणवत नाहीं. दुसरें असें कीं, जो गुणी असतो त्याच्या त्या गुणांचा व्यतिरेक संभवत नाहीं. उदाहरणार्थ असें पाहा कीं, आकार आणि उष्णता हीं दोन्ही नसलीं तर अग्नि उपलब्ध होत नाहीं. देह नाहीं तर देही नाहीं, आणि गुण नाहींत तर गुणी नाहीं. शरीरी जो आत्मा तो प्रारंभीं जर विमुक्त होता तर पुनरपि बद्ध कसा झाला? क्षेत्रज्ञ शरीरविरहित असतां प्राज्ञ असतो कीं, अज्ञ असतो बरें? तो प्राज्ञ असतो तर त्याला ज्ञेय अशी दुसरी वस्तु असली पाहिजे; आणि जर ती असेल तर तो मुक्त असतो असें म्हणतां येत नाहीं. परंतु जर आत्मा अज्ञ असतो असें मानिलें, तर ही आत्म्याची कल्पना आपल्या काय कामाची? आपण म्हणतां त्याप्रमाणें क्षेत्रज्ञाकडून कितीही त्याग घडला तरी त्याच्या ठायींचे गुण जात नाहींत. यास्तव सर्वपरित्यागावांचून पूर्ण कृतार्थता प्राप्त होते असें आपल्याच्यानें म्हणवत नाहीं."

याप्रमाणें अराडमुनीच्या धर्मोपदेशावर गौतमबुद्धानें शंका घेतली; व त्यामुळें त्याचें समाधान मुळींच झालें नाहीं. मग त्याचें तें तत्त्वज्ञान अपुरें आहे असें जाणून तो त्याच्याकडून निघाला; आणि याहून अधिक कांहीं तरी जाणून घ्यावें अशा उद्देशानें तो उद्रकनामक मुनीच्या आश्रमास गेला. त्या मुनीकडून त्याला इतकेंच कळलें कीं, संज्ञा व संज्ञी यांसंबंधाचा दोष ध्यानांत आणून मनुष्यानें आकिंचन्याहून उच्चतर अशी जी नामरूपातीत स्थिति ती प्राप्त करून घ्यावी. उद्रकमुनीनें आणखी पुष्कळ सूक्ष्म भेद त्याला सांगितले. परंतु

तेवढ्यानेंही बोधिसत्वाचें* समाधान झालें नाहीं. त्यानें आपणाशीं असा विचार केला कीं, क्षेत्रज्ञ कितीही सूक्ष्म अवस्थेप्रत गेला तरी त्याला पुनरावृत्ति चुकत नाहीं. तर या संसृतीच्या फेऱ्यांतून सुटण्याचा याहून चांगला असा कांहीं मार्ग असल्यास पाहावा असा निश्चय करून उद्रकाचाही आश्रम सोडून तो पुढें चालता झाला.

बोधिसत्त्व तपश्चर्या करितो.

उद्रकमुनीचा आश्रम सोडल्यावर बोधिसत्व गयराजर्षीच्या नगरीनामक आश्रमास गेला. तेथें तो नैरंजनानामक नदीच्या पवित्र तीरीं एकांतवास करण्याच्या उद्देशानें राहिला. तेथें जवळच दुसरे पांच भिक्षु मोक्षसिद्धीच्या हेतूनें तपश्चर्या करीत होते. त्यांची त्याची भेट झाली. त्यांनीं आपला उद्देश व तत्सिद्ध्यर्थ चालविलेला उपाय बोधिसत्वास निवेदन केला. ते म्हणाले कीं, श्रुतिस्मृतींनीं जो धर्ममार्ग विहित केला आहे, त्याहून श्रेयस्कर असा दुसरा मार्गच नाहीं. त्या मार्गाचा अवलंब केला असतां ज्ञानकांडांत वर्णिलेलें निरवयव, अक्रिय, निर्विकार, निर्गुण, अव्यय, शांत सच्चिदानंदघन ब्रह्म प्राप्त होऊन मोक्षसिद्धि होते. या ब्रह्मप्राप्तीसाठीं कर्मकांड विहित केलें आहे. कर्माच्या योगानें सर्व वृत्तींचा जय होऊन पुरुष कर्मातीत होतो; आणि शेवटीं बंधमुक्त होऊन सर्वपरिच्छेदवियुक्त परब्रह्माच्या ठायीं लीन होतो. याप्रमाणें असतापासून मानवाची सताप्रत गति होते; आणि इंद्रियमूलक क्लेशांपासून निर्मुक्त होऊन शाश्वत शांतीचा तो अनुभव घेतो. ही स्थिति प्राप्त होण्यासाठीं आम्हीं येथें तपश्चर्या करीत आहों. आपली इच्छा असल्यास आमच्या सन्निध राहून आमच्याप्रमाणें तपश्चरण करावें."

* गौतम गृहत्याग करून धर्मज्ञानप्राप्त्यर्थ इतस्ततः भ्रमण करीत असतां त्याला बोधिसत्त्व असें बौद्ध ग्रंथांत म्हटलें आहे. हेंच विशेषण आम्हीं या प्रकरणांत पुढें जेथें तेथें योजलें आहे.

हें त्यांचें भाषण ऐकून बोधिसत्वास वाटलें कीं, हे म्हणतात तें कदाचित् खरें असेल. देहदंडन केल्यावांचून मोक्षासिद्धि होणें नाहीं, असा जो यांचा सिद्धांत आहे तो कदाचित् सत्य असेल असें मनांत आणून त्यानें त्यांच्या पाशीं राहून तीव्र तपश्चर्येस आरंभ केला. तेथें एकसारखीं सहा वर्षें उपवासादि नानाविध खडतर व्रतें व नियम करून त्यानें आपला देह अगदीं कृश करून घेतला. वनामध्यें कंदमूलादि जें कांहीं खावयास सांपडे त्यावर त्यानें आपला निर्वाह चालविला होता. याप्रमाणें देहदंडनमूलक तपश्चरण करितां करितां त्याचें केवळ अस्थिचर्म मात्र उरलें. इतकी कष्टप्रद तपश्चर्या करून त्यानें नाना प्रकारीं क्लेश सोसले. तथापि संसारमुक्त होण्याचा मार्ग त्यास कांहींच सांपडेना. तेव्हां त्यानें असा विचार केला कीं, ह्या तपश्चरणरूपमार्गाचें अनुसरण करून मला वैराग्य, धर्मबोध किंवा मुक्ति यांपैकीं कांहींएक प्राप्त व्हावयाचें नाहीं. यास्तव यांत कांहींच अर्थ नाहीं. मी जो धर्मशोध करावयास निघालों आहें, तो शरीरास दुर्बलता प्राप्त झाल्यानें साध्य व्हावयाचा नाहीं. असें मनांत आणून त्यानें स्वशरीराचें बल पुनरपि मिळविण्याचा बेत केला. त्यानें आपल्या मनाशीं आणखी असा विवेक केला कीं, क्षुधा, तृषा व इतर श्रम यांच्या योगानें देहास ग्लानि आली म्हणजे मनास क्लेश होऊन तें अस्वस्थ होतें. अशी मनाची अवस्था झाली असतां त्याच्या साहाय्यानें धर्मशोध कसा होईल बरें? कारण मनास कोणत्याही प्रकारची व्यग्रता नसली तरच तें चिंतन व विवेक करण्यास समर्थ असतें. मनाची निर्वृति म्हणजे शांति जी आहे ती इंद्रियांचें सतत तर्पण केल्यानें प्राप्त होते. कारण इंद्रियतृप्तीनें मनाचें स्वास्थ्य प्राप्त होतें; आणि समाधियुक्त चित्त झालें म्हणजे ध्यानयोग साध्य होतो. ध्यानसिद्धीनें चित्ताच्याठायीं असे धर्म उद्भवतात कीं, त्यांच्या योगानें

दुर्लभ, शांत, अजर, अमृत परमपद प्राप्त होतें तस्मात् असें मी उपाय शोधीत आहें तो उपासादिकांच्या योगानें देह जर्जर करून प्राप्त व्हावयाचा नाहीं. असा निर्धार करून बोधिसत्त्वानें नैरंजना-नदींत मोठ्या प्रयासानें उतरून स्नान केलें, आणि झाडाझुडपांच्या फांद्यांस धरून तो एकदांचा बाहेर आला. त्याला तेथून पुढें एक पाऊल सुद्धां चालण्याचें सामर्थ्य नव्हतें. इतक्यांत तेथें गवळ्यांच्या राजाची नंदबलानामेंकरून कन्या प्राप्त झाली. तिनें त्याची ती तशी अवस्था पाहून त्याला प्यावयास थोडेंसें दूध आणून दिलें. तें तो मोठ्या आनंदानें प्याला.

याप्रमाणें तो आपला तपश्चरणाचा क्रम सोडून पुनरपि इतर जनांसारखा खाऊं पिऊं लागला; तेव्हां त्याचा त्या पांच तपस्व्यांनीं अव्हेर केला. मग तो त्यांची संगति सोडून त्या वनांत एकटाच राहूं लागला. तेथें अश्वत्थवृक्षाखालीं बसून तो सर्वदा मनन करीत असे. याप्रमाणें विचार करीत बसला असतां त्याला खाण्यापिण्याचें भान उरत नसे. ध्यानविसर्जन केल्यावर तो जवळपास जीं कांहीं फळें मुळें सांपडत त्यांवर निर्वाह करीत असे. कधीं कधीं जवळच्या गांवांत जाऊन तो थोडीशी भिक्षा मागत असे.

एके प्रसंगीं बोधिसत्त्व बराच वेळ ध्यानस्थ बसून उठला तों पोटांत कांहीं नसल्यामुळें त्याला पराकाष्ठेची ग्लानि आली, आणि तो जमिनीवर मूर्च्छा येऊन पडला. इतक्यांत तेथें एक धनगराचा मुलगा आला. त्यानें त्याची ती तशी अवस्था पाहून व तो उनांत होरपळत आहे असें पाहून झाडाच्या फांद्या तोडून आणून त्याला त्यानें थंड छाया केली; आणि आपली एक बकरी तेथें आणून तिचीं आचळें दाबून त्याच्या तोंडांत दुधाची धार पडेसें केलें त्यानें त्याला स्पर्श केला नाहीं, याचें कारण एवढेंच कीं, आपण शूद्र असून हा

कोणी उच्च वर्णाचा पुरुष असावा असें त्याच्या मनांत येऊन त्याला आपण स्पर्श केला असतां विटाळ होईल असें त्याला वाटलें. त्याच्या तोंडांत थोडेंसें दूध गेल्यावर तो सावध झाला; आणि त्या धनगराच्या मुलाचे उपकार मानून तो त्याच्या लोट्यांतून आणखी दूध मागूं लागला. तेव्हां तो मुलगा ह्मणाला: 'महाराज मी शूद्र आहें. माझें भांडें आपण घेतल्यास माझा आपणाला विटाळ होईल.' हें त्याचें उत्तर ऐकून बोधिसत्त्व म्हणाला: 'बाबा, ज्याअर्थीं या जगांत परस्परांची परस्परांस गरज असून दया येते, त्याअर्थीं ते परस्परांचें भाऊबंद होत. आपणा सर्वांच्या देहांत जें रक्त खेळत आहे तें सारखेंच आहे. त्यांत गुणभेद किंवा रंगभेद असा कांहींच नाहीं. त्याचप्रमाणें आपल्या नेत्रांतून जे अश्रु वाहतात, त्यांचा धर्मही समानच असतो. त्यांत कोठें भेदभाव आढळत नाहीं. बाबा, उच्च वर्णाचा मनुष्य ह्मटला म्हणजे तो मस्तकींच्या तिलकासह किंवा गळ्यांतल्या यज्ञोपवितासह निर्माण होतो अशांतला कांहीं अर्थ नाहीं. माझ्या बुद्धीचा तर असा निश्चय आहे कीं; जो सदाचारी असतो तो जन्मतः कोणीही असला तरी तो उच्च वर्णाचा होय; आणि जो दुराचारी असतो तो जन्मतः कोणीही असला तरी अतिनीच होय. तर हे माझ्या बांधवा, मला तुझ्या लोट्यांतून दूध प्यावयास दे. मी तुझे उपकार विसणार नाहीं.' हें त्याचें भाषण ऐकून त्या धनगराच्या मुलानें त्याला पोटभर दूध पाजलें.

एके समयीं बोधिसत्त्व अश्वत्थवृक्षतळीं मनन करीत बसला असतां त्या वनांतून नृत्यांगना सतार वाजवीत व गात चालल्या होत्या. त्यांच्या गायनाचा आशय असा होता कीं, "सतार फार उंच लाऊं नका व फार नीचही लाऊं नका. तर ती मध्यम लावून वाजवा; म्हणजे आपणाला श्रोत्यांचीं चित्तें हरण करण्यास उशीर लागणार

नाहीं. सतारीची तार फार ताणल्यास ती तुटते; व फार ढिली ठेविल्यास तिचा आवाज मंद होऊन त्याची मनोहरता नष्ट होते." हें गायन बोधिसत्त्वाच्या कांनीं पडून त्यांतला आशय त्याच्या तत्काळ लक्षांत आला; आणि आपली दृष्टि वर करून त्या स्वैरिणींकडे पाहत होत्साता तो म्हणाला: " कधीं कधीं अगदीं मूढ मनुष्याकडून ही शहाण्या मनुष्यास बोध प्राप्त होतो. मी हा माझा जीवितरूप तंतु अतिशयित ताणिला आहे. ज्या चक्षूंच्या योगानें मला सत्यदर्शन व्हावयाचें ते माझे चक्षु मंद झाले आहेत. मला शरीरसामर्थ्याची सांप्रत पराकाष्ठेची आवश्यकता असतां तें अगदीं क्षीण झालें आहे. तरी मला असें मुळींच करितां कामा नये. मनुष्याच्याठायीं सामान्यतः जें सामर्थ्य असतें तें मजमध्यें अवश्य असलें पाहिजे.

त्या वनाजवळील एका गांवांत एक मोठा जमीनदार राहत असे. तो मोठा धनाढ्य असून त्याचीं पुष्कळ गुरेंढोरें व चाकरमाणसें होतीं. त्याच्या स्त्रीचें नांव सुजाता असें होतें. ही स्त्री सुद्धां मोठी गुणी असून सुशील होती. त्यांची परस्परांवर मोठी प्रीति असे. परंतु पोटीं संतान नसल्यामुळें त्यांला वारंवार खेद होत असे. त्यांनीं पुत्र व्हावा म्हणून पुष्कळ नवस व अनुष्ठानें केलीं होतीं. पुढें कांहीं वर्षांनीं त्यांला एक पुत्र झाला. तेव्हां सुजातेनें देवांस केलेले नवस एकूणएक फेडले. तिच्या गांवाजवळील वनाच्या देवास तिनें असा नवस केला होता कीं, मला पुत्र झाला म्हणजे मी वनदेवाला मिष्टान्नांचें भोजन घालीन. हा नवस फेडण्यासाठीं अवश्य लागणारी सामग्री घेऊन सुजाता वनाप्रत निघाली. वनदेवाचें ठिकाण झाडून झडपून साफ करण्याकरितां तिनें आपली दासी राधा हिला पुढें पाठविलें होतें. तिनें बुद्धाला ध्यानस्थ बसलेला पाहिला आणि तो साक्षात्

वनदेवच आहे असें समजून ती आपल्या धनिणीस ती गोष्ट सांगण्या करितां मागें धांवत आली. वनदेव प्रत्यक्ष प्रगट झाला आहे असें सांगून **सुजाते**ला घेऊन ती **बुद्ध** बसला होता त्या जागीं आली. **सुजाते**नें त्याचें तें विलक्षण तेज पाहून मनांत आणिलें कीं, आपल्या भक्तीनें वनदेव प्रसन्न होऊन त्यानें आपणास असें साक्षात् दर्शन दिलें आहे. मग त्याला साष्टांगप्रणिपात करून ती त्याच्या हातावर आपण आणिलेले गोड पदार्थ ठेवूं लागली. ते **सिद्धार्था**नें मुकाट्यानें खाल्ले. आपण अर्पण केलेला नैवेद्य देव खातो असें पाहून **सुजाते**चें हृदय भक्तिरसानें अधिकच भरून गेलें; आणि त्याला ती एकसारखें खाऊं घालूं लागली. त्या देवाचें असें अपूर्व वर्तन पाहून त्या भावीक स्त्रीनें त्याला असा प्रश्न केला कीं, “ महाराज, आपण खरोखरीच वनदेव आहां काय? आणि मी जें अर्पण केलें आहे तें देवाला पावलें काय?” हे तिचे प्रश्न ऐकून बुद्ध ह्मणाला: ‘हें तूं मला काय ह्मणून खाऊं घालीत आहेस’? **सुजाता** ह्मणाली: ‘मला पुत्र झाला ह्मणजे मी वनदेवाला मिष्टान्नाचें भोजन घालीन असा नवस केला होता. त्या नवसास पावून देवानें मला हा पुत्र दिला आहे.’ असें ह्मणून तिनें कडेवरचें मूल **बुद्धा**च्या चरणीं ठेविलें. त्यानें त्याच्या मस्तकास हस्तस्पर्श करून त्याला आशीर्वाद दिला; आणि तो तिला ह्मणाला: “ बाई मी कांहीं देव नव्हें. मी तुझ्या सारखाच मनुष्यजातीचा प्राणी असून तुझा बंधु आहें, असें समज. मी एक वेळ राजपुत्र होतों. सांप्रत मी धर्मशोधार्थ हिंडत आहें. हें जीवित अत्यंत कष्टमय आहे असें मला वाटत आहे. यास्तव या संसारांतून मुक्त होण्याचा कांहीं तरी योग्य उपाय मी शोधीत आहें. तर हे भगिनी, मला सांग कीं, तुला या संसारांतलें सुख पुरेसें वाटतें काय?” यावर **सुजाते**नें येणेंप्रमाणें उत्तर दिलें:—

'महाराज, माझी समजूत कोती असून माझी हांव अगदीं मर्यादित आहे. माझ्या प्रिय पतीला आरोग्य व धन यांची अनुकूळता सर्वदा असावी; आणि हें माझें प्रिय बालक सुरक्षित राहून आह्मांस सर्वकाळ आनंद देणारें व्हावें, एवढीच माझी इच्छा आहे. मी सकाळीं उठलें ह्मणजे पहिल्यानें स्नान करून देवाची प्रार्थना करितें, आणि दारांतील तुळशीला पाणी घालून मग घरांतील कामधंद्यास लागतें. आमच्या पदरीं पुष्कळ दासदासी आहेत. त्यांच्याकडून काम घेण्यांत माझा सगळा वेळ जातो. मी माझ्या पतीच्या सेवेंत सदैव तत्पर असतें. रोज देवळांत जाऊन देवदर्शन घ्यावें, असा माझा क्रम आहे. मला माझ्या संसारसुखांत कांहीं उणें आहे असें वाटत नाहीं. आह्मी मेल्यावर आमच्या या पुत्राच्या हस्तें आमचें उत्तरकार्य होऊन आह्मांस स्वर्गप्राप्ति होईल. कारण शास्त्रांत सांगितलें आहे कीं, जो पांतस्थांस मार्गांत सावली मिळावी ह्मणून वृक्ष लावितो, व त्यांस जागोजाग प्यावयास पाणी मिळावें ह्मणून विहिरी खणतो, व ज्याला पुत्रसंतान होतें, त्याला मरणोत्तर स्वर्गप्राप्ति होते. या शास्त्रवचनावर माझी पूर्ण श्रद्धा आहे. कारण शास्त्र जें आहे तें मोठमोठ्या देवासमान पुरुषांनीं लिहून ठेविलें आहे. त्यांला नीति काय अनीति काय, सुख काय असुख काय हें चांगलें समजत होतें. देवांच्या कृपेनें त्यांला मंत्रतंत्र सारें मिळालें असे. तेव्हां त्यांनीं लिहून ठेविलें आहे तें खोटें कसें असेल बरें? माझी तर अशी खात्री झाली आहे कीं, आपण चांगलें काम केलें तर त्यापासून चांगला परिणाम होतो; आणि वाईट काम केल्यानें वाईट परिणाम होतो. या नियमांत कोठेंही व कोणत्याही काळीं बदल व्हावयाची नाहीं. जशीं चांगल्या झाडास गोड फळें येतात व वाईट झाडांस विषारी फळें येतात, तसेंच आपल्या अंगच्या बऱ्या वाईट गुणांचें आहे. आपल्या मनांत दुसऱ्या

विषयीं वैर असलें तर तो दुसरा आपला द्वेष करितो, आणि आपण कोणावर ममता केली असतां तो आपणांवर उलट प्रीति करितो. त्याचप्रमाणें एकाद्यानें आपली आगळीक केली असतां आपण ती सोशिल्यास कलहाचें कारण मिटून उभयतांमध्यें सलोखा होतो. याप्रमाणें जर या मर्त्यलोकीं अनुभव आहे, तर हा लोक सोडून गेल्यावर आह्मांस आमच्या योग्यतेप्रमाणें फळ खचीत मिळेल असें मला वाटतें. आतां या संसारांत दुःख कधीं येत नाहीं असें मी ह्मणत नाहीं. असे प्रसंग मजवर वारंवार येतील हें मी जाणून आहें. हें माझें तान्हें बाळक मला सोडून गेलें तर मला पराकाष्ठेचें दुःख होईल. तरी मी तें धैर्यानें सोसून पतिसेवेंत तिळप्रायही अंतर पडूं देणार नाहीं. त्याची सेवा मी स्त्रीधर्मास अनुसरून आजन्म करीन; आणि माझ्या हयातींत माझ्या परम प्रिय पतीला देवाकडे जाणें भाग पडलें तर मी त्याच्या चितेवर देह ठेवून सती जाईन. यांतच मी आपल्या जन्माचें सार्थक्य झालें असें मानीन. याप्रमाणें माझी समजूत असल्यामुळें मला कशाचेंही भय वाटत नाहीं. मला या संसारांत नेहमीं सुखच वाटत असतें. तरी जे हीनदीन आहेत त्यांची दया मला नेहमीं येते. त्यांच्या उपयोगीं पडण्यास मी सर्वदा तत्पर असतें. जें मला चांगलें आहेसें वाटतें, तेंच मी करीत असतें; आणि शास्त्रानें जें करावें किंवा करूं नये ह्मणून सांगितलें आहे, त्याप्रमाणें मी नेहमीं वागण्याचा प्रयत्न करीत असतें. जें कांहीं घडावयाचें तें घडल्यावांचून कदापि रहात नाहीं; आणि जें चांगलें तेंच सर्वदा घडावयाचें असें मनांत वागवून मी स्वस्थ असतें."

हें तिचें भाषण ऐकून बोधिसत्त्व ह्मणालाः " बाई, तुझें हें साधें व सरळ भाषण बोधानें भरलेलें आहे. यापासून मोठमोठ्या शहाण्या ह्मणविणाऱ्या लोकांस बोध प्राप्त होण्यासारखा आहे. तुला धर्माचें

खरें तत्त्व जरी कळत नाहीं तरी तुझें कर्तव्य तुला चांगलें समजत आहे; आणि तुला आपल्या स्थितीमध्यें समाधान वाटत आहे, हें फार चांगलें आहे. तूं आज माझ्यावर जो हा उपकार केला आहेस, तो मी कधींही विसरणार नाहीं. या संसारामध्यें लोकांस मोठी आशा वाटूत त्याचा गुंता कां सुटत नाहीं, याचें कारण मला आज तुझ्या भाषणावरून कळलें आहे. तर तूं आपल्या आयुष्याचे उरलेले दिवस सुखसमाधानानें काढ. मला याहून चांगला असा समाधानाचा मार्ग शोधून काढावयाचा आहे."

'हा मार्ग शोधून काढण्यांत तुम्हांला यश मिळो,' असें बोलून ती आपल्या घरीं परत गेली.

याप्रमाणें **बोधिसत्त्वानें उरुवेल*** येथील वनांत धर्मतत्त्वाचें चिंतन करण्यांत आणखी कांहीं दिवस काढिले. आम्हीं मागें सांगितलेंच आहे कीं, देहदंडनमूलक तपश्चरणानें धर्मतत्त्वाचें ज्ञान होऊन चित्तास समाधान व शांति हीं प्राप्त होतात, असा जो आर्यधर्मसिद्धांत आहे, त्यांत कांहींच तथ्य नाहीं असें त्यानें स्वतः अनुभव घेऊन सिद्ध केलें. त्याचप्रमाणें देहदंडनाच्या योगानें मानवास अमानुष शक्ति व दिव्यदृष्टि हीं प्राप्त होतात असा जो सांख्यादि मतवाद्यांचा सिद्धांत आहे, तोही व्यर्थ आहे अशी त्याची खात्री झाली; त्याप्रमाणेंच त्याला असेंही दिसून आलें कीं, मनाची सुस्थिति देहाच्या सुस्थितीवांचून कायम रहाणें नाहीं; आणि तपस्व्यांचें किंवा सिद्ध म्हणविणाऱ्या पुरुषांचें अनुकरण करून देहाच्या स्वाभाविक गरजा भागविल्या नाहींत तर देहाचें स्वास्थ्य रहावयाचें नाहीं; आणि देहाचें स्वास्थ्य नष्ट झाल्यानें मनाचें स्वास्थ्य अर्थात् नष्ट व्हावयाचें. असें झाल्यानें धर्मरहस्य समजून घेण्यास व स्वतांस समजलेलें तत्त्व अन्य जनांस विदित करण्यास अवश्य लागणाऱ्या विवेकादि मनाच्या शक्ति नष्ट होऊन

* याच स्थानास सांप्रत **बुद्धगया** असें ह्मणतात.

सर्व जीवित व केलेले सर्व कष्ट व्यर्थ जावयाचे. असा विचार करून तो पूर्वोक्त प्रकारें पुनरपि शरीरास जपूं लागला. तेव्हां त्याची गेलेली शारीरशक्ति त्यास पुनः प्राप्त होऊन बुद्धीची कुशाग्रता त्याच्याठायीं पूर्ववत् उद्बोध पावली; आणि तो **निरंजना**नदीतीरीं एकांत व शांत अशा स्थलीं तासांचे तास बसून या संसारांतील विपत्तींचीं वास्तविक कारणें कोणतीं याचें पुनः पुनः मनन करूं लागला. असें सांगतात कीं, या नदीतीरीं एक अश्वत्थवृक्ष होता. त्याच्या तळीं तो बसून हें धर्मचिंतन करीत असे. एके दिवशीं एकसारखा अहोरात्र या वृक्षतळीं बसून त्यानें धर्मतत्त्वविवेक केला. तेव्हां त्यास वास्तविक रहस्याचा बोध होऊन त्याच्या चित्ताची अस्वस्थता नाहींशी झाली. एवढा काळपर्यंत त्यानें जो शोध चालविला होता, त्याला शेवटीं यश आल्यामुळें त्यास मोठा आनंद झाला; आणि यापुढें आपण काय करावें याविषयीं त्यानें कांहीं वेळ विचार करून शेवटीं असा निश्चय केला कीं, आपणांस जें धर्मरहस्यज्ञान झालें आहे, त्याचा उपदेश अन्य जनांस करून त्यांस संसारदुःखापासून सोडविण्याचा प्रयत्न करण्यांत शेष राहिलेलें आयुष्य वेंचावें.

बोधिसत्त्व ज्या वृक्षाखालीं बसला असतां त्यास हें रहस्यज्ञान होऊन त्याचे ज्ञानचक्षु उद्बोध पावले, त्या वृक्षास बौद्धधर्मानुयायी जन **बुद्धिद्रुम*** असें म्हणतात. यास्तव हा वृक्ष त्या धर्माच्या लो-

---

* ह्या वृक्षाचा अवशेष अद्यापि **बुद्धगया** येथील देवालयासंनिध आहे. हें देवालय **अमरसिंह**नामक प्रसिद्ध बौद्धधर्मानुयायी राजानें इ० स० ५०० या वर्षी सदरील वृक्षापाशीं बांधिलें आहे. या वृक्षाची एक शाखा नेऊन सिंव्हलद्वीपांतील **अनुराधापुर**नामक शहरीं इसवी सनापूर्वी तिसऱ्या शतकांत लाविली असून हा वृक्ष अद्यापि जिवंत आहे. या ऐतिहासिक वृक्षाइतका पुरातन **वृक्ष** दुसरा क्वचित्च असेल !

कांस परम पवित्र वाटणें साहजिक आहे. या वेळेपासून **शाक्यराजपुत्रास** **बुद्ध** ही संज्ञा प्राप्त झाली. त्यानें धर्मतत्त्वशोध चालविला होता तोंपर्यंत त्यास **बोधिसत्त्व** ही संज्ञा बौद्धग्रंथांत दिली आहे, हें आम्हीं मागें सांगितलेंच आहे.

बुद्धानें तत्त्वशोध करून अवशिष्ट आयुष्य लोकोद्धारार्थ वेंचण्याविषयीं निर्धार केला त्या समयीं त्याच्या चित्तास मोठा मोह प्राप्त झाला. निःसीम वैराग्यवृत्तीचा अवलंब करून शरीराची शक्ति क्षीण केल्यानें कांहींएक निष्पन्न होत नाहीं, असें जेव्हां त्याच्या मनांत आलें तेव्हां अर्थात् त्याला स्वगृहीं परत जाऊन ऐश्वर्यादिकांचा यथेच्छ उपभोग घ्यावा असें वाटणें साहजिक आहे. भिक्षावृत्ति धारण करून व प्रियजनांचा त्याग करून सर्व आयुष्य रानावनामध्यें काढण्यांत कांहींएक अर्थ नाहीं असें त्याच्या मनांत येऊन पुनरपि स्वजनसंगतीनें आयुष्यव्यय करण्यांत बहुत सुख आहे असें त्याला वारंवार वाटल्यामुळें त्याच्या मनाची चलबिचल झाली असावी यांत कांहीं संशय नाहीं. परंतु त्यानें या सर्व मोहांस यत्किंचितूही वश न होतां आपला धर्मतत्त्वशोध अप्रतिहतपणें चालविला; आणि हा तत्त्वशोध त्याच्या बुद्धीप्रमाणें पूर्ण होऊन त्याच्या चित्तास शांति प्राप्त झाली असतां त्यानें पूर्व संकल्पाप्रमाणें स्वनगरींत पुनरपि प्रयाण करावें. परंतु तसें त्यानें न करितां स्वाभिप्रेत मोक्षमार्गाचा उपदेश अन्य जनांस करण्यांत शेष जीवित घालविण्याचा निर्धार केला; आणि या निर्धाराप्रमाणें त्यानें देहावसान होईपर्यंत स्ववर्तनक्रम अबाधित ठेविला स्वराज्यलोभ, स्वकियजनप्रेम किंवा ऐश्वर्यभोगलालसा यांच्या मोहानें त्याच्या चितास कदापि व्यामोह झाला नाहीं. ही गोष्ट ध्यानांत आणिली ह्मणजे त्याच्या चित्ताची थोरवी व मनुष्यजातीविषयीं त्याची अद्वितीय कळकळ हीं चांगलीं दिसून येतात.

हा निर्धार करितांना प्रथमारंभीं त्याच्या मनांत नाना विचार व कल्पना येऊन भिक्षावृत्ति व अखंड वैराग्यवृत्ति आणि राज्याधिकार व ऐश्वर्योपभोग यांपैकीं कोणत्या गोष्टींची निवड करावी याविषयीं त्याला बरीच पंचाईत पडली असावी यांत शंका नाहीं. परंतु त्यानें राज्याधिकार व ऐश्वर्योपभोग यांचा सर्वस्वीं त्याग करून स्वतः शोधून काढलेल्या धर्ममार्गाचा उपदेश इतर जनांस करीत फिरण्याचा जो एक वेळ निश्चय केला तो त्यानें कदापि सोडिला नाहीं. या मोहसमयाचें बौद्ध ग्रंथांत पुष्कळ लाक्षणिक वर्णन केलें आहे. या संसारांत जे नानाविध मोहप्रसंग पदोपदीं येऊन अनन्वित कर्मे करण्यास मनुष्य प्रवृत्त होतो, आणि विपत्ति, रोग व मरण यांस पात्र होतो, त्या सर्वांची प्रेरणा करणारी कोणी **मार**नामक एक व्यक्ति कल्पिली असून या संसारांतील पापमूलक सर्व वासना व दुर्वृत्ति यांस या व्यक्तीचे संबंधिजन व सैनिक कल्पिले आहेत. हा मोक्षशत्रु व जगांत विपत्ति उत्पन्न करणारा **मार** आपल्या अनुयायांसहवर्तमान येऊन **बोधिसत्त्व बुद्धिद्रुमतळीं** बसला असतां त्यावर हल्ला करितो. परंतु त्याचें किंवा त्याच्या सर्व सैनिकांचें त्याच्यापुढें कांहीं चालत नाहीं. **मार** त्याला अनेक प्रकारें समजून सांगून त्याच्या त्या मोक्षसाधक क्रमापासून त्यास परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करितो. परंतु त्याच्या त्या गुलकावण्यास तो मुळींच मोजीत नाहीं; व त्याच्या सैनिकांनीं व त्यानें स्वतः केलेल्या शस्त्रप्रहारांस तो लवमात्रही जुमानीत नाहीं. याप्रमाणें **मार** याचे सर्व उपाय व्यर्थ होऊन तो निघून जातो; आणि बोधिसत्त्व अश्वत्थवृक्षतळीं अढळ व निश्चळ बसून धर्मतत्त्वविवेक करितो. शेवटीं त्यास रहस्यज्ञान होऊन बुद्धत्व प्राप्त होतें; आणि मग सर्व जगाच्या गुरुत्वाचा त्यास अधिकार प्राप्त होतो. याप्रमाणें हें जें लाक्षणिक वर्णन केलें आहे, त्यावरून **गौतम-**

बुद्धाच्या मनांत कोणकोणत्या परस्परविरुद्ध कल्पना व विचार येऊन त्याचें युद्ध चित्तरूप समरभूमीवर होऊन शेवटीं निःसीम वैराग्यवृत्ति, अखंड व उज्ज्वल नीति आणि अप्रतिम परोपकारबुद्धि यांचा जय कसा झाला याचें निदर्शन होतें. आजपर्यंत जे महान् महान् साधुपुरुष धर्मजिज्ञासेस वश होऊन तत्त्वशोध करण्यास प्रवृत्त झाले, आणि स्व बुद्धचनुरूप ज्यांनीं तत्त्वशोध केला, त्यांनीं त्या तत्त्वाचा बोध इतर जनांस करून देण्याचा निर्धार केला असतां त्यांच्या चित्तांत असेंच संसारप्रीतिमूलक दुर्वृत्तींचें व वैराग्यवृत्तिमूलक सद्वृत्तींचें तुमुल युद्ध झालें आहे. असाच प्रकार बुद्धाच्या चित्ताचा झाल्यास त्यांत कांहीं नवल नाहीं. आतां या आध्यात्मिक युद्धाचें भावीक जनांनीं रूपकालंकारादिकांच्या साहाय्यानें वर्णन करून सामान्य जनांच्या चित्तवृत्तीस आल्हाद व बोध हीं दोन्ही प्राप्त करून देण्याविषयीं प्रयत्न केल्यास त्यांत कांहीं वावगें नाहीं. कवींच्या वृत्तीस ही गोष्ट केवळ अनुरूपच होय. परंतु या लाक्षणिक वर्णनास सत्यवत् मानून स्वधर्ममार्गामध्यें वेडे वेडे आचार व कल्पना हीं चालूं देणें नीट नव्हे. असें आहे तरी जगांतील बहुतेक मोठमोठ्या धर्मांत हा अनिष्ट प्रकार पुष्कळ आढळतो. यापासून विवेकशील पुरुषांनीं दूर रहावें हें इष्ट होय.

या धर्मतत्त्वप्राप्तीनंतर **गौतमबुद्धाच्या** मनाची स्थिति कशी झाली याचें वर्णन पुढें एके समयीं त्यानें स्वशिष्यांपाशीं येणेंप्रमाणें केलें आहे: "मला ही रहस्यप्रतीति घडून माझे ज्ञानचक्षु उन्मीलित झाले तेव्हां माझा जीवात्मा वासनामूलक अनिष्टापासून मुक्त झाला, ऐहिक जीवनाच्या अनर्थापासून मुक्त झाला, अज्ञानमूलक क्लेशापासून मुक्त झाला, भ्रममूलक उद्वेगापासून मुक्त झाला. याप्रमाणें मुक्तता झाली तेव्हां या मुक्त स्थितीचें ज्ञान व महत्त्व हीं माझ्या चित्ताच्याठायीं पूर्णपणें प्रतीत झालीं; आणि माझी अशी खात्री झाली कीं, माझा संसृतिपाश भंग पावून माझ्या एरझारा आटोपल्या; आणि मी कृत्यकृत्य झालों."

या समयीं त्याला जें धर्मरहस्य कळलें त्याचा सारांश बुद्धानें आपल्या शिष्यजनांस पुढें एके प्रसंगीं सांगितला. त्याचें निरूपण येथें संक्षेपानें करूं. बुद्धाच्या एकंदर धर्ममतांचें व्यवस्थित व साद्यंत विवेचन पुढें एका स्वतंत्र भागांत करावयाचें आहे.

त्यानें आपल्या मनांत असें आणिलें कीं, " हें सारें जग चक्राप्रमाणें परिभ्रमण करीत आहे. हा संसार केवळ निःसार आहे अखिल प्राणी बऱ्या वाईट कर्मांच्या योगानें उच्चनीच स्थितीप्रत जातात. जे सत्कर्म करितात ते सद्गति पावतात, आणि जे दुष्कर्म करितात ते दुर्गति पावतात. या जगामध्यें जी नानाविध विपत्ति व पीडा दृष्टीस पडते ती सारी पूर्वकर्मांचें फल होय. कर्मप्रवृत्तीच्या व वासनामूलक बंधनांच्या योगानें प्राण्यास पुनः पुनः जन्म व मरण हीं प्राप्त होतात. ज्याला जन्म प्राप्त झाला त्याला व्याधि व मरण हीं अवश्य प्राप्त व्हावयाचीं. जीवितप्रीतीच्या योगानें पुनरपि जन्म प्राप्त होतो. जीवितप्रीति तृष्णेमुळें उद्भवते. तृष्णा वेदनेच्या योगानें उद्भवते. स्पर्शाच्या योगानें वेदना उत्पन्न होते. स्पर्श सहा इंद्रियांच्या योगानें उत्पन्न होतो. इंद्रियें नामरूपाच्या योगानें निर्माण होतात. नामरूप विज्ञानाच्या योगाने उद्भवतें. विज्ञान संस्कारांच्या योगानें उत्पन्न होतें. संस्कार अविद्येच्या योगानें उद्भवतात. याप्रमाणें या जगांतील सर्व दुःखाची कारणमीमांसा आहे. यास्तव रोग, विपत्ति व मरण यांपासून ज्यास मुक्त व्हावयाचें असेल, त्यानें जन्मापासून मुक्त व्हावें. जीवितप्रीति नष्ट झाल्यानें जन्म प्राप्त होत नाहीं. तृष्णेचा निरोध केल्यानें जीवितप्रीति निर्मूल होते. स्पर्शनिरोध केल्यानें वेदना उद्भवत नाहीं. षडिंद्रियनिरोध केल्यानें स्पर्शनाश होतो. नामरूपनिरोधानें षडिंद्रियें उत्पन्न होत नाहींत. विज्ञानाच्या निरोधानें नामरूपाचा निरोध होतो. संस्कारांचा निरोध केल्यानें वि-

ज्ञान उत्पन्न होत नाहीं. अविद्येचा निरोध केल्यानें संस्कार निर्माण होत नाहींत. यावरून पाहतां सर्व दुःखसंबंधांचें मूळ अविद्येंत आहे. यास्तव ज्यास संसृतीपासून मोक्ष व्हावा असें वाटत असेल, त्यानें अविद्येचा निरोध करावा.

याप्रमाणें तत्त्वशोध केल्यावर बुद्धानें बुद्धिद्रुमासंनिध आणखी अठ्ठावीस दिवस राहून मनन व चिंतन केलें. असें सांगतात कीं, हे सगळे दिवस त्यानें उपवास करण्यांत घालविले. या वेळीं त्याच्या मनांत असा आणखी एक विचार आला कीं, आपणास जें हें तत्त्वज्ञान प्राप्त झालें आहे, त्यांत तृप्ति मानून कोठें तरी स्वस्थपणें रहावें आणि शेवटीं हा लोक सोडून जावें. तरी पुनः त्याच्या मनांत असें आलें कीं, मी या संसृतिपाशापासून मुक्त होऊन निर्वाण पावेन. परंतु हे माझे बांधव, जे अविद्यावश होऊन विपत्तींत रखडत आहेत, त्यांची सोडवणूक कोण करील बरें? तर आपलें उरलेलें आयुष्य त्यांच्या उद्धारार्थ वेंचावें यांतच आपल्या जीविताचें व आजपर्यंत केलेल्या धर्मशोधाचें सार्थक्य आहे. असा संकल्प करून त्यानें आपणास प्राप्त झालेल्या धर्मरहस्याचा बोध जनांस आमरण केला. त्याचें वर्णन पुढील भागांत करूं.

भाग पांचवा.

धर्मोपदेश.

सुतृषित नरमरु जिनगुणरहिता ।
त्वयी मतिप्रतिबलं अमृतरसददा ॥
दशबलगुणधर बुधजनमहिते ।
लघु त्वयि नरपति विभजति अमृतं ॥ १ ॥ *

ललितविस्तर.

मागील भागांत सांगितल्याप्रमाणें गौतमबुद्धानें स्वसंमत धर्मतत्वाचा प्रसार करण्याचा संकल्प करून उरुवेल येथून प्रयाण केलें. या समयीं त्याचें वय सुमारें पंस्तीस वर्षांचें होतें. तो पितृगृहत्याग करून निघाला तेव्हां त्याचें वय अठ्ठावीस वर्षांचें असावें असें ह्मणतात; आणि गृहत्याग केल्यावर धर्मतत्त्वशोधांत त्यानें सात वर्षें घालविलीं.

आपण शोधून काढलेला मोक्षमार्ग केवळ सत्य असून, त्याचें अनुसरण इतर जनांनीं केलें असतां त्यांस आपल्यासारखीच शांति प्राप्त होऊन मोक्षसिद्धि घडेल, असें त्याला मनापासून वाटत होतें. ह्मणून केवळ जनहितबुद्धीनें स्वमतप्रसार करण्यास तो प्रवृत्त झाला होता. आपला शिष्यसमुदाय वाढवून आपलें स्तोम जनांत माजविण्याची इच्छा त्याच्या मनांत कधींही आली नाहीं. हें त्याच्या पुढील चरि-

* मर्त्यजन फार तृषित झाले आहेत. यांच्या अंगीं बुद्धाचे गुण नाहींत. तुझ्याठायीं बुद्धि, प्रीति आणि बल हीं वसत आहेत तूं धर्मरूप अमृतरस जनांस अर्पण करण्यास समर्थ आहेस. तुझ्याठायीं दहा गूढ शक्ति आहेत. तूं बुधजनांस पज्य आहेस. तर हे श्रेष्ठ पुरुषा, मोक्षमार्गाचा लाभ या जनांस त्वरित करून दे.

त्यावरून पूर्णपणें लक्षांत येईल. पूर्वोक्त प्रकारें स्वमतप्रसार करण्याचा निर्धार करून तो निघाला असतां त्याची एका ब्राह्मणाशीं गांठ पडली. तो ब्राह्मण मोठा उद्धट होता. त्यानें **गौतमबुद्धाशीं** कांहीं वेळ वादविवाद करून शेवटीं त्यास असा प्रश्न केला कीं, 'हे **गौतमा**, ब्राह्मण कोणास ह्मणावें? व त्याच्या अंगीं कोणकोणते गुण असावे लागतात?' **बुद्धानें** उत्तर केलें: 'ज्यानें आपल्याठायींची पापवासना काढून टाकिली आहे; जो कोणाचाही कधीं तिरस्कार करीत नाहीं, ज्याचें आचरण परम शुद्ध असतें, ज्यानें आत्मजय केला आहे, त्यास ब्राह्मण ह्मणावें.' असें सांगून त्यानें त्या ब्राह्मणास ह्मटलें कीं, 'तूं ब्राह्मणपणाची कितीही शेखी मिरविलीस तरी तुझ्या अंगीं हे गुण आले नाहींत तोंपर्यंत तुला मी ब्राह्मण म्हणणार नाहीं.' या उत्तरांत **बुद्धानें** असें गर्भित केलें कीं, मनुष्य कोणत्याही वर्णांत उत्पन्न झाला असला, व त्यानें कितीही बाह्य धर्मविधि केले असले, तरी त्याचें अंतःकरण शुद्ध होऊन त्याच्याठायीं नीतिमत्ता विकास पावल्यावांचून त्यास श्रेष्ठत्त्व प्राप्त होत नाहीं.

त्या ब्राह्मणास याप्रमाणें निरुत्तर करून **गौतमबुद्ध** पुढें चालला असतां त्याला दोन मोठे धनाढ्य व्यापारी भेटले. त्यांनीं त्याला साष्टांग प्रणिपात केला, आणि आपणांसाठीं शिजविलेलें अन्न त्यास खाऊं घातलें. तें त्यानें आपल्या कमंडलूंत घेऊन खाल्लें, आणि त्यांस आशीर्वाद दिला. हा कोणी मोठा साधु आहे असें त्यांस वाटून त्यांनीं त्याच्यापाशीं अशी विनंति केली कीं, 'साधुमहाराज, आह्मी अगदीं मूढ संसारी जन आहों. तरी आपण आह्मांस धर्मोपदेश करून आपले शिष्य करावें. आपण जें कांहीं सांगाल त्यावर आह्मी पूर्णपणें श्रद्धा ठेवून चालूं.' याप्रमाणें त्यांनीं स्वश्रद्धा निवेदन केली. तरी या वेळीं **बुद्धानें** स्वधर्ममताचा उपदेश त्यांस केल्याचें को-

ठेंच लिहिलेलें नाहीं. यावरून असें दिसतें कीं, बुद्धानें लोकोपकारार्थ धर्मबोध करण्याचा निर्धार केला होता, तरी हा बोध सामान्य जनांस कोणत्या प्रकारें केला असतां सुगम होईल याविषयीं त्याच्या मनाचा अजून निश्चय झाला नव्हता. त्याच्या मनाची या वेळीं कशी काय स्थिति झाली होती, याचें वर्णन एके ठिकाणीं स्पष्टपणें केलें आहे. तें येथें उतरून घेऊं:—

" बुद्धानें एकांतांत बसून आपल्या मनाशीं असा विचार केला कीं, हें जें गहन तत्त्व मला कळलें आहे, तें इतर जनांस समजण्याची अडचण पडेल. हें शांतिप्रद आहे खरें, परंतु हें सामान्य जनांच्या विचारशक्तीस सहसा विषय होणारें नव्हे. हें केवळ ज्ञात्या पुरुषास समजण्यासारखें आहे. या संसारामध्यें निमग्न होऊन त्यांत सर्वदा रमून जाणाऱ्या मनुष्यास हें चांगलेंसें समजणें नाहीं. असें आहे त्यापेक्षां हें माझें मत त्यांला शिकविण्याचा मी प्रयत्न करून तो व्यर्थ गेला असतां मला विनाकारण शीण प्राप्त होईल. असा विचार त्याच्या मनांत येऊन त्याला वाटलें कीं, आपण कोठें तरी गिरिकुहरामध्यें स्वस्थ बसून उरलेलें आयुष्य घालवावें. तरी पुनः त्यानें असें मनांत आणिलें कीं, हें जग अज्ञानांधकारांत निमग्न झालें आहे. याचा सर्व प्रकारें नाश होत आहे. तेव्हां याचा उद्धार करावा, हें माझें परम कर्तव्य होय. यापासून मला पराङ्मुख होतां येत नाहीं.

" पुढें त्यानें आणखी असें मनांत आणिलें कीं, या जगामध्यें सर्वच जन कांहीं पापाचारी नाहींत. जसे कांहीं जन पापी आहेत, तसेच कांहीं पुण्यवान्ही आहेत; त्याचप्रमाणें जसे कांहीं मूढ आहेत तसे कांहीं बुद्धिवान्ही आहेत; जसे कांहीं नीच वृत्तीचे आहेत तसेच कांहीं उदारधी आहेत; जसे कांहीं वाईट श्रोते आहेत, तसेच कांहीं सच्छ्रोते आहेत. जसे कांहीं धर्महीन आहेत तसेच कांहीं स्वतांची

भावी स्थिति व पाप यांविषयीं भीति बाळगणारे आहेत. यास्तव आपलें धर्ममत सर्वांस सांगत रहावें हेंच इष्ट दिसतें. मोक्षाचें द्वार सर्वांस उघडून ठेवावें. ज्यांला कान आहेत, ते सर्व माझा धर्मबोध खुशाल ऐकोत. ज्यांला माझें सांगणें खरें वाटेल, ते मजवर हवा तर विश्वास ठेवून मोक्ष पावतील. याप्रमाणें सर्व संशयापासून मुक्त होऊन बुद्धानें स्वधर्ममताचा उपदेश करण्यास आरंभ केला."

आपण शोधून काढलेला मोक्षमार्ग प्रथमतः आपल्या दोघां गुरूंस विदित करावा असा त्यानें बेत केला. हे दोघे गुरु **अराड** आणि **उद्रक** हे होत. परंतु हे दोघेही या वेळीं मरण पावले होते. तेव्हां त्यानें असा निश्चय केला कीं, पूर्वीं **उरुवेल** येथें ज्या पांच तपस्व्यांसहवर्तमान देहदंडनमूलक तपश्चरण आपण केलें, त्यांस हा आपला शोध कळवावा. ते तपस्वी त्या वेळीं **काशी**स रहात असत. त्यांच्याकडे **बुद्ध** गेला. त्याला आपणांकडे येतांना लांबून पाहून ते आपआपसांत कुजबुजूं लागले कीं, 'तो पाहा **गौतम** येत आहे. त्यानें आपला धर्मशोध सोडून यथेच्छ आहारविहार करण्याचा क्रम चालविला आहे. तर आपण त्याचा मान मुळींच ठेवूं नये. तो जवळ आला असतां आपण त्यास उत्थापन देऊं नये. पूर्वीं जसे आपण त्याची शुश्रूषा करीत असों, तसें आतां कांहींच करूं नये. तो आला ह्मणजे त्याला फार तर बसण्यासाठीं दर्भासन देऊं. त्यावर तो पाहिजे असल्यास बसेल.' परंतु **बुद्ध** त्यांच्याजवळ आला तेव्हां ते अगदीं दिपून जाऊन आपले सर्व बेत विसरले. त्यांनीं त्यास जवळ आलेला पाहतांच खडी ताजीम घेतली. एकानें त्याच्या हातचा कमंडलु व अंगावरचा झगा घेतला. दुसऱ्यानें त्याच्यासाठीं आसन आणून मांडलें. तिसऱ्यानें त्याला हातपाय धुण्यासाठीं पाणी आणून दिलें. **बुद्धानें** आसनावर बसून आपले पाय धुतले. मग त्यांनीं त्याला कुशलप्रश्न

विचारिले; व त्यांचीं त्यानें यथोचित उत्तरें दिल्यावर तो ह्मणालाः 'हे महंत हो, मला जन्ममरणापासून मुक्त होण्याचा मार्ग सांपडला आहे. तुमची इच्छा असल्यास तुह्मांला माझा शोध मी निवेदन करितों. मी सांगतों त्याप्रमाणें वागाल तर तुह्मांस अत्युत्तम फल प्राप्त होईल, कीं जें प्राप्त व्हावें ह्मणून मोठमोठे धर्मशील पुरुष गृहत्याग करून व नाना क्लेश सोसून धर्मसंग्रह करीत असतात. मी सांगतों तें चित्त देऊन ऐकाल तर धर्माचें खरें रहस्य काय आहे तें तुह्मांस याच जीवितांत प्रत्यक्ष ज्ञात होईल.'

हें त्याचें भाषण ऐकून ते महंत ह्मणाले, 'हे मित्रा **गौतमा**, तूं पूर्वी आमच्या बरोबर राहून देहदंडन करून धर्मज्ञान प्राप्त करून घेण्याचा उद्योग चालविला होतास. परंतु त्यांत तुला कांहींएक यश प्राप्त झालें नाहीं. तर त्या मार्गाचा अव्हेर करून यथेच्छ आहारविहार करित असतां व पूर्वीचा सर्व देहदंडन क्रम त्वां अगदीं सोडून दिला असतां तुला धर्मरहस्य शोधून काढण्याचें सामर्थ्य व योग्यता हीं कशीं प्राप्त झालीं बरें? या गूढ तत्त्वाचें चिंतन करण्याची बुद्धि तुला कशी प्राप्त झाली?"

ह्या त्यांच्या प्रश्नास गौतमबुद्धानें एवढेंच उत्तर दिलें कीं, 'तपश्चरण सोडल्यावर मीं कांहीं यथेच्छ आहारविहार करण्यांत दिवस घालविले नाहींत. तर मी आजपर्यंत एकसारखा धर्मतत्त्वशोध चालविला होता. हा तत्त्वशोध मला लागला असून मला खरें रहस्य समजलें आहे. तें तुह्मी समजून घेऊन तदनुसार स्ववर्तन ठेवाल तर मजप्रमाणें शांतिसुखाचा अनुभव घ्याल, व या संसृतिपाशापासून सर्वस्वीं मुक्त व्हाल.'

हें त्याचें खात्रीचें भाषण ऐकून ते मनांत ह्मणाले कीं, हा ज्यापेक्षां एवढा आग्रह करीत आहे, त्यापेक्षां तो काय ह्मणतो तें चित्त देऊन ऐकावें; आणि तें यथार्थ वाटल्यास त्याप्रमाणें वागण्यास झटावें.

याप्रमाणें ते महंत त्याचा बोध ऐकण्यास तयार झाले. तेव्हां त्यानें त्यांशीं येणेंप्रमाणें संभाषण केलें. तो ह्मणालाः—

'हे महंत हो, ज्याला धर्मशील व्हावयाचें आहे त्यानें दोन परस्परविरुद्ध गोष्टींपासून दूर रहावें. एक अशी कीं, त्यानें ग्राम्य सुखलालसा धरून विषयासक्त होऊं नये. असें केल्यानें आपणांस नीचता व हीनता प्राप्त होते. आपल्या आध्यात्मिक उन्नतीस यापासून प्रत्यवाय घडतो; आणि हे सारे विषय केवळ असार असल्या कारणानें त्यांचा हव्यास मुमुक्षुजनांनीं धरणें कदापि युक्त नव्हे. दुसरी गोष्ट अशी कीं, त्यांनीं धर्मसिद्धीसाठीं देहदंडन करूं नये. असें केल्यानें आपली चित्तवृत्ति उदास होते; व आपल्या जातिस्वभावास हा क्रम सर्व प्रकारें प्रतिकूळ असून त्यांत कांहींच तथ्य नाहीं. या दोन्ही गोष्टींपासून मी स्वतः दूर राहून त्यांच्या मधला मार्ग शोधून काढला आहे. या मार्गाच्या योगानें ज्ञानचक्षु उन्मिलित होऊन चित्तभूमीवर सत्यरूप सूर्याचा प्रकाश पडतो; आणि मग मनुष्यास शांति, ज्ञान व प्रकाश हीं प्राप्त होऊन तो निर्वाणपदवीस जातो. हा मार्ग अष्टविध आहे. हे आठ प्रकार येणेंप्रमाणें होतः— योग्य विश्वास, योग्य संकल्प, योग्य भाषण, योग्य आचरण, योग्य जीवितक्रम, योग्य प्रयत्न, योग्य विचार आणि योग्य एकाग्रता. जन्म, जरा, व्याधि व मरण यांपासून विपत्ति उत्पन्न होते. ज्या मनुष्याविषयीं आपल्याठायीं स्नेहभाव उत्पन्न होत नाहीं, त्याच्याशीं संबंध घडून येणें ही विपत्ति होय. ज्यांविषयीं आपल्या चित्तांत प्रेम वसत असतें, त्यांचा वियोग घडल्यानें आपलें चित्त उद्विग्न होतें. ज्याची आपण लालसा धरितों, तें प्राप्त झालें नाहीं तर आपलें चित्त क्लेश पावतें. ही सर्व विपत्तींचीं कारणें होत.

"आतां ही विपत्ति कशी उत्पन्न होते तें सांगतों. जीविततृष्णे-

मुळें पुनः पुनः जन्म प्राप्त होतात. ग्राम्य विषयोपभोगांविषयींची लालसा आणि वासना यांच्यामुळें या संसृतिपाशांत प्राणी गुरफटलेला असतो. विषयोपभोगतृष्णा, जीविततृष्णा आणि अधिकारतृष्णा यांमुळें हा संसार प्रिय वाटतो.

"आतां ह्या विपत्तीचा नाश कसा करावा तें सांगतों. वासनेचें निर्मूलन पूर्णपणें केल्यानें तृष्णेचा नाश होतो. वासनात्याग करण्याविषयीं सर्वदा प्रयत्न करावा. ती चित्ताच्या ठायीं उद्भवली असतां तिचा तेथून नायनाट करावा. तिचा आपणास यत्किंचित्‌ही संपर्क होऊं देतां कामा नये. तिला चित्ताच्याठायीं मुळीं अवकाशच राहूं देऊं नये. याप्रमाणें वासनाजय करून तृष्णा व तन्मूलक विपत्ति यांपासून मुक्त होण्याचा अष्टांगमार्ग आहे.

"याप्रमाणें हे महंतहो, मला विपत्तिमुक्त होण्याचा मार्ग सांपडला आहे. हें मार्गज्ञान माझ्या ज्ञानचक्षूंस स्पष्टपणें विषय झालें आहे. हें ज्ञान यापूर्वीं कोणासही अवगत झालें नव्हतें. या ज्ञानाच्या योगानें माझी विवेकशक्ति, माझी प्रज्ञा, माझी अंतर्ज्ञानशक्ति, माझे ज्ञाननेत्र हीं विकास पावून उज्ज्वल झालीं आहेत.

"विपत्तीचें अस्तित्व, विपत्तीचें कारण, विपत्तीपासून मुक्ति आणि या विपत्तीपासून मुक्त होण्यासाठीं अष्टांगमार्ग हीं चार आर्य सत्यें होत. हीं प्रत्येकास समजणें इष्ट आहे. मला तीं समजलीं आहेत. हे महंत हो, याप्रमाणें माझा विवेक, माझी ज्ञानशक्ति, माझें अंतर्याम, माझे ज्ञानचक्षु हीं उन्मीलित झालीं; आणि माझ्या बुद्धीचा निश्चय झाला कीं, मला या विश्वांतील विपत्तीचें पूर्ण ज्ञान होऊन मी कृत्यकृत्य झालों. मला सत्यमोक्षाची प्राप्ति झाली."

या आशयाचें भाषण बुद्धानें केलें असें ह्मणतात. हा काशी येथील पहिला धर्मोपदेश ह्मणून प्रसिद्ध आहे. येथून पुढें बुद्धानें स्व-

धर्मचक्रपरिवर्तनास आरंभ केला. या उपदेशांत बुद्धसंमत धर्ममार्गाचें सार अतिसंक्षेपानें निर्दिष्ट केलें आहे. याच समयींचा बोध **बुद्धचरित**नामक संस्कृत ग्रंथामध्यें **बुद्धघोष**नामेंकरून एका बुद्धानुयायी पंडितानें जो लिहून ठेविला आहे, त्याचें सार येथें निवेदन केल्यास बुद्धाच्या बोधपद्धतींचें अल्पमात्र दिग्दर्शन होऊन त्याच्या धर्माचें तत्त्व वाचकांच्या ध्यानांत येईल. हें सार येणेंप्रमाणें आहेः—

" हे भिक्षुजनहो, इंद्रियें स्वाधीन ठेवण्याच्या संबंधानें दोन अतिशयित परस्परविरुद्ध असे मार्ग जनांत प्रचलित आहेत. एक असा कीं, ग्राम्य विषयसुखाचें अतिरिक्तपणें सेवन करून इंद्रियशांति करूं पाहणें; आणि दुसरा देहास नानापरी क्लेश व दुःख होईल अशा व्रतोपवासादि तपश्चरणाच्या मार्गाचें अवलंबन करून इंद्रियदमन करूं पाहणें. परंतु हे दोन्ही मार्ग अत्यंत निषिद्ध व निरर्थक होत. यांचा खऱ्या ब्रह्मचर्यास, वैराग्यास किंवा इंद्रियनिग्रहास कांहींएक उपयोग होत नाहीं. यांपासून निर्वेद ह्मणजे औदासीन्य, निरोध ह्मणजे मोहनिवृत्ति आणि मुक्ति हीं प्राप्त होत नाहींत. यांपासून सत्यज्ञान, बोध व निर्वाण हीं कदापि प्राप्त व्हावयाचीं नाहींत. तपश्चरणादिकांचें अवलंबन करून देहास क्लेश व दुःख देण्यांत यत्किंचित् ही अर्थ नाहीं अशी माझी खात्री झाली आहे. या संसारांतील किंवा आमुष्मिक जें सुखदुःख त्याविषयीं मी बेफिकीर झालों आहें. मला मोक्षाचा एक मध्यम मार्ग सांपडला आहे. त्याचा बोध सर्व जगास करण्याचा मी दृढ संकल्प केला आहे.

" मी जो धर्ममार्ग शोधून काढला आहे, त्यांत प्रारंभीं चार आर्य सत्यें असून तो अष्टांग आहे. या मार्गाच्या योगानें मोक्षसाधक ज्ञान प्राप्त होईल. ह्या मार्गाचें निश्चयानें अवलंबन व्हावयास मनोनिग्रहाची अत्यंत आवश्यकता आहे. आचरणासंबंधी सर्व निर्बं-

यांचा आधार मनोनिग्रहावर आहे. जीवित कायम आहे तोंपर्यंत मी निर्दिष्ट केलेल्या अष्टांगमार्गानें धैर्यानें व निश्चयानें चालावें, ह्मणजे निःसंशय मोक्षसिद्धि होईल.

"कोणी ह्मणतात कीं, स्वधर्माप्रमाणें वागलें असतां या संसाराचें सार्थक्य होतें. कोणी सांगतात कीं, देहावसानानंतर आत्म्याचें रक्षण झालें असतां त्यामुळें मोक्ष प्राप्त होतो. कोणी बोलतात कीं, हें सर्व कांहीं स्वाभाविक आहे. कोणांचें असें ह्मणणें आहे कीं, हें पूर्वकृत कर्माचें फल आहे. कोणी तर असें प्रतिपादन करितात कीं, हें सारें ईश्वराधीन आहे. जर आत्म्याच्या दैवयोगाप्रमाणें पुण्य आणि पाप हीं उत्पन्न होतात हें खरें ह्मणावें, तर मनुष्य पुण्यकर्मा नसला तरी दैववान् कां असूं नये? या संसारामध्यें रूपगुणसंपन्नता, धनाढ्यता, सुखानुभव इत्यादि गोष्टींच्या संबंधानें जो एवढा भेद आढळतो त्याचें कारण काय असावें बरें? पूर्वकर्म नाहीं ह्मणावें तर येथें इष्टानिष्टाचा अनुभव कसा घडतो? पूर्वकर्माच्या अनुरोधानें आपल्या हातून या संसारांत बरीं वाईट कर्में होतात असें मानण्यांत कितपत तथ्य आहे बरें? इष्टापासून जर इष्ट उत्पन्न होतें ह्मणावें तर अनिष्टापासून अनिष्ट उत्पन्न होतें ह्मटलें पाहिजे. तेव्हां दुष्कर व अनिष्ट असें जें तप त्यापासून इष्ट जो मोक्ष तो कसा प्राप्त व्हावा? कोणी अप्रबुद्ध जन असें ह्मणतात कीं, या सर्व सृष्टीचें कारण ईश्वर आहे. परंतु ईश्वरानें जर सर्व सृष्टि उत्पन्न केली ह्मणावें तर ती इतकी विसदृश कां असावी? कारण समान कारणापासून समानच कार्यसिद्धि झाली पाहिजे. याप्रमाणें आस्तिक व नास्तिक व्यर्थ वाक्कलह माजवून स्वतांच्या दुष्कर्माच्या योगानें या दुःखमय संसारामध्यें रखडत असतात. ज्यांचे विचार चांगले असतात व ज्यांचें आचरण शुद्ध असतें, आणि त्याचप्रमाणें जे काया, वाचा व मन यांचें संयमन क-

रितात, त्यांस सत्यज्ञानाचा लाभ होऊन ते चांगल्या लोकाप्रत जातात. जे या संसारांत रमून जातात, त्यांस सहस्रशः क्लेश प्राप्त होतात. त्यांस जन्ममरण पुनः पुनः प्राप्त होऊन जरा, व्याधि, विपत्ति व मृत्यु हीं प्राप्त होतात. या संसारामध्यें जन्मजरादि कशीं प्राप्त होतात याविषयीं प्रतिपादन करणारे पुष्कळ आहेत. परंतु या संसारापासून सर्वतोपरि निवृत्त होऊन जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून मुक्त होण्याचा उपाय एकासही ठाऊक नाहीं.

हा देह पंचस्कंधात्मक असून पंचभूतांपासून उद्भवला आहे. हा केवळ शून्यवत् असून याच्याठायीं आत्मा नाहीं. या संसृतीची उत्पत्ति एका कार्यकारणसंघानें* झाली आहे. ह्या कार्यकारणसंघाचा निरोध करावा तेव्हां या संसारापासून निवृत्ति होऊन जन्ममरणादिकांपासून अक्षयींची मुक्ति होते. आतां या कार्यकारणसंघाचें यथाक्रम प्रतिपादन करितों. तें चित्त निर्मल व एकाग्र करून ऐका. या संसाररूप विषवृक्षाच्या मुळाशीं अविद्यावासना आहे. ह्या अविद्यावासनेच्या योगानें संस्कार उत्पन्न होतात. संस्कारांच्या योगानें काया, वाचा व मन हीं उत्पन्न होऊन विज्ञान उद्भवतें. विज्ञानाच्या योगानें पंच ज्ञानेंद्रियें व अंतरिंद्रिय जें मन तें अशीं सहा इंद्रियें उत्पन्न होतात. यांपासून नामरूप उत्पन्न होतें. याप्रमाणें नामरूपात्मक शरीर उद्भवलें ह्मणजे सहा इंद्रियांचीं स्थानें उत्पन्न होतात. या इंद्रियांचा बाह्य विषयांशीं संबंध झाला म्हणजे त्यास स्पर्श असें म्हणतात. या सहा इंद्रियांच्या स्पर्शांच्या अनुभवांस वेदना असें म्हणतात. या वेदनेपासून तृष्णा उत्पन्न होते. तृष्णेमुळें उपादान ह्मणजे सतत जीवनप्रीति उत्पन्न होते. प्रीतीमुळें कामनादिकांचा उद्भव होतो. उपादानापासून हा भव उत्पन्न होतो. हा सव

* यास बौद्धसंमतधर्मग्रंथांत प्रतीत्यसमुत्पाद ह्मटलें आहे.

काम, रूप किंवा अरूप एतद्रूप असतो. या भवामुळें नाना योनीं प्रत जावें लागतें. यास जाति असें ह्मणतात. या जातीपासून जरा, मरण, शोक आदिकरून उद्भवतात. तेव्हां या अनिष्टांचें निवारण करावयाचें असल्यास ह्या कार्यकारणसंघाचा क्रमानें निरोध केला पाहिजे.* याप्रमाणें हें संसृतिचक्र आहे. हें पुनः पुनः परिवर्तन पाऊन प्राणिमात्रास रोगजरामरणादिकांपासून क्लेश सोसावे लागतात. तेव्हां यांपासून योग्य मार्गानें मुक्त होऊन सर्व अस्तित्वापासून विराम पावावें. तर हे महंतहो, भवबंधापासून मुक्त होण्यास साधनीभूत असें हें ज्ञान प्राप्त करून घेऊन सर्व दुःखाचें मूळ जी अविद्या तिचें प्रयत्नें-करून छेदन करावें. याप्रमाणें भवबंधनापासून मुक्तता होऊन तुह्मी निर्मलात्मे व्हाल. मग तुह्मांस अर्हत् ही पदवी प्राप्त होऊन तुह्मी निर्वाणाचे अधिकारी व्हाल."

हें त्याचें धर्मतत्त्व ऐकून त्या महंतांची चित्तवृत्ति प्रसन्न होऊन आपणांस याच्यापासून मोक्षसाधक सत्यधर्मप्राप्ति खास होईल असें त्यांला वाटलें. परंतु त्यांनीं त्याच्या धर्ममार्गाचें अवलंबन करण्यापूर्वीं त्याच्याशीं पुष्कळ वादविवाद करून आपल्या संशयांचें निवारण करून घेतलें असें ह्मणतात. या पांच महंतांमध्यें **कौन्डिन्य**नामक एक महंत होता. त्यानें **बुद्धाचें** शिष्यत्व पहिल्यानें पत्करिलें. ह्मणून यास **प्रथम बुद्धशिष्य** ह्मणतात. याला **बुद्धाचा** धर्मोपदेश उत्तम प्रकारें समजला असल्याकारणानें याला **आज्ञातकौन्डिन्य** असें ह्मणत असत.

या पांच असामींपैकीं एकानें अशी शंका घेतली कीं, तपश्चर्या केल्यावांचून मोक्षसिद्धि कदापि व्हावयाची नाहीं. या शंकेचें समाधान **बुद्धानें** येणेंप्रमाणें केलें: " तपश्चर्या करण्यामध्यें कांहींच अर्थ नाहीं, असें मला स्वानुभवावरून कळून आलें आहे. तरी पण मनुष्यानें

* या क्रमाचें निरूपण मागें १२१ व्या पानावर केलें आहे.

याच्या उलट सर्व जगाच्या सामान्य प्रवृत्तीप्रमाणें ऐहिक सुखापभोगामध्यें गुंग होऊन जाऊं नये. त्याचप्रमाणें ऐषआरामाचे विषय प्राप्त करून घेण्याच्या किंवा द्रव्यादि संपादनाच्या खटपटीस बिलकूल लागूं नये. तर या दोन्ही क्रमांच्या मधला मार्ग मनुष्यानें धरावा हें उत्तम. केवळ मांसमत्स्यादियुक्त अन्नाचें सेवन करण्यापासून निवृत्त झाल्यानें, किंवा दिगंबरवृत्ति धारण केल्यानें, किंवा जटा वाढवून किंवा मुंडन करून काषायवस्त्रें परिधान केल्यानें, किंवा राख, माती वगैरे अंगास फांसल्यानें किंवा पंचाग्निसाधन केल्यानें मनुष्याचें चित्त निर्मळ होईल असें कोणीं कदापि समजूं नये. तर केवळ अविद्यामूलक मोहापासून तो निवृत्त झाला पाहिजे. श्रुतिपठन केल्यानें दक्षिणादिकें-करून ब्राह्मणतर्पण किंवा यज्ञादिकेंकरून देवतातर्पण केल्यानें, किंवा शीतोष्णादिकांच्या सेवनानें देहदंडन केल्यानें, किंवा अमरत्व प्राप्त होण्यासाठीं इतर तपश्चर्या केल्यानें मनुष्यास मोक्षप्राप्ति होत नाहीं. तर तो अविद्यामूलक मोहापासूनच मुक्त झाला पाहिजे. क्रोध, अहंपणा, मोह, मत्सर, आत्मस्तुति, परनिंदा, उद्दामत्व, दुर्बुद्धि, दुराग्रह, दंभ, अमित आहारविहार इत्यादिकांमुळें अमंगलत्व उत्पन्न होतें. केवळ मांसाहार केल्यानें तें प्राप्त होतें असें कोणी समजूं नये. तेव्हां तात्पर्य काय कीं, सदरीं सांगितलेल्या दोन्ही मार्गांचा परित्याग करून मी सांगतों तसा मध्यम मार्ग स्वीकारावा. जो मनुष्य ह्या देहास विनाकारण दंडितो, तो हतवीर्य होऊन त्याच्या चित्तास व्यामोह होतो; आणि भ्रामक विचार त्याच्या मनांत उद्भवतात. फार काय पण देहदंडन हें या लोकींचें व्यावहारिक ज्ञान सुद्धां प्राप्त करून घेण्यास बिलकूल अनुकूल नाहीं. तेव्हां इंद्रियदमन या उपायानें होईल म्हणणें हें सहसा युक्त नव्हे. जो आपला दीप उदकाच्या योगानें पेटवूं पाहतो, त्याला तमाचा नाश शक्य नव्हे; किंवा जो कुजून सडून गे-

केल्या इन्धनाच्या योगानें अग्नि प्रदीप्त करूं पाहतो, त्याला तो कदापि पेटावयाचा नाहीं. देहदंडन हें पीडादायक, व्यर्थ व निष्फळ आहे. अत्यंत कष्टमय स्थितींत राहून जीवित कंठिलें तरी मनुष्याच्या ठायींचा अहंभाव कदापि जात नसतो. हा अहंभाव जाण्यास वासनारूप अग्नीचा उपशम झाला पाहिजे. जोंपर्यंत हा अहंभाव कायम राहून ऐहिक किंवा आमुष्मिक सुखाची स्पृहा मनुष्याच्या ठायीं कायम असते, तोंपर्यंत नुसत्या देहदंडनाचा कांहींएक उपयोग होत नाहीं. परंतु ज्याचा अहंभाव निमाला असतो तो वासनामुक्त होतो. त्याला ऐहिक किंवा आमुष्मिक सुखाची इच्छा कदापि व्हावयाची नाहीं; आणि तो निसर्गप्रवृत्तीस अनुसरून आपल्या गरजा भागवीत असला तरी त्यांपासून त्यास कोणताही दोष जडत नसतो. यास्तव त्यानें देहाच्या गरजेप्रमाणें अन्नोदकादिकांचें नियमितपणें खुशाल सेवन करावें. पुष्करणीमध्यें उगवलेल्या कमलपुष्पास ज्याप्रमाणें उदक भिजवीत नाहीं, तद्वत् अशा मनुष्यास दोषस्पर्श होत नाहीं. परंतु हेंही लक्षांत वागविलें पाहिजे कीं, सर्व प्रकारची विषयासक्ति ही आपणांस दुर्बळ करणारी असते. विषयासक्त मनुष्य आपल्या वासनांचा दास बनतो. विषयसुखाची लालसा धरून तत्प्राप्त्यर्थ प्रयत्न करणाऱ्या मनुष्यास हीनता व नीचता हीं प्राप्त होतात. परंतु जीवितरक्षणास ज्या वस्तूंची अपेक्षा असते, त्या मिळविणें यांत कांहीं अनिष्ट नाहीं. आपला देह निरोगी स्थितींत राखणें हा आपला धर्म आहे. या धर्माप्रमाणें आपण वर्तलों नाहीं तर आपला ज्ञानदीप चांगल्या प्रकारें पाजळणें आपणांस दुष्कर होईल; आणि आपलें चित्त दृढ व शुद्ध राखण्यास आपण असमर्थ होऊं. येणेंप्रमाणें माझा धर्ममार्ग केवळ मधला आहे. निरर्गल सुखोपभोग व निःसीम देहदंडन हे उभय मार्ग माझ्या मतें निषिद्ध होत."

याप्रमाणें त्या भिक्षूंच्या संशयांचे निवारण करण्यास बुद्ध सर्वदा तत्पर असे. त्यांनीं अवलंबिलेला तपश्चरणमार्ग व्यर्थ असून क्लेशमूलक आहे असें प्रतिपादन करून त्यानें त्यांस त्या मार्गापासून परावृत्त केलें.

या महंतपंचकापैकीं आणखी एका महंतानें अशी शंका घेतली कीं, आत्मा अमर आहे, तेव्हां त्याला अक्षय सुखप्राप्ति होईल असें कांहीं तरी आपणांस या जीवितांत करणें उचित होय. परंतु तुमच्या धर्ममार्गांत तर अशाविषयीं कांहींच उपदेश नाहीं हें कसें? या शंकेचें समाधान करीत होत्साता बुद्ध पुढीलप्रमाणें आत्मतत्त्वाची नश्वरता सिद्ध करितोः—

"जें जें ह्मणून उत्पन्न झालें आहे त्याला लय आहे. यास्तव आत्म्याविषयींची चिंता केवळ व्यर्थ होय. हें आत्मतत्त्व केवळ मृगजलवत् आहे, आणि जी पीडा त्यास होत आहेशी भासते ती सारी भासमय आहे. निद्रित मनुष्यास भयंकर स्वप्नें पडून आपण केवळ घोर विपत्तींत आहों असा भास होऊन तो त्या स्वप्नसृष्टींत मोठमोठ्यानें रुदन करीत असतो; तथापि तो जागृत होतांच तो सर्व अनुभव तत्काळ विनष्ट होऊन आपल्या भासमय कष्टप्रद स्थितीबद्दल त्यास नवल वाटतें. असाच प्रकार मानीव आत्मतत्त्वाचा आहे. याविषयींचें वास्तव ज्ञान प्राप्त होऊन मनुष्य प्रबुद्ध झाला असतां या आत्मतत्त्वाविषयींच्या ममत्वाचा तत्काळ निरास होतो. जो अज्ञानरूप निद्रेपासून जागृत होतो, त्यास बुद्ध ह्मणावयाचें. अशा मनुष्यास आपल्या सर्व चिंता, आशा, व पीडा व्यर्थ आहेत असें वाटत असतें. कोणा एका मनुष्याची गोष्ट अशी आहे कीं, तो स्नान करून चालला असतां त्याचा पाय एका ओल्या दोरीवर पडला. तेव्हां तो सर्प आहे असें त्यास वाटून त्याच्या मनांत भीतीची धडकी बसली. या भीतीनें तो

थरथरां कापूं लागला; आणि त्या भासरूप सर्पानें आपणास खास दंश केला असें वाटून तो अंगांत विषप्रवेश झाल्यासारखे सर्व चाळे करूं लागला. इतक्यांत त्याला कोणी असें दाखवून दिलें कीं, ज्यास तो भ्रमानें सर्प मानीत होता, ती केवळ दोरी होती, तेव्हां त्याची सर्व भीति नाहींशी होऊन तो पूर्व स्थिति पावला; आणि आपल्या भ्रमिष्ट-पणाचें त्याला नवल वाटलें. ज्याला आत्मतत्त्वाची असिद्धि पटली असून जो यासंबंधानें वाटणारी चिंता, दुःख व आशा हीं केवळ भासमय, स्वप्नवत् किंवा मृगजलवत् होत असें पाहतो, त्याच्या मनाची स्थिति सदरील रज्जूस सर्पभ्रमानें भिणाऱ्या मनुष्यासारखीच होते. ज्याची आत्मपरता विनष्ट झाली आहे तो पुरुष धन्य होय. ज्याची सर्व चिंता दूर होऊन ज्यास शांति प्राप्त झाली आहे तो पुरुष धन्य होय. ज्यास सत्यधर्मरहस्य समजलें आहे तो पुरुष धन्य होय. ज्याला सत्य सांपडलें आहे तो धन्य होय. सत्य जें आहे तें उदात्त असून चारु आहे. सत्याच्या योगानें तुमची अनिष्टापासून मुक्ति होईल. या जगामध्यें सत्याव्यतिरिक्त अन्य कांहींही मोक्षप्रद नाहीं. सत्याचें तुह्मांस जातीनें आकलन झालें नाहीं किंवा त्याचें चारुत्व तुह्मांस उग्र आहेसें भासलें, किंवा तें तुह्मांस प्रथमारंभीं अग्राह्यसें वाटलें तथापि त्यावरची श्रद्धा सोडूं नका. सत्याहून दुसरें कांहींएक श्रेष्ठ नाहीं. त्यांत फेरफार करण्याचें सामर्थ्य कोणासही नाहीं. त्यांत सुधारणा करण्याची शक्ति कोणासही नाहीं. तस्मात् सत्यावर भरंवसा ठेवून तदनुसार स्ववर्तन ठेवावें. असत्याच्या योगानें मनुष्याच्या मनास भ्रांति होऊन तो सन्मार्गच्युत होतो. भ्रमांच्या योगानें नाना विपत्ति उद्भवतात. भ्रम मनुष्यास जालीम मद्यांप्रमाणें प्रमत्त करितात. परंतु हे भ्रम फार वेळ टिकत नाहींत; आणि तुह्मांस त्यांमुळें फारच त्रास व दुःख होतें. अहंभाव हा सर्व संतापाचें मूळ आहे. हः

क्षणांत निरास पावणाऱ्या आभासवत् किंवा स्वप्नवत् आहे. परंतु सत्य जें आहे तें हितकारी असून परम उदात्त आहे. तें अविनाशी आहे. सत्याहून दुसरें कांहींही शाश्वत नाहीं. कारण एक सत्यच कायतें अनंत काल कायम रहाणारें आहे. मी जें हें धर्मचक्रपरिवर्तन करणार आहें, त्याच्या आरी शुद्धाचरणाचे नियम होत. न्याय ही त्या आरींची समान लांबी होय. ज्ञान हें या चक्राचें लोहवलय (धांव) होय. विनय आणि विचारशीलता हीं या धर्मचक्राच्या नाभी होत. या नाभीमध्यें सत्याचा अचल अक्षदंड प्रतिष्ठित केला आहे. विपत्तीचें अस्तित्व, विपत्तीचें कारण, विपत्तीचें निवारण करण्याचा उपाय, आणि विपत्तीचें निवारण ह्या चार आर्य सत्यांचें परिज्ञान ज्याला होईल, त्याला सन्मार्गावलंबन घडेल. या मार्गामध्यें योग्य मतें हीं त्याला मशालीप्रमाणें प्रकाशप्रद होतील. योग्य उद्देश हे त्याचे मार्गदर्शक होतील. योग्य भाषण हें या मार्गांत जागोजाग वसतीस रहाण्याचें ठिकाण होईल. योग्य आचरण हें या मार्गांत सरळ उभें चालणें होईल. योग्य रीतीनें चरितार्थास लागणारे पदार्थ मिळविणें हें या मार्गांत जागोजाग उपाहार करण्यासारखें होईल. योग्य प्रयत्न हे या मार्गांत ठेवावयाचीं पाउलें होतील. योग्य विचार हा त्याचा श्वासोच्छ्वास होईल; आणि तो या धर्ममार्गांतून जिकडे जिकडे जाईल तिकडे तिकडे शांतीचें राज्य होईल. यासाठीं अष्टांगधर्ममार्गाचें प्रत्येक मुमुक्षूनें अवश्य अवलंबन करावें."

याप्रमाणें बुद्धानें त्या पांच महंतांस स्वसंमत धर्मपंथाचा उपदेश केला, तेव्हां त्यांस तो पटून ते बुद्धाचे अनुयायी झाले. त्यांची आपल्याठायीं श्रद्धा दृढ झालेली पाहून बुद्धानें त्यांना आणखी असा उपदेश केला कीं, "अहो भिक्षूंनो, ह्या माझ्या धर्मपंथाचें पूर्ण ज्ञान मिळवून विपत्तीचा नाश करण्याचा संकल्प करा; आणि या संकल्पाच्या

सिद्धीसाठीं आपल्या आचरणाची शुद्धता सतत राखा. हें माझें धर्म-मत जो विचार करील त्यास पटण्यासारखें आहे. केवळ मी सांगतों ह्मणूनच त्यावर श्रद्धा ठेवूं नये. हें माझें धर्ममत जो समजून घेईल त्याचें निश्चयानें कल्याण होईल. या माझ्या मताच्या साहाय्यानें मनुष्य सदाचारी होऊन तो प्रामाणिकपणानें आणि न्यायानें या जगांत वर्तूं लागेल; आणि त्याला सत्यास अनुसरून वागतां येईल. तर हे महंत हो, आपण दया आणि धर्म यांच्या स्नेहपाशांनीं परस्परांशीं बद्ध होऊन परस्परांचे बंधु होऊं, आणि सर्व जगास न्यायानें आणि नीतीनें वर्तन करण्यास शिकवूं."

या पांच महंतांस आपले अनुयायी केल्यावर बुद्ध काशीजवळील मृगदावनामक वनामध्यें राहूं लागला. हें वन फार रमणीय असून यांत पुष्कळ मोठमोठे वृक्ष होते. या वृक्षांखालीं बसून बुद्ध आपल्या शिष्यजनांस स्वधर्मोपदेश करीत असे. आसपासच्या गांवांतील लोकांत त्याची कीर्ति लवकरच पसरून त्याचा उपदेश ऐकावयास लोकांची नेहमीं गर्दी जमत असे; आणि त्याचें तें गंभीर व मनावर ठसण्यासारखें भाषण ते अगदीं चित्त देऊन ऐकत असत. तो जे स्वसंमत धर्मसिद्धांत त्यांस समजून सांगत असे, त्यांवर श्रोतृजन शंका घेऊन प्रतिपृच्छा करीत. या शंकेचें निवारण बुद्ध मोठ्या उत्साहानें व शांतपणें करीत असे. ही अशी धर्मचर्चा त्या वनांतील वृक्षाखालीं बसून ते तासांचे तास करीत असत. त्याचे श्रोते काशीसारख्या पुण्यक्षेत्रांतील विद्वान् व शोधक ब्रह्मवृंदापैकीं असल्याकारणानें हा ऊहापोह मोठा मार्मिकपणाचा होत असे. या अशा वादपटु ब्राह्मणांशीं भवतिनभवति वेळोवेळां करून बुद्धाच्याठायीं उत्तम प्रकारचें वावदुकत्व विकसित होऊन स्वसंमत धर्ममतांचें समर्थन करण्याचें सामर्थ्य त्याच्या ठायीं उत्तम प्रकारें प्रतीत झालें. तो जात्याच मोठा बुद्धिवान् असून त्या

काळीं प्रचलित असलेल्या बहुतेक धर्ममतांचें ज्ञान त्यानें संपादन करून त्यांत कितपत तथ्य आहे तें, सतत विचार करून, व तीं धर्ममतें प्रतिपादन करणाऱ्या जनांशीं प्रसंगोपात्त वादप्रतिवाद करून, उत्तम प्रकारें पाहिलें होतें; यास्तव त्याच्या उपदेशाचा प्रभाव सामान्य जनांच्या मनांवर उत्तम प्रकारें होत असे. त्याचा धर्मबोध अगदीं साधा असे. त्याचे धर्मसिद्धांत सामान्य जनांस सहज समजणारे असत. वेदांतादि ज्या गहन तत्त्वज्ञानपद्धति त्या वेळीं प्रचलित होत्या, त्या सामान्य बुद्धीच्या मनुष्यांस सहज समजणाऱ्या नसत. त्यांचे कित्येक सिद्धांत तर अत्यंत गूढ असून मोठमोठ्या ज्ञाते ह्मणविणाऱ्या जनांसही ते पूर्णपणें समजत नसत. यास्तव या तत्त्वपद्धतींचा प्रसार सार्वत्रिक असा कधींच झाला नाहीं. पुनः या पूर्वकालीन धर्मपंथांचें ज्ञान प्राप्त करून घेण्यास कांहीं अधिकार लागत असे. हा अधिकार सर्व वर्णांच्या व सर्व स्थितींतल्या लोकांस सारखाच साध्य नसे. कित्येकांस तर हा अधिकार मुळींच नसे. परंतु बुद्धाच्या धर्ममताचा प्रकार असा मुळींच नव्हता. त्याचा प्रारंभापासूनच असा निर्धार झाला होता कीं, आपण जो मोक्षमार्ग शोधून काढला आहे त्याचें ज्ञान एकंदर मनुष्यजातीस करून द्यावयाचें. या निर्धाराप्रमाणें वागतांना त्याला आपल्या धर्ममतांचें निरूपण जितकें साध्या प्रकारें करवेल तितकें करण्याविषयीं तो सर्वदा प्रयत्न करीत असे. यामुळें त्याचा धर्ममार्ग सर्वांस सुलभ झाला. उच्चनीच, अज्ञप्राज्ञ, स्त्रीपुरुष असा कांहींच भेदाभेद न करितां बुद्ध आपला धर्ममार्ग जनांस समजून सांगत असल्या कारणानें त्याच्या जवळ सर्व प्रकारचे जन धर्मोपदेश ऐकण्यास जाऊं लागले.

सदरीं सांगितल्याप्रमाणें ते पांच महंत बुद्धाचे अनुयायी झाल्या नंतर यश नांवाचा एक श्रीमंत घराण्यांतला तरुण पुरुष बुद्धाचा

अनुयायी झाला. त्याची हकीकत येथें थोडक्यांत सांगतों. हा एका धनाढ्य वैश्याचा पुत्र होता. हा इतर लोकांप्रमाणें मृगदाववनांत वेळोवेळां जाऊन बुद्धाचा उपदेश ऐकत असे. एके दिवशीं रात्रीं तो बिछान्यावर पडून बुद्धकृत धर्मोपदेशाचें मनन करीत असतां, त्याच्या मनांत या जगांतील विपत्तींचा विचार येऊन त्याचें चित्त अत्यंत उद्विग्न झालें; आणि तो तसाच उठून घरांतील कोणाही मनुष्यास कळूं न देतां हळूच निघून बुद्ध होता तेथें आला आणि ह्मणाला: "गुरुराज, माझें चित्त शोकाकुल झालें आहे. मला ही संसारांतील विपत्ति पाहवत नाहीं." बुद्ध त्याला ह्मणाला: "माझ्याकडे ये ह्मणजे तुझ्या सर्व शोकाचें व विपत्तीचें निर्मूलन होऊन तुला सत्य धर्माचें ज्ञान प्राप्त होईल. हें ज्ञान सर्व शोकाचा नाश करणारें आहे." मग बुद्धानें त्याला मोठ्या ममतेनें जवळ बसवून घेऊन बोध केला. त्यानें त्यास असा उपदेश केला कीं, हें जें जीवित आपणांस प्राप्त झालें आहे, त्याचें सार्थक्य लोककल्याणासाठीं अहर्निश झटल्यानें होण्यासारखें आहे त्याचप्रमाणें आपण सर्वदा नीतीनें वागलें पाहिजे. या संसारांत ज्या वासना नित्यशः आपल्या चित्तांत उद्भवून आपणास सदोदित त्रास देत असतात, त्या केवळ व्यर्थ असून पापमूलक व अनर्थोत्पादक असतात. याप्रमाणें त्यास नानापरी बोध करून त्यानें स्वसंमत धर्ममार्गाचें विवरण केलें. हा सारा बोध यशाच्या हृदयांत इतका पूर्णपणें बिंबला कीं, तो त्याचा तत्काळ शिष्य झाला. त्याचे ज्ञाननेत्र उन्मिलित होऊन त्याचा शोक व संताप सारा दूर झाला. त्याला मोक्षाचा सत्यमार्ग स्पष्टपणें दिसूं लागला. याप्रमाणें त्याची वृत्ति पालटून संसाराविषयीं त्याच्या मनांत परम वैराग्य उत्पन्न झालें. त्याच्या अंगावर बहुमोल सुवर्णरत्नादिकांचे अलंकार होते. त्यांकडे पाहून तो परम लज्जित होत्साता ते तो अंगावरून काढूं लागला. तेव्हां बुद्धानें त्याचें

मनोगत जाणून ह्मटलें कीं, "हे तरुण पुरुषा, आपला देह रत्नादिकांनीं अलंकृत असला तरी आपलें चित्त इंद्रियदमनास समर्थ असतें. बाह्य वेशाचा धर्माशीं कांहींएक संबंध नाहीं. त्याच्यामुळें चित्ताच्याठायीं कोणताच दोष उत्पन्न होण्यासारखा नाहीं. जो महंतपणाचा मोठा डौल घालून संन्यासवृत्तीस अनुरूप असा वेश धारण करितो, त्याच्या चित्तांत संसारसुखलालसा वास करण्याचा संभव असतो. एकादा मनुष्य निर्जन अरण्यामध्यें वास करीत असूनही जर संसारांतील निरर्थक सुखविषयांची लालसा धरूं लागला, तर तो केवळ संसारी समजावयाचा. परंतु एकादा मनुष्य संसारांत राहून इतर संसारी मनुष्यांप्रमाणें अन्नवस्त्रादिकांचा उपभोग घेत असला, व त्याचें चित्त मोक्षसाधक धर्माकडे वळून तो तत्संबंधी विचारामध्यें गर्क होत असला, तर तो योग्य पुरुष होय. ज्यांच्या चित्तांतून अहंभाव नाहींसा झाला आहे, ते विरागी असोत कीं संसारी असोत; मला ते दोन्ही सारखेच वाटतात.

याप्रमाणें सत्यधर्मबोध श्रवण केल्यावर यशानें संसारत्याग करून महंतदीक्षा धारण केली; आणि पीतवस्त्र परिधान करून बुद्धाच्या महंतमंडळांत तो सामील झाला.

इकडे यशाचा पिता त्याचा शोध करीत बुद्ध होता तेथें आला; आणि बुद्धाला पुसूं लागला कीं, 'हे गुरुराज, माझ्या पुत्रास आपण पाहिलें काय?' बुद्ध ह्मणाला: 'आंत ये ह्मणजे तुझा पुत्र तुझ्या दृष्टीस पडेल.' तेव्हां तो हर्ष पावून त्याच्या मागून गेला, आणि जेथें त्याचा मुलगा बसला होता तेथेंच जाऊन बसला. पण त्यानें आपल्या पुत्रास ओळखलें नाहीं. मग बुद्धानें त्याला धर्मबोध केला. तो श्रवण करून त्याला तो सत्य वाटला; आणि तो ह्मणाला: "हे महागुरो, आपण जें बोललां तें सत्य आहे. जी गोष्ट आजपर्यंत

जनांस कळली नव्हती ती आपण त्यां समजून सांगत आहां. आजपर्यंत आडमार्गांत भटकत असणाऱ्या जनांस आपण हा सन्मार्ग दाखवीत आहां. आपण पेटविलेल्या या ज्ञानदीपाच्या योगानें ज्यांस नेत्र आहेत त्यांला आपल्या आसमंतात्भागीं काय आहे तें स्पष्टपणें दिसण्यासारखें आहे. तर हे बुद्धगुरो, मी आपणास शरण आहें. आपण प्रगट केलेल्या धर्ममताचा मी आश्रय करितों. मी आपल्या महंतमंडळांत सामील होऊं इच्छितों. तर हे भगवान्, आजपासून मी आपला शिष्य होऊन आपल्या संन्निध आमरण रहाण्याचा निर्धार करितों." इतकें बोलून मग तो आसपास पाहूं लागला तों त्याचा पुत्र यश त्याच्या जवळ बसलेला त्याच्या दृष्टीस पडला. त्याला पाहतांच तो गहिंवरून ह्मणालाः 'बेटा यशा, तुझी माता तुझ्यासाठीं शोकाकुल झाली आहे. तर तूं माघारीं जाऊन आपल्या मातेचें समाधान कर.' हे पित्याचे शब्द ऐकून यशानें बुद्धाकडे पाहिलें. तेव्हां बुद्ध त्याच्या पित्याला ह्मणालाः 'यशानें पुनः संसारी बनून इहलोकींच्या सुखविषयांचा उपभोग पूर्ववत् घ्यावा अशी तुझी इच्छा आहे काय?' यावर त्यानें असें उत्तर केलें कीं, 'यशाला तुमच्याजवळ राहून हित वाटत असल्यास त्यानें तसें करावें. त्याला माझी हरकत नाहीं. या संसृतिपाशापासून तो मुक्त झाल्यास फारच चांगलें आहे.' मग बुद्धानें त्या दोघांही पितापुत्रांस आणखी बोध करून त्यांचें चित्त प्रसन्न केलें. हा बोध आटोपल्यावर तो वैश्य ह्मणालाः 'गुरुराज, आपण आज माझ्या गृहीं सर्व शिष्यजनांसह भोजनास चलावें; आणि ह्या माझ्या पुत्रासही बरोबर घ्यावें.' हें त्याचें प्रेमाचें आमंत्रण स्वीकारून बुद्ध आपला झगा घालून व हातांत भिक्षापात्र घेऊन यशासहवर्तमान त्या व्यापाऱ्याच्या घरीं गेला. बुद्ध आपल्या घरीं आलेला पाहून यशाची आई आणि स्त्री या धावून जाऊन

याच्या पायां पडल्या आणि त्याच्या जवळ जाऊन बसल्या. मग त्यानें त्या दोन्ही स्त्रियांला अनुलक्षून पुष्कळ बोध केला. तो इतका सरळ व सोपा होता कीं, त्या स्त्रियांला तो सगळा समजला. आणि त्या बोलल्याः 'हे भगवान्, आपण ज्या सत्याचा बोध केला तें परम सौख्य देणारें आहे. यास्तव आह्मीं तुह्माला शरण आहों. आह्मांस तुमचें धर्ममत कबूल आहे. आपल्या शिष्यवर्गांत सामील होण्यास आह्मी तयार आहों.' ह्या बुद्धाच्या पहिल्या स्त्रीशिष्य होत.

या यशाचे विमल, सुबाहु, पुण्यजित, व गवांपति असे चौघे मित्र होते. त्यांनीं जेव्हां ऐकिलें कीं, यशानें आपले केश काढून व पीत वस्त्र परिधान करून वैराग्य धारण केलें, तेव्हां त्यांनीं आपल्या मनांत असा विचार केला कीं, यशानें ज्यापेक्षां ह्या धर्ममताचा अंगीकार करून वैराग्य धारण केलें, त्यापेक्षां तें असामान्य धर्ममत असलें पाहिजे. कारण यश हा मोठा शहाणा व सद्गुणी आहे. तो अशा भलत्याच फंदांत विनाकारण पडावयाचा नाहीं. असा विचार करून ते तो होता तेथें गेले. त्यांला पाहून यश बुद्धाला ह्मणाला. 'भगवान्, कृपा करून या माझ्या प्रिय मित्रांस स्वधर्मामृत पाजावें.' ह्या त्याच्या विनंतीप्रमाणें बुद्धानें त्यांस धर्मोपदेश केल्यावरून त्यांच्या मनाचा पालट होऊन ते त्याला शरण जाऊन बुद्धाच्या शिष्यसंघांत सामील झाले.

याप्रमाणें बुद्ध एकामागून एक असे शिष्य मिळवीत गेला. जो तो त्याचा बोध ऐकण्यास मोठ्या उत्साहानें येऊन त्याचा शिष्य बनत असे; आणि मग आपलें आचरण शुद्ध करून या संसारतापापासून मुक्त होत असे. आपल्या शिष्यसंघाची संख्या साठांपर्यंत आली असें पाहून त्यानें त्यांपैकीं योग्य व हुशार अशांस इतर ठिकाणच्या जनांस बोध करण्यासाठीं रवाना केलें. तो त्यांस ह्मणालाः "आपलें

सर्व बंधनांपासून मोचन झालें आहे. परंतु इतर जन या संसार-दुःखानें त्रस्त झाले आहेत. अशा जनांच्या कल्याणासाठीं तुह्मी जागोजाग फिरत रहा. त्यांची तुह्मांस दया यावी हें युक्त होय. तुह्मांस जसा आनंद प्राप्त झाला आहे, तसा त्यांसही प्राप्त करून देण्यास तुह्मीं झटावें. तुह्मी एक एक जण एका एका वाटेनें निरनिराळ्या गांवीं जा; आणि माझ्या धर्ममार्गाचा त्यांला बोध करा. हा माझा धर्ममार्ग सर्व प्रकारें शुद्ध व पवित्र आहे अशी त्यांची खात्री करा. पवित्राचरणाची महती केवढी आहे आणि त्यापासून आपलें किती कल्याण होणारें आहे, हें त्यांला नीट समजून सांगा. कित्येक जन या संसारांतील मोहजालापासून मुक्त झालेले असतील; पण त्यांस मी शोधून काढिलेल्या मोक्षैकभूत मार्गाचें ज्ञान नसल्यामुळें ते अद्यापि संसारबंधनांमध्यें रखडत असतील. अशा जनांला माझा धर्ममार्ग लवकर समजण्यासारखा आहे. तर त्यांलाही माझ्या मतांचा बोध करा. त्याचप्रमाणें जे जन साधे भोळे असून संसारतापापासून निर्मुक्त होऊं इच्छीत असतील, अशा जनांला माझ्या धर्ममतांचें विवरण होईल तितकें साध्या रीतीनें करून त्यांची समजूत घाला. परंतु जे कोणी माझ्या ह्या पवित्र व सत्य धर्ममार्गाची अवहेलना करितील व तो तुच्छ मानितील, अशा जनांला माझ्या मतांचा कदापि बोध करूं नका. कारण अशा जनांकडून माझ्या धर्ममार्गाची व्यर्थ निंदा व उपहास झाल्यास इतर जनांची त्यावर भक्ति जडावयाची नाहीं. हे भिक्षुजन हो, जेथें जेथें तुह्मी जाल, तेथें तेथें जे योग्य पुरुष तुह्मांस आढळतील, त्यांला माझ्या धर्ममार्गाची दीक्षा देण्याची तुह्मांला मी परवानगी देतों. माझ्या धर्ममतांचा प्रत्येक शब्द व सिद्धांत श्रोतृजनांस नीट मनापासून समजून सांगा. स्वधर्मपंथाचा उपदेश करीत फिरणें हें आपलें परम पवित्र कर्तव्य आहे. हें बजावण्यास आपण यत्किं-

चितूही आळस करितां कामा नये. या माझ्या धर्ममताचा बोध सर्व जातींच्या व पंथांच्या स्त्रीपुरुषांस करा. त्यांच्यासबंधानें कोणताही भेदाभेद ठेवूं नका. आणि जनांस जो बोध करावयाचा, तो कोठें तरी एकांत ठिकाणीं न करितां अगदीं सार्वजनिक रीत्या सर्व लोक एकाबयास जमतील अशा ठिकाणीं करा. याप्रमाणें गांवोगांव हिंडून सर्वांस सत्यधर्मबोधामृत पाजा. मीही येथें रहात नाहीं. मी येथून उरुविल्वा येथें जातों."

ही स्वगुरूची आज्ञा शिरसा वंद्य करून बुद्धाचे शिष्य गांवगन्ना हिंडत असत. हा हिंडण्याचा क्रम ते आठ महिने चालवीत, आणि वर्षाकाळाचे चार महिने आपल्या गुरूपाशीं सगळे येऊन रहात, आणि त्याचा बोध पुनः पुनः श्रवण करून आत्मोन्नति करून घेत.

सदरीं उल्लेख केल्याप्रमाणें गौतमबुद्धानें उरुविल्वा येथें जाऊन काश्यपनामक ब्रह्मकुळांतील तीन महर्षि त्या स्थानीं रहात असत, त्यांला व त्यांच्या सुमारें हजार अनुयायांना स्वधर्मदीक्षा दिली. हा ऋषिसमुदाय वेदोक्तरीत्या होमहवनादि विधि करून सर्वदा व्रतस्थ असे. प्रथमतः या तिघां बंधूंपैकीं एकाशीं बुद्धाची गांठ पडली असतां, त्याचें तें अलोकसामान्य तेज, वैराग्य आणि ज्ञानबल हीं पाहून तो काश्यप चकित झाला. हा काश्यप मोठा ज्ञाता व धर्मज्ञ आहे अशी त्याची सर्व भरतखंडांत ख्याति झाली होती. बुद्धाचें दर्शन झालें तेव्हां त्याचें तेज फिक्कें पडून तो त्याच्यापुढें अगदीं नम्र झाला. नंतर त्यानें त्याला आपल्या आश्रमांत नेलें. तेथें त्याच्या यज्ञशाळेंत रात्रीची रात्र रहावें असा बुद्धानें आपला मानस प्रकट केला. तेव्हां काश्यप ह्मणाला, 'महाराज, या यज्ञशाळेमध्यें आपण रात्रीचें रहाणें धोक्याचें आहे. येथें रात्रीस एक महासर्प येत अ-

सतो. तो आपणांस दंश करील पण बुद्धानें फारच आग्रह धरिल्या-वरून त्यानें त्याला त्या यज्ञशाळेमध्यें राहूं दिलें. मग रात्रीस तो तेथें राहिला असतां त्या तपोवनांतील सकल ऋषिवृंदास मोठी काळजी लागून राहिली. ते मनांत ह्मणूं लागले कीं, हा असा तेजस्वी व महाज्ञानी पुरुष आज सर्पाच्या विषानें भस्म होऊन जाणार हें कांहीं चांगलें नाहीं. इकडे मध्यरात्र उलटण्याच्या सुमारास तो भयंकर सर्प तेथें आला. बुद्ध अगदीं जागरूकपणें स्थिर आसन मांडून मनन करीत बसला होता. त्याच्यावर त्या सर्पाची दृष्टि जाऊन तो त्याच्या अंगावर धावून आला. पण तो इतका क्रोधाविष्ट झाला होता कीं, बुद्धाकडे येऊन पोंचण्यापूर्वींच आवेशाच्या भिरिरींत स्वतां-च्याच विषानें तो मधल्या मध्यें मरून पडला. दुसरा दिवस उजाडतांच ते ऋषि यज्ञशाळेकडे मोठ्या उत्कंठेनें आले; आणि आंत जाऊन पाहतात तों बुद्ध सुखरूप असून तो विशाल सर्प मरून पडला आहे. तेव्हां त्यांना वाटलें कीं, हा कोणी तरी मोठा सिद्ध पुरुष आहे. तरी काश्यपाला अशी घमेंडी होती कीं, हा मुनि केवढाही मोठा साम-र्थ्यवान् असला तरी तो माझ्या इतका पवित्र नाहीं.

पुढें कांहीं दिवस तो त्यांच्या आश्रमांत वास करून धर्मचर्चा करीत राहिला. त्या समयास त्या आश्रमांत महोत्सव प्राप्त होऊन पुष्कळ लोकांचा समुदाय तेथें जमूं लागला. तेव्हां काश्यपास असें वाटलें कीं, येथें जमणाऱ्या जनांच्या कानीं बुद्धाचा धर्मबोध पडला तर त्यांची त्याच्यावर श्रद्धा बसून आपल्या वरील त्यांचा भाव कमी होईल; आणि तेवढ्या मानानें आपलें स्तोम कमी होऊन आपला अनुयायिसंघ कमी होईल. यामुळें तो त्या महोत्सवप्रसंगीं तेथें नसावा असें त्यास वाटूं लागलें. हा त्याचा मनोदय बुद्धास कळून तो उत्सवाच्या दिवशीं त्या आश्रमांतून निघून गेला. तो तेथून गेला

पाहून काश्यप त्याच्याकडे गेला आणि त्यास ह्मणाला: ‘हे बुद्ध-गुरो, आपण उत्सवाच्या दिवशीं माझ्या आश्रमांतून कां निघून आलां?’ बुद्धानें उत्तर केलें: ‘हे काश्यपा, उत्सवाच्या दिवशीं मी तुझ्या आश्रमांत नसावें अशी तुझी इच्छा नव्हती काय?’ हें आपलें मनोगत बुद्धाला कळलेलें पाहून तो लज्जित झाला. तरी त्याचा स्वाभिमान नष्ट झाला नव्हता. त्याला वाटत होतें कीं, हा शाक्यमुनि कितीही मोठा ज्ञाता असला तरी माझ्या इतका पवित्र खास नाहीं.

ही त्याची अभिमानवृत्ति ओळखून बुद्धानें त्याला संबोधून ह्मटलें कीं: ‘हे काश्यपा, तूं कितीही मोठा पंडित असलास तथापि तुझें आचरण शुद्ध झालें नाहीं तोंपर्यंत तूं पवित्र झालास असें समजूं नको. द्वेषमत्सरादि चित्तास कलुषित करणाऱ्या वृत्ति तुझ्याठायीं उद्दाम झालेल्या आहेत, तोंपर्यंत पावित्र्याचें खरें अधिष्ठान तुझ्याठायीं व्हावयाचें नाहीं, हें पक्कें ध्यानांत वागीव. कामक्रोधादि ज्या वृत्ति मनुष्यास पापकर्म करण्यास प्रवृत्त करीत असतात, त्यांचें निर्मूलन ज्याच्याठायीं होत असतें, तोच मोक्षाचा अधिकारी होतो; केवळ जपतपादि साधनांच्या बलावर कोणी कधीं संसृतीपासून मुक्त होत नाहीं. तूं केवढाही मोठा ज्ञानसंपन्न असलास किंवा तूं वेदोक्त कर्मांमध्यें कितीही मोठा प्रवीण असलास, तरी तुझ्याठायीं खऱ्या पावित्र्याचा लेशही वसणें नाहीं.”

हा बुद्धाचा उपदेश ऐकून काश्यपाचा स्वाभिमान तत्काळ विगलित झाला. त्याच्याठायींची मत्सरवृत्ति विलय पावली; आणि तो अगदीं नम्र होऊन बुद्धास ह्मणाला: ‘हे गुरुराज, मी आपला आजपर्यंत जो धर्मबोध श्रवण केला, तेणेंकरून माझ्याठायीं सद्धर्मप्रकाश प्रविष्ट

होऊन आपला शिष्य व्हावें अशी मला इच्छा झाली आहे. तर मला या क्षणीं दीक्षा द्यावी.'

हें त्याचें नम्रतेचें भाषण ऐकून बुद्ध त्यास ह्मणालाः 'हे काश्यपा, तूं जटिलांचा प्रमुख आहेस. तेव्हां तूं आपला उद्देश आपल्या अनुयायिजनांस विदित कर; आणि त्यांचा कसा काय मनोदय आहे तें त्यांस विचारून पाहा.'

हें त्याचें सांगणें ऐकून काश्यप आपल्या अनुयायांस जमा करून ह्मणालाः 'आपल्या आश्रमांत आलेल्या शाक्यमुनीच्या धर्मबोधाप्रमाणें वर्तन करावें अशी मला उत्कंठा लागली आहे. तुमचा मानस कसा काय आहे?'

हा आपल्या प्रमुखाचा निर्धार ऐकून ते जटिल ह्मणाले: 'हे अधिगुरो, आमच्याही मनांत शाक्यमुनीच्यासंबंधानें पराकाष्ठेचें प्रेम उत्पन्न झालें आहे. त्याचा बोध ऐकून आमच्याही मनाची वृत्ति अगदीं पालटली आहे. आह्मांस त्याचा धर्मपंथ खरा मोक्षैकमार्गभूत वाटत आहे. तुमच्या मनांतून जर त्याचा अनुयायी व्हावयाचें आहे, तर आह्मीही त्याचे अनुयायी व्हावयास सिद्ध आहों.'

याप्रमाणें त्या सर्वांचा संकल्प होऊन त्यांनीं आपलें यज्ञकर्मसंबंधी सर्व उपकरणसाहित्य निरंजरा नदींत फेंकून दिलें हें साहित्य नदींतून खालीं वाहून जातांना ह्या काश्यपाच्या दुसऱ्या दोघां बंधूंनीं पाहिलें. तेव्हां आपल्या बंधूवर व त्याच्या अनुयायिसंघावर कांहीं तरी वाईट प्रसंग गुदरला असावा असें वाटून ते आपआपल्या शिष्यसंघांसह उरुबिल्वा येथें प्राप्त झाले. तेथें आल्यावर जेव्हां त्यांनीं पाहिलें कीं, आपला बंधु आपल्या शिष्यांसह शाक्यमुनीचा अनुयायी बनला, तेव्हां त्यांनींही बुद्धाशीं कांहीं वेळ वादविवाद करून व त्याचा धर्ममार्ग नीट समजून घेऊन त्याचें शिष्यत्व स्वीकारिलें.

हे दोघे काश्यपाचे बंधु निरंजरानदीच्याच तीरीं नादी आणि गया येथें रहात असत. ते उरुविल्वा येथें आल्यावर बुद्धानें त्यांस अनेक प्रकारीं बोध केला. एके प्रसंगीं त्यानें त्यांस जें यज्ञकर्म-निषेधपर व्याख्यान दिलें त्याचें सार येणेंप्रमाणें आहे:—

“ हे जटिल हो, या सृष्टींतील समग्र वस्तुजात एकसारखें दग्ध होत आहे. आपलीं हीं चक्षुरादि इंद्रियें, आपले विचार, आपलीं सर्व गात्रें दहन पावत आहेत. वासनामूलक अग्नीमध्यें त्यांचें दहन होत आहे. क्रोध, अज्ञान, द्वेष इत्यादि वृत्ति ह्या या अग्नीचीं इंधनें होत. हीं इंधनें कायम आहेत तोंपर्यंत हा अग्नि प्रदीप्त राहील. या मनोमय अग्नीस्तव जन्म, मरण, ऱ्हास, वृद्धि, शोक, चिंता, दुःख, पीडा, निराशा आणि उद्वेग हीं कायम रहावयाचीं. या तापप्रद अग्नींतून ज्याला मुक्त व्हावयाचें असेल त्यानें मी सांगतों त्या सत्यचतुष्टयाचें ज्ञान प्राप्त करून घेऊन अष्टांग धर्ममार्गाचें अनुसरण करावें. असें जो करील त्याचे ज्ञानचक्षु उन्मिलित होतील; त्याची बुद्धि शुद्ध होईल; त्याचीं ज्ञानेंद्रियें भ्रमरहित होतील; त्याच्या वासना सर्व निर्मूळ होऊन तो मुक्त होईल; त्याच्याठायींचें ममत्व नष्ट होऊन त्याला कैवल्यप्रद अशी निर्वाणपदवी प्राप्त होईल. ”

हा असा स्पष्ट व खऱ्या कल्याणाचा धर्मबोध श्रवण करून त्या जटिलांचीं मनें प्रसन्न झालीं, आणि त्यांनीं बुद्धाचें शिष्यत्व अंगीकारिलें.

याप्रमाणें काश्यप आदिकरून सुमारें हजार अनुयायी उरुविल्वा येथें मिळाल्यावर बुद्ध त्या स्थानीं आणखी कांहीं दिवस राहिला; आणि त्यांच्याशीं कांहीं विषयांवर संभाषण करून त्यांची आपल्याठायीं दृढ निष्ठा बसेल असें त्यानें केलें.

पुढें या नूतन अनुयायांसह बुद्धानें तेथून राजगृहनगरीकडे प्रयाण केलें. या नगरीजवळील यष्ठिवनांत त्यानें आपल्या शिष्य-

संघासह मुक्काम केला. या नगरीमध्यें बिंबसारनामेंकरून एक मगध राजा राज्य करीत होता. त्यानें शाक्यमुनीची कीर्ति यापूर्वी पुष्कळ ऐकिली होती. तो आपल्या राजधानीजवळील उपवनांत स्वशिष्य-संघासमवेत उतरला आहे असें ऐकून आपल्या पदरचे मोठमोठे अमीर उमराव व उपाध्याय यांसहवर्तमान बुद्धदर्शनास आला; आणि बुद्धास साष्टांग प्रणिपात करून त्याच्यापासून अंमळ दूर आपल्या परिवारासह मोठ्या नम्रभावानें बसला. त्या राजाबरोबरच्या लोकांनीं काश्यपास बुद्धासन्निध बसलेला पाहिल्यावरून त्यांच्या मनांत असा विकल्प आला कीं, काश्यपानें बुद्धाचें शिष्यत्व स्वीकारिलें आहे कीं बुद्धानें काश्यपाचें शिष्यत्व पत्करिलें आहे हें कांहीं कळत नाहीं. हा त्या लोकांच्या मनांत आलेला विकल्प ताडून बुद्ध काश्यपास संबोधून बोलला: 'हे काश्यपा, तुला सांप्रत कोणतें विशेष ज्ञान प्राप्त झालें आहे बरें? होमहवनादि वैदिक विधींचा व नानाविध कष्टप्रद तपश्चरणांचा त्याग त्वां कां केला? स्वगुरूच्या ह्या प्रश्नाचें धोरण ओळखून काश्यप पट्दिशीं उठून बुद्धचरणीं नमन करून हात जोडून ह्मणाला: 'अग्नीची उपासना करून मला फायदा काय तो एवढाच होता कीं, संसृतिचक्रामध्यें मी भ्रमण करीत राहून दुःख व क्लेश यांचा मला सर्व काळ अनुभव घडला असता. हा सर्व फेरा चुकविण्यासाठीं म्यां यज्ञ व इतर व्रतें यांचा त्याग केला असून, परम कैवल्याचें निदान जें निर्वाणमत त्याची प्राप्ति करून घेण्यास प्रवृत्त झालों आहे. पंचविषयवासनांचें निर्मूलन करण्याच्या हेतूनें म्या अग्नीची उपासना सतत मोठ्या परिश्रमानें केली. परंतु माझ्या वासना निर्मूल होण्याऐवजीं एकसारख्या वृद्धिंगतच होत गेल्या. ह्मणून ह्या उपासनामार्गाचा म्यां अव्हेर केला आहे. वेदमंत्रांच्या साहाय्यानें मीं अग्नीमध्यें हवन केलें खरें; परंतु तसें करून जन्ममरणाच्य

फेऱ्यांतून मुक्त होण्याची आशा मला नव्हती; हा जन्ममरणाचा फेरा चुकला नाहीं तोंपर्यंत दुःखापासून मुक्ति होणें नाहीं, असा विवेक मला प्राप्त होऊन म्यां यज्ञकर्माचा अव्हेर केला आहे. देहदंडनमूलक व्रतादिकांमध्यें मी प्रवीण होतों. माझ्या उपासनामार्गाचें अवलंबन पुष्कळांनीं केलें असून तो त्यांस अत्युत्कृष्ट वाटत होता. तरी पण मी अत्युत्तम सत्यास केवळ पराङ्मुख झालों होतों. यास्तव या असत्य मार्गाचा मी अव्हेर करून निर्वाणप्राप्तीस प्रवृत्त झालों आहें. येणेंकरून जन्म, जरा, रोग, आणि मृत्यु यांपासून मुक्त होऊन अक्षय शांति आणि स्वास्थ्य यांचा मला अनुभव घडणार आहे. हें ज्ञान मला प्राप्त झाल्यामुळें मी यज्ञमार्गाचा अव्हेर केला आहे.' हें त्याचें भाषण ऐकून तेथें जमलेल्या नागरिकांच्या मनांतला किंतु नाहींसा झाला. नंतर राजा व त्याच्या बरोबर आलेले इतर नागरिक आपला बोध श्रवण करण्यास उत्सुक झाले आहेत असें पाहून त्यानें बिंबसारराजास अनुलक्षून येणेंप्रमाणें उपदेश केला:—

ज्याला आत्मज्ञान होऊन इंद्रियांचे व्यापार कसकसे चालत आहेत तें कळतें, त्याच्याठायीं अहंपणास अवकाश उरत नाहीं. अहंपणा नष्ट झाला असतां त्याला अक्षय शांतीचा लाभ होतो. जगाची प्रवृत्ति पाहिली असतां जनांचा अहंभाव दृढ असल्यामुळें त्यांच्या चित्तास भ्रांति होते. कोणी ह्मणतात कीं, मरणानंतर हा आपला आत्मा कायम रहातो. कोणी ह्मणतात कीं तो देहाबरोबरच नष्ट होतो. परंतु हे उभय मतवादी भ्रांतिष्ठ समजावयाचे. हा त्यांचा भ्रम फारच खेदप्रद होय. कारण जर ते ह्मणत असतील कीं, हा आत्मा नाश पावतो, तर ज्या फलहेतूनें ते येथें कर्में करण्यास प्रवृत्त होतात, तें फलही नष्ट झालें पाहिजे, आणि मग परलोकाची वार्ता कशास बोलावी? ही अशी मोक्षप्राप्तीची हांव जे कोणी धरीत

असतील, ते मोठे पापी असून त्यांची आत्मपरता परम निषिद्ध होय. आतां जे कोणी असें प्रतिपादन करीत असतील कीं, आत्मा मरणोत्तर कायम रहातो, त्यांनीं हें जाणिलें पाहिजे कीं, अज व अविनाशी असें हें आत्मतत्त्व असल्यास तें एकरूपच असलें पाहिजे; आणि तें केवळ अव्यंग असून त्याची कर्मादिकेंकरून आणखी उन्नति करण्याचें प्रयोजन नाहीं. पुनः हें अनादि व अविनाशी आत्मतत्त्व कदापि विकार पावणारें नव्हें. तें केवळ स्वयंभू असून त्यावर कोणाची सत्ता चालावयाची नाहा. असें असल्यास त्याची उन्नति करण्याचा विचार किंवा प्रयत्न केवळ व्यर्थ होय. मग सदाचार आणि मोक्षमार्ग यांचें प्रयोजन मुळींच उरत नाहीं. परंतु या संसारांत तर आपण आनंद व दुःख यांचे परिणाम पाहतों. तेव्हां हे परिणाम तरी होतात कोणावर? आपण जीं नानाविध कर्मे करितों, तीं या आत्म्याकडून होत नाहींत असें ह्मणावयाचें तर मुळीं आत्मा नाहींच असें ह्मणणें प्राप्त होतें. जें कर्म घडतें त्याला कर्ता नाहीं, जें ज्ञान होतें त्याला ज्ञाता नाहीं, आणि जें जीवित आहे त्याचा अधिपति नाहीं, असें ह्मणावें लागतें. आतां या जीविताविषयीं माझा काय सिद्धांत आहे तो श्रवण करा. आपल्या ज्ञानेंद्रियांचा बाह्य वस्तूंशीं संपर्क होऊन वेदना निर्माण होते, या वेदनेपासून स्मृति उत्पन्न होते, या स्मृतीपासून ज्ञानाचा उद्भव होतो; आणि या इंद्रियजन्य ज्ञानाच्या योगेंकरून ज्यास इतर जन आत्मा असें ह्मणतात, तें [illegible] निर्माण होतें. तें ज्याप्रमाणें सूर्यकांतमण्यावर सूर्याचे कि[illegible] अग्नीचा उद्भव होतो त्याप्रमाणें होय. बीजापासून जसा अं[illegible], तशी या आत्मतत्त्वाची अवस्था आहे. परंतु ह्या अं[illegible] बीज ह्मणतां येत नाहीं, तसेंच या आत्मतत्त्वास जीविता[illegible]भूत ह्मणतां येत नाहीं. हीं दोन्हीं एकरूप नव्हत,

तथापि तीं परस्परभिन्नही नव्हत ही अशी जीविताची उत्पत्ति आहे. जे कोणी या आत्मतत्त्वाचे दास बनले असून त्याची सेवा करण्यास अहर्निश झटत असतात, आणि जे जन्म, जरा रोग व मरण यांची सर्वदा भीति बाळगीत असतात, त्यांना माझें असें शुभ-वर्तमान सांगणें आहे कीं, हें आत्मतत्त्व मुळीं अस्तित्वातच नाहीं. हें आत्मतत्त्व अस्तित्वांत आहे ह्मणणें ही मोठीच भ्रांति आहे. जे कोणी तें आहे असें ह्मणतात, ते केवळ मोहवश झाले असून स्वप्नांतील अनुभव सत्यवत् धरून चालत आहेत असें ह्मणावयाचें. अशा जनांनीं आपले ज्ञाननेत्र उघडून चांगलें जागृत व्हावें; आणि वस्तुमात्राचें वास्तव ज्ञान प्राप्त करून घेऊन चित्ताची तळमळ नाहींशी करावी. कारण जो जागृत असतो त्याला भयंकर स्वप्नें पडण्याचा संभव नसतो. रज्जु भ्रमानें सर्पवत् भासला असतां रज्जूचें खरें स्वरूप ध्यानांत आल्यानें हा रज्जुसर्पभ्रम विगलित होतो; आणि सर्पभ्रमामुळें उत्पन्न झालेले भयकंपादि विकार नष्ट होतात. आत्मतत्त्व अस्तित्वांत नाहीं असें ज्यांचें मत बनतें, त्यांच्या ठायींचें ममत्व नष्ट होऊन सर्व वासना आणि विषयसुखलालसा यांचा त्याग करण्याचें सामर्थ्य त्यांस प्राप्त होतें. या संसारांतील वस्तूंविषयींचें प्रेम, लोभ, इंद्रियसुखेच्छा हीं सारीं पूर्वजन्मांपासून प्राप्त झालीं असून तीं या संसारांतील विपत्तीस व मोहास कारण होत असतात. यास्तव ममत्वमूलक जी लोभवृत्ति तिचें दमन केलें असतां शांत व निर्दोष अशी अवस्था मनास प्राप्त होऊन पूर्ण स्वास्थ्य, चांगुलपणा आणि ज्ञान हीं प्राप्त होत असतात. हें सत्यज्ञान ज्यास प्राप्त होईल, त्यानें आपल्या चित्ताच्या ठायीं सर्व प्राणिमात्राच्यासंबंधानें निःसीम प्रेम विकसित होईल असें करण्यास झटावें; कसें तर ज्याप्रमाणें माता आपल्या एकुलत्या एका पुत्राचें रक्षण करण्यासाठीं आपला प्राणही संकटांत घाल-

ण्यास तयार होते तसें. अखिल विश्वावर आपण सारखें प्रेम करावें. त्यासंबंधानें भेदाभेद किंवा पक्षपात असा मुळींच चित्तांत वसूं देऊं नये. ही चित्ताची समता आणि दयार्द्रता आपण कोणत्याही अवस्थेमध्यें कमी होऊं देऊं नये. ही आपली चित्तवृत्ति सर्वोत्कृष्ट होय. ही खऱ्या निर्वाणाची संपादक आहे. इतरांस दुःख देण्याच्या बुद्धीचा सर्वथा त्याग करावा. सर्वदा सद्वर्तन करावें. अंतःकरणांतील पापमळ धुवून टाकावा. हा खरा कैवल्यप्रद धर्ममार्ग होय."

याप्रमाणें **गौतमबुद्धानें** केलेला धर्मोपदेश **बिंबसारराजानें** चित्त देऊन ऐकिला, आणि त्याला येणेंप्रमाणें बोलला:—

"हे प्रभो, मी राजपुत्र असतां माझ्या अंतःकरणामध्यें पांच इच्छा होत्या. माझी पहिली इच्छा अशी होती कीं, मला लवकरच राज्याभिषेक व्हावा, ही माझी इच्छा पूर्ण झाली. नंतर माझी दुसरी इच्छा अशी होती कीं, मी या देशावर राज्य करीत आहें तोंपर्यंत **बुद्धगुरूनें** माझ्या राज्यांत प्रवेश करावा. हीही माझी इच्छा आज पूर्ण झाली आहे. माझी तिसरी इच्छा अशी होती कीं, **बुद्धगुरूनें** माझ्या राज्यांत प्रवेश केल्यावर त्याच्या दर्शनास जाऊन त्याला बहुमानपूर्वक व परम पूज्यबुद्धीनें नमन करावें. हीही माझी इच्छा आज पूर्ण झाली आहे.आतां माझी चवथी इच्छा अशी होती कीं, भगवान् **बुद्धगुरूनें** मला आपल्या धर्माचा बोध करावा. हीही माझी इच्छा आतां पूर्ण झाली आहे. आणि माझी शेवटली अत्यंत महत्त्वाची इच्छा अशी होती कीं, मला बुद्धगुरूच्या धर्मसिद्धांतांचें ज्ञान व्हावें. हीही माझी इच्छा आतां पूर्ण झाली आहे. हे भगवन्, आपण जो हा सत्यधर्मबोध केला, तो अत्यंत उत्तम व श्रेष्ठ आहे. जनांस आजपर्यंत जो भ्रम होता, तो बुद्धगुरूनें नाहींसा केला आहे. जें सत्य आजपर्यंत गूढ असून दुर्ज्ञेय होतें, तें आपण प्रकट करून

चांगलें विशद केलें आहे. आजपर्यंत मनुष्य सन्मार्गच्युत होऊन भलत्याच मार्गानें भटकत आले आहेत, त्यांला, गुरुमहाराज, आपण सन्मार्ग दाखवून देत आहां. अज्ञानरूप अंधकारामध्यें हे सारे जन चाचपडत आहेत. त्यांच्यासाठीं आपण हा ज्ञानदीप पेटविला आहे. ज्यांना नेत्र असतील त्यांस सत्यमार्ग दिसून त्याचें ते अवलंबन करितील. हे गुरुराज, मी आपणांस शरण आहें, आपल्या धर्माचा मी अंगीकार करितों, आपल्या संघाचा मी आश्रय करितों."

याप्रमाणें बुद्धाचा धर्मोपदेश ऐकून आणि त्याचें अप्रतिम नीतितेज पाहून बिंबसारराजा त्याचा अगदीं अंकित झाला. राजाच्या चित्ताचा असा पालट झालेला पाहून त्याच्या बरोबर आलेले इतर नागरिकजनसुद्धां बुद्धाच्या धर्ममतांचा मोठ्या आस्थेनें विचार करूं लागले; आणि त्यांपैकीं पुष्कळांनीं त्याच्या धर्माचा स्वीकार करून नीतीनें वागण्याचा निर्धार केला. याप्रमाणें बिंबसारराजाच्या राज्यांत सर्वत्र बौद्धधर्माचा प्रसार होऊन सदाचारप्रवृत्तीचें बीजारोपण झालें. पुढें हा राजा बुद्धाच्या धर्माचा आमरण मोठा पुरस्कर्ता व अनुयायी बनून राहिला.

पूर्वोक्त प्रकारें बिंबसारराजानें बुद्धाच्या धर्माचा स्वीकार केल्यावर त्याच्या चरणीं मस्तक ठेवून तो तेथून स्वनगरींत परत गेला. जाते समयीं त्यानें बुद्धास करद्वय जोडून अशी विनंति केली कीं, "भगवन् बुद्धगुरो, उदयिक आपल्या सर्व धर्मबांधवांसमवेत माझ्या मंदिरीं पायधूळ झाडून मजबरोबर भोजन करावें."

नंतर दुसरे दिवशीं भोजनाची सिद्धता होतांच राजानें बुद्धास निरोप धाडिला कीं, "हे जगद्गुरो, काल विनंति केल्याप्रमाणें आपण आपल्या शिष्यसमुदायासहवर्तमान भोजनास यावें." हा राजाचा

निरोप मान्य करून बुद्ध आपला झगा चढवून शिष्यसंघासमवेत राजमंदिरीं जावयास सिद्ध झाला. परंतु त्याच्या दर्शनास आलेल्या नागरिकजनांची राजमार्गांत एवढी गर्दी झाली होती कीं, त्याला व त्याच्या शिष्यांस एक पाऊल सुद्धां पुढें टाकवेना. मग एक मोठा बळकट ब्राह्मणशिष्य पुढें सरसावून लोकांस एकीकडे लोटून मार्ग करीत पुढें चालला आणि त्याच्यामागून बुद्ध व त्याचे अनुयायी मोठ्या श्रमानें एक एक पाऊल टाकीत चालले. हा मार्ग करीत चालणारा ब्राह्मणशिष्य जनांस पुढीलप्रमाणें सांगत चालला होता: "या जगद्गुरूनें आपल्या सर्व वासनांचें दमन केलें असून याच्याबरोबर जो भिक्षुसंघ चालला आहे, त्यांतील बहुतेक जन पूर्वी मोठे तपस्वी होते. परंतु त्यांस सत्यधर्ममार्गाची प्राप्ति झाली नव्हती. सांप्रत त्यांस जो धर्ममार्ग सांपडला आहे, त्याच्या योगानें त्यांच्या चित्ताचें दमन होऊन ते निष्पाप झाले आहेत. हा जगद्गुरु स्वतः पापमुक्त होऊन जन्ममरणादिकांच्या उपाधींपासून सर्वतोपरी मुक्त झाला आहे. हा भवसागर तरून तो पैल तीरीं गेला आहे; आणि त्याचें ज्यांनीं अनुसरण केलें आहे, ते सुद्धां निष्पाप होऊन मोक्षाचे अधिकारी झाले आहेत, आणि या भवसागरांतून उत्तीर्ण झाले आहेत." याप्रमाणें बुद्ध आणि त्याचे सुमारें हजार अनुयायी बिंबसारराजाच्या मंदिरांत येऊन पोंचले. भोजन आटोपल्यावर राजा बुद्धाच्या जवळ मोठ्या अदबीनें बसला आणि हात जोडून ह्मणाला: 'गुरुराज, माझें **वेणुवन** नांवाचें विहारवन आहे; तें मी आपणास व आपल्या भिक्षुसंघास रहाण्यासाठीं देतों. त्याचा आपण कृपा करून स्वीकार करून तेथें रहावें." हें राजाचें विनय-युक्त भाषण ऐकून बुद्ध कांहींच बोलला नाहीं, पण त्याच्या चर्येवरून त्यानें ताडिलें कीं, बुद्धास आपली विनंति मान्य झाली. ह्मणून त्यास

मोठा हर्ष झाला. मग बुद्धानें दरबारांत जमलेल्या सर्व जनांस पुनरपि बोध केला, आणि तेथून स्वशिष्यांसह **वेणुवना**प्रत गमन केलें.

या **वेणुवनां**त **गौतमबुद्ध** पुष्कळ दिवस रहात असे. हें उपवन **राजधानी**पासून फारसें दूर नसून, नगरातील लोकांस हवें तेव्हां तेथें जातां येण्याजोगें असे. तरी लोकांच्या रहदारीपासून तें बरेंच दूर होतें. यामुळें तेथें लोकांची गर्दी किंवा गोंगाट होण्या जोगा नव्हता. ज्यांला बुद्धदर्शनास जावेंसें वाटे, त्यांस तेथें सहज जातां येत असे. राजा मनास वाटे तेव्हां तेथें जाऊन बुद्धचरणांपाशीं बसून त्याच्या मुखांतून सदा स्रवणाऱ्या बोधामृताचें यथेष्ट पान करीत असे. बुद्धदर्शनावांचून त्याचा एकही दिवस सुना जात नसे. या उपवनांत राहून बुद्धानें केलेले पुष्कळ उपदेश प्रसिद्ध आहेत

या समयीं **राजधानी**जवळ **शारिपुत्र** आणि **मौदगल्यायन** या नांवांचे दोघे ब्राह्मणतपस्वी रहात असत. **संजय** म्हणून कोणी महातपस्वी होऊन गेला, त्याच्या शिष्यमंडाळामध्यें हे प्रमुख होते. हे उभय तपस्वी मोक्षसिद्धीचा मार्ग शोधून काढण्यासाठीं अहर्निश परिश्रम करीत होते. त्या दोघांनीं परस्परांस असें अभिवचन दिलें होतें कीं, ज्या कोणास मोक्षमार्गाचें ज्ञान होईल, त्यानें तें दुसऱ्यास विदित करावें.

एके दिवशीं बुद्धाचा **अश्वजित**नामा शिष्य हातांत भिक्षापात्र घेऊन मोठ्या नम्रभावेंकरून जमिनीकडे पाहत शांत मुद्रेनें भिक्षा मागत फिरतांना **शारिपुत्रा**नें पाहिला. त्याची ती शांत व तेजस्वी मुद्रा पाहून त्यानें मनांत असा विचार केला कीं, हा साधु मोठा पवित्र असून मोक्षाचा मार्ग याला सांपडला असावा. मग त्याला त्यानें मोठ्या लीनतेनें प्रणाम करून म्हटलें: “ हे श्रमणा, तूं जी ही संन्यासवृत्ति धारण केली आहेस ती कोणाच्या उपदेशावरून ? तुझा गुरु कोण ?

कोणत्या पंथाचा त्वां स्वीकार केला आहे ? " **अश्वजित** ह्मणालाः "**शाक्यराजवंशांतील** प्रख्यात श्रमण **गौतमबुद्ध** तो माझा परम पूज्य गुरु होय. त्याच्या पंथाचा म्यां स्वीकार केला आहे." तेव्हां **शारिपुत्रानें** त्याला पुनः पुसलें: "हे मित्रा, तुझ्या गुरूचा तुला काय उपदेश आहे बरें?" तो ह्मणालाः "मी केवळ नवशिक्या आहें. मी संन्यासवृत्ति धारण केल्यास अगदीं थोडे दिवस झाले. मी त्याच्या पंथाचा नुकताच अंगीकार केला आहे. यास्तव त्यानें उपदेशिलेल्या धर्ममतांचें विवरण मला पूर्णत्वेंकरून करितां यावयाचें नाहीं. परंतु पाहिजे असल्यास त्याचें रहस्य मी तुला अगदीं संक्षेपानें सांगतों." **शारिपुत्र** ह्मणालाः "हे मित्रा, तुजपासून मी तें रहस्यच जाणूं इच्छितों. मला विस्ताराची अपेक्षा नाहीं." यावरून **अश्वजितानें** त्याला पुढील साररूप सिद्धांत सांगितला.

'या विपन्मूलक संसृतीचें कारण काय व तिचा अंत कसा होईल हें आमच्या गुरूच्या धर्मपंथांत स्पष्टपणें सांगितलें आहे.'

हें रहस्य ऐकून **शारिपुत्र** लागलाच उमजला कीं, ज्याला उत्पत्ति आहे, त्याला निश्चयेंकरून विनाश आहे; आणि मग तो **अश्वजितास** ह्मणालाः "तूं स्वीकारिलेल्या पंथाचें रहस्य एवढेंच असल्यास तुला दुःखविरहित अशी स्थिति अवश्य प्राप्त होईल."

इतका त्या दोघांचा संवाद झाल्यावर **शारिपुत्र** आपला मित्र जो **मौदगल्यायन** त्याजपाशीं येऊन ह्मणाला कीं, या संसृतीपासून मुक्त होण्याचा मार्ग गौतमबुद्धनामेंकरून एक श्रमण जनांस सांगत आहे. आपण त्याच्यापाशीं जाऊन त्याचें काय ह्मणणें आहे तें ऐकूं. त्यांचा गुरु **संजय** याला त्यांचा उद्देश समजला, तेव्हां त्यानें त्यांचें मन फिरविण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला. पण त्यांनीं त्याचें मुळींच ऐकिलें नाहीं. मग त्यांनीं आपल्याबरोबर दुसरे पुष्कळ

तपस्वी घेऊन बुद्ध होता त्या उपवनांत प्रयाण केलें, आणि बुद्धास विनम्रभावेंकरून साष्टांग प्रणिपात करून आपल्या येण्याचा उद्देश कळविला. तेव्हां बुद्धानें त्यांला यथोचित उपदेश करून आपल्या शिष्यसंघांत सामील केलें. या दोघांस बुद्धानें पुढें आपल्या संघांत प्रमुख स्थान दिल्यावरून त्याच्या कित्येक जुन्या शिष्यांच्या मनांत वैमनस आलें. तेव्हां गौतमानें आपल्या सर्व शिष्यांस एकत्र करून त्यांची सभा केली, आणि त्यांस उपदेश करून त्यांच्या मनांतलें किल्मिश काढून टाकिलें. या वेळीं बुद्धानें त्यांला मोक्षसिद्धीस अवश्य लागणाऱ्या साधनांचा बोध केला. या बोधाचें सार पुढील वचनांत संकलित केलें आहे. " कधीं कोणास दुःख देऊं नये. सदाचाराचें अवलंबन करावें. चित्तांतील पापवासना धुऊन टाकाव्या. हें माझ्या धर्माचें सार आहे." या वेळीं आपल्या भिक्षुसंघाच्या नियमनासाठीं त्यानें कांहीं नियमही केले. याप्रमाणें बुद्धाच्या अनुयायिसंघास पहिल्यानेंच व्यवस्थित स्वरूप आलें. ह्या शिष्यजनांच्या सभेस श्रावकसंनिपात असें ह्मणतात.

बुद्ध वेणुवनांत राहून राजधानीतील जनांस निरंतर धर्मोपदेश करीत असे. त्याच्या बोधानें पुष्कळ तरुण पुरुषांचें चित्त पालटून ते धर्माचरणाकडे वळले आणि आपलें आचरण नीतिशुद्ध ठेवण्याविषयीं अहर्निश झटूं लागले. पण त्यामुळें त्या नगरींतील पुष्कळ कुटुंबें खराबीस आलीं. कोणांचे तरुण होतकरू मुलगे विरक्त बनून संसाराचा त्याग करून बुद्धाचे अंतेवासी झाले. कित्येक कुटुंबांचे भरणकर्त्ते संसाराचा व्याप सोडून बायकामुलांना सोडून गेले. कित्येक तर मुळीं संसारास आरंभच करावयाचा नाहीं असा निर्धार करून विरागी बनले. याप्रमाणें कुटुंबिजन संसारास त्रासून बुद्धाला जाऊन मिळाल्यामुळें पुष्कळ कुटुंबांस मोठे हाल सोसावे लागले.

यामुळें बुद्धाचे अनुयायी भिक्षा मागण्यास आले ह्मणजे नगरींतील लोक त्यांचा तिटकारा करीत, आणि ह्मणत कीं, ‘ तुमच्या गुरूनें शेंकडो हजारों लोक अगदीं वेडे खुळे करून सोडले आहेत. आज कोणावर धाड यावयाची आहे बरें? या मगध देशांतील चांगले हुशार व होतकरू तरुण पुरुष विरागी बनल्यामुळें आमचें मोठेंच नुकसान झालें आहे.’ अशी बुद्ध-शिष्यांची जिकडेतिकडे अवहेलना होऊं लागली, व लोक त्यांच्यावर दांतओंठ खाऊं लागले. तेव्हां त्यांनीं बुद्धाला तें सर्व वर्तमान कळविलें. तें ऐकून बुद्ध त्यांस ह्मणालाः ‘ ते तुमचा तिरस्कार फार दिवस करणार नाहींत. ते तुमचा उपहास करूं लागले असतां तुह्मी त्यांस एवढेंच उत्तर करा कीं, आमचा गुरु केवळ सत्यधर्माचा उपदेश जनांस करून त्यांचीं मनें वळवितो. ज्ञान व सदाचार यांचें खरें महत्त्व आपल्या उपदेशानें व आपल्या आचरणानें तो जनांच्या चित्तावर ठसवितो. मनोनिग्रह करा, नीतीनें वागा, आपलें अंतःकरण शुद्ध राखा, असा आमच्या गुरूचा बोध आहे. ह्या बोधामुळें जनांचें चित्त पालटलें तर त्यांत आमच्या गुरूचा काय दोष बरें? याप्रमाणें आमचा गुरु जनांत सदाचरण व पवित्रता यांचा प्रसार करण्यास झटत असतां, व केवळ लोककल्याणाच्या अनन्य हेतूनें मोठ्या कळवळ्याचा उपदेश करीत असतां, त्यास तुह्मी कां ह्मणून दोष देतां? तो कांहीं कोणावर जुलूमजबरी करीत नाहीं; तर तो केवळ सत्याचा बोध जनांस करीत असतो. ज्यांस तो बोध खरा वाटतो, ते त्याच्या धर्मपंथाचा स्वीकार करितात.’

हा असा जनापवाद बुद्धधर्मप्रसाराच्या संबंधानें लोकांत प्रसृत होणें स्वाभाविक होतें. कारण पूर्वकाळच्या वैदिक धर्माप्रमाणें पाहतां ब्रह्मचर्य फक्त तरुण विद्यार्थिजनांस व संसारांतील सुखदुःख अनुभवून श्रांत झालेल्या वयोवृद्ध जनांस विहित केलें होतें; आणि मोठमोठे तपस्विजन आपला तपोमार्ग कठिण व्रतादिकांच्या योगानें इतका बिकट

करून सोडीत कीं, सामान्य जनांस त्यांचें अनुकरण करणें केवळ अशक्य असे. यामुळें बहुजनसमाज गृहस्थाश्रमाचा पूर्ण अनुभव घेत असे. परंतु बुद्ध जो जनांस उपदेश करी, त्यांत या संसारांतील निरनिराळ्या विपत्तींचें वर्णन मोठें खुलवून करून, त्यांच्या चित्तांत संसाराविषयीं किळस व तिरस्कार उत्पन्न करी; आणि संसाराचा सर्व व्याप सोडून आपल्या संघांत सामील झाल्यानें शांति व स्वास्थ्य यांचा अनुभव घडून संसृतिजन्य विपत्तीपासून त्यांची मुक्तता होईल असें तो त्यांस सप्रमाण दाखवून देई. यामुळें संसाराच्या तापानें त्रस्त झालेल्या जनांस त्याचा बोध उत्तम वाटून ते त्याच्या धर्मपंथाचा अवलंब करीत; आणि ज्याप्रमाणें स्वतः बुद्धानें एवढ्या मोठ्या ऐश्वर्यास व संसारसुखास लात मारून भिक्षुवेश धारण केला, व आपलें शेष जीवित लोकांत सदाचार व पावित्र्य यांचा प्रसार करण्यांत वेंचावयाचें असा निर्धार केला, तद्वत् आपणही करावें असें त्यांच्या मनांत येई.

असो, तर याप्रमाणें प्रथमतः मगध देशांतील लोकांच्या मनांत बुद्धाविषयीं अत्यंत आदरबुद्धि व पूज्यत्वभाव हीं उत्पन्न झालीं असून, पुढें कित्येक लोकांच्या लक्षांत जेव्हां असें आलें कीं, या नव्या धर्मगुरूच्या नादास पुष्कळ तरुण व प्रौढ वयांतले कुटुंबिजन लागून, सारा देश ओस पडण्याचा संभव आहे, तेव्हां ते त्याच्या पंथाचा उपहास करूं लागले, व त्याचा बोध ऐकण्यास फारसे लोक जातनासे झाले.

या समयास **अनाथपिंडिक**नामेंकरून एक मोठा धनाढ्य गृहस्थ **राजगृह**नगरीस आला. हा गृहस्थ मोठा दयाळु असून पुष्कळ दानधर्म करीत असे. त्याच्या या स्वभावास्तव त्याला लोक पोरके व अनाथ यांचा वाली ह्मणत असत. त्यानें **गौतमबुद्धाची** कीर्ति पूर्वीं पुष्कळ ऐकिली होती. तो **राजगृह**नगरींत आला तेव्हां त्याला लोकांनीं सांगितलें कीं, नगराबाहेर जवळच **वेणुवनांत गौतमबुद्ध** आपल्या संघासह

रहात असतो. हें वर्तमान त्याच्या कानीं पडतांच तो त्याच्या दर्शनार्थ तत्काळ गेला. बुद्धानें त्याचा आदरमान करून त्यास आपल्या समीप बसवून घेतलें, आणि त्यास पुढील प्रमाणें उपदेश केलाः—

"हें जग सर्वकाळ प्रपंचाच्या घालमेलींत गुंतलें आहे. त्यास स्वास्थ्य कसें तें मुळींच नाहीं. सर्व विपत्तींचें कारण तें हेंच आहे. तर अखंड अविनाशी शांतीच्या योगानें जें चित्तस्वास्थ्य लाभण्यासारखें आहे, त्याच्या प्राप्तीसाठीं अहर्निश यत्न करावा. आत्मतत्व जें आहे तें केवळ विविध गुणांचें संघरूप असून, ज्यास आत्मलोक ह्मणतात तो केवळ आभासवत् होय. हें आपलें जीवित कोण निर्माण करितो बरें? याचा उत्पन्नकर्ता कोणी व्यक्तिभूत ईश्वर आहे अशी कल्पना केल्यास समग्र जीवसृष्टीनें निमूटपणें त्या उत्पन्नकर्त्याच्या अगदीं कह्यांत राहिलें पाहिजे. सारे जीव कुंभकारानें घडविलेल्या घटा प्रमाणें समजले पाहिजेत. असे ते सर्वथा परतंत्र असल्यास त्यांच्या हातून सद्वर्तन व्हावें कसें? पुनः हें जगत् ईश्वरानें निर्माण केलें असल्यास त्यांत दुःख, संकटें अथवा अनाचार यांचा लेशही नसावा. कारण ज्याअर्थीं सर्व कांहीं त्याच्या हातून निर्माण होतें, त्याअर्थीं सर्व शुद्धाशुद्ध कर्मांचें कर्तृत्वही त्याच्या ठायींच आरोपिलें पाहिजे. जर हें कर्तृत्व त्याचें नव्हे ह्मणावें तर त्याहून अन्य कोणी तरी ह्या कर्तृत्वाचें कारण आहे असें मानावें लागेल. असें मानिल्यास ईश्वर स्वयंभू आणि अनन्य नाहीं असें ह्मणावें लागून अनवस्थादोष उत्पन्न होतो. तेव्हां अर्थात् जगत्कर्ता कोणी ईश्वर आहे ही कल्पना भ्रममूलक व निराधार आहे असें सिद्ध होतें. आणखी असें कीं, निर्विकल्प निर्विकार ईशशक्तीनें आह्मांस निर्माण केलें आहे असें ह्मणतात. पण जी शक्ति निर्विकल्प असते, ती कोणत्याहीं गोष्टीचें कारण होऊं शकत नाहीं. ती कारण आहे असें कल्पिल्यास तिचें निर्विकल्पत्व व निर्विकारत्व हीं नष्ट होतात. आपल्या आसमंतात् असलेलें समग्र वस्तुजात भिन्न-

भिन्न कारणांचें कार्यरूप आहे. या सार्‍या वस्तूंचें अनन्य कारण एक निर्विकल्प ईशशक्तिच आहे असें मानणें रास्त नव्हे. कारण एका कारणापासून एवढीं अगणित भिन्न कार्यें उद्भवणें शक्य नव्हे. पुनः ही ईशशक्ति अखिल वस्तुजातांत अनुस्युत आहे ह्मणावें तर ती त्यास निर्माण करीत नाहीं असें मानावें लागतें.

"परमात्मा सर्व विश्वाचा कर्ता आहे असें आहे तर त्यानें हें विश्व आनंदमय कां केलें नाहीं? पुनः आनंद आणि दुःख यांचीं कारणें वास्तविक असून इंद्रिय गोचर आहेत. तेव्हां तीं परमात्मशक्तीनें निर्माण केलीं असें कसें ह्मणतां येईल?

"पुनः कोणी असें प्रतिपादन करितात कीं, या विश्वाचा कोणी कर्ता नसून, आपणांस जी इष्टानिष्ट स्थिति प्राप्त होते, ती सारी यदृच्छायोगेंकरून होय. ती केवळ अकारण आहे. परंतु हा कोटिक्रम गृहीत केल्यास मग आपल्या आचरणाचें नियमन करून, केवळ सद्धेतु चित्तांत वागवून, तत्सिद्ध्यर्थ प्रयत्नशील होण्याचें प्रयोजन कोठें उरलें? यास्तव आमचें असें ह्मणणें आहे कीं, विश्वामध्यें अस्तित्वांत असलेल्या एकंदर वस्तूंची उत्पत्ति कारणांवांचून नाहीं. ईश्वर, निर्विकल्प ईशशक्ति, परमात्मा आणि अकारण यदृच्छायोग यांपैकीं कोणीही त्यांचें कारण संभवत नाहीं. तर हा सारा विस्तार आमच्या कर्मांपासून उद्भवला आहे. आह्मांस घडणार्‍या समग्र इष्टानिष्ट गोष्टी आमच्या कर्मांचे परिणाम होत.

"हें समग्र विश्व कार्यकारणनियमांनीं बद्ध आहे. ज्या कारणांच्या योगानें ही कार्यपरंपरा अस्तित्वांत येत असते, तीं कारणें केवळ बाह्य नव्हत. तर तीं उपादन कारणें होत. उदाहरणार्थ ज्या सुवर्णाचा अलंकार बनतो, तें त्या अलंकाराचें सर्वांग बनलेलें असतें. त्या अलंकाराचा कोणताही अंश घेतला तरी त्यांत सुवर्ण नाहीं असें ह्मणवेल काय?

"यास्तव ईश्वराची पूजार्चा व आराधना करण्याचा उपदेश ज्या धर्मांत

केला आहे, त्याचा आपण अव्हेर करूं. ज्यांत कांहींच अर्थ नाहीं अशा सूक्ष्म व क्लिष्ट कोट्या काढण्याच्या नादीं लागूं नये. तर आपण आपला अहंभाव व स्वार्थपरता यांचा त्याग करावा; आणि ज्या अर्थीं सर्व कांहीं कार्यकारणनियमांप्रमाणें घडत रहाणार, त्या अर्थीं आपण सदाचार करावा; ह्मणजे आपल्या सत्कर्मांचा परिणाम चांगला होऊन मोक्षप्राप्ति होईल."

हा बुद्धकृत बोध श्रवण करून **अनाथपिंडिक** अतिनम्र भावानें बोलला: 'महासाधो बुद्धगुरो, आपण परम ज्ञानी असून जनांच्या खऱ्या कल्याणाचा आपण बोध करितां, अशी आपली कीर्ति बहुत दिवस मी ऐकत होतों. आज माझा भाग्योदय होऊन मला आपलें परम पावन दर्शन घडलें. तर आतां माझें हृद्गत मी आपणांस प्रांजलपणें निवेदन करितों. माझी विज्ञप्ति श्रवण करून मला योग्य दिसेल तो बोध करा. मीं आपलें सारें जन्म उद्योगधंद्यांत घालविलें. मला पुष्कळ संपत्ति प्राप्त झाली असून, बहुत गोष्टींच्या संबंधानें मी सर्वदा चिंतातुर असतों; तरी पण मला माझा धंदा मनापासून आवडतो. आणि तो मी मोठ्या दक्षतेनें व हुशारीनें करीत असतों. बहुत लोक माझ्या पदरीं नोकरीस असून त्यांचें उदरपोषण केवळ माझ्या उद्योगावर चाललें आहे. माझ्या उद्योगांत मला बरकत येईल त्या मानानें त्यांस सुख लाभणार आहे. तुमचे शिष्य संन्यासाश्रमांतील सौख्याची वाखाणणी करितात; आणि ह्या जगांतील विपत्तिमूलक जंजाळाचा निषेध करितात. महाराज, आपण आपल्या राज्याचा त्याग करून, व पितृप्राप्त साऱ्या ऐश्वर्याचा अव्हेर करून, हा धर्ममार्ग स्वीकारिला आहे. हें आपलें प्रत्यक्ष उदाहरण सर्व लोकांनीं अनुकरण करण्यासारखें आहे. आपल्या सन्मार्गाचा निश्चयानें अंगीकार केला असतां, आपण ह्मणतां ती निर्वाणपदवी मनुष्यास प्राप्त होईल यांत किमपि संदेह नाहीं. माझ्याकडून सद्वर्तन व्हावें अशी मला

अत्यंत उत्कंठा लागली आहे. माझें जीवित माझ्या देशबांधवांच्या उपयोगीं पडावें अशी मला उत्कट इच्छा आहे. तर हे गुरुराज, मला सांगा कीं, धर्माचरण करून सौख्यप्राप्ति करून घेण्यासाठीं माझें वित्त, माझें कुटुंब, माझा अर्थप्राप्तीचा उद्योग यांचा त्याग करून मीं आपल्या सारखा फकिंग व्हावें काय?'

हा त्याचा प्रश्न ऐकून बुद्ध ह्मणाला: 'जो कोणी माझ्या अष्टविध धर्म-मार्गाचें अवलंबन करितो, त्याला मी सांगतों त्या धर्माचरणमूलक सौख्याची प्राप्ति अवश्य घडेल. ज्याच्या हृदयाच्या ठायीं वित्तप्रीति अनावर वसत असेल, त्यानें वित्ताचा सर्वस्वीं त्याग करणें उचित होय. परंतु एकाद्या मनुष्याच्या ठायीं वित्ताभिलाष यत्किंचितूही वसत नसून, त्याच्यापाशीं कितीही वित्तसंचय असला तरी त्याचा तो योग्य विनियोग करीत असेल तर तो आपल्या देशबंधूंच्या सुखास अनेक प्रकारीं कारण होईल. तर हे वणिक्‌श्रेष्ठा, तूं सांप्रत ज्या सांसारिक स्थितींत आहेस तिचा त्याग करूं नको. तूं आपला उद्योगधंदा सुखें चालीव. त्यांत लवमात्रही हेळसांड करूं नको. मनुष्यास जो बंध प्राप्त होतो, तो कांहीं संसार, वित्त किंवा अधिकार यांचा अनुभव घेत राहिल्यानेंच केवळ होत नसतो; तर या गोष्टींविषयीं चित्तांत अमर्याद प्रेम वसूं दिल्यानें त्यास बंध आणि विपत्ति हीं प्राप्त होतात. जो कोणी संसारासंबंधी कर्तव्यांस त्रासून, भिक्षुवेश धारण करून निवृत्ति मार्गाचा आश्रय करितो, आणि आपलें जीवित कोठें तरी स्वस्थपणें पडून वेंचितो, त्याला त्यांत कांहीं हितलाभ व्हावयाचा नाहीं. कारण कांहींएक उद्योग न करितां केवळ आळसांत ज्याचा काळ जातो, त्याची ती स्थिति अत्यंत निंद्य होय. अशा मनुष्याच्या ठायींची नैसर्गिक शक्ति क्षीण होऊन, तो सर्वथैव निरुपयोगी व तिरस्कारास पात्र होतो. मी ज्या धर्ममार्गाचा जनांस बोध करण्यास प्रवृत्त झालों आहें, त्याचा जो स्वीकार करूं जाईल, त्यानें

गृहत्याग करून संसारापासून निवृत्त झालेंच पाहिजे असें नाहीं. परंतु ही निवृत्ति साधल्यावांचून त्याच्या हातून धर्माचरण होण्याची मुळींच शक्यता नसेल तर त्यानें मात्र संसाराचा त्याग अवश्य करावा. ज्याला माझ्या धर्ममार्गाचें अनुसरण कर्तव्य असेल, त्यानें अहंपणाचा त्याग करावा; आपलें हृदय शुद्ध करावें; सुखतृष्णेचा उच्छेद करावा; आणि सदाचाराचा अवलंब करावा. मनुष्य कोणत्याही स्थितींत असला तरी माझ्या धर्ममार्गाचें अनुसरण करण्यास तो योग्य आहे असें मी समजतों. मग तो संसारांतले निरनिराळे व्यवसाय करीत असला, किंवा संसारत्याग करून, निर्जन अरण्यांतील गिरिकुहरांत बसून ध्यानधारणादि करीत असला तरी तो ज्या कार्यांत निमग्न असेल, तें कार्य त्यानें मनापासून करावें. त्यांत त्यानें कुचराई किंवा हेळसांड मुळींच करूं नये. कोणतीही चांगली गोष्ट करणें ती उत्साहानें करावी. मात्र एवढेंच कीं, उदकाच्या ठायीं निर्माण झालेलें कमलपुष्प जसें उदकाच्या संपर्कापासून दूर रहातें, तद्वत् त्यानें ह्या संसारामध्यें वर्तत असावें. स्वजीवितरक्षणासाठीं त्यानें कोणताही उद्योग करावा. पण तो करितांना दुसऱ्यांचा द्वेष किंवा मत्सर करूं नये; त्यानें आपल्या स्वार्थपरतेस आळा घालून ही संसारयात्रा सत्यमार्गानें करावी. असें तो करील तर त्याच्या चित्ताच्या ठायीं आनंद, शांति आणि सौख्य यांचें वास्तव्य निश्चयानें होईल."

हा बुद्धाचा उपदेश श्रवण करून अनाथपिंडिकाचें हृदय हर्षभरित झालें; आणि तो ह्मणालाः ' गुरुवर्य, मी कोसलदेशाची राजधानी जी श्रावस्तिनगरी तेथें रहातों. महाराज, हा देश मोठा सुपीक असून तेथें सर्वत्र शांतता आहे. ह्या देशाचा राजा प्रसेनाजितनामेंकरून आहे. हा राजा मोठा स्वप्रजाप्रिय असून त्याची कीर्ति आसपासच्या देशांत पुष्कळ पसरली आहे. आपल्या धर्माचें अवलंबन करून जे जन आपल्यासारखे संसारपराङ्मुख झाले असतील, त्यांच्यासाठीं एक विहारस्थान त्या रा-

ज्यांत स्थापावें अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. तर हे अधिगुरो, दासाची ही अल्पमात्र देणगी कृपा करून अवश्य स्वीकारावी.'

त्या सावकाराची परोपकारबुद्धि बुद्धास चांगली अवगत होती; आणि तो केवळ निरपेक्षबुद्धीनें दानधर्म करितो अशी त्याची ख्याति त्यानें ऐकिली होती. ह्याच परम उदात्त वृत्तीस अनुसरून त्यानें विहार स्थापण्याची गोष्ट काढिली आहे असें मनांत आणून, बुद्धानें त्याच्या त्या देणगीचा आदरपूर्वक स्वीकार केला, आणि त्या समयीं त्यानें पुढीलप्रमाणें भाषण केलें:—

"जो पुरुष अन्य जनांस दानधर्म करितो, त्याच्यावर सर्व लोक प्रेम करितात. त्याचा स्नेह घडला असतां तो मोठा अमोल लाभच समजावयाचा. अशा परोपकारी मनुष्याचें चित्त मरणसमयीं स्वस्थ व आनंदयुक्त रहातें. कारण त्याला त्या वेळीं कृतकर्माचें स्मरण होऊन अनुताप होत नसतो. तर त्याच्या हातून मनुष्यांचें कल्याण आमरण झालें असल्या कारणानें त्याचें चित्त अंतसमयीं प्रफुल्लित व शांत रहातें. आपण भोजनास बसलों असतां तेथें कोणी गरीब मनुष्य क्षुधाविष्ट होऊन आला तर त्यास आपल्या पुढें वाढलेलें अन्न दिल्यानें आपण अन्नसेवन न करूनही आपणांस मोठी हुशारी आल्यासारखें वाटतें, व चित्त प्रसन्न होतें. कोणी गरीब मनुष्य थंडीनें कांकडतांना पाहून, त्याला आपल्या अंगावरचें वस्त्र दिल्यानें आपल्या अंगावर वस्त्र नसूनही आपण बहुमोल पेहराव केला आहे असें वाटूं लागतें. त्याचप्रमाणें जो कोणी पवित्र आणि सन्मार्गवर्ती जनांच्या सोईसाठीं निवासस्थानें बांधण्यामध्यें स्ववित्तव्यय करितो, त्याला मोठाच धनलाभ झाल्यासारखें वाटूं लागतें.

"दानधर्म करणें तो योग्य समय पाहून योग्य रीतीनें करणें इष्ट होय. शौर्य आणि वीर्य यांहीं युक्त असा पुरुष ज्याप्रमाणें स्वदेशावर परचक्र आलें असतां, स्वतांच्या जीविताची किंवा सौख्याची परवा न करितां, स-

मरभूमीवर जाऊन शत्रूशीं रणसंग्राम करितो, तद्वत्‌च दानशूर पुरुषाची कृति असते. कोणी विपन्न जन त्याच्या दृष्टीस पडले असतां, त्यांची ती विपत्ति दूर करण्यास तो तत्काळ प्रवृत्त होतो. त्याचें चित्त पराकाष्ठेचें कळवळून गेल्यामुळें आपल्या जवळच्या वित्ताचा कितीही क्षय झाला तरी त्याची त्यास लवमात्रही क्षिति वाटत नाहीं. खरा दानशूर पुरुष असतो तो दान करिते वेळीं किंवा नंतर कधींही प्रतिग्रह करणाऱ्या जनांची यत्किंचित्‌ सुद्धां अवहेलना किंवा उपमर्द करीत नाहीं. त्यांस जें कांहीं साहाय्य करावयाचें तें तो मोठ्या प्रेमानें, सदय अंतःकरणानें व दयार्द्रबुद्धीनें करितो. त्याच्याकडे कोणी साहाय्य मागावयास आला असतां, त्याचा त्याला राग येत नाहीं, किंवा त्याचा तो तिरस्कार करीत नाहीं. असा दानशूर पुरुष मोक्षमार्गाचा अधिकारी होतो. तो जे परोपकृतिरूप वृक्ष लावितो, त्यांची आनंददायी छाया, मनोरम पुष्पें आणि सुखकर फलें यांच्या योगानें पुढें कैक वर्षेंपर्यंत इतर जन आराम पावतात. असा दानशूर पुरुष खरोखरी धन्य होय. अनाथ जनांस केवळ शुद्ध मनानें यथाशक्ति साहाय्य केल्यानें त्याला प्राप्त होणाऱ्या आनंदास पारावार नाहीं. निर्वाणप्राप्ति अशा पुरुषास सहज होते. जो दयाभूत अंतःकरणानें अन्य जनांस साहाय्य करण्यांत आपलें जीवित वेंचितो, त्यास मोक्षमार्गाची सिद्धि घडते. दया आणि दानशूरता या सद्वृत्तींचा त्याच्या ठायीं विकास होऊन त्याच्या आत्म्याची उन्नति होते."

ह्याप्रमाणें बुद्धकृत उपदेशाचें ग्रहण करून **अनाथपिंडिक** स्वदेशीं जावयास निघाला. जाते वेळीं त्यानें **शारिपुत्र** याला आपल्या बरोबर बोलाविलें; आणि त्याच्याकरवीं अत्यंत रमणीय असें स्थल निवडून तेथें त्यानें एक चांगलें विहारस्थान तयार केलें. हें स्थल **अनाथपिंडिकास जेत**-नामक राजपुत्रापासून मोठ्या कष्टानें विकत घ्यावें लागलें. ह्या स्थलीं त्या राजपुत्राचें अत्यंत रमणीय उपवन असून, तें त्याला अतिशयित आवडत

मनांत आला. परंतु बुद्धाची ती वृत्ति व निश्चय पाहून त्याच्यानें आपल्या मनांतला विचार त्याला उघडपणें बोलून दाखववेना. शेवटीं राजा त्याला ह्मणालाः 'हे **सिद्धार्था**, मी तुला माझें राज्य अर्पण करण्यास तयार आहें. परंतु तूं तें मृत्तिकेसमान लेखीत आहेस हें मी पूर्णपणें जाणून आहें'

हे स्वपित्याचे प्रेमोद्गार श्रवण करून बुद्ध ह्मणालाः 'आपलें हृदय पुत्रस्नेहानें अगदीं भरून गेलें आहे; आपणाला स्वपुत्रवियोगास्तव पराकाष्ठेचा खेद होत आहे; हें मी पूर्णपणें जाणतों. परंतु ह्या आपल्या पुत्रविषयक स्नेहभावाचा परिपाक अन्य रीतीनें व्हावा अशी माझी उत्कट इच्छा आहे. मी ज्या व्यवसायामध्यें सांप्रत गुंतलों आहें, त्यांत समग्र मानवजातीचें कल्याण होण्यासारखें आहे. तेव्हां आपल्या ठायीं एकव्या मजविषयीं जशी ममता वसत आहे, तद्वत्च संसारासंबंधी क्लेशांनीं कष्ट पावणाऱ्या इतर जनांचीही दया आपणांला अवश्य यावी. माझें शेष जीवित मनुष्यजातीच्या कल्याणांत वेंचावें असें आहे. अज्ञ जनांला सत्य ज्ञानाची प्राप्ति करून देऊन विपत्तीपासून मुक्त करावें हें माझें परम कर्तव्य आहे असें मी समजतों. त्यापासून परावृत्त करण्यास आपलें मजविषयींचें उत्कट प्रेम समर्थ होणार नाहीं.'

हें स्वपुत्राचें निश्चयाचें भाषण ऐकून आणि त्याचा परम उदात्त संकल्प समजून त्याचे नेत्र प्रेमाश्रूंनीं भरले. त्याचा कंठ सद्गदित झाला; आणि त्यानें त्याला एवढेंच उत्तर केलें कीं, 'हा तुझ्या वृत्तींत झालेला पालट अत्यंत विलक्षण होय. तुझी निःसीम निवृत्तिपरता आणि अखिल मानवजातीचें स्वबुद्धीप्रमाणें व स्वसामर्थ्यानुरूप कल्याण करण्याचा दृढ संकल्प पाहून माझ्या चित्तांतील सारा शोक नाहींसा झाला आहे. माझ्या सारख्या यःकश्चित् पुरुषाच्या उदरीं असा लोककल्याणकर्ता पुरुष निर्माण व्हावा यांतच मला मोठी धन्यता वाटत आहे. जगाची विपत्ति पाहून तुझें चित्त कळवळून, तूं ती नाहींशी करण्याचा मार्ग शोधून काढून,

त्याचा जनांस उपदेश करण्यासाठीं राज्याधिकाराचा व माझ्या सारख्या वृद्ध पित्याचा त्याग केलास याबद्दल मी तुला इतःपर यत्किञ्चित्‌ही दोष देणार नाहीं.' असें बोलून राजा स्वपरिवारासह तेथून निघून गेला; आणि बुद्ध त्या राईंतच स्वशिष्यांसहवर्तमान राहिला.

दुसरे दिवशीं नित्यक्रमाप्रमाणें बुद्ध आपल्या हातांत भिक्षापात्र घेऊन नगरीमध्यें भिक्षेसाठीं फिरावयास निघाला. तो घरोघर भिक्षा मागत चालला असतां, त्याला पौरजनांनीं ओळखलें; आणि ते राजापाशीं धांवत जाऊन सांगूं लागले कीं, सिद्धार्थ आपल्या हातांत भिक्षापात्र घेऊन नगरांत भिक्षा मागत फिरत आहे. हें वर्तमान ऐकून राजा तत्काळ बुद्ध फिरत होता तेथें आला आणि त्याला ह्मणाला: 'हें असें भिक्षापात्राचें अवलंबन करून तूं मला कां बरें कमीपणा आणीत आहेस? तुला आणि तुझ्या संघास लागणारी अन्नसामग्री पुरविण्याचें सामर्थ्य मला नाहीं काय?'

बुद्ध—ही आह्मां भिक्षुजनांची रीतच आहे.

राजा—तूं राजकुळांत निर्माण झाला आहेस. राजेलोक कधीं भिक्षा मागून अन्न मिळवीत नसतात.

बुद्ध—महाराज, आपण आणि आपल्या वर्गांतले दुसरे पुरुष राजकुळांत उत्पन्न झाल्याचा अभिमान वाहोत; पण मला हा अभिमान मुळींच उरला नाहीं. मीं सांप्रत जी वृत्ति व जें कर्तव्य अंगीकारिलें आहे, त्याला अनुरूप असाच हा अन्नप्राप्तीचा मार्ग आहे.

ह्यावर राजानें कांहींच उत्तर केलें नाहीं. तेव्हां बुद्ध आणखी ह्मणाला: 'महाराज, एकाद्यास मोठा गूढ निधि प्राप्त झाला असतां, त्यांतील बहुमोल रत्नें त्यानें आपल्या प्रिय पित्यास अवश्य नजर करावीं अशी जनरीति आहे. या रीतीस अनुसरून मला प्राप्त झालेल्या धर्मज्ञानरूप नि-

धींतून एक रत्न आपणांस अर्पण करण्यास मला आज्ञा असावी; आणि त्याचा आपण अवश्य स्वीकार कराल अशी मला पूर्ण उमेद आहे. असें सविनय भाषण करून **बुद्धानें** आपल्या धर्ममार्गाचें पुढीलप्रमाणें अगदीं साररूपानें निरूपण केलें:

" जागृत व्हा, भ्रांत होऊं नका. हा संसार केवळ स्वप्नप्राय आहे. सत्य धर्माचें अवश्य श्रवण करा. सदाचाराचा अवलंब करा. जो नीतीनें वर्तन करितो त्याला अक्षय सुख प्राप्त होतें. तो इहपरलोकीं सुखानंदाचा अनुभव घेतो. "

ह्यावर राजानें कांहींएक उत्तर न करितां आपल्या पुत्राच्या हातचें भिक्षापात्र घेऊन त्याला स्वमंदिरांत नेलें. तेथें दरबारांतील प्रधानमंडळीनें व राजघराण्यांतील इतर मनुष्यांनीं त्याचा आदरमान केला. परंतु तेथें **यशोधरा** आली नाहीं. राजानें तिला बोलावणें पाठविलें. तेव्हां तिनें असें सांगून धाडिलें कीं, ' मी आदरास पात्र आहें असें वाटल्यास **सिद्धार्थ** मजकडे येऊन मला दर्शन देईल.' नंतर **बुद्धानें** आपल्या साऱ्या संबंधिजनांस भेटून **यशोधरा** कोठें आहे ह्मणून विचारलें. तेव्हां त्याला कोणीं सांगितलें कीं, तिनें येथें येत नाहीं ह्मटलें. हें ऐकून तो तत्काळ उठून तिच्या महालांत गेला. तेथें जाते वेळीं त्यानें आपले शिष्य **शारिपुत्र** व **मौद्गल्यायन** यांस आपल्याबरोबर नेलें. तो त्यांस ह्मणाला: 'तुह्मी मजबरोबर तिच्या महालांत चला. मी सर्वथा बंधमुक्त आहें, तशी ती नाहीं. तिला माझ्या विरहास्तव पराकाष्ठेचें दुःख होत आहे. ह्यासाठीं मला पाहतांच ती दुःखावेशानें कदाचित् मला आलिंगन करील. तर तसें करण्यास तुह्मी तिला प्रतिबंध करूं नका. कारण तिच्या हृदयांत सांचलेलें सगळें दुःख बाहेर पडलें नाहीं तर तिचें चित्त शांत होणार नाहीं.' **यशोधरा** अगदीं साधें वस्त्र परिधान करून बसली होती. आपला परम प्रिय पति आपल्या महालांत जातीनें चालून आलेला पाहून

तिचें हृदय प्रेमरसानें भरून गेलें; आणि देहभान विसरून तिनें तत्काळ धावून जाऊन त्याचे पाय घट्ट धरिले; आणि ती मोठ्यानें शोक करूं लागली. पण इतक्यांत आपला श्वशूर जवळ उभा आहे असें पाहून, लज्जायुक्त होऊन ती एकीकडे जाऊन उभी राहिली. तेव्हां राजा तिच्या वतीनें येणेंप्रमाणें बोलला:—

'यशोधरेचें तुजवर पराकाष्ठेचें प्रेम असल्यामुळें तुला स्पर्श केल्यानें तुझ्या व्रताचा भंग होईल ही गोष्ट तिच्या लक्षांत आली नाहीं. याबद्दल तूं तिला क्षमा कर. तुझा वियोग घडल्यापासून आज सतत सात वर्षें तिनें विरक्तता स्वीकारिली आहे. तूं आपल्या डोकीचे केश काढलेस असें वर्तमान तिच्या कानीं आलें तेव्हां तिनेंही आपल्या डोकीचे केश काढले. त्याचप्रमाणें तूं वस्त्रालंकारादि ऐषआरामीच्या वस्तूंचा अव्हेर केलास तेव्हांपासून तिनेंही त्यांचा परित्याग केला. तूं जसा विरागी बनून मृत्तिकापात्रांतून अन्नसेवन करूं लागलास तद्वत् तिनेंही तोच क्रम आरंभिला. उंच आसनें, पर्यंकादि शय्यास्थानें इत्यादि गोष्टींचा जसा तूं त्याग केलास तसाच तिनेंही केला आहे. कित्येक राजपुत्रांनीं तिच्याशीं विवाह करण्याविषयीं बोलणें लाविलें असतां, तिनें त्यांस असा निक्षून जबाब सांगितला कीं, मी अद्यापि **सिद्धार्था**ची धर्मपत्नी आहें. मी सर्वस्वीं त्याची आहें. तर हे **सिद्धार्था**, ह्या परम योग्य व तुझ्या ठायीं सर्वथा अनुरक्त अशा आपल्या धर्मपत्नीला कृतापराधाबद्दल क्षमा कर.'

हें राजाचें भाषण ऐकून बुद्धाच्या मनांत यशोधरेविषयीं विशेष आदरबुद्धि उत्पन्न झाली; आणि तिच्याशीं मोठ्या प्रेमानें बोलून तिचें त्यानें आश्वासन केलें. त्या प्रसंगीं तो तिला इतकेंच ह्मणाला कीं, तुझी ही वैराग्यशीलता तुझ्या पूर्व जन्मींच्या सत्कर्मांचें फल आहे. तुला आज माझ्या वियोगानें पराकाष्ठेचें दुःख होत आहे खरें. तथापि मी सांप्रत कोणत्या सत्कृत्यांत गुंतलों आहें याचें तुला ज्ञान झालें असतां, तुझा हा सारा

शोक नाहींसा होऊन तूं आपणास धन्य मानिशील; आणि तूं माझ्या मार्गाचा अवलंब केल्यास तुला अखंड परमानंदाचा अनुभव घडेल. इ बोलून तो तिच्या महालांतून निघून गेला. नंतर त्या नगरींत बुद्ध जेथें बोध करीत असे, तेथेंतेथें जाऊन ती मोठ्या आस्थेनें त्याच्या मु तून स्रवणाऱ्या बोधामृताचें सेवन करीत असे; आणि कालांतरानें त्याच्या धर्मपंथांत सामील झाली.

कपिलवस्तुनगरींतील पुष्कळ जन बुद्धाचे अनुयायी झाले. **बुद्ध** सावत्रभाऊ **आनंद**, त्याचा चुलतभाऊ **देवदत्त**, **उपाली** नांवाचा नापीक आणि **अनुरुद्ध**नामेंकरून एक तत्त्ववेत्ता असे पुरुष त्या संघांत येऊन मिळाले. यांपैकीं **आनंदावर बुद्धाचा** लोभ फारच हो हा **आनंद** मोठा बुद्धिवान् असून त्याची वृत्ति पराकाष्ठेची सौम्य हो पुढें **बुद्धाचें** देहावसान होईपर्यंत हा **आनंद** सर्वकाळ त्याच्या सं असे.

कपिलवस्तुनगरींत येऊन जनांस स्वसंमत धर्ममार्गाचा बोध लागल्यास सात दिवस लोटले असतां, **यशोधरेनें** आपला पुत्र **रा** याला चांगला पेहराव घालून ह्मटलें कीं, ' बाळा तूं आपल्या पित्या जाऊन आपलें वडिलोपार्जित वित्त माग. ' तेव्हां **राहुल** ह्मणाला: 'रा वांचून माझा दुसरा पिता तो कोणता? ' तेव्हां तिनें त्याला उचलून डकीशीं नेलें; आणि **बुद्ध** राजवाड्यापाशीं बसून अन्न भक्षण करीत हो त्याच्याकडे बोट दाखवून ती त्याला ह्मणाली: ' तो परम तेजस्वी हातांत भिक्षापात्र घेऊन अन्न भक्षण करीत आहे, तो तुझा पिता हो त्याच्यापाशीं मोठें अलौकिक वित्त आहे. आह्मांला तें अद्यापि पाहावय मिळालें नाहीं. तूं त्याचा पुत्र आहेस. तेव्हां त्याच्यापाशीं जा आपला वित्ताचा अंश माग. तो मागण्यास तुला पूर्ण अधिकार अ त्याला जाऊन सांग कीं, मी तुझा पुत्र आहें. त्वां संपादिलेलें वित्त म

अवश्य मिळालें पाहिजे.' आईच्या आज्ञेप्रमाणें **राहुल बुद्धा**पाशीं गेला आणि मोठ्या धीटपणानें पण प्रेमानें, 'माझ्या बाबा' अशी त्यानें त्याला हाक मारिली. पण **बुद्ध** त्याच्याकडे पाहिलें न पाहिलेंसें करून अन्न भक्षण करून तेथून जावयास निघाला. तेव्हां **राहुल** त्याच्या मागून गेला, आणि त्याच्यापाशीं वडिलोपार्जित वित्त मागूं लागला. तो त्याच्या मागून चालला असतां, त्याला **बुद्धा**च्या शिष्यांनीं किंवा खुद्द **बुद्धानें** प्रतिबंध केला नाहीं. तो आपली लगट सोडीत नाहीं असें पाहून **बुद्ध** मागें वळून **शारिपुत्रास** ह्मणाला:—'माझा पुत्र मजपाशीं मीं संपादिलेलें वित्त मागत आहे. ज्या नश्वर वित्तामुळें दुःख व चिंता हीं उत्पन्न होतात असें वित्त याला द्यावयास मजपाशीं नाहीं. परंतु याला पवित्राचरणरूप वित्त देण्याचें सामर्थ्य मजमध्यें आहे. हें वित्त अविनाशी असून सर्वदा आनंद देणारें आहे.'

मग तो आपल्या त्या लहान मुलाला मोठ्या ममतेनें ह्मणाला: 'बाळा, मजपाशीं सुवर्णरत्नादिकांचा संग्रह नाहीं. मजपाशीं आध्यात्मिक वित्त मात्र विपुल आहे. तें तुला मजकडून प्राप्त व्हावें अशी इच्छा असल्यास व तें यथोचित रीतीनें वागून संभाळण्याचें सामर्थ्य तुजमध्यें असल्यास तें मी तुला देण्यास सिद्ध आहें. मजपाशीं सत्यचतुष्टयरूप निधि आहे. तो तुला प्राप्त झाल्यानें सदाचाराचा अष्टविध मार्ग समजेल. तर माझ्या ह्या धर्ममार्गाचा अवलंब करून जे आपल्या जीविताचा विनियोग आध्यात्मिक उन्नति करण्यांत आणि परम कल्याण प्राप्त करून घेण्यांत घालवितात, त्यांच्या संघांत येऊन मिळण्याची तुझी इच्छा आहे काय?' **राहुल** ह्मणाला: होय, आपण न्याल तिकडे येण्याची माझी तयारी आहे. हा असा त्याचा दृढ निश्चय पाहून **बुद्धानें** त्याला आपल्या संघांत घेतलें.

राहुल बुद्धाच्या संघांत जाऊन मिळाला असें ऐकून **शुद्धोदन**

राजास फार वाईट वाटलें. आपले दोघे पुत्र **सिद्धार्थ** आणि **अनंद** हे आपल्या कडून गेले; त्याच प्रमाणें आपला पुतण्या **देवदत्त** आणि नातू **राहुल** हे ही आपणास सोडून गेले असें पाहून त्याला पराकाष्ठेचा खेद होणें साहजिक होतें. तेव्हां तो **बुद्धा**कडे जाऊन त्यास ह्मणालाः 'तूं अज्ञान मुलांलाही आपल्या संघांत घेऊं लागलास तर त्यांच्या मातापितरांस मोठें दुःख होईल. यासाठीं त्वां इतःपर असा नियम करावा कीं, अज्ञान मुलांस त्यांच्या मातापितरांच्या संमतीवांचून संघांत घ्यावयाचें नाहीं.' हें आपल्या पित्याचें ह्मणणें **बुद्धानें** मान्य करून त्या वेळेपासून त्यानें तसा नियम केला. पुढें **बुद्ध** आपल्या पित्याच्या राजधानींत आणखी कांहीं दिवस राहून मग तेथून निघून गेला.

इकडे **अनाथपिंडिकानें** मागें सांगितल्याप्रमाणें विहार तयार केल्यावर **बुद्धाला श्रावस्ति**नगरीस बोलावून आणलें आणि **जेतवनाचें** दान केलें. **बुद्धानें** त्या विहारांत प्रवेश केला तेव्हां त्या भाविक सावकारानें पुष्पवृष्टि करून धूप आदिकरून सुगंधी द्रव्यें जाळलीं; आणि सुवर्णपात्रांतून पाणी सोडून ह्मटलें कीं, 'हें **जेतवन** मी बुद्धधर्मानुयायी जनांस अर्पण करितों' **बुद्धानें** त्याच्या त्या देणगीचा स्वीकार करून ह्मटलें: 'ह्या तुझ्या अर्पणाच्या योगानें सत्यधर्मप्रसारास सर्वदा साहाय्य होवो; जगांतील अनाचारांचें निर्मूलन होवो, आणि सर्व मानवजातीचें व तुझें स्वतांचें कल्याण होवो.'

श्रावस्तीचा राजा **प्रसेनाजित** याला **बुद्ध** स्वनगरीसंनिध रहावयास आला आहे असें कळलें तेव्हां तो आपल्या परिवारासह त्याच्या दर्शनास आला; आणि त्याला वंदन करून व हात जोडून ह्मणालाः "माझ्या ह्या यःकश्चित् व अप्रसिद्ध राज्यांत आपण आल्यानें माझा भाग्योदय झाला असें मी समजतों. आपणासारखे धर्मराज व सत्यमार्गदर्शक महागुरु माझ्या ह्या राज्यांत वास करितील तोंपर्यंत त्यावर संकटें आणि विपत्ति

कदापि येणें नाहीं. आपल्या पवित्र दर्शनाचा लाभ परम दुर्मिळ आहे. आपल्या जीवनाधारभूत बोधामृताचें पान करावें अशी मला उत्कंठा लागली आहे. तरी तो लाभ या दासाला अवश्य व्हावा अशी माझी विनम्रभावें प्रार्थना आहे. इहलोकचें वित्त चंचल असून नश्वर आहे. परंतु सत्यधर्मज्ञानरूप वित्त स्थायी असून अक्षय रहाणारें आहे. ह्या मर्त्यलोकीं मनुष्यास राजपद प्राप्त झालें तरी त्याला दुःख व त्रास सहन करावा लागतो. परंतु ज्याचें आचरण पवित्र असतें तो ऐहिक दृष्टीनें कितीही विपन्न असला तरी त्याच्या मनाला शांतीचा चिर अनुभव घडतो."

ह्याप्रमाणें राजाचें हृदय धनतृष्णा आणि सुखाभिलाष यांहीं जर्जर झालें असून त्यांत उपरतीचा प्रवेश झाला आहे असें पाहून बुद्धानें त्याच्या त्या वृत्तीस अनुसरून येणेंप्रमाणें बोध केलाः—

"जे पुरुष पूर्व जन्मीं अनन्वित कर्में केल्यामुळें नीच स्थितीमध्यें जन्म पावतात, त्यांला सदाचारी पुरुषाचें दर्शन घडल्यानें त्यांच्या हृदयांत सुद्धां त्या पुरुषाविषयीं आदरबुद्धि उत्पन्न होते. आपण तर राजकुळांत निर्माण झालां असून आपल्या पूर्वजन्मींच्या सुकृतानुरूप आपल्या ठायीं सद्वृत्ति वसत आहे. तेव्हां आपल्या हृदयांत सदाचारप्रीति उत्पन्न व्हावी हें स्वाभाविक आहे. माझ्या धर्ममार्गाचें श्रवण करण्याची इच्छा आपण प्रगट केली आहे. तर तो मार्ग मी आपणांस संक्षेपानें कथन करितों. त्याचें सावधान श्रवण करून मनन करावें; आणि जें मी सांगेन तें आपणांस यथार्थ वाटल्यास तदनुसार अवश्य वर्तन करावें. आपण केलेलीं सत्कर्में किंवा असत्कर्में आपल्या बरोबर आपल्या सावलीप्रमाणें सर्वदा येत असतात. ह्या जगांत आपणांस अत्यंत आवश्यक अशी गोष्ट कोणती ह्मणाल तर आपलें चित्त अत्यंत प्रेमळ असावें. तुह्मी स्वप्रजाजनांस आपल्या एकुलत्या एक

पुत्राप्रमाणें लेखा. त्यांला पीडा करूं नका, किंवा त्यांचा नाश करूं नका. आपल्या देहाच्या साऱ्या गात्रांचा आणि इंद्रियांचा उत्तम प्रकारें निग्रह करा. अपवित्र आणि दुराचाराप्रत नेणाऱ्या मतांचा त्याग करून सन्मार्गाचा अवलंब करा. इतरांची पायमल्ली करून स्वोत्कर्ष करण्याची हांव धरूं नका. जे दुःखी आणि विपन्न असतील त्यांच्या त्या दुर्वह स्थितीचें परिमार्जन करण्यास झटा आणि त्यांचें प्रेम संपादा. आपणांस मोठा राज्याधिकार आहे ह्या घमेंडींत जाऊं नका. स्तुतिपाठकांच्या मोहक शब्दांला भाळून जाऊं नका. व्रतोपवासादिकांनीं देहदंडन करण्यांत कांहींएक अर्थ नाहीं. तर मी जो नीत्याचरणाचा मार्ग सांगतों तदनुरूप स्ववर्तन ठेवण्याचा संकल्प करा. जन्म, जरा, रोग आणि मृत्यु एतद्रूप महाशिलांनीं आह्मी परिवेष्टित आहों. ह्या परम उद्वेगकारक महादुर्गांतून सुटून जाण्याचा एकच मार्ग आहे. तो हाच कीं, मी सांगतों त्या नीतिनियमांचें मनन करून त्यांचें अनुवर्तन करावें. दुराचरणानें कदापि सौख्य लाभणें नाहीं. खरे ज्ञानी असतात ते देहाच्या ग्राम्य सुखांचा अव्हेर करितात. विषयवासनेचा त्यांला पुरा तिटकारा वाटतो. ते आपल्या आध्यात्मिक उन्नतीला अहर्निश झटतात. ज्याप्रमाणें अग्नीच्या ज्वालांनीं परिव्याप्त झालेल्या वृक्षावर पक्षी येऊन बसत नाहींत, तद्वत् ज्याचें चित्त विषयवासनांच्या प्रकोपानें दग्ध होत असतें, तेथें सत्यास कोठून थारा व्हावयाला ? हें ज्याला कळत नाहीं तो केवढाही पंडित असला, व त्याच्या विद्वत्तेची केवढीही कीर्ति झाली असली तरी तो अज्ञच समजावयाचा. ज्याला हें कळतें त्याच्या ठायीं सत्य ज्ञानाचा उदय होतो. हें ज्ञान प्राप्त करून घेण्याचा प्रत्येक मनुष्यानें संकल्प करणें अत्यावश्यक होय. जो ह्या ज्ञानप्राप्तीकडे दुर्लक्ष करील, त्याच्या जीविताचें कांहींएक सार्थक्य होणें नाहीं. आजपर्यंत होऊन गेलेल्या

सर्व ज्ञात्या पुरुषांनीं सत्यज्ञानप्राप्ति करून घेण्याविषयींच जनांस उपदेश केला आहे. कारण ज्यांला ज्ञान नाहीं, त्यांच्या ठायीं विवेकशक्ति विकसित होत नाहीं, आणि जेथें विवेक नाहीं तेथें मनोनिग्रह व तन्मूलक सदाचारप्रवृत्ति आणि दुराचारनिवृत्ति यांचा अभाव असतो. मी ज्या सत्यधर्ममार्गाचा जनांस उपदेश करीत आहें तो संसाराचा त्याग करून विरागी बनलेल्या जनांसाठींच केवळ नव्हे, तर तो सर्व मानवजातीसाठीं आहे. जो माझ्या धर्ममार्गाचें अनुसरण करील तो विरक्त असला किंवा संसारी असला तरी त्याची योग्यता मी सारखीच समजतों. विरागी बनलेले जन पुनरपि दुराचारांत मग्न होण्याचा संभव आहे; आणि गृहस्थाश्रमाचा अवलंब करून प्रपंचांत वागणारे जन आपल्या सदाचारबलेंकरून उत्तम साधूंच्या पदवीस पोहंचतात. विषयवासनारूप महापुरामध्यें सांपडण्याचें भय सर्वांसच आहे. या पुराच्या प्रवाहांत समग्र जगत् सांपडलें आहे. ह्या प्रवाहाच्या अगणित आवर्तांत जे सांपडतात, त्यांची त्यांतून मुक्तता होतां होत नाहीं; इतका त्यांचा वेग प्रचंड आहे. तेव्हां अशा ह्या पुरांतून पैलतिरीं लागण्यासाठीं जनांनीं ज्ञानरूप नौकेचा आश्रय करून तिचें विवेकरूप सुकर्णाच्या योगानें नियमन करावें, हें उचित होय. माझें जनांस कंठरवानें असें सांगणें आहे कीं, बाप हो, सत्यधर्ममार्गरूप परम दुर्भेद्य दुर्गाचा आश्रय करून दुराचारप्रवृत्तिरूप प्रचंड शत्रूंच्या माऱ्यांतून अवश्य सुटा. आपल्या कृतकर्मांच्या परिणामांची निष्कृति कदापि होणें नाहीं; यास्तव यापुढें तरी आपण सत्कर्म करूं या. दुराचारापासून निवृत्त होण्यासाठीं आपण आपल्या मनांतील विचार व कल्पना यांचें परीक्षण करूं या. कारण जसे विचार तसे आचार; जसें पेरावें तसें पीक येतें असा सृष्टिनियम आहे. प्रकाशांतून अंधकारांत आणि अंधकारांतून प्रकाशांत जाण्याचे मार्ग आहेत. त्याचप्रमाणें थोड्याशा

अंधकारांतून निबिड अंधकारांत आणि थोड्याशा उजेडांतून उज्ज्वल प्रकाशांत जाण्याचे मार्ग आहेत. जो ज्ञाता असतो तो प्राप्त झालेल्या प्रकाशाच्या साहाय्यानें अधिक प्रकाश मिळविण्याचा प्रयत्न करितो. अशा पुरुषाची सत्यज्ञानाकडे एक सारखी प्रगतिच होत असते. सदाचरण आणि विवेकशीलता यांच्या योगानें प्राप्त होणारें श्रेष्ठत्व परम इष्ट होय. ऐहिक सुखविषयांची व्यर्थता किती आहे त्याचें निरंतर मनन करा; आणि हें जीवित किती चंचल आहे तें ध्यानांत आणा. आपल्या मानसिक उन्नतीस झटा. सत्य धर्माचा मनःपूर्वक अंगीकार करून त्यावर दृढ भाव ठेवा; आणि त्यांत सांगितलेल्या अनुज्ञांप्रमाणें स्ववर्तन राखण्याचा निर्धार करा. तुह्मी आपल्या राजधर्माचें उल्लंघन कदापि करूं नका. बाह्य गोष्टींच्या अनुकूलतेवर स्वसुख अवलंबून आहे असें कदापि मानूं नका; तर तें तुमच्या चित्ताच्या निर्मलतेवर व शांतीवर अवलंबून आहे असा तुमच्या मनाचा निश्चय होऊं द्या. अशा रीतीनें तुह्मी आपल्या आयुष्यक्रमाचें नियमन कराल तर तुह्मांस निर्वाणपदवी प्राप्त होऊन तुमची कीर्ति अमर होईल."

ह्याप्रमाणें बुद्धानें केलेला बोध प्रसेनाजित राजानें एकाग्र चित्तानें श्रवण केला. तो त्याच्या मनांत उत्तम प्रकारें ठसून त्याचें पुनःपुनः मनन करीत तो आपल्या ठिकाणीं निघून गेला.

भाग साहावा.

बुद्धधर्मसंस्थापना.

बुद्ध जगांत प्रगट होऊन जनांस धर्मबोध करूं लागण्यापूर्वी आर्य लोकांमध्यें पुष्कळ निरनिराळे धर्मपंथ निघाले होते हें प्रारंभीं उपोद्घातांत सांगितलेंच आहे. मोक्षप्राप्तीचें अचुक साधन ह्मटलें ह्मणजे देहदंडन करणें हें होय असा संसारनिवृत्त जनांचा समज होता. यास्तव ते नानाविध व्रतोपवास करून देहाचें दंडन करीत असत. त्यांचा असा निर्धार असे कीं, देहाच्या ज्या गरजा आहेत त्यांची आसक्ति आत्म्यानें सोडून शेवटीं देहाचाही परित्याग केल्यावांचून त्यास मोक्षप्राप्ति होणें नाहीं. यास्तव आहारविहार, वस्त्रप्रावरण, घरदार, इत्यादिकांची गरज करवेल तितकी ते कमी करीत असत. ते मनुष्यवसतीचीं स्थानें सोडून वनांत वनपशूं प्रमाणें संचार करीत. कित्येक तर दिगंबरवृत्ति धारण करीत असत; आणि दुसरे कित्येक असत ते स्मशानभूमींत किंवा उकिरड्यावर लोकांनीं फेंकून दिलेलीं जीर्ण वस्त्रें घेऊन त्यांनीं आपले देह झांकीत.

परंतु बुद्धानें देहदंडनाची मुळींच आवश्यकता नाहीं असें सिद्ध करून तदनुसार तो जनांस उपदेश करीत असे. तरी त्याचे अनुयायी भिक्षुजन स्मशानभूमींतील किंवा उकिरड्यावर फेंकलेलीं वस्त्रें मिळवून अंगावर घेत असत. कारण बुद्ध स्वतः असलीं वस्त्रें परिधान करीत असे. परंतु ह्या वस्त्रांमुळें भिक्षूंस नाना प्रकारचे रोग होऊं लागले. त्यांस ते पहिल्या पहिल्यानें औषधोपचार कांहींएक करीत नसत. त्यामुळें त्यांच्या धर्मप्रसाराच्या कामास व्यत्यय येऊं लागला. तेव्हां

बुद्धानें त्यांला अशी आज्ञा केली कीं, तुह्मीं रोग झाला असतां औ-षधोपचार अवश्य करावे. एकदां एका भिक्षूच्या पायास कांहीं दुखापत झाली. तेव्हां त्यानें एकंदर भिक्षूंस पादत्राणें घालण्यास सांगितलें.

एके समयीं बुद्धाची प्रकृति बिघडली. तेव्हां आनंदानें जीवक-नामक बिंबसारराजाच्या वैद्यास बोलावून आणिलें. त्यानें त्याला औषध वगैरे देऊन लवकरच बरा केला. हा वैद्य बुद्धधर्माचा अनुयायी होता. त्यानें प्रद्योतनामेंकरून एका राजास झालेली कांहीं विकृति बरी केल्यावरून त्या राजानें त्याला एक उंची पोषाख बक्षीस दिला. तो त्यानें बुद्धाकडे आणला, आणि त्यास प्रणाम करून ह्मणाला: 'गुरुराज, दासाचें एक मागणें आहे तें आपण अवश्य मान्य करावें' ? बुद्ध ह्मणाला: 'तुझें मागणें काय आहे तें आधीं समजूं दे. ह्मणजे तें योग्य असल्यास मी तें आनंदानें मान्य करीन.' तेव्हां तो भाविक वैद्य ह्मणाला: 'गुरुमहाराज' आपल्या अंगावर स्मशानांत किंवा उकिरड्यावर पडलेल्या चिंध्या मी नेहमीं पाहतों. त्या आपणांस मुळींच शोभत ना-हींत. मला हा पोषाख प्रद्योतराजानें दिला आहे. हा आपणांसच शोभण्यासारखा आहे. तरी याचा आपण अवश्य स्वीकार करावा. आणि आपल्या भिक्षुसंघासही अंगांत प्रपंची जनां सारखे झगे घाल-ण्याची परवानगी आपण द्यावी.' बुद्धानें त्याचा तो पोषाख स्वीकारून त्या समयास उचित असा उपदेश केला; आणि आपल्या भिक्षुसंघास झगे घालण्याची परवानगी दिली. ह्या प्रमाणें बुद्धानें आपल्या अनुया-यिसंघास झगे घालण्याची परवानगी दिल्याची वार्ता राजगृहनगरींतील लोकांस कळली तेव्हां त्यांस मोठा आनंद होऊन त्यांनीं त्या भिक्षूंस झगे पुरविले. असें सांगतात कीं, त्या भाविक लोकांनीं हजारों झगे तयार करून बुद्धाच्या संघास आणून दिले.

ह्या सुमारास **शुद्धोदन**राजा वृद्धापकाळामुळें अशक्त व आजारी झाला असल्या कारणानें त्यानें **बुद्धा**ला असा निरोप धाडला कीं, 'माझें देहावसान होण्यापूर्वीं त्वां एक वेळ मला येऊन भेटावें.' हा आपल्या पित्याचा निरोप ऐकून **बुद्ध** तत्काळ **कपिलवस्तु**नगरीस येऊन आपल्या पित्याच्या बिछान्यापाशीं त्याचा अंत होईपर्यंत बसून राहिला; आणि मरणसमयीं त्याच्या चित्तास शांतीचा अनुभव घडावा ह्मणून त्यानें त्यास सत्यधर्मबोध केला; आणि शेवटीं त्याच्या वेंगेमध्यें पडून **शुद्धोदन**राजानें प्राण सोडिला. ह्या प्रमाणें आपल्या श्वशुराचें देहविसर्जन झालेलें पाहून **यशोधरेनें बुद्धा**पाशीं अशी प्रार्थना केली कीं, 'मला आपल्या संघांत घ्या.' ही अशी प्रार्थना तिनें पूर्वीं एक दोन वेळां केली होती. पण **बुद्धानें** तिची विनंति मान्य केली नव्हती. ह्या प्रसंगीं त्यानें तिचें ह्मणणें मान्य करण्यास असें कारण झालें कीं, तिच्या बरोबर आणखी **प्रजापतीनें**ही **बुद्धा**च्या संघांत सामील होण्याची इच्छा प्रगट केली. हा त्यांचा सत्यधर्मानुसरणाचा निर्धार पाहून **बुद्धानें** त्यांस आपल्या संघांत विधिपूर्वक घेतलें. येथून पुढें भिक्षुणींच्या संघास आरंभ झाला.

ह्याप्रमाणें भिक्षुणींचा संघ स्थापन झाला तेव्हां **बुद्धानें** आपल्या भिक्षुसंघास स्त्रियांशीं कोणत्या प्रकारें वर्तन करावें याविषयीं येणें प्रमाणें बोध केलाः—

कोणत्याही स्त्रीकडे पापदृष्टीनें न पाहण्याची खबरदारी ठेवा. एकाद्या स्त्रीकडे तुमची नजर गेल्यास तिला कधीं पाहिली नाहीं अशी तुमच्या मनाची स्थिति व्हावी. स्त्रियांशीं बोलण्याचा प्रसंग कधींही येऊं देऊं नका. यदाकदाचित् एकाद्या स्त्रिशीं बोलणें प्राप्त झाल्यास तिच्याशीं जें कांहीं बोलावयाचें तें शुद्ध अंतःकरणानें बोला; आणि आपल्या मनाचा असा निर्धार करा कीं, आपण श्रमण आहों त्यापेक्षां कर्दमांतून वरती

आलेलें कमलपुष्प जसें निर्मल असतें तद्वत् ह्या पापमय जगतामध्यें आपण निर्दोष रहावें. एकादी स्त्री तुह्मांहून मोठ्या उमरीची असल्यास तिला तुह्मीं आपल्या मातेसमान लेखावें; ती तुह्मांहून अंमळ लहान वयाची असल्यास तिला आपली भगिनी मानावी; आणि ती वयानें फार-च लहान असल्यास तिला आपल्या मुलीप्रमाणें समजावी. जो श्रमण एकाद्या स्त्रीकडे पापदृष्टीनें पाहतो, अथवा तिला स्पर्श करितो, त्याच्या व्रताचा भंग होऊन तो माझा शिष्य होण्यास मुळींच योग्य नाहीं. मनुष्याच्या ठायीं विषयवासना अनिवार असल्या कारणानें त्यास त्यानें सर्वदा भ्यालें पाहिजे. या विषयवासनेचें निर्मूलन करण्यासाठीं मनुष्यानें उद्योगसातत्यरूप धनुष्यास ज्ञानरूप तीव्र शराचा अभिनियोग करून सर्वदा उद्युक्त रहावें. सुविचाररूप शिरस्त्राणाचें धारण करून पंचेंद्रिय-मूलक वासनापंचकाशीं दृढ निश्चयानें संग्राम करावा. स्त्रीचें मनोहर लावण्य पाहून ज्याचें मन विषयलंपट होतें, त्याच्या चित्तास व्यामोह होऊन तो दुराचारनिमग्न होण्याचा दृढ संभव असतो. यास्तव विषया-भिलाषदृष्टीनें स्त्रीच्या लावण्याकडे पाहून स्वचित्तांत विषयवासना उत्तेजित होऊं देऊं नका. ह्याप्रमाणें स्त्रीच्या स्वरूपाकडे नेत्र जाऊं देण्यापेक्षां ते तापवून लाल केलेल्या सांडसांनीं काढून टाकलेले पुरवले. स्त्रियांच्या संनिध राहून स्वचित्तांत विषवासनेचे विचार उच्छृंखल होऊं देण्यापेक्षां क्रूर व्याघ्राच्या मुखांत पडणें किंवा मनुष्यवध करणाऱ्या मांगाच्या तीक्ष्ण सुरीखालीं सांपडणें बरें. विश्वयोपिता उठण्याबसण्यांत व हिंडण्याफिरण्यांत आपल्या स्वरूपलावण्याचें प्रदर्शन करून पुरुषाचें चित्त मोहित करूं पाहतात. त्यांचीही चित्ताकर्षण करण्याची कला इतकी प्रबळ असते कीं त्यांच्या पाशांत मोठे निश्चयी पुरुष सुद्धां सहज सांपडतात. यास्तव अशा भयंकर स्त्रियांच्या तावडींत न सांपडण्याची खबरदारी घ्या. त्यांचे हास्यरोदनादि प्रकार हे आपले महाशत्रु होत.

त्यांचे हावभाव आणि चालण्या बोलण्याची ढब हीं पुरुषाचें चित्त पाश-बद्ध करणारीं आहेत. तर अशा स्त्रियांच्या संसर्गास कदापि जाऊं नये. त्यांच्याकडे आपलें चित्त सहसा जाऊं देऊं नये. मनोनिग्रहरूप रश्मींनीं त्यांस बळकट आवरून धरावें.

श्रावस्तिनगरीमध्यें विशाखानामेंकरून एक धनाढ्य स्त्री रहात असे. तिनें बुद्धधर्माचा अंगीकार करून आपल्या वित्ताचा बुद्धधर्मानुयायिसंघाप्रीत्यर्थ विनियोग करण्याचा क्रम ठेविला होता. संघांतील भिक्षूंस व भिक्षुणींस वस्त्रान्नाची व औषधोपचाराची ददात कदापि पडूं नये अशी व्यवस्था तिनें ठेविली होती. ही स्त्री प्रपंचांत वागत असून परम धार्मिक व सदाचारी होती. प्रपंचांत वागणाऱ्या बुद्धधर्मानुयायी स्त्री-जनांपैकीं ही स्त्री पाहिली होती; आणि तिच्या सद्वर्तनाचें अनुकरण इतर भाविक स्त्रिया परम उत्साहानें करूं लागल्या.

मगधदेशाचा राजा बुद्धधर्मानुयायी होता. तो पुढें संसारत्याग करून धर्माचरणांत कालक्रमणा करीत असतां एके समयीं बुद्धगुरूपाशीं येऊन ह्मणालाः 'गुरुराज, ब्राह्मणी धर्माच्या कित्येक पंथांत अशी चाल आहे कीं, प्रत्येक महिन्याचे कांहीं दिवस पवित्र गणून त्या पंथांतले लोक आपआपल्या देवालयांत वगैरे धर्मोपदेश ऐकावयास जमतात. तेणेंकरून लोकांची त्या पंथांवरील श्रद्धा दृढ होऊन आणखी नवे लोक त्या पंथांत सामील होतात. तर आपल्या ह्या पंथांतही अशीच कांहीं तरी व्यवस्था होऊन आपले धर्मबांधव एकत्र जमण्याचे कांहीं दिवस ठरवावे असें आपणांस वाटत नाहीं काय? हें त्याचें ह्मणणें बुद्धास मान्य होऊन त्यानें आपल्या भिक्षूंस अशी आज्ञा केली कीं, त्यांनीं प्रत्येक पक्षाच्या अष्टमीस, आणि अमावास्येस व पौर्णिमेस एकत्र जमून कांहीं तरी धर्म-कृत्यांत काळ घालवावा; आणि ह्या दिवसांस उपवसथ असें नांव द्यावें. ह्या आज्ञेप्रमाणें सर्व भिक्षु नेमलेल्या दिवशीं विहारामध्यें जमले. परंतु

तेथें त्यांला धर्मोपदेश वगैरे कांहींएक ऐकावयास न मिळाल्यामुळें त्यांची थोडीशी निराशा झाली. हें बुद्धानें पाहून त्यांला असें सांगितलें कीं, ह्या एकत्र जमण्याच्या दिवशीं सर्वांनीं आपआपले अपराध सगळ्या संघासमोर कबूल करावे ह्मणजे त्यांच्या त्या अपराधमूलक पातकाचा बोजा कमी होऊन त्यांचें हृदय शुद्ध होईल. ह्या पापनिवेदन-विधीस प्रातिमोक्ष असें त्यानें नांव दिलें.

बुद्ध कौशांबी येथें असतां एका भिक्षूनें कांहीं अपराध केला असून वरती सांगितलेल्या उपवसथाच्या दिवशीं त्यानें तो अपराध सगळ्या संघासमक्ष कबूल केला नाहीं. तेव्हां बाकीच्या भिक्षूंनीं त्यास बहिष्कार घातला. हा बहिष्कृत भिक्षु मोठा विद्वान्, ज्ञाता व बुद्धिवान् असून विनयसंपन्न, पापभीरु आणि स्वधर्मविहित नियमांप्रमाणें वर्तण्यास सर्वदां तत्पर असे. आपणास बहिष्काराची शिक्षा झालेली ऐकून तो आपल्या धर्मबांधवांकडे जाऊन ह्मणाला कीं, मी निरपराध आहें. मला तुमच्या संघांत राहून धर्माचरण करण्यास साहाय्य करा.' त्याचें तें नम्रतेचें भाषण ऐकून कांहीं भिक्षूंनीं त्याचा पक्ष घेतला आणि बाकीच्या भिक्षूंनीं वाद आरंभिला. ह्याप्रमाणें दोन पक्ष होऊन दोन्ही एकमेकांस शिव्याशाप देऊं लागले. ह्याप्रमाणें आपल्या संघांत दुफळी झालेली ऐकून **बुद्धानें** त्या दोन्ही पक्षांकडे जाऊन त्यांस पुष्कळ समजून सांगितलें. परंतु ते आपला हेका सोडिनात. तेव्हां त्यानें त्या उभय पक्षांस एकमेकांपासून निराळे राहून धर्माचरण करण्याची परवानगी दिली. ह्याप्रसंगीं त्यानें त्या कलह करणाऱ्या भिक्षूंस येणेंप्रमाणें बोध केला:—

"कलहास कांहीं तरी कारण उत्पन्न झालें असतां नीच अज्ञान जन विनाकारण पुष्कळ कोलाहल करितात. परंतु जे ज्ञाते असतात त्यांच्या मध्यें कोणत्याही गोष्टीमुळें विरोध उत्पन्न झाला असतां ते

परस्परांशीं सौम्य व सभ्य रीतीनें वर्तून आपल्या विरोधाचें कारण स्पष्ट करून सांगतात. अशा एकमेकांशीं विरोध करणाऱ्या जनांस कोण दोष देईल ? अमुक एका मनुष्यानें मला शिव्या दिल्या, माझी निंदा केली, माझें नुकसान केलें असे विचार जो पुनः पुनः मनांत आणितो त्याच्या ठायींचा द्वेषाग्नि कदापि उपशम पावावयाचा नाहीं. कारण द्वेषानें द्वेषाचें शमन होत नाहीं. तर आपला द्वेष करणाऱ्यांच्या संबंधानें आपल्या चित्तांत द्वेषवृत्ति यत्किंचित् ही उद्भवूं दिली नाहीं तरच द्वेषाचें निर्मूलन होतें. हा असा नीतीचा शाश्वत नियम आहे. कित्येकांस मनोनिग्रहाची आवश्यकता वाटत नाहीं. असे जन कलहास प्रवृत्त झाले असतां त्यांचें तें वर्तन क्षम्य होय. परंतु ज्यांस मनोनिग्रहाचें महात्म्य अवगत झालें आहे, त्यांनीं कलहापासून निवृत्त होऊन परस्परांशीं एकचित्तानें वर्तावें हें उचित होय. ज्याचें आचरण पवित्र असतें आणि ज्याची वृत्ति कदापि चंचल नसते, अशा मनुष्याशीं स्नेह संपादिल्यानें आपण निर्भय, सुखी व शांतचित्त होतों. परंतु ज्याला असा सदाचारी मित्र मिळत नाहीं, त्यानें एकांताचा स्वीकार करून कोठें तरी रानावनांत भ्रमण करून कालक्रमणा करावी तें चांगलें. मूर्खांची संगति करण्यांत कांहींच लाभ नाहीं. जे लोभी, अभिमानी, कलहप्रिय आणि दुराग्रही असतात, अशा जनांशीं सहवास करण्यापेक्षां एकांतांत काळ घालविण्यांत विशेष सुख आहे."

ह्याप्रमाणें त्यांला त्यानें बोध केला. पण त्यांचा कलह कांहीं मिटला नाहीं. तेव्हां अशा हट्टी दुरभिमानी मनुष्यांस बोध करून वाटेवर आणण्याचें काम कांहीं सोपें नाहीं असें पाहून बुद्ध **कौशांबीहून** निघून फिरत फिरत पुनः **श्रावस्तीस** आला. **बुद्ध कौशांबीहून** गेल्यावर तेथल्या त्या भिक्षूंत फारच कलहाग्नि माजला. तेव्हां **बुद्धाचे** प्रपंची अनुयायी त्यांच्या त्या कलहास फारच त्रासले, आणि ह्मणूं लागले कीं,

ह्या अशा कलहानें आपणां सर्वांवरच मोठा गहजब गुदरण्याचा संभव आहे. बुद्धगुरु तर यांच्या ह्या उद्दामपणास त्रासून येथून निघून गेले आहेत. तेव्हां ह्या अशा भांडखोर भिक्षूंला आपण मुळींच मानूं नये व त्यांला कोणत्याही प्रकारचें साहाय्य करूं नये. ह्याप्रमाणें लोक आपणांस मानीतनासे झाले तेव्हां त्यांला कृतकर्माचा पश्चात्ताप होऊन ते आपल्या विरोधाचा निकाल लावण्यासाठीं **श्रावस्ति** येथें **बुद्धा**पाशीं आले. ते आलेले पाहून **शारिपुत्र बुद्धास** ह्मणालाः 'हे कलहप्रिय, दुरभिमानी आणि दुफळी करणारे भिक्षु आले आहेत. त्यांच्याशीं कोणत्या प्रकारें वर्तन करावें?' **बुद्ध** ह्मणालाः "त्यांची निर्भर्त्सना करूं नको. कारण कठोर शब्द कोणासही प्रिय वाटत नाहींत. प्रत्येक पक्षाला निरानिराळी जागा नेमून दे; आणि सर्वांशीं निःपक्षपातपणें वाग. उभय पक्षांचें ह्मणणें शांतपणें ऐकून घेऊं; आणि प्रत्येकाच्या ह्मणण्यांत कितपत तथ्य आहे तें नीट विचार करून पाहूं. ह्याप्रमाणें दोन्ही पक्षांनीं आपलें ह्मणणें काय आहे तें स्पष्टपणें सांगितल्यावर मग सर्व संघानें मिळून जो कांहीं निर्णय देणें योग्य वाटेल तो द्यावा. तेथपर्यंत त्यांच्याशीं कोणत्याही प्रकारें विरोधानें वागूं नये. सर्वांस सारख्या रीतीनें वागवावें.' ह्या भिक्षूंचा कलह मिटविण्याची एक युक्ति **उपालीनें** अशी सुचविली कीं, दोन्ही पक्षांचें ह्मणणें ऐकून घेऊन निर्णय देण्यापेक्षां सर्व संघानें असें ह्मणावें कीं, दोन्ही पक्षांनीं परस्परविरोधाचा त्याग करून पुनरपि एकचित्त व्हावें. **बुद्धाला** ही युक्ति पसंत वाटली नाहीं. तो ह्मणालाः 'उभयपक्षांचें ह्मणणें ऐकून घेतल्याशिवाय त्यांचें ऐक्य करूं पाहणें योग्य नव्हे. अशानें त्यांचें खरें ऐक्य व्हावयाचें नाहीं. खरें ऐक्य व्हावयास त्यांची योग्य रीतीनें समजूतच पडली पाहिजे; आणि ही समजूत पाडण्यासाठीं त्यांचें ह्मणणें साद्यंत ऐकून घेतलें पाहिजे.' ह्या प्रकरणीं **बुद्धानें** त्याला एक गोष्ट सांगून त्याचा हा सदरील बेत त्याला

सोडावयास लाविलें. मग त्या महंतांचें ह्मणणें सविस्तर ऐकून बुद्धानें त्यांचें समेट केलें.

यशोधरेचा बंधु **देवदत्त** यानें **बुद्धा**च्या धर्माचा अंगीकार केला होता. हा मोठा कीर्तिप्रीय आणि महत्पदाभिलाषी होता. यास्तव तो **बुद्धा**चा मत्सर व द्वेष करूं लागला. **बुद्धानें** घालून ठेवलेल्या नियमांत तो दोष काढूं लागला. हे नियम फारच सौम्य आहेत असें त्याचें ह्मणणें पडलें. ह्याप्रमाणें **देवदत्ता**च्या मनांत विरोध उत्पन्न होऊन तो **बुद्धास** सोडून गेला; आणि **राजगृह**नगरींत **बिंबसार**राजाचा पुत्र **अजातशत्रु** राज्य करीत होता त्याच्याकडे जाऊन त्यानें त्याला आपलें काय ह्मणणें होतें तें कळविलें, आणि त्या राजाला त्यानें आपलासा करून घेतलें. ह्या राजानें त्याच्यासाठीं एक विहार बांधून दिलें. येथें **देवदत्तानें** पुष्कळ अनुयायी मिळविले आणि **बुद्धानें** घातलेल्या नियमांहून पुष्कळ कडक नियम पाळण्याच्या व देहदंडन करण्यासाठीं व्रतोपवासादि साधनें अंगीकारण्याच्या शपथा त्यांच्याकडून घेवविल्या. **बुद्धाला** हें वर्तमान कळतांच तो स्वतः **राजगृह**नगरीसंनिध **वेणुवनांत** येऊन दाखल झाला. तो आला असें कळलें तेव्हां **देवदत्त** त्याच्या जवळ जाऊन त्याला ह्मणाला, गुरुराज, मीं जे धर्माचरणाचे विशेष कडक नियम काढले आहेत त्यांस संमति द्या. कारण हे नियम पाळल्यानें विशेष पवित्रता अंगीं येईल असा माझा अभिप्राय आहे. हा देह केवळ जडपदार्थाधीन आहे. त्याचें बीजारोपण पापकर्मानें झालें असून त्याचा उद्भव दुराचारानें झाला आहे. तो सर्वदा पीडेस पात्र असून नश्वरत्वास्तव विलय पावणारा आहे. आमच्या पूर्वसंचितानुरूप जें कर्म आमच्या पाठीस लागलें आहे त्याचें संचयस्थान हा देह होय. तो पापकर्म आणि रोग यांचें वसतिस्थान आहे; आणि त्याच्या निरनिराळ्या इंद्रियांवाटे मुत्रश्लेश्मादि अगदीं घाणेरडे पदार्थ स्रवत असतात. मर-

णानें त्याचा अंत व्हावयाचा आणि त्याचें पर्यवसान स्मशानभूमींत व्हावयाचें. ही अशी देहाची निकृष्ट स्थिति असल्या कारणानें त्यास आपण सर्व प्रकारच्या घाणीनें भरलेल्या प्रेताप्रमाणें गणावें आणि स्मशानभूमींत पडलेल्या चिंध्यांनींच त्यास सर्वदा वेष्टावें, हें उचित होय." यावर बुद्धानें असें उत्तर केलें कीं, "देह सर्वप्रकारें अमंगळ असून त्याचें स्मशानांत अवसान व्हावयाचें आहे, हें खरें आहे. कारण तो नश्वर असून कालेंकरून पंचत्वास मिळावयाचा. तरी पण तो कर्माचें अधिष्ठान असल्यामुळें त्यांत पापकर्माचा संचय न करितां पुण्यकर्म व सदाचार यांचा संग्रह करणें आपल्या हातीं आहे. ह्या देहाच्या सुखविषयांचा अभिलाष धरून तत्प्राप्त्यर्थ उद्योग करणें हें मनुष्यास उचित नव्हे हें खरें आहे; तरी त्याच्या नैसर्गिक गरजांकडे दुर्लक्ष करून त्याची सर्व प्रकारें आबळा करणें योग्य नव्हे. त्यावर मळ सांचूं देणें किंवा तो मलिन वस्त्रांनीं वेष्टणें मनुष्यास शोभत नाहीं. दीप जो आहे तो स्वच्छ राखिला नाहीं व त्यांत तेल घातलें नाहीं, तर तो निश्चयानें विझावयाचा; तद्वतच आपल्या देहाची चांगली निगा केली नाहीं, तो धुऊन माखून साफ राखिला नाहीं आणि व्रतोपवासादिकांनीं तो क्षीण केला असतां त्यांत सत्य ज्ञानाच्या प्रकाशाचा अभिनिवेश होण्यास प्रत्यवाय घडतो. तूं जे नियम प्रचलित करूं पाहत आहेस त्यांच्या साहाय्यानें मी उपदेशिलेल्या मध्यम मार्गाचें अनुसरण योग्य प्रकारें व्हावयाचें नाहीं. कठिन नियमांचें अनुवर्तन करणें ज्यास आवश्यक वाटत असेल त्याला कोणाचा प्रतिबंध नसावा. परंतु त्याचें बंधन इतरांस विहित करणें इष्ट नव्हे. कारण ते सन्मार्गप्रवृत्तीस केवळ अनावश्यक होत.'

ह्याप्रमाणें बुद्धानें देवदत्ताचें ह्मणणें मान्य केलें नाहीं. तेव्हां तो आपल्या विहारांत निघून गेला; आणि अगदीं स्वतंत्रपणें धर्माचरण करूं

लागला; आणि तो लोकांस असें सांगूं लागला कीं, बुद्धाचा मोक्षसाधक धर्ममार्ग फारच सौम्य प्रतीचा असून त्यापासून इष्ट सिद्धि होण्यासारखी नाहीं. देवदत्त आपली अवहेलना करून आपल्या धर्ममार्गास नांव ठेवितो असें बुद्धाच्या कानीं आलें तेव्हां तो आपल्या शिष्यसंघास ह्मणाला: "ज्याला जन दोष देत नाहींत असा ह्या भूलोकीं कोणीही नाहीं. तो कितीही जपून वागत असला तरी त्याची निर्भर्त्सना करावी हा जनांचा क्रमच आहे. सर्वांस सोईचा आणि हिताचा असा मध्यम धर्ममार्ग मी जनांस उपदेशीत असतां, तो नीट समजून घेण्याचा त्यांनीं प्रयत्न करूं नये, तर उलट त्याची निंदा करीत रहावें याला काय ह्मणावें? देवदत्ताचें ह्मणणें असें आहे कीं, भिक्षूंनीं सर्वकाळ उघड्या हवेंत रहावें, नगरांच्या सन्निध कदापी राहूं नये; लोकांनीं टाकलेल्या जीर्ण वस्त्रांचें त्यांनीं परिधान करावें. सर्वदा भिक्षान्नावरच निर्वाह करावा; कोणीं भोजनास बोलाविलें असतां जाऊं नये, किंवा कोणीं विहारांत अन्न पाठविलें असतां त्याचें सेवन करूं नये. मांसान्नाचें भक्षण करूं नये. यावर माझें ह्मणणें असें आहे कीं, माझ्या बोधाप्रमाणें मनुष्यास कोणत्याही स्थलीं वागतां येईल. वैराग्याचे कठिन नियम ज्याला पाळावेसे वाटत असतील त्यानें ते खुशाल पाळावे. पण सदाचरणास त्यांची मुळींच आवश्यकता नाहीं; आणि जे तरुण किंवा अशक्त आहेत त्यांच्यानें अशा नियमांचें पालन व्हावयाचें नाहीं. आतां अन्नभक्षणासंबंधानें माझा अभिप्राय असा आहे कीं, माझ्या संघांतील जन ज्या देशीं असतील तेथल्या लोकांच्या चालीप्रमाणें सांपडेल तसलें अन्न त्यांनीं भक्षण करावें. मात्र इतकेंच कीं, केवळ क्षुधाशमनास आवश्यक असेल तेवढेंच अन्न त्यांनीं खावें; एकादें पक्वान्न गोड लागलें असतां त्याचेंच सेवन मनसुराद करूं नये. मनुष्य वृक्षतळीं बसला किंवा गृहाच्या छायेंत बसला, लोकांनीं टाकलेलीं जीर्ण वस्त्रें त्यानें परिधान केलीं

किंवा लोकांनीं दिलेलीं नवीं वस्त्रें परिधान केलीं, मांसान्नाचा अव्हेर केला किंवा तें भक्षण केलें, तरी त्याच्या चित्ताची शुद्धि होण्याजोगी आहे. ह्यासंबंधानें सर्वांस सारखा नियम घालून दिल्यानें त्यांचा अनन्य हेतु जो निर्वाणसिद्धीचा त्यास प्रत्यवाय घडेल. "

ह्याप्रमाणें **देवदत्त बुद्धास** सोडून गेल्यावर त्यानें अजातशत्रूला **बुद्धास** ठार मारण्याची मसलत दिली. ही दुष्ट मसलत त्या अविचारी राजाला मान्य होऊन त्यानें **बुद्धाला** मारण्याकरितां मारेकरी पाठविले. ते त्यापाशीं गेले असतां, त्याला त्यांचा घोर उद्देश कळून त्यानें त्यांस नीतिबोध केला. त्या बोधानें त्यांचीं कठोर हृदयें मेणासारखीं मऊ होऊन आपल्या धन्याचा हुकूम न मानितां ते त्याचे अनुयायी झाले ! हा असा त्याला जिवें मारण्याचा प्रयत्न त्या दुष्ट राजानें तीन वेळां केला असें ह्मणतात. पण तिन्ही वेळां **बुद्धानें** पूर्वोक्त युक्तीनें आपल्यावरील संकटाचें निवारण केलें. त्याच्या वाक्शक्तीचा आणि धर्मबोधपद्धतीचा प्रभाव एवढा विलक्षण होता !

बुद्धासारख्या परमपूज्य जगद्गुरूचा प्राण घेण्याचा यत्न करून तो व्यर्थ गेला असें पाहून तो राजा फारच खिन्न झाला. त्याचें मन त्याला खाऊं लागलें. त्याला कोठेंच चैन पडेनासें झालें. तेव्हां तो कृतकर्माबद्दल अनुताप पावून **बुद्धास** शरण गेला; आणि अगदीं दीन होऊन त्याची त्यानें क्षमा मागितली. तेव्हां **बुद्धानें** परम सदय अंतःकरणानें त्याचें आश्वासन करून त्याला स्वधर्माचा बोध केला. तेणेंकरून त्याच्या चित्तास शांति प्राप्त होऊन तो **बुद्धाचा** अनुयायी बनला.

देवदत्तानें स्वतंत्र धर्मपंथाची स्थापना करण्याचा पुष्कळ उद्योग केला, पण त्यांत त्याला यश आलें नाहीं. त्याचे पुष्कळ शिष्य त्याला सोडून गेले. तेव्हां त्याची निराशा होऊन तो आजारी झाला; आणि **बुद्धास** सोडिल्याबद्दल त्याला पश्चात्ताप होऊन तो एके दिवशीं आप-

ल्या बाकी राहिलेल्या शिष्यांस ह्मणाला कीं, " मला डोलींत घालून बुद्धापाशीं घेऊन चला. मी त्याचा अपराध केला आहे खरा, तरी मी त्याचा नातलग आहें. यास्तव तो माझा अव्हेर करणार नाहीं. " ह्याप्रमाणें त्याला त्यांनीं बुद्धापाशीं उचलून आणिलें; डोली वाहणारांनीं ती खालीं ठेविली तेव्हां देवदत्त बुद्धदर्शनास आतुर होऊन वरती उठावयास गेला. पण तोल न सावरून तो खालीं पडला आणि त्याचा प्राण गेला. प्राणांतसमयीं त्याच्या तोंडून बुद्धस्तव चालला होता.

देवदत्ताचा असा अंत झालेला पाहून बुद्धानें स्वशिष्यांस एणेंप्रमाणें बोध केला! हे भिक्षुजनहो, जें सत्यचतुष्टय मीं तुह्मांस उपदेशिलें आहे तें नीट न समजल्यामुळें व त्याचें मनास पूर्ण आकलन न झाल्यामुळें आह्मी आजपर्यंत असे सैरावैरा धांवत आहों, आणि ह्या क्लेशप्रद संसृति-जालामध्यें भ्रांत झालों आहों. आपल्या चित्तांत सत्यधर्मज्ञानाचा प्रकाश पूर्णपणें फांकला नाहीं तोंपर्यंत आपला हा आत्मा निरनिराळ्या योनींमध्यें भ्रमण करीत आहे. भिन्नभिन्न प्रकारचे पाषाण, वृक्ष, कीटक, पशु, मानव यांचे देह त्याला प्राप्त होतात. अखिल जीवसृष्टीमध्यें जें स्थितिवैचित्र्य दृष्टोत्पत्तीस येतें त्याचा उद्भव पूर्व कालीं व वर्तमान कालीं जीवांच्या हातून घडलेल्या कर्मापासून होतो. आपल्या ठायीं विवेक-शक्ति आहे. तिचा योग्य उपयोग केला तर आपणांस दिव्य ज्ञानदृष्टि प्राप्त होते. ही एक वेळ प्राप्त झाली ह्मणजे ती कदापि नष्ट होत नाहीं. परंतु ही दृष्टि प्राप्त व्हावयास प्राणी अत्यंत उच्च स्थितीप्रत गेला पाहिजे; आणि ही उच्च स्थिति त्यास संसृतीच्या योगानें क्रमाक्रमानें प्राप्त होते. पुन:पुन: जन्ममरण प्राप्त होऊन त्याला अंतीं अनुपम ज्ञान-प्रकाश साध्य होतो; आणि तो साध्य झाल्यानें त्याच्या हातून पवित्रा-चरण घडतें. ही उच्च स्थिति मला प्राप्त होऊन मला सत्यज्ञानाचा लाभ झाला आहे. ह्या ज्ञानानुरूप जो उत्तम धर्ममार्ग मला खऱ्या शाश्वत

शांतीचा संपादक वाटला त्याचा उपदेश मी तुह्मांस केला आहे. ह्या माझ्या मार्गाचें अवलंबन केल्यानें आपल्या ठायींच्या समग्र पातकाचें क्षालन होऊन आपणांस पूर्ण समाधान प्राप्त होणार आहे. सत्यज्ञानदर्शनरूप अत्यंत सुखावह असें हें धर्मजीवन मी तुह्मांस समर्पण केलें आहे. त्याचें पान जो करील त्याच्या चित्ताची तळमळ नाहींशी होईल. त्याच्या सर्व मनोविकारांचा विलय होईल आणि त्याच्या ठायींची अनाचारप्रवृत्ति निर्मूल होईल. ह्याप्रमाणें मनोविकाररूप महासागरांतून सत्यज्ञानरूप नौकेच्या साहाय्यानें जो पैलतीरीं लागला त्याच्या सौख्यास पारावार नाहीं. कारण ज्याच्या चित्तापासून सर्व पापमळाचें क्षालन होऊन तें परम शुद्धि पावतें, आणि जो सर्व भ्रमापासून मुक्त होतो, त्याला निर्वाण प्राप्त होतें. असा मनुष्य ऐहिक प्रपंचांत वागत असला तरी त्याचें चित्त निर्लेप रहातें. ऐहिक वासनांचा मळ त्यास लागत नाहीं: कसें तर कमलपुष्प ज्या उदकांतून वर येतें त्याचा एकही बिंदु त्यावर असत नाहीं तसें. असा मनुष्य सर्व प्राण्यांशीं मोठ्या प्रेमानें वागतो. ही मनाची वृत्ति त्यानें अढळ राखावी. तो कोणत्याही स्थितींत असला तरी त्यानें ती कायम राखण्यास जपावें. कारण ही मनाची अवस्था अत्युत्तम होय. मी उपदेशिलेल्या सत्यचतुष्टयाचें ज्याला यथार्थ ज्ञान घडत नाहीं त्याचा संसृतिपाश तुटत नाहीं. त्यास नाना योनींमध्यें पुनःपुनः भ्रमण करावें लागतें. अज्ञानरूप अरण्यामध्यें त्यास अगणित काळ संचार करावा लागतो. ह्या अरण्यामध्यें भ्रमरूप मृगजलाच्या पाठीस लागून तो पापरूप कर्दमभूमीमध्यें मग्न होतो. परंतु ज्याला ह्या सत्यचतुष्टयाचें परिज्ञान होतें तो जन्ममरणाच्या फेऱ्यांतून सुटतो. त्याचा भ्रमजाल भंग पावतो. त्यास अभीष्टसिद्धि घडते. स्वार्थपरतामूलक दुर्वृत्ति त्याच्या हृदयांतून विनष्ट होतात; आणि त्यास सत्य ज्ञानाची

पूर्ण प्राप्ति होते. हाच खरा मोक्ष होय. कैवल्यसिद्धि ती ह्यांतच आहे. स्वर्ग आणि अमर जीवनाचें सौख्य यालाच ह्मणतात.

बुद्धाचें आपल्या शिष्यांस असें सांगणें असे कीं, त्यांनीं आपल्याठायीं कांहीं अलौकिक सामर्थ्य आहे असें जनांस भासवून देऊन त्यांचें वंचन करूं नये. हा बोध करण्याचें प्रयोजन त्यास एक दोन गोष्टींवरून प्राप्त झालें. त्या गोष्टींचें येथें निरूपण करूं. **राजगृहनगरींत ज्योतिष्कनामें**करून एक गृहस्थ रहात असे. त्यानें एके दिवशीं आपल्या घराच्या दारासमोर एक उंच काठी रोवून तिच्या शेवटाला एक चंदनाचें रत्नखचित पात्र अडकाविलें; आणि तो **बुद्धाच्या** शिष्यांस सांगूं लागला कीं, तुमच्यापैकीं जो कोणी श्रमण शिडी किंवा काठी घेतल्या वांचून केवळ मंत्रसामर्थ्यानें हें पात्र खालीं काढील, त्याला मी तो सांगेल तें देईन. हें ऐकून **बुद्धाचा** शिष्य **काश्यप** तेथें गेला, आणि त्यानें कांहीं युक्ति करून तें पात्र खालीं काढलें आणि तें मोठ्या विजयोत्सवानें आपल्या विहारांत नेलें. ही वार्ता **बुद्धाच्या** कानीं आली तेव्हां तो **काश्यपा**पाशीं गेला आणि त्यानें तें पात्र फोडून टाकून आपल्या शिष्यांस असें निक्षून सांगितलें कीं, असले चमत्कार करण्याचें तुह्मी कधींही मनांत आणूं नका.

या संबंधाची दुसरी एक गोष्ट अशी घडली कीं, **वृजिनामक** प्रांतामध्यें **बुद्धाचे** कांहीं शिष्य पावसाळ्यांत राहिले असतां, तेथें दुष्काळपडून कोणास पोटभर अन्न मिळेनासें झालें. त्यामुळें त्या शिष्यांस पुरेशी भिक्षा कोणी घालीना. तेव्हां त्यांनीं तेथल्या लोकांस फसविण्याची एक युक्ति काढिली. ते लोकांस सांगूं लागले कीं, आमच्यापैकीं अमुक एका श्रमणाला दैवी साक्षात्कार झाला आहे. त्याला तिन्ही काळच्या गोष्टी समजतात. दुसऱ्या एका श्रमणावर दैवी अनुग्रह झाला असून त्याला पाहिजे तो चमत्कार करितां येतो. हें त्यांचें ह्मणणें

त्या भोळ्या लोकांला खरें वाटून ते कोणी तरी मोठे सिद्ध पुरुष आहेत असा त्यांचा समज झाला; आणि असे महापुरुष आपल्या गांवांत पर्जन्यकाळीं रहावयास आले हें आपलें मोठें भाग्य समजून त्यांनीं त्यांला खाण्यापिण्याचे पदार्थ मुबलक पुरविले. अशा युक्तीनें त्यांनीं तो दुष्काळाचा कठिन समय ददातीवांचून घालविला. पुढें **बुद्धाला** ही त्यांची लबाडी कळून आली तेव्हां त्यानें **आनंदा**करवीं सगळ्या भिक्षूंस जमा करून त्यांस पुढील प्रमाणें प्रश्न केला ! "हे भिक्षुजन हो, भिक्षूंचें भिक्षुत्व केव्हां नष्ट होतें बरें ?" हा आपल्या गुरूचा प्रश्न ऐकून **शारिपुत्र** पुढें सरसावून ह्मणालाः "दीक्षा धारण केलेल्या शिष्यानें कोणत्याही प्रकारचा अनाचार करूं नये. जो कोणी अनाचार करील, तो **शाक्यमुनी**च्या शिष्यत्वास मुकेल. दुसरें असें कीं, दीक्षा धारण केलेल्या शिष्यानें कधीं कोणाचें कांहीं त्यानें दिल्यावांचून घेऊं नये. जो शिष्य दुसऱ्याच्या एकाद्या वस्तूचा अपहार करितो—मग ती अगदीं क्षुल्लक कां असेना—तो **शाक्यमुनी**चा शिष्य नव्हे. आणखी असें कीं, कोणत्याही निरुपद्रवी प्राण्याची हत्या त्यानें समजून उमजून किंवा द्वेषबुद्धीनें करूं नये. जो ती करील त्यास **शाक्यमुनी**चें शिष्यत्व साध्य नाहीं. हे तीन निषेध पाळले नाहींत तर भिक्षूंचें भिक्षुत्व नष्ट होईल."

हें त्याचें भाषण आटोपल्यावर **बुद्ध** ह्मणाला. ह्या तीन निषेधांशिवाय आणखी एका मोठ्या महत्त्वाच्या गोष्टीसंबंधानें मला तुह्मांस निषेध घालून द्यावयाचा आहे. तो असा कीं, दीक्षा धारण केलेल्या शिष्यानें आपल्या ठायीं कांहीं अलौकिक सामर्थ्य आलें आहे असा डौल घालूं नये. जो कोणी लोभवश होऊन किंवा दुष्टबुद्धीनें आपणास दिव्य दृष्टि आली आहे किंवा आपल्या ठायीं चमत्कार करण्याचें सामर्थ्य आहे असें जनांस भासवून त्यांला फसविण्याचा प्रयत्न करील, तो माझ्या

शिष्यत्वास बिलकुल पात्र नाहीं. हे भिक्षुजनहो, तुह्मी मंत्रतंत्रादिकांचा हव्यास धरून जनांस भ्रमांत पाडूं नका. तीं केवळ व्यर्थ होत. कारण हें सारें विश्व कार्यकारणरूप कर्माच्या नियमानें बद्ध आहे. त्यांत यत्किंचितूही पालट करण्याचें सामर्थ्य कोणाही मानवास नाहीं. जो कोणी माझा शिष्य अद्भुत चमत्कार करण्याचा आव घालील त्याला माझें धर्ममत समजलें नाहीं असें समजावें.

एके समयीं मोठी महामारी उपस्थित होऊन सहस्रावधि लोक मरूं लागले. त्यामुळें लोक अगदीं घाबरून गेले. आपणांस केव्हां मृत्यु येईल याचा नेम नाहीं असें वाटून ते उदास व अस्वस्थ झाले. त्यांच्या चर्येवर केवळ प्रेतकळा आली. कोणाला कांहींएक सुचेनासें झालें. परंतु कित्येक लोकांनीं पाहिलें कीं, आपल्या जीविताची शाश्वति मुळींच नाहीं, तेव्हां त्यांनीं असा निर्धार केला कीं, देहांत प्राण आहे तोंपर्यंत यथेच्छ खाऊन पिऊन घ्यावें व साधतील तेवढे ऐषआराम भोगावे. याप्रमाणें जो तो आपआपल्या विचारांत मग्न असतां, बुद्धानें आणि त्याच्या शिष्यांनीं गांवोगांव हिंडून लोकांला आपल्या हातून होईल तेवढें साहाय्य केलें. कोणांस औषधोपचार करावे, कोणी अनाथ किंवा नातलगांनीं सोडलेला असा आजारी मनुष्य आढळल्यास त्याच्याजवळ राहून त्याची साधेल तेवढी शुश्रूषा करावी; त्याला उपदेश करून अंतसमयीं त्याच्या चित्तास समाधान वाटेल असें करावें; इत्यादि प्रकारच्या स्तुत्य उद्योगांत ते एकसारखे गढले होते. हा उद्योग करितांना त्यांनीं आपला जीव धोक्यांत पडेल याची मुळींच परवा केली नाहीं.

सदरीं सांगितल्याप्रमाणें चोहोंकडे मनुष्यसंहार होत असतां, एक मनुष्य बुद्धाकडे येऊन ह्मणाला: 'माझ्या आसपास लोक पटापट मरत आहेत तें पाहून मी अगदीं घाबरून गेलों आहें. दुसऱ्यांविषयीं माझ्या मनांत मुळींच कांहीं येत नाहीं. माझें काय होईल याच भीतीनें मला

ग्रासलें आहे. तर गुरुराज, माझ्या चित्तांतील ही भीति जाईल असा कांहीं तरी बोध मला करा.' हें त्याचें भाषण ऐकून बुद्धानें त्याला व त्या एकंदर प्रसंगाला उद्देशून पुढील प्रमाणें बोध केला:—

"ज्यांस दुसऱ्यांची करुणा येते, त्यांच्या चित्ताचें समाधान होण्यास कांहीं तरी मार्ग आहे. परंतु तुला समाधान प्राप्त होणें नाहीं. कारण तुझ्या चित्तांत केवळ आपल्या पुरताच विचार वागत आहे. ही आत्मपरता तुझ्या हृदयांतून जाईल तेव्हां त्यांत समाधानाचा प्रवेश होण्यास मार्ग होईल. आपत्कालीं मनुष्याच्या हृदयाची परीक्षा होत असते. आपत्कालाच्या योगानें त्याच्या ठायीं सदाचारप्रवृत्ति व परोपकारबुद्धि यांचा उद्भव व विकास होण्याचा संभव असतो. अरे हे मनुष्या, तूं आपल्या सभोंवतीं अशी खेदजनक प्राणहानि होतांना पाहत असतां, तुझ्या हृदयांत एवढी आत्मपरता वसावी ना? तुझे बांधव, भगिनी व इतर इष्टमित्र महामारीस पटापट बळी पडत असतां, तुझ्या हृदयांतील सुखतृष्णा व विषयवासना यांचें निर्मूलन कसें होत नाहीं? ह्या ऐहिक प्रपंचांतील सगळ्या वस्तूंस आपण क्रमाक्रमानें निःसंशय मुकणार. त्यांच्या संबंधाची चिंता वाहणें व त्या प्राप्त करून घेण्यासाठीं अहर्निश उद्योगनिमग्न असणें हें मानवास उचित नव्हे. आपलें हृदय शुद्ध होऊन त्यास शांतीचा अनुभव घडावा असें ज्याला वाटत असेल, त्यानें हा सारा उपद्व्याप सोडून मोकळें व्हावें. मनुष्य सुखतृष्णेस वश होऊन तिच्या तृप्त्यर्थ उद्योग करितात, पण तिची तृप्ति कदापि होणें नाहीं. धनलोभानें ते उद्योग करितात, पण प्राप्त झालेल्या धनानें ते लवमात्रही तृप्त नसतात. अशा तृष्णावश जनांची अवस्था कळसुत्री बाहुल्याप्रमाणें असते. तृष्णारूपी सूत्रानें ते इतस्ततः भ्रमण पावतात, आणि हें सूत्र भंग पावलें ह्मणजे ते जागच्या जागीं पडून रहातात. आतां सांप्रत चालू असलेल्या मनुष्यसंहाराविषयीं ह्मणशील तर

मृत्यूच्या दरबारांत लहान मोठ्यांचा विचार कांहीं एक नसतो. ह्याच्यापाशीं धनधान्य पुष्कळ आहे किंवा ह्याची योग्यता मोठी आहे, याला एव्हां नेऊं नये असें मृत्यु कांहींच जाणत नाहीं. ह्याप्रमाणें सहस्त्रावधि जन ह्या भूमंडलावर प्रतिदिवशीं मरण पावत आहेत. ह्यावरून आयुष्य क्षणभंगुर आहे हा बोध जनचित्तांत अवश्य ठसला पाहिजे. हा पाहा, आतां सूर्यास्त होत आहे. रात्र झाली ह्मणजे तूं सुखशयन करिशील. परंतु उदयिक पुनः तूं जागृत होऊन नित्याचे व्यवहार करण्यास समर्थ होशील याचा कांहीं नेम नाहीं. तर आजची घडी आहे तेवढीच केवळ आपली आहे असें ध्यानांत वागवून स्वचित्ताची शुद्धि करण्यास आजच झट. यासंबंधानें दिरंगाई अशी बिलकुल करितां कामा नये. आपलें आचरण होईल तेवढें त्वरित सुधरण्यास मनुष्यानें प्रयत्नशील असावें. आज काय घाई आहे पुढें पुष्कळ काळ आहे, असें मनांत आणून चालणार नाहीं. कारण काळ केव्हांच निघून जात असतो. मला आणखी थोडा प्रपंचाचा अनुभव घेऊं द्या अशी जी इच्छा ती केवळ व्यर्थ होय; आणि ह्या जीवितांतील सुखविषयांची जी लालसा ती केवळ विफल होय. हें सारें विश्व केवळ भासमय आहे. तें केव्हां दृष्टीआड होईल याचा नेम नाहीं; आणि स्वर्गसिद्धीसाठीं जे येथें कर्मपरायण होतात, ते मृगजलामागें लागणाऱ्या हरिणांसारिखे होत. प्रपंची जन विषयाभिलाष धरून पिंजऱ्यांत ठेवलेल्या पक्षांप्रमाणें आपली अवस्था करून घेतात. ह्या पक्ष्यांना कांहीं वेळ अन्न प्राप्त होतें खरें पण छिन्नभिन्न होऊन चुलीवरील भांड्यांत पडण्याची पाळी त्यांला लवकरच येते. अशीच अवस्था सुखाभिलाषी जनांची होते. त्यांस इच्छित सुखविषय कांहीं वेळ प्राप्त होतात खरे, तरी अंतीं त्यांस मरणवश व्हावें लागतें. तर हे मनुष्या, माझ्या धर्माचें अवलंबन करून मी घालून दिलेल्या नियमांप्रमाणें जो आपलें वर्तन ठेवील त्याचा चिंताज्वर नाहींसा होऊन त्याच्या चित्तास समाधान व शांति हीं प्राप्त होतील. माझ्या

धर्मांचा अंगीकार करून आपल्या वृत्ति व कृति पवित्र होतील असें करण्यास जो झटतो, त्यास खऱ्या निर्वाणाची सिद्धि सुगम होते. मनुष्यापाशीं सुवर्ण रत्नादिकांचा केवढाही मोठा निधि असला, किंवा त्याची सत्ता केवढीही प्रचंड असली, त्याचें बुद्धिवैभव केवढेंही अचाट असलें, त्याचें आयुष्य कितीही दीर्घ असलें, तथापि जर त्याचें आचरण पवित्र नाहीं, त्याचें चित्त शुद्ध नाहीं, तर त्यास खरें सौख्य प्राप्त होणें नाहीं. निर्वाणसिद्धीचा त्यास अधिकार नाहीं."

बुद्धधर्माची दीक्षा ज्या तरुण जनांनीं घेतली होती ते एके समयीं बुद्धापाशीं येऊन त्यास विचारूं लागले कीं, गुरुराज, आह्मी कोणत्या प्रकारें वर्तन करावें तें आह्मांस सांगा. तेव्हां बुद्धानें त्यांस पुढील प्रमाणें बोध केला:—

"जे कोणी माझ्या धर्माची दीक्षा घेऊन माझ्या उपदेशाप्रमाणें सद्भावपूर्वक वर्तूं इच्छीत असतील, त्यांनीं मुख्यतः चार गोष्टींकडे लक्ष पुरवावें. त्या चार गोष्टी ह्या होतः (१) सत्समागमांत काळ दवडावा; (२) सर्वदा धर्मबोधाचें श्रवण करावें; (३) श्रुतधर्माचें अहर्निश मनन करून सत्यज्ञानप्रकाशाची प्राप्ति करून घ्यावी; (४) आणि सर्व काळ नीतीनें वर्तावें. माझ्या धर्ममार्गांत ह्या क्रमानें प्रवेश केला पाहिजे. आतां तुह्मांस मी दहा गोष्टींचा निषेध करितों. हा निषेध पाळिल्यानें तुमच्या ठायीं माझें शिष्यत्व उत्तम प्रकारें प्रतीत होईल. त्या दहा गोष्टी ह्या होतः–तुह्मी कोणत्याही प्राण्याची हत्या करूं नका; कोणाची चोरी करूं नका; देह व मन अपवित्र ठेवूं नका; असत्य भाषण करूं नका; मद्यपान करूं नका; निषिद्ध वेळीं अन्नभक्षण करूं नका; नर्तनादि कर्में करूं नका व नाटकादि मनोरंजनप्रकार पाहूं नका; पुष्पमाला, सुगंधी द्रव्यें, अलंकार, सुंदर वस्त्रें यांचा उपयोग करूं नका; उंच व रुंद शय्यांवर निजूं नका; सुवर्ण रौप्यादि कोणाकडून घेऊं नका."

दुसरे एके वेळीं त्यानें आपल्या भिक्षुसंघास येणेंप्रमाणें बोध केलाः— "साधु कोणास ह्मणावें? तर जो धर्मशील तो साधु होय. धर्मशील कोण? ज्याचें चित्त, वाचा आणि क्रिया हीं सत्यज्ञानास अनुसरून असतात तो धर्मशील होय. समर्थ पुरुष कोण? तर जो सहनशील असतो तो समर्थ होय. कारण सहनशील पुरुष आत्मजय करून चित्तांत उद्भवणाऱ्या सर्व विकारांचा निग्रह करितो; यामुळें तो शांत, तितिक्षु आणि निर्दोष असतो. ज्ञानी पुरुष कोण? तर ज्यास आपल्या वास्तविक स्वभावाचें परिज्ञान झालेलें असतें तो ज्ञानी होय. असा मनुष्य स्वचित्तास स्वार्थपरतेचा मळ लागूं देत नाहीं; तो सर्वदा सद्वर्तन करितो. हे भिक्षुजन हो, तुह्मीं कोणत्या गोष्टी प्राणांतसमय आला तरी करूं नये तें सांगतोंः तुह्मीं कोणत्याही प्राण्याची हत्या करूं नका. जें तुमचें नव्हे त्याचा अपहार करूं नका. असत्य भाषण करूं नका. मद्यपान करूं नका. व्यभिचार करूं नका. हे पांच नियम मी तुह्मांस घालून देत आहें. जे कोणी माझ्या धर्माची दीक्षा धारण करून माझ्या संघांत येतात, त्यांनीं हे पांच नियम अवश्य पाळिले पाहिजेत. ह्याशिवाय आणखी तीन गोष्टींसंबंधानें मी तुह्मांस निषेध करितों. त्या गोष्टी अशा कीं, तुह्मीं रात्रीस अन्नसेवन करूं नका. पुष्पमाला किंवा सुगंधी द्रव्यें हीं अंगावर घालूं नका. मृदु शय्यांवर निजूं नका; तर जमिनीवर चटाया हांतरून त्यांवर निजत जा. आणखी असें कीं, जो कोणी विशेष धर्मशील असेल त्यानें उपवसथाचा दिवस पाळावा; आणि स्वसामर्थ्यानुरूप संघाची शुश्रूषा करून तो कायम राहील असें करावें.

आतां एकंदर बुद्धधर्मानुयायी जनांनीं पाळण्यासाठीं बुद्धानें दहा नियम घालून ठेविले आहेत. एके समयीं त्याला या प्रकरणीं कोणीं विचारिल्यावरून तो ह्मणालाः "प्राणिमात्राच्या सर्व कृति दहा गोष्टींमुळें वाईट ठरतात. ह्या दहा गोष्टी त्यांनीं टाळल्या तर त्यांच्या सर्व कृति

चांगल्या होतात. ह्या दहा गोष्टी कोणत्या तें सांगतों: देहासंबंधी पातकें तीन—प्राणघात, चौर्य आणि व्यभिचार. वाणीसंबंधी पातकें चार—असत्य भाषण, परनिंदा, अपशब्द, आणि व्यर्थ प्रलाप. मनासंबंधी पातकें तीन—लोभ, द्वेष आणि भ्रम. यांसंबंधानें तुह्मांस माझा उपदेश असा आहे कीं, कोणाही प्राण्याची हत्या करूं नका; तर तुमच्या चित्तांत जीवमात्राविषयीं सर्वदा आदरबुद्धि वसावी. कोणाच्या वित्ताचा अपहार करूं नका; तर प्रत्येकास त्याच्या श्रमाप्रमाणें फलप्राप्ति व्हावी यासाठीं आपल्याकडून होईल तेवढें साहाय्य करा. सर्व प्रकारच्या अपवित्र गोष्टींपासून दूर रहा. व्यभिचार करूं नका. जितेंद्रिय रहा. असत्य भाषण करूं नका. सर्वदा सत्य बोला; आणि जें बोलावयाचें त्याचा चांगला विचार करून मग बोला. तुमच्या सत्यभाषणानें कोणास उपद्रव होईल असें करूं नका. जें कांहीं बोलावयाचें तें तारतम्य पाहून बोला. तुमचें भाषण प्रेमळ असून शहाणपणाचें असावें. कोणाच्या संबंधानें भलभलत्या गोष्टी लोकांत प्रसिद्ध करूं नका. एकाद्याची निंदा तुमच्या कानीं आल्यास ती इतरांस सांगून तिचा फैलावा करूं नका. आपल्या बांधवांचे दोष काढीत बसूं नका. तर त्यांच्या ठायीं जे सद्गुण असतील तेच पाहा; आणि त्यांचे शत्रु त्यांची निंदा करूं लागले असतां त्यांच्या चांगल्या गुणांची वाखाणणी करून त्यांच्यांत कांहींतरी चांगुलपणा आहे असें दाखवा. अपशब्दांनीं आपली जिव्हा विटाळूं नका. सभ्य रीतीस अनुसरून जें कांहीं बोलणें तें बोला. त्यांत आपला थोरपणा व संभावितपणा लोकांच्या दृष्टीस यावा, अशी खबरदारी ठेवा. व्यर्थ प्रलाप करण्यांत काळाचा अपव्यय करूं नका. प्रसंगास उचित असें मित भाषण करा. उगीच बकवा करीत बसूं नका. असें करून आपलें अज्ञान किंवा नीचपणा प्रगट करण्यापेक्षां मुकाट्यानें बसणें चांगलें. दुसऱ्याची संपदा पाहून तिचा लोभ करूं नका, किंवा त्याचा हेवा करूं नका. तर त्याची संपन्नता पाहून हर्ष पावा. परद्वेष-

रूप मलाचें स्वचित्तापासून क्षालन करा. क्रोध, द्रोह, व दुर्बुद्धि ह्या वृत्ति चित्तांतून काढून टाका. कोणाचाही द्वेष करूं नका. तुमची कोणी निंदा केली किंवा तुमचें कांहीं नुकसान केलें तरी त्याचा द्वेष करूं नका. तर सर्वांवर प्रेम करा आणि त्यांचें कल्याण करण्याची बुद्धि सर्वदा चित्तांत वागवा. आपल्या मनांतील अज्ञान काढून टाकून सत्य-ज्ञानाचा बोध मिळविण्यास सर्वदा तत्पर रहा. वृथा संशयास किंवा भ्रममूलक विचारांस आपल्या चित्तांत थारा देऊं नका. सत्यधर्मज्ञाना-विषयीं तुमची वृत्ति साशंक झाल्यानें तुह्मी त्याविषयीं उदास किंवा बेपरवा व्हाल; आणि तुमचें मन भ्रमांत पडलें असतां तें तुह्मांस आड-मार्गांत नेऊन तुमचा नाश करील. अशानें तुह्मांस सत्पथाचा लाभ होणार नाहीं. तुह्मांस निर्वाणपदवी प्राप्त होणार नाहीं."

त्यानें आपल्या मागें आपल्या धर्माचा प्रसार कोणत्या प्रकारें करावा तें पुढील उपदेशांत उत्तम प्रकारें सांगितलें आहे. तो ह्मणतोः "माझें देहावसान होऊन मजपासून तुह्मांस बोध प्राप्त होतनासा झाला ह्मणजे तुह्मी आपणांपैकीं जे कोणी कुलीन, सुशिक्षित व नीतिमान् असतील त्यांला आपले गुरु करून त्यांच्याकडून धर्मबोध श्रवण करा. माझा झगा त्यांला परिधान करूं द्या; माझ्या निवासस्थानांत त्यांस राहूं द्या, माझ्या उपदेशपीठावर त्यांस बसूं द्या. माझा झगा ह्मटला ह्मणजे निःसीम सहनशीलता आणि तितिक्षा एतद्रूप होय. माझें निवासस्थान अखिल प्राण्यांवर प्रेम आणि परोपकार यांचें बनलेलें आहे. आतां माझें उपदेश पीठ कशाचें आहे ह्मणाल तर सद्धर्माचें रहस्य काय आहे व त्याचे नियम व्यवहारांत कोणत्या प्रकारें पाळावे याचें ज्ञान प्राप्त होणें एतद्रूप तें आहे. जनांस उपदेश करणारानें सत्यधर्मसिद्धांतांचें प्रतिपादन को-णाचीही दिक्कत न धरितां करावें. त्यानें धारण केलेल्या वृत्तीस जे नियम लागू आहेत त्यांचें परिपालन उत्तम प्रकारें सद्भावपूर्वक करावें, आणि सर्वदा सद्वर्तनरत असावें. अशा उज्ज्वल वृत्तीचा निरंतर

अवलंब करून त्यानें स्वसंमत धर्मतत्त्वाचा बोध परम प्रेमळ चित्तानें व अत्यंत मृदु वाणीनें करून अन्य जनांचीं मनें सत्यधर्माकडे वळतील असें करावें. उपदेशकानें आपला कमीपणा होईल असें कोणतेंच कृत्य करूं नये; आणि आपला सत्यधर्मप्रसाराचा स्तुत्य क्रम सहसा सोडूं नये. लोक ज्यांस थोर ह्मणतात त्यांच्याशीं सहवास केल्यानें आपली मान्यता वाढेल असा भ्रममूलक समज त्याच्या चित्तांत कदापि वागूं नये. त्याचप्रमाणें जे क्षुद्रबुद्धि आणि अनाचारी असतील अशांची संगति त्यानें कदापि करितां कामा नये. कोणत्याही प्रसंगीं प्रबल मोहप्रसंग उपस्थित होऊन त्याच्याकडून स्वव्रतभंग होण्याचा रंग दिसल्यास त्यानें माझें आजपर्यंतचें चरित्र लक्षांत आणावें आणि असला प्रसंग टाळण्यास मनापासून झटावें. त्यानें केलेला धर्मबोध श्रवण करण्यास जे कोणी येतील, त्यांचें कल्याण त्यानें सतत चिंतावें; आणि आपल्या बोधामध्यें त्यानें कोणाविषयीं कदापि मत्सरभाव प्रगट करूं नये; कोणाची अवहेलना करूंनये; इतर उपदेशकांला दोष देऊं नये; कोणाची गर्हणा करूं नये; कठोर शब्दांनीं कोणास ताडन करूंनये. माझ्या इतर शिष्यांच्या नांवाचा उल्लेख स्वबोधांत करून त्यांची निर्भर्त्सना करूं नये. किंवा त्यांच्या दुर्वर्तनाचा प्रसिद्धपणें उल्लेख करून त्यांचा अधिक्षेप करूं नये. त्यानें निर्मल वस्त्रें परिधान करावीं. देह व मन परम शुद्ध राखावीं, आणि अखिल जगाशीं मित्रभाव चित्तांत अहर्निश वागवावा. असें तो करील तरच तो माझ्या उपदेशपीठावर आरूढ होण्यास योग्य होईल. धर्मसंबंधी कलहप्रचुर वाद करण्याचा हव्यास त्यानें कदापि धरूं नये; त्याचप्रमाणें अन्य जनांशीं वादविवाद करून स्वबुद्धिमत्तेचें श्रेष्ठत्व स्थापन करण्याची हांव त्यानें कधींही धरूं नये. सर्वदा शांत व स्वस्थचित्त असावें. त्याच्या हृदयांत कोणाविषयीं यत्किंचितूही शत्रुभाव वसूं नये; आणि अखिल प्राण्यांवर उपकार करण्याची जी बुद्धि तिचा त्याग त्यानें कसाही प्रसंग आला तरी करूं नये. समग्र मानवजाति पूर्ण

सदाचारी होऊन माझी योग्यता पावेल असें करण्याच्या प्रयत्नांत सर्वदा मग्न असावयाचें हा संकल्प त्यानें चित्तांत दृढ वागवावा. ह्या संकल्पापासून त्यानें सहसा पराङ्मुख होऊं नये. ह्याप्रमाणें त्यानें आपलें धर्मोपदेशाचें सत्कार्य निश्चयपूर्वक व परम उत्साहानें सतत करीत असावें. असें तो करील तर त्याचें जीवित धन्य होऊन त्याच्या सद्बोधामृताच्या योगानें अनंत जनांस मोक्षाची प्राप्ति घडेल. आतां मी जो धर्म प्रवृत्त केला आहे, त्याचें रहस्य अत्यंत स्पष्ट करून मी तुह्मांस सांगितलें आहे. त्याचा उपदेश जनांस योग्य प्रकारें केल्यानें त्यांची माझ्या सद्धर्माकडे प्रवृत्ति व्हावयास विलंब लागणार नाहीं. माझ्या बोधाचें एखादें सुवचन जरी त्यांला स्पष्टपणें व प्रेमळपणें समजून सांगितलें तरी तेवढ्यानें त्यांच्या चित्ताचा योग्य पालट होऊन त्यांची नित्याचरणाकडे प्रवृत्ति होईल. त्यांच्या ज्ञानचक्षूंचें उन्मीलन होऊन सत्यधर्मज्ञानाचा प्रकाश त्यांच्या चित्तांत फांकेल. त्यांच्या ठायीं ज्या दुर्वासना उच्छृंखल झालेल्या असतात, त्यांचें दमन होऊन त्यांचें चित्त शांत होईल. द्वेषादी ज्या दुर्वृत्ति त्यांच्या चित्तांत उद्दाम झालेल्या असतात त्यांचें निर्मूलन होऊन अखिल प्राण्यांविषयीं त्यांच्या अंतर्यामीं आदरबुद्धि व प्रेम हीं उत्पन्न होतील. माझ्या धर्माचा उपदेश करणाराच्या ठायीं सतत उद्योग करण्याचें सामर्थ्य अवश्य असलें पाहिजे. त्यानें सर्वदा आनंदवृत्ति असावें. आपला सदुद्योग परिणामीं सफळ होईल अशी त्याच्या मनाची पूर्ण खात्री असावी. लोक आपला उपदेश ऐकत नाहींत, आपण सांगतों त्याप्रमाणें वर्तत नाहींत, असें पाहून त्यानें निराश होतां कामा नये. आपल्या स्तुत्य उद्योगापासून विराम पाऊं नये. तर स्वसंमत सत्यधर्माचा उपदेश भ्रांत जनांला अविरतपणें व अविश्रांतपणें पुनःपुनः करावा. असें तो दृढ निश्चयानें करील तर त्याला निःसंशय यशःप्राप्ति होईल. बागवान जसा उदकप्राप्तीसाठीं कूप खणण्याचें काम निश्चयानें करितो, तद्वत धर्मोपदेशकानें मनुष्यांच्या चित्तांत सद्बोध ठसवि-

ण्यास ह्मटलें पाहिजे. बागवानानें कोरडी रेती आणि माती पुष्कळ खणून काढावी तेव्हां त्याला एखादा झरा लागण्याचा संभव असतो. थोडीशी माती खणून त्याला पाणी मिळालें नाहीं तरी तो निराश होत नाहीं. तर आणखी माती खणीत खोलवर जातो, आणि शेवटीं त्याला अंमळ ओली माती लागली ह्मणजे तो उत्साहयुक्त होऊन आणखी खालीं खणीत जातो; आणि अखेरीस त्याला उदक मिळतें. अशीच गोष्ट उपदेशकाची आहे. अत्यंत कठोर हृदयाच्या मनुष्यांशीं त्याची वारंवार गांठ पडण्याचा संभव असतो. अशा जनांला पुनःपुनः बोध करून त्याच्यां अंतर्यामामध्यें खोलवर प्रवेश केल्यावांचून त्यांचीं मनें मृदु होण्यासारखीं नसतात. आतां निरनिराळ्या जमिनींत जसें कमी अधिक खणावें लागतें, तद्वत्च मनुष्यांच्या हृदयांची अवस्था आहे. ही गोष्ट उपदेशकानें चांगली लक्षांत ठेविली पाहिजे. हे कुलीन आणि ज्ञानसंपन्न माच्छिष्य हो, तुह्मांपैकीं जे कोणी धर्मोपदेशकाची वृत्ति धारण करितील त्यांच्या स्वाधीन माझा हा धर्मपंथ करीत आहें. त्याचें तुह्मी परम आदरानें ग्रहण करून योग्य रीतीनें परिपालन करा. त्याचें पुनःपुनः पठन करा. त्याचें वास्तविक रहस्य काय आहे तें जाणण्याचा प्रयत्न करा. त्याची जगांत प्रसिद्धि करा; आणि त्याचा उपदेश भूमंडलावरील एकंदर देशांमध्यें जाऊन करा. माझ्याठायीं कार्पण्य व अनुदारता यांचा लवलेशही नाहीं, हें तुह्मीं पाहत आहां. मला जें कांहीं कळत आहे तें सारें इतर ज्ञानेच्छु जनांस सांगण्यास मी सर्वदा तत्पर व उत्सुक असतों. तर ही माझी वृत्ति तुह्मीं धारण करून जे कोणी सत्यजिज्ञासु जन तुह्मांस आढळतील त्यांला परम उदार बुद्धीनें व अत्यंत प्रेमपुरःसर सत्यज्ञानाचा उपदेश करा; त्यांला प्रत्येक गोष्ट मनापासून नीट समजून सांगा. आपल्यापाशीं जो ज्ञानसंचय असेल त्याचें त्यांस निःशेष अर्पण करा. माझ्या परम सुखदायी धर्म नियमांचें श्रवण करण्यास उत्सुक अशा जनांचा उत्साह भंग न करितां त्यांला

आपल्यापाशीं बसवून घेऊन मोठ्या प्रेमानें आपणांला काय कळत असेल तें कथन करा. जे कोणी माझ्या धर्ममतासंबंधानें अश्रद्धा दर्शवितील त्यांच्या ठायीं आपल्या सदुपदेशबलानें सत्यज्ञानगृहणेच्छा जागृत करण्यास झटा; आणि त्यांची चित्तवृत्ति प्रसन्न व आनंदयुक्त होईल असें करा. त्यांच्या निश्चल चित्तांस सुविचाराच्या योगानें चलन प्राप्त होईल असें करा. त्यांच्या अंतर्यामीं सत्यज्ञान प्रकाश फांकून त्यांचे ज्ञानचक्षु उन्मिलित करा. त्यांच्या बुद्ध्यादि मानसिक सच्छक्तींचें व शमदमादि हृदयाच्या सद्वृत्तींचें उद्दीपन करून त्या विकसित व उन्नत होतील असें करा. आणि असा पुनःपुनः अविरतपणें व निश्चयानें प्रयत्न करून त्यांच्याकडून माझ्या धर्ममताचा अंगीकार करवा; आणि तदनुसार त्यांचें सर्वदा वर्तन घडेल असें करा. ह्या भूलोकीं तुमची दुराचारी व दुर्बुद्धि जनांशीं प्रतिपदीं गांठ पडेल. त्यांच्याशीं वैर न करितां किंवा त्यांची अवहेलना न करितां त्यांस सदाचाराचा मार्ग दाखवून द्या, त्यांच्या ठायींच्या दुर्बुद्धीचें निर्मूलन करा. त्यांस खरें सौख्य, निःसीम शांति व अढळ समाधान कशानें प्राप्त होण्यासारखें आहे तें सांगा. ह्याप्रमाणें सर्वदा प्रयत्नशील राहून सर्वत्र पवित्रतेचें साम्राज्य पसरा. शूर योद्धा जसा परचक्रनिवारणार्थ शस्त्रादिकांनीं सज्ज होऊन समरांगणीं उभा राहून प्राणांचीही परवा न करितां शत्रूशीं सामना करितो, तद्वत् तुह्मीं दुराचारप्रवृत्तिरूप महाशत्रूशीं शमदमादि सद्वृत्तिरूप शस्त्रांनीं चांगले सज्ज होऊन सतत संग्राम करा, आणि पवित्रतारूप साम्राज्याचें वैभव आणि सत्ता सर्वत्र स्थापित करा. ह्या तुमच्या कामगिरीबद्दल तुह्मांस अखंड निर्वाणरूप पारितोषिक प्राप्त होईल.

भाग सातवा.

धर्मबोधपद्धति.

येथवर जें निरूपण केलें आहे त्यावरून बुद्धाच्या बोधपद्धतीचें थोडेंसें स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल; तरी तीविषयीं आणखी थोडें ह्या भागांत सांगण्याजोगें आहे.

मागें सांगितलेंच आहे कीं, बुद्ध आणि त्याचे शिष्य निरनिराळ्या प्रांतांत हिंडून स्वसंमत धर्ममताचा उपदेश जनांस करीत असत. हा त्यांचा क्रम वर्षाचे आठ महिने सतत चालत असे; आणि पर्जन्यकाळ आला ह्मणजे ते कोणत्या तरी विहारामध्यें येऊन रहात असत. ह्या चातुर्मासामध्यें बुद्धाचा क्रम असा असे कीं, स्वशिष्यांनीं जे संशय काढले असतील त्यांची निवृत्ति करावी. ह्याप्रमाणें सतत क्रम चालल्यामुळें त्याच्या धर्ममतास बरेंच निश्चित स्वरूप प्राप्त झालें. तरी त्याच्या वेळीं त्याचा धर्मबोध कोणीं लिहून ठेवण्याचा प्रयत्न केला होता असें दिसत नाहीं. बुद्ध आपला सारा बोध तोंडींच करीत असे. त्यानें आपल्या हातानें किंवा स्वशिष्यांकरवीं कांहींएक लिहून ठेवलेलें आढळत नाहीं. तो आपला बोध संक्षिप्त वचनांच्या रूपानें करीत असे. हीं वचनें त्याचे शिष्य लक्षांत ठेवून त्यांचें पुनःपुनः उच्चारण करीत असत. एखाद्या बोधवचनाचें त्यांस विस्मरण पडलें असतां ते बुद्धाकडे येऊन त्याला त्याविषयीं पुनः प्रश्न करीत. त्याचप्रमाणें एकाद्या सूत्ररूप वचनाचा अर्थ त्यांच्या लक्षांत आला नसला तर ते त्याचें स्पष्टीकरण त्याला विचारीत; आणि बुद्ध त्यांच्या सर्व संशयांचें व प्रश्नांचें समाधान करण्यास सर्वदा निरलसपणें तत्पर असे. शिवाय त्याच्यापाशीं शेंकडो

लोक येऊन निरनिराळ्या प्रश्नांसंबंधानें वादविवाद करीत असत. अशा प्रसंगीं तो जें बोले तें त्याचे शिष्य चित्त देऊन ऐकत असत. ह्या प्रमाणें सतत चाळीस पंचेचाळीस वर्षें क्रम चालला होता. त्यामुळें त्याचा एकंदर बोध त्याच्या जवळ सर्वदा असणाऱ्या शिष्यांच्या मनावर उत्तम प्रकारें ठसला होता; आणि हा स्वतांस कळलेला बोध इतर जनांस समजून सांगण्यास ते सर्वदा उद्युक्त असत. एणेंकरून बुद्धाचा बोध जगांत बहुतेक सगळा कायम राहिला आहे. ह्या प्रकरणीं पुढें एका स्वतंत्र भागांत कांहीं लिहावयाचें आहे. प्रकृतीं त्याच्या बोधपद्धतीविषयींच थोडेंसें लिहूं.

वरती सांगितलें आहे कीं, तो आपला बोध सूत्ररूपानें करीत असे. तरी पण ह्या पद्धतीचा अवलंब सर्वच ठिकाणीं तो करीत नसे. जसा श्रोता भेटे तसा तो आपल्या पद्धतींत पालट करीत असे. कधींकधीं नुसते प्रश्न करून तो आपल्या श्रोत्यांच्या मनांतील भ्रममूलक विचार काढून टाकी, आणि मग स्वसंमत धर्माचा त्यांस उपदेश करीत असे. व्यावहारिक गोष्टींचे दाखले देऊन बोध करण्यांत तर त्याचा हातखंडा होता. कधीं कधीं तो कल्पित गोष्टींचे दृष्टांत देऊन आपल्या बोधवचनांचा अर्थ विषद करीत असे. ह्या अशा त्यानें सांगितलेल्या शेंकडो गोष्टी बौद्ध-धर्मग्रंथांतून आज उपलब्ध आहेत. आतां ह्या बोधपद्धतीचें स्वरूप वाचकांच्या ध्यानांत यावें ह्मणून व त्याच्या कांहीं बोधाचें ज्ञान त्यांस सहजीं प्राप्त व्हावें ह्मणून त्याच्या कित्येक बोधप्रसंगांचा व दृष्टांतरूप कथांचा येथें उल्लेख करितों.

ब्रह्मप्राप्तीसंबंधानें प्रश्न.

एके समयीं **बुद्ध कोसल** प्रांतांतून जनांस उपदेश करीत चालला असतां एका ब्राह्मणवसतीच्या गांवापाशीं प्राप्त झाला; आणि तेथें गांवा-बाहेरील आंबराईंत तो उतरला. त्या गांवांत दोघे तरुण विद्वान् ब्राह्मण रहात असत. त्यांचा ब्रह्मप्राप्तीच्या मार्गासंबंधानें वाद पडला होता. **बुद्ध**

आपल्या गांवापाशीं आला आहे असें पाहून ते त्याच्या दर्शनास आले; आणि आपला वाद त्याच्या पुढें ठेवून ते ह्मणाले, ' गुरुराज, आमच्या ह्या वादाचा निर्णय सांगा. सन्मार्गाचें अवलंबन करून ब्रह्माप्रत पावण्याची आह्मांला उत्कट इच्छा झाली आहे. ' ही त्यांची वृत्ति पाहून व त्यांचा वाद ऐकून घेऊन बुद्धानें त्यांस शांतपणें असा प्रश्न केला कीं:—

' तुह्मांला निरनिराळे सगळे मार्ग सत्य आहेत असें वाटतें काय ?'

ब्राह्मण—होय, आह्मांस ते सत्यच वाटतात. कारण आमच्या ह्या गांवाला येण्याचे मार्ग अनेक आहेत. कोणी कोणत्याही मार्गानें आला तरी तो आमच्या गांवांत येऊन पोहंचतो. अशीच गोष्ट ब्रह्मप्राप्तीच्या विविध मार्गांची आहे.

बुद्ध—तुमचें हें खेडें दृश्य आहे. तसें ब्रह्म ह्मणून जें कांहीं आहे ह्मणतां, तें दृश्य आहे काय ? जे कोणीं ब्रह्माविषयीं सांगतात, किंवा वेदादि ग्रंथांत लिहिलेलें वाचितात, त्यांनीं तें प्रत्यक्ष कधीं पाहिलें आहे काय ?

ब्राह्मण—नाहीं, कोणीं पाहिलें नाहीं. ब्रह्म चक्षुरादि इंद्रियांस विषय होणारें नव्हे.

बुद्ध—तर मग जें कधीं कोणीं पाहिलें नाहीं त्यास जाऊन मिळण्याचे अनेक मार्ग आहेत व ते सारे सत्य आहेत असें प्रतिपादन करण्यांत कोणतें स्वारस्य आहे ? कल्पना करा कीं, ' एकाद्या मनुष्यानें चोहोंकडून आलेले चार रस्ते जेथें मिळतात अशा चव्हाट्यावर एक जिना तयार करून उभा केला, आणि हा जिना तूं कशासाठीं येथें उभा करीत आहेस असें त्याला लोकांनीं पुसलें असतां, तो ह्मणेल कीं हा जिना वरील मंदिरांत चढून जावयासाठीं आहे. त्यावर ते त्याला असा प्रश्न करितील कीं, तूं ह्मणतोस तें मंदिर आहे कोठें ? वरती तर कांहींएक दिसत नाहीं. त्यावर तो ह्मणेल कीं, हें मंदिर कोठें आहे तें

मला माहीत नाहीं. तेव्हां अर्थात् ते त्याला वेड्यांत काढून ह्मणतील कीं, जें स्थान कोठें आहे तें तुला माहीत नाहीं त्यांत जाण्यासाठीं हा जिना येथें रोंवीत आहेस त्या तुला ह्मणावें तरी काय?' अशीच गोष्ट ब्रह्मवेत्त्या ब्राह्मणांची आहे. ज्या ब्रह्मास ते प्राप्त होण्याचा मार्ग धुंडाळीत आहेत, त्याचें लवमात्रही ज्ञान त्यांस नाहीं. तेव्हां अर्थात् चव्हाट्यावर जिना उभा करणाऱ्या मनुष्याप्रमाणें त्यांचा वेडेपणा व्यक्त होतो; आणि ब्रह्मप्राप्तीविषयींचा त्यांचा सारा खटाटोप व्यर्थ आहे असें ह्मणावें लागतें. वेदत्रयीमध्यें निष्णात असणाऱ्या ब्राह्मणांच्या अंगीं ब्रह्मप्राप्ति करून देण्याचें सामर्थ्य असणें संभवत नाहीं. कारण जें ब्रह्म ते प्राप्त करून देण्याची प्रतिज्ञा करितात त्याविषयीं त्यांस लवमात्रही ज्ञान नसतें. ह्याप्रमाणें ते स्वतः अंध असून इतर अंध जनांस मार्ग दाखविण्यासंबंधानें त्यांनीं कितीही वल्गना केल्या तरी त्या केवळ व्यर्थ होत. त्यांची ब्रह्ममीमांसा व तत्प्राप्तीच्या मार्गासंबंधाचा ऊहापोह हीं निवळ शाब्दिक वादरूप होत. त्यांत तथ्य असें यत्किंचित्ही नाहीं. दुसरें असें कीं, हे ब्राह्मण इंद्र, वरुण, सोम आदिकरून देवतांची किंवा ब्रह्माची प्राप्ति व्हावी ह्मणून त्यांची प्रार्थना करितात. पण त्यांच्या त्या प्रार्थनांचा व स्तोत्रांचा कांहींएक उपयोग होणें नाहीं. कारण उदाहरणार्थ असें पाहा कीं, नदीच्या पलीकडील तीरास तुह्मांला जावयाचें असून तुह्मीं तरींत बसून न जातां तिच्या अलीकडच्या तीरींच बसून त्या पैल तीरानें आपल्याकडे यावें अशी त्याची प्रार्थना केलीत, तर तें तीर तेथून कधीं तरी हालेल काय? अशीच गोष्ट ब्रह्मादिप्राप्तीची आहे. तत्प्राप्त्यर्थ स्तोत्रपाठ करीत बसण्याचें सोडून मनुष्यानें आपल्या ठायीं सद्गुणांचा विकास करण्यास अहर्निश झटलें पाहिजे; आपलें आचरण शुद्ध राखण्यास सर्वदा जपलें पाहिजे. ह्मणजे वास्तविक मोक्षाचें अविनाशी धाम त्यास प्राप्त होण्याचा संभव आहे. आतां मला सांगा कीं,

ज्या ब्रह्मास ते जाऊन मिळण्याची हांव धरितात तें इंद्रियांच्या विषयांस मोहून जाणारें आहे काय ? त्या ब्रह्माच्या ठायीं कामक्रोधादि विकारांस अवकाश आहे काय ? जर नाहीं तर ह्या विषयांस आणि विकारांस सर्वथा वश होणाऱ्या ब्राह्मणांचा स्वभाव त्या ब्रह्माशीं कसा सदृश असूं शकेल बरें ? आणि जेथें स्वभावसाम्य नाहीं तेथें सायुज्यता कोठून संभवायाला ? यास्तव मला वाटतें कीं, ब्राह्मणांचें हें ज्ञाननिधित्रय (वेदत्रयी) केवळ शुष्क अरण्यवत् होय. ह्या अरण्यांत तुह्मांस कोणताही मार्ग सांपडणें नाहीं. त्यांत भ्रमण करणाऱ्या जनांस कांहींएक लाभ न होऊन त्यांची निवळ निराशा मात्र होईल.

ब्राह्मण—तर मग ब्रह्मप्राप्तीसाठीं कोणत्या प्रकारें आह्मीं प्रयत्न करावा तें आह्मांस कृपा करून सांगा.

बुद्ध—माझा धर्ममार्ग अष्टविध आहे. त्याचें अवलंबन जो करील, त्याच्या ठायींच्या सर्व भ्रमांचा निरास होईल. त्यास ज्ञानप्रकाश प्राप्त होऊन कैवल्यप्राप्तीचा मार्ग स्पष्ट दिसूं लागेल. त्याचें वर्तन सर्वदा सरळ असेल. ज्या गोष्टींनीं त्याच्या ठायीं अपवित्रता उत्पन्न होण्याचा संभव आहे, त्यांपासून तो सर्वथा पराङ्मुख राहील. नीतिनियमांचें अनुसरण त्याच्याकडून अहर्निश होत राहील. त्याचें मन सर्वदा निर्मळ राहून त्याची वाणी व कृति सदोदित निष्पाप असेल. सर्वथा निर्दोष अशा उपायांचें अवलंबन करून तो आपली प्राणयात्रा चालवील. तो आपल्या इंद्रियांचा निग्रह उत्तम प्रकारें करील. तो सर्वदा मननशील आणि स्वस्थचित्त असेल.

सर्वविनाशविषयक प्रश्न.

सिंह्मनामेंकरून एक सेनापति बुद्धाची कीर्ति ऐकून व त्यानें उपदेशिलेला धर्ममार्ग पसंत वाटून एके दिवशीं बुद्धापाशीं आला; आणि त्यानें आपल्या मनांतील कित्येक शंका त्याला विचारिल्या. तो ह्मणालाः—

'गुरुराज, आपण कर्मांच्या परिणामांचा निषेध करितां काय? प्राणिमात्राच्या हातून घडणाऱ्या कर्मांपासून कांहींएक फलनिष्पत्ति व्हावयाची नाहीं ह्मणून कोणीही कर्मपर होऊं नये असा आपला अभिप्राय आहे काय? ऐहिक वस्तु तुच्छवत् लेखून मनुष्यानें आपल्या आत्म्याचा आणि अस्तित्वाचा नायनाट करावा असा उपदेश आपण जनांस करितां काय?'

बुद्ध—हे **सिह्म**, तूं ह्मणतोस तें कांहीं अंशीं सत्य आहे आणि कांहीं अंशीं असत्य आहे. माझें मत काय आहे तें मी तुला सांगतों. श्रवण कर. जीं कायिक, वाचिक आणि मानसिक कर्में अपवित्र असतात, तीं करण्याविषयीं माझा निषेध आहे. जेणेंकरून हृदयवृत्ति सदोष होण्याजोगी असते त्या गोष्टी वर्जिण्याविषयीं मी जनांस बोध करीत असतों. सर्व दुष्ट कर्में आणि अनाचारास प्रवृत्त करणाऱ्या गोष्टी निर्मूल व्हाव्या हें इष्ट होय. ह्या ज्याच्या ठायींच्या नष्ट झाल्या आहेत त्याचा अहंभाव विगलित झाला असें समजावें. ह्या अहंभावाचा विनाश करावा असा मी जनांस कंठरवानें बोध करीत असतों. त्याचप्रमाणें ग्राम्यविषयतृष्णा, दुर्बुद्धि, आणि भ्रांति हीं जनचित्तांतून विनष्ट व्हावीं असा माझा अभिप्राय आहे. सहनशीलता, प्रेम, परोपकार बुद्धि, आणि सत्यप्रीति हीं जनांच्या चित्तांतून विनाश पावावीं असें माझें मत मुळींच नाहीं. सर्व प्रकारचा कायिक, वाचिक व मानसिक अनाचार मी तिरस्करणीय मानितों. परंतु सदाचार आणि पवित्रता हीं मला प्रशंसनीय वाटतात.

सिह्म—गुरुराज, माझ्या मनांत आणखी एक शंका आली आहे. तिचें समाधान करण्यास आपण समर्थ आहां. मला राजानें आपला सेनापति नेमिलें असून, त्यानें विहित केलेले नियम प्रजाजनांस पाळावयास लावण्याचें व परचक्र आलें असतां त्याशीं युद्धप्रसंग करण्याचें काम मजकडे दिलें आहे. महाराज, आपण तर असा बोध करितां कीं,

सर्वांवर निःसीम दया करावी, आणि सर्व विपन्न जनांसंबंधानें चित्तांत करुणा असावी. तेव्हां अपराधी जनांस शासन करण्याविषयीं अपालें अनुमोदन आहे काय? त्याचप्रमाणें एकाद्या शत्रूनें आपल्या देशावर स्वारी केली असतां, आपल्या लोकांच्या घरादारांचें व बायकामुलांचें रक्षण व्हावें ह्मणून त्या शत्रूशीं युद्ध केलें तर तें गैरशिस्त होईल असा आपला अभिप्राय आहे काय? आणखी असें कीं, माझें अनिष्ट चिंतिणारा, मी केवळ निरपराध असतां, माझ्या वित्तादिकांचा अपहार किंवा नाश करण्यास प्रवृत्त झाला तर मीं त्यास कोणत्याही प्रकारचा प्रतिकार करूं नये, तर तो जें कांहीं माझें अहित करील तें मी मुकाट्यानें सोसावें, असें आपलें ह्मणणें आहे काय?

बुद्ध—ज्याचें वर्तन शिक्षेस पात्र असेल त्याला अवश्य शिक्षा झाली पाहिजे; आणि जो कृपेस पात्र असेल, त्यावर अवश्य कृपा केली पाहिजे. माझा जनांस असा उपदेश आहे कीं, कोणाही प्राण्यास व्यर्थ पीडा करूं नये; तर सर्वांवर प्रेम व दया करावी. एकाद्यानें अपराध केल्यावरून त्यास शासन घडलें तर तें कांहीं त्याचा न्याय करणाऱ्या न्यायाधीशाच्या द्वेषवृत्तीस्तव घडलें असें होत नाहीं; तर तें त्याच्या दुष्कृतीचेंच केवळ फळ होय. राजनियमांप्रमाणें जनांकडून वर्तन होत आहे किंवा कसें हें पाहणारा गृहस्थ जें शासन अपराध्यास करितो तें त्याच्या अपरधांमुळें त्याला प्राप्त होतें. आतां अशा रीतीनें लोकनियमन करणाऱ्या जनांनीं एवढें मात्र लक्षांत वागविलें पाहिजे कीं, ज्यांला शासन करणें त्यांला प्राप्त होतें, त्यांच्या संबंधानें त्याच्या चित्तांत द्वेषबुद्धि कदापि नसावी. आतां युद्धप्रसंगांविषयीं ह्मणशील तर मनुष्यानें आपल्या बांधवांचा प्राणघात करण्यास प्रवृत्त व्हावें हें मोठेंच उद्वेगजनक होय. तथापि एकाद्या राजानें किंवा सेनानीनें युद्धप्रसंग टाळा-

वा ह्मणून आपल्याकडून होण्यासारखे सर्व प्रयत्न करूनही जर प्रतिपक्षानें हटाग्रह धरून युद्धाची सिद्धता केली तर त्याशीं रणसंग्राम करणें प्राप्त झालें असतां त्याबद्दल मी त्याला दोष देणार नाहीं. तर जो अशा युद्धास कारण होतो त्याचें आचरण सदोष समजावयाचें. मनुष्यानें अहंवृत्तीचा सर्वथा त्याग करावा असा माझा जनांस बोध आहे, हें खरें. तथापि जे कोणी दुराचारी जन विनाकारण त्रास देण्यास प्रवृत्त होतील त्यांचा प्रतिकार त्यानें अवश्य करावा. असा हा कलह या संसारामध्यें नित्य चालावयाचा. कारण हें जीवित्व केवळ कलहरूप आहे. तरी पण जो कलहास प्रवृत्त होईल त्यानें एवढें मात्र ध्यानांत ठेवावें कीं, आत्महितास उद्युक्त झाल्यानें त्याच्या हातून दुराचार घडूं नये व त्यानें सत्यपराङ्मुख होऊं नये. आपणास मोठी थोरवी, सत्ता, संपदा किंवा कीर्ति हीं प्राप्त व्हावीं अशी इच्छा धरून मनुष्यानें कलहनिमग्न होऊं नये. तर पवित्रता व सत्य यांच्या प्रीत्यर्थ त्यांनीं कलह करावा. अशा रीतीचा कलह करणारास मोठें फल प्राप्त होतें. प्रसंगीं अशा कलहांत त्याचा पराजय झाला तरी तो मोठाच विजयी ह्मणून समजावें. आतां रणसंग्रामामध्यें एकादा सेनापति विजयी झाला असतां त्यानें ऐहिक वस्तुमात्राची नश्वरता ध्यानांत वागवावी. त्यास प्राप्त झालेला विजय कदाचित् फार मोठा असेल. पण समयविशेषीं कालचक्र फिरून तो विजयी सेनापति धुळीस मिळण्याचा संभव आहे. तस्मात् विजयी मनुष्यानें प्रतिपक्ष पराभूत होऊन दीन झाला असतां आपला आवेश तत्काळ आवरावा, आणि त्याच्या संबंधाचा द्वेषभाव मनांतून नाहींसा करून त्या हतवीर्य प्रतिपक्षास ह्मणावें कीं, ऊठ, आपण उभयतां साम करूं आणि इतःपर परस्परांशीं बंधुवत् वर्तन करूं. अशा रीतीनें ज्याच्या हृदयींचा द्वेषाग्नि सर्वस्वीं विझून जो स्वशत्रूवर प्रेम करण्यास सिद्ध होतो, त्याचा तो विजय क्षणिक वैभवास कारण न होतां चिरस्थायी होतो; आणि

त्यास अत्यंत अभीष्ट अशा शांतीचा अनुभव घडतो. आतां तुला मी आणखी एक गोष्ट सांगतों ती लक्षांत ठेव. सत्य आणि न्याय यांच्या पक्षानें युद्ध करून प्राप्त होणारा विजय वाखणण्यासारखा आहे हें खरें; तथापि ज्यानें आत्मजय केला तो ह्या महाविजयी सेनापतीहूनही श्रेष्ठ होय. हे सिह्म, मी आत्मजय करावा असें ह्मणतों, त्याचा अर्थ कोणीं असा करूं नये कीं मनुष्यांनीं आपल्या आत्म्यांचा नाश करावा. जो आत्मजय करितो तो त्याचें रक्षण करितो. आत्मजय करणाऱ्या मनुष्याची प्राणयात्रा आत्म्याचा सर्वस्वीं दास झालेल्या मनुष्याच्या प्राणयात्रेहून विशेष सुखाची होऊन त्याचे इष्ट मनोरथ परिपूर्ण होतात. ज्याचें चित्त अहंकारमूलक भ्रमापासून मुक्त असतें तो ह्या जीवनकलहामध्यें कदापि पतन पावावयाचा नाहीं. ज्याचे मनोरथ पवित्रता आणि न्याय यांचे परिपोषक असतात, त्यांच्या चित्तास पराजयमूलक उद्वेग कदापि शिवणार नाहीं. जें जें सत्कार्य ते हातीं घेतील त्यांत त्यांला सर्वदा यशःप्राप्तिच होत राहील; आणि त्यास प्राप्त झालेलें यश चिरस्थायी होईल. तर हे सेनापति, हा माझा बोध ध्यानांत धरून तूं आपले युद्धसंग्राम मोठ्या शौर्यानें व उत्साहानें चालीव. पण तूं सत्याचाही योद्धा व्हावें असें माझें तुला सांगणें आहे.

ह्या प्रमाणें स्वशंकेचे निरसन करून घेऊन सिह्म बुद्धाचा अनुयायी झाला.

एके दिवशीं बुद्ध नित्य क्रमाप्रमाणें बोध करीत हिंडत असतां एका नगरींतला एक मोठा विद्वान् ब्राह्मण त्याच्यापाशीं येऊन त्याला ह्मणाला: “हे श्रमणा, तुझें धर्ममत मला कळलें आहे. त्याचा सूक्ष्म विचार करितां तें विसंगत आहे असें मला वाटतें. तेव्हां तुझ्याशीं वाद करून तुझा हा जनांस भ्रमांत पाडण्याचा क्रम साधल्यास बंद करावा असें माझ्या मनांत फार दिवस होतें. आज तुझी गांठ पडली आहे. तर

तुजशीं वाद करण्यास मी आलों आहे. तूं मोठा विवेकशील, ज्ञानी व सज्जन आहेस, असा तुझा लौकिक माझ्या कानीं आला आहे. यास्तव तूं आपल्या व्रतास स्मरून माझ्या शंकांचें निरसन करिशील अशी मला पूर्ण आशा आहे. मी ऐकतों कीं, तूं जनांस नीतिनियमांचा उपदेश करीत असतोस, पण धर्माचा उच्छेद करीत असतोस. तुझे शिष्य धर्मविधींचा तिटकारा करितात, आणि यज्ञकर्माचा अव्हेर करितात. ह्यामुळें देवांचा अनादर केल्याचें पाप माथीं येतें. धर्म ह्मटला ह्मणजे तो यज्ञ व उपासना यांच्या साहाय्यानें साध्य व्हावयाचा.

बुद्ध—गवादि पशूंचा मेध करण्यापेक्षां आत्ममेध श्रेष्ठ होय. आपल्या ठायींच्या दुर्वासनांची आहुति जो देवांप्रीत्यर्थ करितो, त्याला यज्ञस्थंडिलापाशीं पशुवध करण्यांत कांहींच अर्थ नाहीं असें दिसून येईल. निरपराध पशूंच्या रुधिराच्या योगानें पापाचें क्षालन होत नाहीं. पवित्रता प्राप्त करून देण्याचें सामर्थ्य ह्या रुधिरामध्यें असत नाहीं. परंतु विषयवासनांचें निर्मूलन केल्यानें चित्ताची शुद्धि साध्य होते. देवांची उपासना करण्यापेक्षां सदाचरणाच्या नियमांप्रमाणें वर्तन टेवण्यांत विशेष श्रेय आहे.

ब्राह्मण—यज्ञकर्मासंबंधाचें हें तुझें प्रतिपादन यथार्थ आहे. मी आजपर्यंत पुष्कळ यज्ञ करून शतावधि प्राण्यांचे जीव निष्कारण घेतले. त्याबद्दल मला अनुताप वाटतो. पशूंच्या रुधिरानें कृतकर्माचें प्रायश्चित्त घडत नाहीं, हें मला संमत आहे. पण, हे गुरु, तूं ह्मणतोस कीं, आत्म्यास पुनर्जन्म आहे; तो संसृतिचक्रांत सांपडून क्रमाक्रमानें उन्नति पावतो; आणि मनुष्यमात्रास त्याच्या कर्मानुसार गति प्राप्त होत असते. पण तोच तूं आत्मा नाहीं असा जनांस उपदेश करितोस. तुझें मत नें कीं, स्वत्वनाश झाल्यानें अविनाशी सुख देणारें विर्वाण प्राप्त होतें, त्याची प्रशंसा तुझे शिष्य करितात. परंतु जर मी केवळ निरनिराळ्या संस्का-

रांचा संयोगरूप आहे तर मी मरण पावल्यावर माझें अस्तित्व विलय पावेल. जर मी वेदना, कल्पना व वासना यांच्या मिश्रणाची मूर्ति आहें तर माझें देहावसान झाल्यावर मी जाणार कोठें? मग शाश्वत सुखाचें धाम तें कोठें राहिले? हें केवळ शाब्दिक असून तूं आणि तुझे शिष्य केवळ भ्रांत झाले आहेत. सारांश, तुझ्या ह्या मताचा विचार केला असतां त्यांत सर्व गोष्टींचा विलय प्रतिपादिलेला आहे असें दिसतें.

बुद्ध—हे ब्राह्मणा, तूं धर्मशील आणि आस्थायुक्त आहेस. तुला आपल्या आत्म्याची चिंता पराकाष्ठेची आहे. परंतु तुझा सर्व उद्योग व्यर्थ आहे. कारण एका गोष्टीची तुझ्या ठायीं वाण आहे. मनुष्य अज्ञान व भ्रम यांस वश होत्साते अशी कल्पना करितात कीं, त्यांचे आत्मे त्यांच्यापासून भिन्न असून ते स्वयंभू व स्वतंत्र रहाणारे आहेत. हे ब्राह्मणा, तुझ्या चित्तांत अद्यापि अहंवृत्ति आहे. स्वर्गप्राप्तीविषयीं जो तूं आतुर झाला आहेस त्या तुला त्या लोकीं प्राप्त होणाऱ्या सुखाची लालसा आहे. यास्तव तुला सत्यापासून प्राप्त होणारा आनंद आणि सत्याचें अविनाशित्व समजत नाहीं. मी तुला खचीत सांगतों कीं, मी जनांस मृत्यूविषयीं बोध करीत नसतों. तर माझा सारा बोध जीवनाविषयीं आहे. मरण आणि जीवन यांचें स्वरूप तुला समजत नाहीं. हा देह जो आहे त्याचें अवसान व्हावयाचें. तूं कितीही यज्ञयाग केलेस तरी त्याचें रक्षण व्हावयाचें नाहीं. तर तूं आपल्या अंतर्यामाचें जीवन प्राप्त करून घे. जेथें अहंभाव वसत असतो तेथें सत्याचा प्रवेश व्हावयाचा नाहीं; आणि ज्याला सत्यप्राप्ति झाली त्याचा अहंभाव विगलित व्हावयाचा. यास्तव तुझें अंतर्याम सत्याकडे लागलें पाहिजे; आणि तें प्राप्त झालें असतां त्याचें परिपालन व प्रसार हीं तूं जीवेंभावें करावीं. सत्याच्या प्राप्तीनें तुला अविनाशी जीवन साध्य होईल. अहंभाव हा मरणमूलक आहे. आणि सत्य जीवनरूप आहे. जोंपर्यंत अहंभाव आहे

तोंपर्यंत मरणरूप उपाधि मानवास चिकटलेली असते. परंतु ज्यास सत्य-सिद्धि होते त्यास अनंतकालिक जीवनरूप निर्वाण प्राप्त होतें.

ब्राह्मण—हें निर्वाण आहे तरी कोठें ?

बुद्ध—जेथें नीतिनियमांचें अनुसरण होत असतें तेथें हें निर्वाण असतें.

ब्राह्मण—तर मग निर्वाण ह्मणून कांहीं स्थान नव्हे ? व तें जर स्थान नव्हे तर तें वास्तवरूप नव्हे. असेंच ना ?

बुद्ध—मी काय ह्मणतों तें तुला समजत नाहीं. तर आतां चित्त देऊन ऐक. हा वायु कोठें वास करीत असतो ?

ब्राह्मण—त्याचें निवासस्थान कोठेंही नाहीं.

बुद्ध—तर मग वायु ह्मणून कांहीं नाहीं असें ह्मणावयाचें ना ? (त्याच्याकडून उत्तर न मिळल्यावरून त्याला दुसरा प्रश्न करितो) बरें, हे ब्राह्मणा, ज्ञान कोठें वास करीत असतें तें सांग पाहूं ? ज्ञान ह्मणून कांहीं स्थान आहे काय ?

ब्राह्मण—ज्ञानाचें अमुकच असें कांहीं निवासस्थान नाहीं.

बुद्ध—तर मग ज्ञान ह्मणून कांहीं वस्तु नाहीं असा तुझा अभिप्राय आहे काय ? आणि निर्वाण हें कांहीं स्थान नव्हे ह्मणून ज्ञानप्राप्ति, पवित्रता व मोक्षसिद्धि हींही नाहींत असें तूं समजतोस काय ? हे समग्र मानव प्रपंचांतील अनेकविध विपत्तींच्या तापानें त्रस्त होऊन कासावीस झाले आहेत. अशा प्रपंचांत रखडणाऱ्या जनांस मी प्रेमळ व शांतिप्रद बोध करीत फिरत असतों. त्याचें जे मनःपूर्वक श्रवण करून तदनुसार वर्तण्याचा अविरतपणें प्रयत्न करितात, त्यांचें सारें तापत्रय नष्ट होतें. त्यांचा चिंताज्वर उपशम पावतो; त्यांच्या चित्ताची अस्वस्थता नाहींशी होते. त्यांचें हृदय सर्व पीडादायक दुर्वासनांपासून व अनर्थावह कल्पनांपासून निर्मुक्त होतें.

ब्राह्मण—हे गुरुराया, तूं जें हें आपलें परम उदात्त मत प्रतिपादन करीत आहेस त्याचें आकलन माझ्या बुद्धीला होत नाहीं. तर मी तुला पुनःपुनः प्रश्न करितों याची क्षमा असावी. माझा आतां असा प्रश्न आहे कीं, जर आत्माच मुळीं अस्तित्वांत नाहीं, तर अमरत्व कसें संभवतें? आपलें अंतर्याम पाहिलें तर त्याचे व्यापार केवळ नाशवंत होत. कारण आह्मी मरणादिकांच्या योगानें विचार करीतनासे झालों ह्मणजे आमचें अंतर्याम निर्व्यापार होतें; किंबहुना तें देहाबरोबर विगलित होतें.

बुद्ध—आमचें विचार करण्याचें सामर्थ्य नष्ट झालें तरी आमचे विचार कायम रहातात.

ब्राह्मण—असें कसें! विचार करण्याची शक्ति आणि ज्ञान हीं एकच नव्हत काय?

बुद्ध—हें तुला मी उदाहरण देऊन स्पष्ट करून सांगतों. आपणांस रात्रीच्या वेळीं एकादें पत्र लिहावयाचें असल्यास आपण दिवा पेटवून तें लिहितों; आणि पत्र लिहून झाल्यावर पुनः दिवा विझवितों. दिवा मालवला, पण त्याच्या साहाय्यानें लिहिलेलें पत्र राहिलें. ह्याचप्रमाणें विचारशक्ति विराम पावली तरी ज्ञान बाकी रहातें. अशीच गोष्ट मनाच्या इतर व्यापारांची आहे. मानसिक व्यापार बंद पडले तरी अनुभव, ज्ञान आदिकरून जीं त्या व्यापारांचीं फलें तीं कायम रहातात.

ब्राह्मण—परंतु जर संस्कार विनष्ट झाले तर व्यक्तिमात्राचें स्वत्व कसें राहील? माझे विचार वृद्धि पावतात, आणि माझा आत्मा अवस्थांतर पावतो असें ह्मटल्यास हे विचार व हा आत्मा माझा असें कशावरून ह्मणतां येईल बरें? ही गोष्ट उदाहरण देऊन विषद करा. माझें स्वत्व कायम कसें रहातें तें मला कृपा करून सांगा.

बुद्ध—रात्र झाली असतां दिवा पेटविला तर तो सर्व रात्रभर पेटेल कीं नाहीं ?

ब्राह्मण—होय. त्यांत भरपूर तेल असल्यास तो रात्रभर पेटत राहील.

बुद्ध—तर आतां मला सांग कीं, रात्रीच्या पाहिल्या प्रहरास जी ज्योति पेटत राहील तीच दुसऱ्या प्रहरास पेटेल, कीं दुसऱ्या प्रहरीं दुसरी ज्योति पेटते आहे असें समजावयाचें ?

ब्राह्मण—(काय उत्तर द्यावें याचा कांहीं वेळ विचार करून) दोन प्रहरांच्या दोन निराळ्या ज्योति समजल्या पाहिजेत.

बुद्ध—तर तुझ्या ह्मणण्याप्रमाणें असें झालें कीं, एकाच दीपकाच्या निरनिराळ्या दोन प्रहरीं दोन ज्योति असतात.

ब्राह्मण—नाहीं, असें नाहीं; एका अर्थानें पाहिलें असतां दोन्ही प्रहरीं दीपकाची एकच ज्योति पेटत आहे असें मानणें योग्य नव्हे. परंतु दुसऱ्या अर्थानें पाहिलें असतां ती एकच ज्योति आहे असें ह्मणावें लागतें. कारण त्या दीपकांत एकाच जातीचा पदार्थ जळत असून एकाच प्रकारचा त्याचा प्रकाश पडत असतो; आणि त्या दीपकाच्या प्रकाशानें होणारें कार्य हीं एकच असतें.

बुद्ध—बरें तर मला आतां असें सांग कीं, एकाच दिव्यामध्यें एकाच जातीच्या तेलानें व एका खोलीमध्यें पेटणाऱ्या कालच्या व आजच्या ज्योति तूं एकरूप ह्मणतोस काय ?

ब्राह्मण—पण ह्या ज्योति उजाडून दिवस आला ह्मणजे विनष्ट होतात नाहीं काय ?

बुद्ध—अशी कल्पना कर कीं, पाहिल्या प्रहरीं पेटत असलेली ज्योति दुसऱ्या प्रहरीं विझविली, आणि तिसऱ्या प्रहरीं पुनरपि प्रदीप्त

केली, तर ही तिसऱ्या प्रहरची ज्योति पहिल्या प्रहरच्या ज्योतीहून भिन्न आहे काय?

ब्राह्मण—एका अर्थानें पाहतां ती भिन्न आहे. पण दुसऱ्या अर्थानें पाहतां ती भिन्न नाहीं.

बुद्ध—बरें, ज्योति मालवून मध्यें जो अवकाश जातो त्याच्यामुळें निरानिराळ्या काळच्या ज्योतींचें भिन्नत्व किंवा अभिन्नत्व सिद्ध किंवा असिद्ध होतें काय?

ब्राह्मण—नाहीं, मुळींच नाहीं. ज्योति एकदां पेटवून ती पुनः केव्हांही पेटविली तरी तिचें अभिन्नत्व व भिन्नत्व हीं समानच असतात. मग पहिली आणि दुसरी ज्योति यांमध्यें कित्येक वर्षांचा किंवा एका पळाचा अवकाश लोटला किंवा मुळींच अवकाश गेला नाहीं तरी ती त्यांच्या साम्यांत व विसदृशत्वांत अंतर पडत नाहीं.

बुद्ध—तर मग तुझ्याच ह्मणण्याप्रमाणें असें सिद्ध झालें कीं, आजची दीपज्योति कालच्या दीपज्योतीशीं कांहीं अंशीं समान आहे. तरी पण दुसऱ्या दृष्टीनें पाहतां ती प्रतिपळीं भिन्न आहे. आणखी असें कीं, एकाच प्रकारच्या ज्योति, एकाच परिमाणाचा प्रकाश देणाऱ्या असून त्या एकाच खोलीमध्यें ठेविल्या असतां कांहीं अंशीं त्याचें परस्परसाम्य असतें. हें जर तुला संमत आहे तर आतां असें मनांत आण कीं, एकाद्या मनुष्यास होणाऱ्या संवेदना व त्याच्या मनांत येणारे विचार व कल्पना, आणि त्याच्या हातून घडणारीं कृत्यें हीं तुझ्यासारखींच असलीं तर तो मनुष्य तुजशीं एकरूप आहे असें नाहीं का ह्मणावयाचें?

ब्राह्मण—नाहीं.

बुद्ध— ह्या विश्वांतील इतर वस्तुमात्रास जे तर्कशास्त्राचे नियम लावावयाचे तेच तुलाही लागू असावे हें तुला संमत नाहीं काय?

ब्राह्मण—मला नाहीं संमत. सर्व विश्वाला विवेकाचे नियम सारखेच लागत असले तरी माझ्या आत्मतत्त्वाचें स्वरूप कांहीं निराळें आहे. या कारणास्तव तें इतरांहून भिन्न आहे. अन्य एकाद्या मनुष्याचे विचार, आचार व वृत्ति ह्या माझ्याशीं सदृश असल्या तरी तो मजशीं एकरूप आहे असें मला वाटत नाहीं.

बुद्ध—खरें आहे; तो आणि तूं एकरूप नाहींत. परंतु मला सांग कीं, एकादा मनुष्य शिक्षण प्राप्त व्हावें ह्मणून शाळेंत गेला, व तेथें त्यास शिक्षण प्राप्त झालें; तर शिक्षणप्राप्तीपूर्वी जो तो होता तो शिक्षणप्राप्तीनंतर भिन्नत्व पावला कीं त्याचें एकत्व कायम राहिलें? त्याचप्रमाणें जो अपराध करितो त्यास त्याबद्दल हातपाय तोडण्याचें शासन झाल्यावर त्याच्या रूपांत फेर पडतो कीं तो मूळचाच असतो बरें?

ब्राह्मण—अशा मनुष्याचें स्वत्व एकरूपच राहील.

बुद्ध—तर मग स्वत्वाचें एकरूपत्व तें विराम न पावण्यावरच केवळ अवलंबून आहे काय?

ब्राह्मण—नाहीं; स्वत्वाचें एकरूपत्व त्याच्या सातत्यावरच अवलंबून असत नाहीं, तर त्याच्या स्वभावाच्या एकरूपत्वावर तें मुख्यतः अवलंबून असतें.

बुद्ध—तर मग हें तुला संमत आहे कीं, जशा दोन एकाच जातीच्या ज्योति एकरूप असतात, तसे पुरुष एकरूप असूं संभवतात. त्याचप्रमाणें अगदीं तुझ्या सारख्याच स्वभावाचा दुसरा मनुष्य तुझ्या सारख्याच कर्मानुरूप स्थिति पावला असला तर तो तुजशीं एकरूप आहे हें तुला मान्य आहे.

ब्राह्मण—होय, हें मला मान्य आहे.

बुद्ध—ह्याचप्रमाणें तुझ्या स्वत्वाच्या एकरूपतेची गोष्ट आहे. आज जो तूं आहेस, तो तूं पुढें कायम रहावयाचा. तुझें वास्तविक स्वरूप

पाहतां ज्या जड पदार्थांचा तुझा हा देह झाला आहे त्याचा तूं बनलेला नव्हेस, तर तुझ्या ठायींच्या वेदना, भावना आणि विचार यांचा तूं बनला आहेस. यांपासून उद्भवणाऱ्या संस्कारांचा जो संघ तो तुझा आत्मा होय. जेथें आणि जोंपर्यंत हे संस्कारादि आहेत तेथें आणि तोंपर्यंत तूं आहेस. ह्याप्रमाणें प्रत्येक प्राण्याचें स्वत्व व जीवित त्याच्या संस्कारांच्या एकीकरणावर व कर्मावर अवलंबून आहे. जोंपर्यंत संस्कार व कर्म हीं कायम आहेत तोंपर्यंत त्याचें अस्तित्व कायम आहे. ह्या अस्तित्वास तूं मरण ह्मणणार कीं सतत रहाणारें जीवित ह्मणणार ?

ब्राह्मण—अशा रीतीनें रहावयाचें जें अस्तित्व तें सततचें जीवित होय. परंतु असल्या जीवीतसातत्याची मी मुळींच परवा करीत नाहीं. मला संशय मिळून एवढाच आहे कीं, हा माझा आत्मा स्वतंत्र व भिन्न रहातो कीं नाहीं ?

बुद्ध—हा तुझा केवळ आत्मविषयक अभिमान होय. ह्या आत्म्याची तुला फारच लालसा दिसते. परंतु हा तुझा भ्रम आहे. ह्या भ्रममूलक भावनेस्तव तूं विनाकारण चिंतातुर होत आहेस; सर्व प्रकारचें अनन्वित कर्म, दुःख व शोक हीं तुला सोसावीं लागत आहेत. ज्याच्या ठायीं आत्म्याचा अभिमान वसत असतो, तो अखंड संसृतिपाशांत सांपडून पुनःपुनः जन्ममरणमूलक विपत्तीचा अनुभव घेतो. कारण जन्म व मरण हीं आत्मभावनेस लागून आहेत.

ब्राह्मण—हें कसें ?

बुद्ध—तुझा आत्मा किंवा स्वत्व ह्मणतोस तें आहे कोठें ? ज्या ह्या आत्म्याचा तुला एवढा अभिमान वाटत आहे, तो सतत बदलत आहे. बाल्य, तारुण्य, प्रौढ वय आणि वार्धक्य ह्या अवस्थांमध्यें तुझ्या स्वत्वांत सर्वदा पालट होत आहे. त्याचें एकरूपत्व कांहीं अंशीं असतें खरें. तथापि दीपकाच्या पहिल्या प्रहरच्या ज्योतींत व दुसऱ्या प्रहरच्या ज्योतींत जेवढें साम्य असतें तेवढें देखील साम्य ह्या तुझ्या निरनिराळ्या अव-

स्थांतील आत्म्यांत असत नाहीं. कारण संस्कार जे आहेत ते हळूहळू उद्भवत असतात. पूर्वजन्मीं जीं कर्मे आपण करितों त्यांपासून उत्पन्न झालेल्या संस्कारांचा जो समुच्चय तोच केवळ आत्मा किंवा स्वत्व होय. हे संस्कार कायम आहेत तेथपर्यंत तूं जीवमान राहून पूर्वजन्मीं जें कर्मरूप बीज तूं पेरलें असशील त्याचें फल तुला उत्तर जन्मीं भोगावें लागेल, तें कदापि टाळतां यावयाचें नाहीं. दुष्कर्मांचें फल वाईट होऊन विपत्ति प्राप्त व्हावयाची, आणि सत्कर्मांचें फल चांगलें होऊन सुख प्राप्त व्हावयाचें. कृत कर्मांची निष्कृति यज्ञयागांच्या योगानें किंवा देवाचीं स्तोत्रें गाऊन व्हावयाची नाहीं. सर्व वेद मुखोद्गत केल्यानें किंवा त्यांत सांगितलेलें कर्मकांड आचरिल्यानें कांहींएक निष्पन्न व्हावयाचें नाहीं. खरें ज्ञान अशानें प्राप्त होत नाहीं. तें सदाचरणानें प्राप्त होतें. सत्यमार्गाचा अवलंब करून तदनुसार अहर्निश वर्तावें. सर्व मानव येथून तेथून एकरूप आहेत असा बुद्धीचा दृढ निश्चय होऊन आपपरभाव समूळ नष्ट झाला पाहिजे.

ह्याप्रमाणें त्या ब्राह्मणाशीं वाद करून बुद्धानें त्याला आपला शिष्य केलें.

विश्वतत्त्वविषयक प्रश्न.

एके प्रसंगीं बुद्धाचा शिष्य काश्यप यानें सर्व विश्वाचें तत्त्व समान आहे कीं काय ? असें विचारिल्यावरून बुद्धानें त्यास येणेंप्रमाणें बोध केलाः—

ह्या विश्वांतील अखिल वस्तूंचें तत्त्व एकच आहे. वस्तूंचें विसदृशत्व जें दिसतें तें त्यांवर घडणाऱ्या संस्कारांमुळें आहे. असमान संस्कारांमुळें त्यांस भिन्न रूपें प्राप्त होतात. ह्याप्रमाणें जीं रूपें त्यांस प्राप्त होतात तदनुसार त्यांच्याकडून कर्में घडत असतात; आणि ह्या कर्मानुसार त्यांची गति होत असते. ज्याप्रमाणें कुंभकार एकाच मृत्तिकेचीं निरनिराळ्या प्रकारचीं पात्रें करितो तसा हा प्रकार आहे. त्यानें केलेल्या कांहीं पात्रांत

शर्करा ठेवावयाची असते; कांहीं पात्रांत धान्य सांठवावयाचें असतें; कांहीं पात्रांत दुग्धादि पदार्थ संग्रहित करावयाचे असतात; कांहीं पात्रांत पाकनिष्पत्त्यादि करावयाचीं असतात. असा ह्या पात्रांचा निरनिराळा उपयोग होत असतो, तरी ज्या मूळद्रव्याचीं तीं घडलेलीं असतात त्यांत भिन्नत्व मुळींच असत नाहीं; किंवा कुंभकाराच्या ज्या हस्तादि साधनांनीं तीं घडलेलीं आसतात, त्यांत भिन्नत्व असत नाहीं. ह्याप्रमाणें सर्व वस्तु एकाच तत्त्वापासून निर्माण झाल्या असल्या कारणानें त्यांचा विकास व परिपाक एकाच नियमाच्या अनुरोधानें होत असतो; आणि त्यांचा परिणामही एकच व्हावयाचा. हा परिणाम अर्थात् निर्वाणरूप होय. हे काश्यपा, तूं प्राप्त ज्ञानानुसार वर्तन करिशील, व सर्व वस्तु एकाच तत्त्वापासून निर्माण झाल्या असून एकाच नियमानें बद्ध आहेत असें मानिशील तर तुला निर्वाण प्राप्त होईल. हा विश्वाचा नियम सर्वांस सारखाच लागू आहे. उच्च नीच, अभिज्ञ अज्ञ, सदाचारी दुराचारी असा भेदाभेद तो कांहींच जाणत नाहीं. उदाहरणार्थ असें पाहा कीं, भूतलावर उदकवृष्टि जी होते ती सर्वांवर होते; आणि तिच्या योगानें निरनिराळे जीवजंतु व वनस्पती उत्पन्न होऊन पोषण पावतात, आणि आपआपल्यापरी फलपुष्पादिकांनीं युक्त होतात; ह्याप्रमाणें त्यांचा उद्भव व विकास होऊन तीं प्रकृतिभेदास्तव भिन्नभिन्न प्रकारची परिणति पावतात. असा क्रम अविरतपणें चालून परिणामीं तीं निर्वाण पदवीप्रत जातात.

राहुलास उपदेश.

बुद्धाचा पुत्र राहुल हा बुद्धसंघास येऊन मिळाल्याविषयीं मागें सांगितलेंच आहे. हा राहुल सर्वदा सदुपदेश ग्रहण करीत असतांही अंमळ दुर्वृत्त असून दुर्भाषणी आहे असें पाहून बुद्धानें त्याला आपल्या जवळून जाऊन दूर कोठें तरी एकाद्या विहारांत रहावयास सांगितलें. ह्याप्रमाणें तो एका विहारांत जाऊन राहिला असतां एके समयीं बुद्ध तेथें गेला आणि त्याला त्यानें येणेंप्रमाणें उपदेश केला:—

त्यानें राहुलास एका पात्रांतून पाणी आणून आपले पाय धुवावयास सांगितलें. त्याप्रमाणें त्यानें केल्यावर तो राहुलास ह्मणालाः 'हें ह्या पात्रांत उरलेलें पाणी पिण्याजोगें आहे काय ?' तो ह्मणालाः 'नाहीं; हें पाणी अशुद्ध झालें.' बुद्ध ह्मणालाः 'तर मग तूं यावरून आपल्या स्वतांच्या स्थितीचा विचार कर. तूं माझा पुत्र असून संसारानिवृत्त होऊन श्रमण झाला आहेस; तरी तूं आपल्या जिव्हेस असत्याचा व दुःशब्दांचा विटाळ होऊं न देण्यास असमर्थ आहेस. ह्यामुळें तुझें चित्त अपवित्र झालें आहे. आतां ह्या पात्रांतलें पाणी टाकून दिल्यावर तरी हें पात्र उदकप्राशनास योग्य आहे काय ?' राहुल ह्मणालाः 'हें पात्रही दूषित झालें आहे.' बुद्ध ह्मणालाः 'तर मग तूं यावरून आपल्या स्थितीचा विचार कर. तूं हा पीत वस्त्राचा झगा धारण केला आहेस तरी तुझें चित्त ह्या पात्रा प्रमाणें अपवित्र आहे तोंपर्यंत तूं कोणत्याही उच्चप्रतीच्या कर्तव्यास योग्य नाहींस.' मग बुद्धानें तें रिकामें पात्र उचलून गरगर फिरवून ह्मटलेंः 'हें असें फिरवीत असतां खालीं पडून फुटेल याचें तुला भय वाटत नाहीं काय ?' राहुल ह्मणालाः 'नाहीं. हें भांडें अगदीं अल्प मोलाचें आहे; यास्तव तें फुटलें तर त्यापासून फारसें नुकसान व्हावयाचें नाहीं.' बुद्ध ह्मणालाः 'तर मग तूं यावरून असें मनांत आण कीं, तुझा हा देह नश्वर पदार्थांचा बनला असल्या कारणानें तो संसृतिचक्रांत सांपडून भंग पावला तरी त्यापासून तुझें कांहींएक नुकसान व्हावयाचें नाहीं. पण तूं जर असत्य वाणी मुखावाटे काढिशील तर तुला ज्ञाते पुरुष तुच्छवत् लेखितील. हे राहुला, मनुष्य आपली वाणी शुद्ध राखितील तर त्यांस बरीच विपत्ति टाळतां येईल. ज्याच्या ठायीं निःसीम सत्यप्रीति वसत असते तो दुराचारापासून निवृत्त होतो. ज्याच्या ठायीं पवित्राचरणाविषयीं अत्यंत पूज्यत्वबुद्धि वसत असते, तो ह्या संसारांत कसाही प्रसंग आला तरी तो धैर्यानें सहन करील.

ह्याप्रमाणें बुद्धानें केलेला उपदेश श्रवण करून राहुलास स्वकर्मा-

बद्दल परम अनुताप वाटून त्यानें आपलें आचरण शुद्ध ठेवण्याविषयीं यत्न करण्याचा निर्धार केला. तदनंतर त्याचें वर्तन निर्दोष होऊन तो सर्वांस प्रिय झाला.

बुद्धाची सहनशीलता.

एके प्रसंगीं एक मनुष्य बुद्धाचा धर्मोपदेश कर्णोपकर्णीं ऐकून, व त्याची क्षमाशीलता अलौकिक आहे अशी त्याची कीर्ति श्रवण करून त्याची परीक्षा पाहण्याकरितां त्याच्याकडे गेला आणि त्याला शिव्या देऊं लागला. बुद्धानें त्या मुकाट्यानें ऐकून घेतल्या, आणि मनांत त्याच्य मूर्खत्वाबद्दल कींव करूं लागला. त्याच्या शिव्या देऊन झाल्यावर बुद्धानें त्याला सौम्यपणें ह्मटलें: ' एकाद्या मनुष्यानें मला मूर्खपणास्तव विनाकारण त्रास दिला असतां त्याचा प्रतिकार न करितां त्याच्यावर मी प्रेमच करितों. जितकें तो माझें नुकसान अधिक करील तितकें मी त्याच्यावर अधिकच प्रेम करीन. अशानें माझ्या चांगुलपणाचा सुगंध मला प्राप्त होईल; आणि त्याच्या दुष्टपणाचा दुर्गंध त्याला मिळेल. मला तूं आतां सांग कीं, एकाद्यानें दुसऱ्यास कांहीं पारितोषिक देऊं केलें असतां त्या दुसऱ्यानें त्याचा स्वीकार केला नाहीं तर तें पारितोषिक कोणाकडे रहावें बरें!

मनुष्य—त्या दुसऱ्यानें तें घेतलें नाहीं तर देणाराकडेच तें राहिलें पाहिजे, हें उघड आहे.

बुद्ध—तर हे बाळा, मला तूं ज्या शिव्या दिल्यास त्या मीं ग्रहण केल्या नाहींत. त्या तुझ्या तुजपाशीं राहूं दे. ह्यांत तुझेंच अकल्याण नाहीं काय? जसा ध्वनीपासून प्रतिध्वनि उमटतो, जशी पदार्थापासून छाया पडते, तद्वत् कुकर्म करणारास त्याच्या कर्माबद्दल विपत्ति निश्चि-तपणें सहन करावी लागते. जो दुरात्मा सज्जनाची निर्भर्त्सना विनाका-रण करितो त्याची अवस्था आकाशावर थुंकणाऱ्या मूढ मनुष्यासारखी

होते. त्याची ती थुंकी आकाशावर जाऊन न पडतां त्याच्याच अंगावर उलटून पडते.

हें बुद्धाचें भाषण ऐकून तो मनुष्य लज्जित झाला, आणि त्या वेळीं तेथून निमूटपणें चालता झाला. पण कांहीं दिवसांनीं परत येऊन त्यानें बुद्धाचा बोध मनःपूर्वक श्रवण केला, आणि तो त्याचा शिष्य बनला.

एका सुखाभिलाषी श्रीमंत मनुष्यास उपदेश.

एके समयीं बुद्ध श्रावस्तिनगरीजवळील गांवांत धर्मोपदेश करीत असतां एका श्रीमान् पुरुषानें त्याच्या सन्निध येऊन त्यास प्रणाम केला. त्याची अवस्था पाहून बुद्धास वाईट वाटलें. त्याचा देह आहारविहारांचा यथेष्ट उपभोग घेऊन केवळ रोगांचें माहेरघर होऊन पराकाष्ठेचा स्थूल झाला होता. तो अगदीं मंद व उदास दिसत होता. ही आपली विपत्ति त्यानें बुद्धास निवेदन करून ह्मटलें कीं, 'गुरुराज, हींतून मुक्त होण्याचा मला कांहीं तरी उपाय सांगा.' बुद्ध ह्मणालाः तुझी ऐकण्याची इच्छा असल्यास तुझ्या ह्या विपत्तीचें कारण काय आहे तें तुला सांगतों, श्रवण कर. ज्या ह्या तुझ्या विपत्तीविषयीं तूं एवढा कष्टी होत आहेस ती पांच कारणांनीं उद्भवली आहे. तीं पांच कारणें हीं होतः सर्वदा मिष्टान्नभक्षण, अतिनिद्रा, विषयसुखाची लालसा, विचारशून्यता आणि आलस्य. तर आतां असें कर कीं, आपलें जिव्हालौल्य अंमळ आवरून धरून आहारविहार मित कर, आणि सर्वदा एकाद्या उपयुक्त कामांत गुंतून रहा, कीं जेणेंकरून तुझ्या हातून जनांवर कांहीं तरी उपकार व्हावा. ह्याप्रमाणें तूं वागशील तर तुझें आयुष्य दीर्घ होऊन तुझ्याकडून कांहीं तरी सत्कार्य होईल.

बुद्धानें सांगितल्याप्रमाणें तो गृहस्थ वागूं लागल्यापासून त्याची रुग्ण स्थिति जाऊन त्याच्या देहाची स्थूलता नाहींशी झाली; आणि त्याला हुशारी व उत्साह हीं वाटूं लागलीं. मग एके दिवशीं तो बुद्धापाशीं पुनरपि येऊन ह्मणालाः गुरुराज, तुमच्या उपदेशाप्रमाणें मी

वार्मू व्यायामापासून माझ्या शरीरीं आराम येऊन माझें चित्त उत्साहयुक्त झालें. ह्याप्रमाणें तुमच्या उपदेशाच्या योगानें माझे शारीरिक व्याधि नाहींतसे झाले. आतां माझें चित्त ज्ञानप्रकाशयुक्त होऊन मला शांति प्राप्त होईल असा बोध कृपा करून करा. ह्याप्रमाणें त्याला उपरति झालेली पाहून बुद्धानें त्यास ऐहिक सुखविषयांची नश्वरता व अनर्थावहता आणि सदाचारसंपन्नतेपासून उद्भवणारें चित्ताचें खरें स्वास्थ्य व शांति यांचें निरूपण करून त्यास आपला शिष्य केलें.

बुद्धाचें एका शेतकरी ब्राह्मणास उत्तर.

एके प्रसंगीं भारद्वाजनामक एक श्रीमान् ब्राह्मण आपल्या शेतवाडीवर पीक चांगलें आल्याबद्दल उत्सव करीत असतां, तेथें बुद्ध हातांत कमंडलु घेऊन भिक्षा मागावयास आला. तेव्हां तेथें जमलेल्या कांहीं लोकांनीं त्याला ओळखून पुष्कळ मान दिला. परंतु भारद्वाज त्याच्यावर दांत ओंठ खाऊन त्याला ह्मणालाः

' हे श्रमणा, तूं असा भिक्षा मागत फिरण्यापेक्षां कांहीं तरी काम करून आपला उदरनिर्वाह करिशील तर तें तुला शोभण्यासारखें आहे. मी आपलें शेत नांगरून पेरून मग हें असें कापितों, आणि नंतर यथेच्छ बसून खातों. तूं मजसारखें करिशील तर तुलाही निर्वेधपणें खावयास मिळेल.

बुद्ध—हे ब्राह्मणा, मीही नांगरीत व पेरीत असतों. आणि ह्याप्रमाणें मी नेहमीं नांगरीत पेरीत आहें ह्मणून मला खावयास मिळत आहे.

ब्राह्मण—काय? तूं स्वतांला शेतकरी ह्मणतोस काय? तर मग तुझे बैल कोठें आहेत? तुझें बीं आणि नांगर हीं कोठें आहेत?

बुद्ध—हे ब्राह्मणा, श्रवण कर. मी सत्यधर्मविश्वासरूप बीं पेरीत असतों. हें बीं सत्कर्मरूप वृष्टीनें फलद्रुप होतें. ज्ञान आणि विनय हे माझे नांगर होत. हे नांगर नीट मार्गानें चालवितां येण्यास लागणारी दोरी कोणती ह्मणशील तर ती चित्तरूप होय. नीति-

नियम हा त्या नांगराचा दांडा होय. आस्था ही त्या नांगरण्याची मर्यादा होय. सर्वदा उद्यमशील असणें हा त्या नांगरास जुंपलेला बैल होय. हें नांगरण्याचें काम मी भ्रमरूप माजलेलें रान नाहींसें करण्याकरितां सतत चालविलें आहे. ह्या नांगरण्यापेरण्यापासून हंगाम कोणता मिळणार आहे ह्मणशील तर सर्व दुःखाचा अंत होऊन शाश्वत जीवनरूप निर्वाण प्राप्त होणार आहे.

हें त्याचें भाषण ऐकून त्या ब्राह्मणानें त्याचा यथोचित मान करून त्याला भिक्षा घातली; व पुढें तो त्याचा शिष्य झाला.

पतित कोण.

एके दिवशीं बुद्ध भिक्षापात्र घेऊन एका ब्राह्मणाच्या द्वारीं भिक्षा मागावयास गेला असतां तेथें हवनविधि चालला होता. दारांत भिक्षेकरी आला आहे असें पाहून तो ब्राह्मण त्याला ह्मणाला, 'रे बोडक्या नीच श्रमणा दूर उभा रहा. तूं धर्मभ्रष्ट पतित आहेस.'

बुद्ध ह्मणालाः पतित कोण बरें? जो क्रोधवश होतो, जो परांचा द्वेष करितो, जो दुष्कर्म करण्यास प्रवृत्त होतो, जो जगांत दांभिकपणानें वर्ततो, जो भ्रामक मतांचा स्वीकार करितो आणि जो जनांचें वंचन करितो, तो पतित होय. जो दुसऱ्यास विनाकारण चिडवितो, जो लोभवश होतो, जो पापवासनांस वश होतो, जो लज्जाहीन असतो, आणि जो पापकर्में करण्यास यत्किंचित् ही भीत नाहीं तो पतित समजावा. कोणी अमुक एका कुळांत जन्म पावला ह्मणून पतित किंवा पवित्र होत नाहीं. मनुष्यास उच्चनीचपणा प्राप्त होतो तो केवळ त्याच्या हातून घडणाऱ्या कर्मानुसार होय.

विहिरीवरील मातंगकन्या.

एके समयीं बुद्धाचा आवडता शिष्य आनंद एका गांवाजवळून चालला असतां त्यास तहान लागून तो जवळील एका विहिरी पाशीं गेला. तेथें एका मातंगाची कन्या विहिरीचें पाणी काढीत होती. तिजपा-

शीं तो प्यावयास पाणी मागूं लागला. तेव्हां ती ह्मणाली: अहो महाराज, मीं अगदीं हीन जातीची स्त्री आहें. मजकडचें पाणी तुह्मी प्याल तर तुमची पवित्रता नाहींशी होईल. **आनंद** ह्मणाला: बाई, तुझी जात कोणतीही असो, तिची मला गरज नाहीं. मला पाणी हवें आहे. तेव्हां त्या मातंगाच्या मुलीला हर्ष वाटून तिनें त्याला पाणी प्यावयास दिलें. तें पिऊन तो तिचे आभार मानून पुढें चालता झाला. पुढें त्या मुलीला कळलें कीं, हा मनुष्य **बुद्धा**चा शिष्य आहे. मग ती **बुद्धा**कडे जाऊन ह्मणाली: "हे प्रभु, माझें साहाय्य करा. तुमचा **आनंद** जेथें रहातो तेथें मला राहूं द्या. माझें प्रेम त्याच्यावर जडलें आहे. त्याच्याजवळ राहून त्याची नित्य सेवा करावी असें माझ्या मनानें घेतलें आहे.'

बुद्धानें तिचा हेतु ओळखून व तिची हृदयवृत्ति लक्षांत आणून ह्मटलें: 'मुली, तुझें हृदय प्रेमरसानें उचंबळत आहे हें खरें. परंतु तुझ्या हृदयवृत्तीचें वास्तविक स्वरूप तूं जाणत नाहींस. तुझ्या चित्तांत जी प्रेमवृत्ति उद्भवली आहे ती **आनंदा**विषयीं नव्हे, तर **आनंदा**नें तुजसंबंधानें जी दयाशीलता प्रगट केली तिजवर तुझें प्रेम जडलें आहे. तर हे मुली, तुजसंबंधानें जी दयाशीलता त्यानें दर्शविली तिचें ग्रहण कर; आणि तदनुसार तूं अन्य जनांशीं वर्तत जा. तुझी स्थिति कितीही हीन असली तरी तुला अन्य जनांसंबंधानें दयाशीलता प्रगट करण्याच्या बहुत संधि प्राप्त होतील. त्या व्यर्थ जाऊं देऊं नको. राजानें आपल्या दासावर दया केली असतां त्यांत त्याचें औदार्य प्रगट होतें हें खरें आहे. तरी हा दास स्वतांस दुसऱ्यांकडून सोसावीं लागणारीं दुःखें मनांत न आणितां सर्व मानवजातीविषयीं दया व प्रेम हीं चित्तांत वागवील, तर त्याचें तें करणें विशेष स्तुत्य होय. अशा वृत्तीचा दास आपणावर जुलूम करणाराचा द्वेष करणार नाहीं; आणि जुलमी लोक त्याचें वित्त व स्वातंत्र्य हरण करीत असतां त्यांस प्रतिकार करण्याचें सामर्थ्य त्यास नसलें तरी तो त्या जुलमी लोकांच गर्विष्ठपणा व उद्दामपणा पाहून त्यांची

कौतुक करितो. हे मुली, तूं धन्य आहेस. मोठ्या कुलीन ह्मणविणाऱ्या स्त्रीपुरुषांस तुझें हें वर्तन अनुकरणीय आहे. तूं हीन जातीची आहेस तरी तुझ्या ठायींची ही वृत्ति उच्चवर्णाच्या ब्राह्मणांसही शिकण्यासारखी आहे. तूं न्याय्य व सदाचाराच्या मार्गापासून च्युत होऊं नको; आणि तूं सद्वर्तन करिशील तर तुझें तेज राजे व राण्या ह्यांच्याहूनही उज्ज्वल होईल.

दोन राजांस युद्धापासून निवृत्त करितो.

एके समयीं दोन राजांमध्यें एका नदीच्या बांधासंबंधानें वाद उत्पन्न होऊन त्यांचें युद्ध जुंपलें. हें वर्तमान बुद्धाला कळलें तेव्हां तो त्यांच्या कडे जाऊन त्यांस ह्मणाला तुमच्या कलहाचें कारण मला सांगा. मग उभय पक्षांचें काय ह्मणणें आहे तें ऐकून घेऊन तो त्यांस ह्मणाला: ‘ मला वाटतें ज्या बांधाविषयीं तुमच्यांत तंटा उत्पन्न झाला आहे तो तुमच्या कांहीं लोकांच्या उपयोगाचा आहे. ह्यावांचून दुसरा कांहीं विशेष महत्त्वाचा असा त्याचा उपयोग आहे काय ?’ त्यांनीं उत्तर केलें: ‘त्याचा आणखी विशेष महत्त्वाचा असा उपयोग कांहींएक नाहीं. ’ बुद्ध ह्मणाला: ‘ तर मग अशा अल्प उपयोगाच्या वस्तूसाठीं तुह्मी युद्धास प्रवृत्त झालां असतां तुमचे पुष्कळ सैनिक पतन पावतील; आणि हे राजांनो, तुह्मीं ही कदाचित् स्वप्राणांस मुकाल. नाहीं बरें ?’

राजे—होय; या युद्धांत आमचे पुष्कळ शूर सैनिक पडतील; आणि आमच्याही जीवांस धोका आहे.

बुद्ध—तर मग मनुष्याच्या रक्ताची किंमत मातीच्या त्या बांधाहून कमी आहे असें तुह्मांला वाटतें काय ?

राजे—नाहीं; मनुष्यांचे जीव आणि त्यांतूनही राजांचे जीव केवळ अमूल्य होत.

बुद्ध—असें आहे तर मग जें अमोलिक आहे त्याचा जें क्षुल्लक आहे तत्प्रीत्यर्थ नाश करण्यास तुह्मीं प्रवृत्त व्हावें हें विवेकशुद्ध आहे काय ?

हें बुद्धाचें ह्मणणें ऐकून ते उभय राजे निरुत्तर झाले, आणि त्यांनीं परस्परांविषयींचा क्रोध आवरून समेट केलें.

येथवर बुद्धाच्या कांहीं उपदेशप्रसंगांचें निरूपण केलें. त्यावरून त्याच्या बोधपद्धतीचें स्वरूप वाचकांच्या ध्यानांत येईलच. आतां प्रसंगविशेषीं तो ज्या दृष्टांतरूप कथा सांगून आपला बोध श्रोत्यांच्या मनांवर ठसवीत असे, त्यांतल्या एकदोन येथें लिहितों. त्यांवरून महामनस्क पुरुष स्वसंमत मतांचा बोध जनांस किती सुगम रीतीनें करूं जाणतात तें चांगलें लक्षांत येईल.

दृष्टांतरूप कथा सांगून उपदेश करण्याच्या ह्या पद्धतीविषयीं खुद्द बुद्धाचे उद्गार येणें प्रमाणें आहेतः 'मी जो हा सत्यधर्माचा बोध जनांस करीत आहें, तो अगदीं सुगम आहे. तथापि तो सामान्य जनांस चांगलासा समजत नाहीं. यास्तव त्यांच्या व्यावहारिक भाषेंतच मला बोललें पाहिजे. त्यांच्या कल्पना व विचार यांस साजेल अशाच रीतीचा बोध त्यांला म्यां करावा हें उचित होय. सामान्य जनांची वृत्ति केवळ बालकांप्रमाणें असल्यामुळें त्यांस गोष्टी ऐकण्याचा नाद असतो. यास्तव त्यांला गोष्टी सांगून माझ्या धर्माचें तत्त्व समजून सांगावें हें योग्य दिसतें. तात्विक विवेक करून ज्या गोष्टी मला कळल्या आहेत त्या लोकांला दृष्टांतरूप कथांच्याद्वारें समजून सांगाव्या हें बरें.'

जळतें घर.

एका धनाढ्य गृहस्थाचा वाडा फार जुना झाला असून त्याचें छप्पर, वासे वगैरे सामान अगदीं कोरम झालें होतें. यामुळें तो केव्हां कोसळेल याचा नेम नव्हता. एके दिवशीं त्याला कांहीं जळाल्याची घ्राण आली. त्यासरशीं तो घराबाहेर धांवत आला आणि शोधून पाहतो तों छपरास एके बाजूनें आग लागली आहे. तेव्हां तो अगदीं घाबरून गेला. त्याचीं लहान मुलें आंत खेळत होतीं. तीं बाहेर कशीं येतात याची त्याला चिंता लागली. त्यांला बाहेरून हाक मारून घराला आग लागली आहे ह्मणू-

न सांगावें तर तें त्यांला समजणार नाहीं. बरें त्यांना आणावयास आंत धांवत जावें, तर तीं त्याला पाहून पळत सुटतील; आणि एकास धरून बाहेर आणीपर्यंत घर कोसळून पडून बाकीच्यांचा संहार होईल. अशा फिकिरींत तो पडला आहे, इतक्यांत त्याला एक कल्पना सुचली. त्याच्या मुलांला खेळण्याचा फार नाद असे. तेव्हां त्यांना तो हाक मारून ह्मणालाः 'मुलांनो धांवत बाहेर या. हीं पाहा तुमच्यासाठीं कशीं सुंदर खेळणीं आणिलीं आहेत.' हे बापाचे शब्द ऐकून मुलें दुडदुडां बाहेर धांवत आलीं. तीं बाहेर येतात न येतात तोंच घर कोसळून आगीचा एकच कल्लोळ उसळला. तें पाहून बापानें आपणांस कां बाहेर बोलावलें तें त्यांच्या लक्ष्यांत येऊन आपले जीव वांचविल्याबद्दल त्याची ते स्तुति करूं लागले.

ह्या जगांतील मनुष्यें हीं केवळ बालकें होत. इहलोकचे सुखविषय हीं त्यांचीं प्रिय खेळणीं होत. यास्तव सदाचरणापासून प्राप्त होणाऱ्या सुखानंदाचें वर्णन त्यांला मोहक वाटेलसें केलें पाहिजे. ह्मणजे त्यांच्या हृदयांत नीतिप्रेम उत्पन्न होऊन ते दुर्गतीपासून मुक्त होतील; आणि त्यांस सत्यधर्माचें अमूल्य ज्ञान प्राप्त होऊन ते शाश्वत जीवनास पात्र होतील.

सांडलेला मुलगा.

एका गृहस्थाचा मुलगा आपल्या सोबत्यांच्या नादीं लागून एका दूरच्या गांवीं गेला. तेथें तो फार विपत्तींत पडला. त्याला अन्नवस्त्र मिळण्याची पंचाईत पडूं लागली. तेव्हां तो भटकत भटकत पुनः आपल्या बापाच्या गांवीं आला. पण त्याला आपल्या बापाच्या घरीं जाण्याचें धैर्य होईना. तो परागंदा झाला असतां त्याच्या बापाच्या धंद्याचा उत्कर्ष होऊन तो मोठा धनाढ्य झाला होता. एके दिवशीं तो वाटेनें चालला असतां आपल्या बापाच्या नजरेस पडला. त्याला पाहतांच बापानें त्याला ओळखलें; आणि त्याची ती हीन स्थिति पाहून त्याला अत्यंत गहिंवर आला. तरी त्याला आपली प्रत्यक्ष ओळख एकदम न

दाखविण्याचा बेत करून त्यानें आपल्या एका सेवकास सांगितलें कीं, त्या तरुण मुलास आपल्या घरीं घेऊन ये. तो सेवक त्या मुलाच्या मागें गेला, आणि त्याच्या हातास धरून त्यानें त्याला वाड्यांत आणिलें. तो भव्य वाडा पाहून मुलगा घाबरून गेला. त्याला वाटलें कीं, आपला कोणातरी अधिकारी मनुष्यास संशय आल्यामुळें तो आपणास शासन करावयास नेत आहे. ह्मणून त्यानें त्या सेवकाचा हात सोडून तेथून पलायन केलें. पण त्याच्या बापानें त्याच्या मागें पुनः सेवक दवडून त्याला धरून आणलें; आणि त्याला आपल्या शेतावर कामास लाविलें; व आपल्या सेवकांस असें सांगितलें कीं, त्याच्याशीं मोठ्या ममतेनें वागा. ह्याप्रमाणें तो मुलगा आपल्या बापाच्या शेतांत काम करूं लाग-ला. पुढें जसजशी त्याची हुशारी व प्रामाणिकपणा हीं बापाच्या नजरेस आलीं तसतसें त्याला त्यानें चांगलें चांगलें काम सांगण्याचा क्रम ठेवि-ला. अशीं कांहीं वर्षें लोटल्यावर त्यानें एके दिवशीं आपल्या मुलास आपल्याकडे बोलावून आणलें; आणि सगळ्या सेवकांस जमा करून त्यांच्या देखत त्याचें आपलें खरें नातें प्रगट केलें. तेव्हां त्या मुलास अतिशयित आनंद झाला. या गोष्टी वरून असें तात्पर्य घ्यावयाचें कीं मनुष्यांचीं मनें सत्य ज्ञानाच्या ग्रहणास पात्र व्हावयासाठीं तीं क्रमक्रमानें सुशिक्षित करण्यास झटलें पाहिजे.

बगळा व खेकडा.

एक शिंपी बुद्धाच्या अनुयायांस लागणारे झगे तयार करीत असे. या धंद्यांत तो लोकांला नेहमीं ठकवी. परंतु एके समयीं एक व्यापारी त्याला असा लबाड भेटला कीं, त्यानें त्याला अगदीं फसविलें. त्यामुळें त्याचें अतिशयित नुकसान झालें. हें वर्तमान बुद्धाला कळलें तेव्हां त्यानें त्याच्या त्या वर्तनाचा निषेध करण्यासाठीं एक गोष्ट सांगितली. ती अशी:—

एका लहानशा तळ्यापाशीं एक बगळा रहात असे. त्यानें एके

दिवशीं त्या तळ्यांतल्या माशांस ह्मटलें: "अरे तुमचें पुढें काय होईल याची तुह्मांला चिंता वाटत नाहीं काय ? उष्णकाळ सुरू झाला नाहीं तोंच या तळ्यांतलें पाणीं आटत चाललें आहे. कांहीं दिवसांनीं तर यांत मुळींच पाणी उरणार नाहीं. मग तुह्मी पटापट मरण पावाल. मला एक मोठें सरोवर माहीत आहे. त्यांतलें पाणी कधींही आटत नाहीं. तुह्मी राजी असाल तर तुह्मांला मी चोंचेंत धरून त्या सरोवरांत नेऊन सोडतों.' हें त्या बगळ्याचें ह्मणणें त्या माशांस खरें वाटेना. तेव्हां बगळा त्यांस ह्मणालाः 'माझ्या बोलण्यावर तुमचा विश्वास पटत नसल्यास तुमच्यापैकीं कोणाला तरी पहिल्यानें त्या सरोवराकडे घेऊन जातों. ह्मणजे तें तो आपल्या दृष्टीनें पाहून तुह्माला येऊन सांगेल. हा बगळ्याचा विचार त्या माशांना पसंत वाटून त्यांनीं एका वृद्ध माशाला त्याच्या स्वाधीन केलें. त्याला त्या बगळ्यानें नेऊन एक मोठें सरोवर दाखविलें; आणि त्याला त्यानें पुनः सुखरूप आणून त्या माशांत सोडलें. त्या वृद्ध माशानें सांगितल्यावरून बाकीच्या माशांचा बगळ्यावर भरंवसा बसून ते त्याच्या चोंचेंतून त्या सरोवरांत जाण्यास राजी झाले. मग बगळ्यानें त्या भोळ्या माशांतला एक एक उचलून त्या सरोवरापाशीं नेऊन एका झाडावर बसून यथेष्ट खाल्ला. असा क्रम त्यानें बहुतेक मासे खलास होईपर्यंत चालविला. मग त्या तळ्यांत एक खेकडा रहात असे. त्यालाही खाऊन टाकण्याचा विचार करून बगळा त्याला ह्मणालाः 'गड्या, मी तुझ्या सोबतीच्या सगळ्या माशांना येथून नेऊन एका मोठ्या विस्तीर्ण सरोवरांत नेऊन सोडिलें आहे. तर तूंही तिकडे चलावें. मी तुला उचलून नेतों.' खेकडा ह्मणालाः 'पण तूं मला नेशील कसा ? तूं मला चोंचेंत धरशील खरा, पण नेतां नेतां मला वाटेंत पाडशील, ह्मणून मी तुजबरोबर येण्यास तयार नाहीं ?' बगळा उत्तर करितोः 'तूं मुळीं भिऊं नको. मी तुला चोंचेंत घट्ट धरून नेईन.' बगळ्याचा आसा आग्रह पाहून खेकड्यानें मनांत

ह्मटलें कीं, ' ह्या बगळ्याच्या चोंचेंत जे मासे सांपडले त्यांला त्यानें दुसऱ्या सरोवरांत नेऊन सोडिलें असेल ही गोष्टच बोलावयाला नको. कारण तो त्यांला सहज खाऊन गेला असेल. माझी गोष्ट तशी नाहीं. मी त्याच्या चोंचेंत सांपडलों तरी मला खाऊन टाकण्यास त्याला मोठे प्रयास पडतील. तर आपण याच्या चोंचेंतून जावें. जर त्यानें त्या सरोवरांत मला नेऊन सोडिलें तर बरेंच झालें. परंतु जर करितां त्यानें मजशीं दगा करण्याचा घाट घातला तर मी आपल्या पंजांनीं त्याचा गळा काटून टाकून प्राण घेईन. ' मग तो बगळ्यास ह्मणाला: 'गड्या, तूं ह्मणतोस तें खरें. पण तुझ्यानें मला घट्ट धरवणार नाहीं. पण तूं ऐकशील तर एक मात्र युक्ति आहे. आह्मां खेकड्यांचे पंजे मोठे बळकट असतात. त्यांनीं तुझ्या गळ्यास मला पकडूं देशील तर मी तुजबरोबर त्या सरोवरापाशीं जाण्यास तयार आहें. ' हें त्याचें ह्मणणें बगळ्यानें कबूल केलें. खेकडा आपणास ठकवूं पाहत आहे हें त्याच्या ध्यानांत आलें नाहीं. मग खेकड्यानें बगळ्याचा गळा आपल्या पंजांनीं घट्ट धरून ह्मटलें: ' आतां ठीक आहे, चल, ऊड. ' बगळ्यानें त्याला त्या सरोवरापाशीं नेऊन तें त्याला दुरून दाखविलें; आणि तो तेथून परतूं लागला. तेव्हां खेकडा ह्मणाला: ' गड्या, सरोवर तर तिकडे राहिलें आणि तूं इकडे कोणीकडे चाललास?' बगळ्यानें उत्तर केलें: 'तुला जो मी इतक्या दूर वाहून आणिला, तो मी तुझा गुलाम आहें असें तूं मला समजतोस काय? तो त्या झाडाच्या बुंधाशीं माशांच्या हाडांचा ढीग आहे त्याकडे नजर फेंक. त्या तळ्यांतला एकूणएक मासा आणून मी तेथें बसून खाल्ला आहे. त्याच ठिकाणीं तुलाही नेऊन खाऊन टाकण्यास मी चाललों आहे.' खेकडा ह्मणाला: 'ते मासे आपल्या मूर्खपणानें तुझ्या भक्ष्यस्थानीं पडले. पण मी तुला असा माझा अंत करूं देणार नाहीं. तर तुझाच नाश मी आतां करितों पाहा. मी तुझ्या मानेला पंजांनीं धरिलें आहे तें व्यर्थ नव्हे. तूं मूर्ख ह्मणून असा फसलास. आतां हें तुझें शिर कापून मी

जमिनीवर पाडणार. त्यांत तूं तर प्राणांस मुकशीलच; परंतु असें केल्यानें कदाचित् माझाही अंत होईल. पण त्याची मला परवा नाहीं. तुझ्यासारख्या दुष्टाचा संहार करण्यांत मी मोठेंच पुण्य समजेन. " हें खेकड्याचें बोलणें ऐकून बगळा शुद्धीवर आला; आणि मरणभीतीनें कंपायमान होऊन व डोळ्यांत आसवें आणून सद्गदित कंठानें ह्मणालाः 'अरे हें काय भलतेंच तूं योजिलें आहेस? माझ्या मनांतून तुला खावयाचें नाहीं, तूं मला जीवदान द्यावें.' खेकडा ह्मणालाः 'बरें तर मला त्या सरोवरांत नेऊन सोड.' बगळ्यानें त्याला लागलेंच सरोवराच्या तीरावर चिखलांत नेऊन ठेवलें. पण ठेवतां ठेवतां खेकड्यानें त्याचा गळा पार काटून टाकला. ह्याप्रमाणें तो दुष्ट विश्वासघातकी बगळा प्राणास मुकला.

मोहरीचा दृष्टांत.

एका बाईचें एकुलतें एक मूल एकाएकीं मरण पावलें. तेव्हां ती बुद्धापाशीं जाऊन ह्मणालीः 'गुरुराज, माझें मूल मृत्यु पावलें आहे. तर तें पुन्हा उठेल असें कांहीं तरी औषध सांगा.' बुद्ध ह्मणालाः 'मला थोडीशी मोहरी आणून दे.' तेव्हां ती हर्ष पावून मोहरी आणावयास जाऊं लागली. जातांना तिला त्यानें सांगितलें कीं, 'बाई, मोहरी आणशील ती ज्या घरांतलें कोणीही मनुष्य कधींही मेलें नसेल अशा घरांतून घेऊन ये.' तें ऐकून ती बिचारी स्त्री मोहरीसाठीं घरोघर हिंडूं लागली. प्रत्येक घरीं तिनें असा प्रश्न करावा कीं, या घरांत कोणीं कधीं मेलें आहे काय? त्या तिच्या प्रश्नास नाहीं असा जबाब कोठेंही मिळेना. जो तो तिला सांगूं लागला कीं, 'आमच्या कुटुंबांत आजपर्यंत पुष्कळ माणसें मरण पावलीं आहेत.' ह्याप्रमाणें पुष्कळ हिंडून ती थकली. तेव्हां तिला असा विवेक झाला कीं, मी केवढी स्वार्थी! माझ्या दुःखाचा मला एवढा कां बरें बाऊ वाटतो? मरण कोणास कदापि चुकवितां येणें नाहीं. तर ह्या संसारांतील मायापाश तोडून आपल्या जीविताचें सार्थक्य करण्याचा मार्ग धरावा असा तिनें संकल्प केला; आणि मग आपल्या मुलास मूठमाती

देऊन ती बुद्धापाशीं आली; आणि त्याच्या धर्मबोधाचें मनापासून श्रवण करून त्याची अनुयायी बनली. ह्या समयीं बुद्धानें येणेंप्रमाणें बोध केला:

'ह्या लोकींचें मानवजीवित अत्यल्प असून दुःख व त्रास यांहीं व्याप्त आहे. जे जन्म पावले त्यांला कोणत्याही उपायानें मरण टाळतां येणार नाहीं. मरण ही प्राण्यांची प्रकृतिच आहे. कुंभकारानें घडलेले घट जसे परिणामीं भंग पावावयाचे, तद्वत् या मर्त्यलोकींच्या मरणाधीन प्राण्याची गति व्हावयाची. वृद्ध तरुण, अज्ञ सुज्ञ, राव रंक असा भेदाभेद मृत्यु कांहींच जाणत नाहीं. त्याच्या तावडींतून कोणीही सुटणार नाहीं. जे मरणवश झाले त्यांच्या जीविताचें रक्षण त्यांच्या प्रिय मातापितरांकडून किंवा इष्टमित्रांकडून कदापि व्हावयाचें नाहीं. मृत जनांच्या नातलगांनीं कितीही शोक केला तरी तो केवळ व्यर्थ होय. ह्याप्रमाणें मृत्यु आणि विपत्ति यांहीं युक्त असा हा संसार असल्या कारणानें ज्ञाते पुरुष त्यापासून क्लेश पावत नाहींत किंवा खेद करीत नाहींत. अमुक एक गोष्ट अमुक तऱ्हेनें घडावी असा आपण आपल्या मनाशीं कितीही संकल्प केला तरी तशी ती घडेलच याचा कांहीं नेम नसतो. आणि ती आपल्या इच्छेविरुद्ध घडल्यास आपली केवळ निराशा होते. हे निराशेचे प्रसंग या संसारांत प्रतिक्षणीं प्राप्त होतात. यास्तव ज्ञात्यानें त्यांची क्षिति बाळगणें उचित नव्हे. अनिष्ट प्रसंगांबद्दल खेद किंवा विलाप केल्यानें कांहींएक निष्पन्न होत नसतें. असें केल्यानें चित्तास शांति प्राप्त होत नाहीं. तर उलट मनुष्याचें चित्त विशेष संतापयुक्त होऊन दुःख वृद्धिंगत होईल. त्याच्या देहासही आराम नाहींसा होईल. यास्तव ज्ञात्यानें असा विवेक करावा कीं, मर्त्यजनांस मरण हें अवश्य प्राप्त होणारें असून त्यांची गति त्यांच्या कर्मानुसार व्हावयाची. तर हीं कर्मे हातून चांगलीं होतील असा यत्न मनुष्यानें सर्वदा करावा. ऐहिक अनिष्ट गोष्टींमुळें प्राप्त होणारा शोक, खेद, व अस्वस्थता यांस चित्तांत थारा देऊं नये. ह्याप्रमाणें जो संसारांतील घडामोडींपासून अलिप्त रहातो त्याच्या चित्तास स्वास्थ्य प्राप्त होतें; शांतीचा त्याला

अनुभव घडूं लागतो. जो शोकवृत्तीचें दमन करितो, तो शोकमुक्त होऊन सुखानुभव घेतो.

येथवर बुद्धाच्या बोधपद्धतीचें थोडेंसें दिग्दर्शन केलें. त्यानें ज्या शेंकडो दृष्टांतरूप कथा निरनिराळ्या प्रसंगीं सांगिल्या आहेत त्यांतील आणखी कांहीं येथें लिहूं लागल्यास ह्या भागाची मर्यादा फारच वाढून एकंदर ग्रंथाचाही विस्तार मोठा होईल. या भीतीस्तव त्यांचा येथें आणखी उल्लेख करीत नाहीं.

भाग आठवा.

आयुष्यक्रम.

बुद्धानें सुमारें पंचेचाळीस वर्षे सर्वत्र हिंडून जनांस स्वधर्माचा बोध केला हें मागें सांगितलेंच आहे. ह्या सर्व वर्षांची हकीकत कोणींही संगतवारीनें लिहून ठेविलेली नाहीं. तरी पहिल्या वीस वर्षांची तपशीलवार माहिती उपलब्ध आहे. ती येथें साररूपानें देतों. ह्मणजे तीवरून त्याच्या एकंदर आयुष्यक्रमाचें स्वरूप वाचकांच्या लक्ष्यांत येईल.

बुद्धानें स्वसंमत मोक्षमार्गाचा उपदेश जनांला करण्यास आरंभ केल्यावर पहिलें वर्ष **काशी** येथें घालविलें; आणि पुढील दोन वर्षे तो **राजगृह** येथें राहिला. यानंतर प्रत्येक वर्षी त्यानें काय काय केलें तें तपशीलवार सांपडतें.

चवथें वर्ष—ह्या वर्षी **बुद्धानें** एका दोरीवरून नाचणाऱ्या बहुरुप्यास बोध करून त्याला आपल्या संघांत घेतलें आणि मग **भागीरथीच्या** पैलतीरीं **वैशालीनगरीस** जाऊन तेथें तो **महावननामक** राईंत कांहीं वेळ राहिला. ह्या राईंत असतां **शाक्यांचा** आणि **कोल्याणांचा** त्यांच्या सीमेवरील नदीच्या पाण्यासंबंधानें वाद पडला आहे असें त्याच्या कानीं

आलें. तेव्हां त्यांजकडे जाऊन त्यांला त्यानें दोन बोधाच्या गोष्टी सांगितल्या आणि त्यांचा वाद मिटविला, आणि पुनः **महावनांत** येऊन ह्या वर्षाचा पावसाळा घालविला.

पांचवें वर्ष—ह्या वर्षीं **शुद्धोदन**राजा आजारी झाला असें वर्तमान ऐकून **बुद्ध कपिलवस्तु**नगरीस गेला. तेथें आपल्या पित्याचा अंत होईपर्यंत तो राहिला; आणि त्याचें देहावसान झाल्यावर त्याचा अंत्यविधि त्यानें यथाशास्त्र केला; आणि आपल्या नातलगांचें समाधान करून तो **कुष्टागार**नामक विहारामध्यें येऊन राहिला. येथें असतां त्याची सावत्र आई **प्रजापती**, त्याची पत्नी **यशोधरा** आणि दुसऱ्या कित्येक स्त्रिया यांनीं त्याच्यापाशीं येऊन त्याला अशी आग्रहपूर्वक विनंती केली कीं, आह्मांला तुझ्या संघांत घे. प्रथम तो त्यांला घेण्यास राजी नव्हता. परंतु **आनंदानें** त्यांच्या वतीनें फारच गळ घेतल्यावरून त्यानें त्यांला आपल्या संघांत सामील होऊं दिलें; आणि ह्या प्रसंगीं त्यानें भिक्षुणींच्या वागणुकीसाठीं कांहीं नियम केले. मग तो **मकुल**नामक टेकडीवर जाऊन राहिला.

सहावें वर्ष—**अलाहाबादे**जवळील **मकुल**नामक टेकडीवर त्यानें पावसाळा घालविल्यावर **बुद्ध राजगृह**नगरीस परत आला. तेथें असतां त्यानें **बिंबसार** राजाच्या पत्नीस आपल्या संघांत घेतलें. ह्या समयीं आपल्या एका शिष्यानें कांहीं चमत्कार करून एक सुवर्णपात्र मिळविल्याचें ऐकून तो त्याच्यापाशीं गेला, आणि तें पात्र फोडून टाकून चमत्कार न करण्याविषयीं त्यानें आपल्या शिष्यांस बोध केला.

सातवें वर्ष—ह्या वर्षीं **बुद्ध जेतवना**मध्यें रहात असतां त्याच्या कित्येक शत्रूंनीं एका स्त्रीला कांहीं द्रव्य द्यावयाचें करून तिच्याकडून त्याच्यावर असा आरोप आणविला कीं, त्यानें तिच्या पातिव्रत्याचा भंग केला. पण ह्या स्त्रीचा खोडसाळपणा उघडकीस येऊन **बुद्ध** दोषमुक्त झाला.

आठवें वर्ष—ह्या वर्षी त्यानें **नकुल**नामक आपल्या एका शिष्याच्या मातेस आणि **मोगली**नामक शिष्याच्या मातापितरांस आपल्या धर्मपंथाची दीक्षा दिली. मग तो **अलहाबादे**जवळ **कोशांबी** येथें येऊन पावसाचे चार महिने राहिला.

नववें वर्ष—बुद्धाचा शिष्य **मोगली** हा त्याच्या विरुद्ध कट करण्यास प्रवृत्त झाला असतां **आनंदानें** त्याला दुसऱ्या कोठेंतरी जाऊन रहावयास सांगितलें. पण बुद्धानें त्याचें ऐकिलें नाहीं. पुढें बुद्धाच्या संघामध्यें कलह उत्पन्न झाला. तो मिटविण्याचा त्यानें पुष्कळ प्रयत्न केला. त्यांला त्यानें नानापरी बोध केला. ऐक्य, सहनशीलता, दयार्द्रता इत्यादिकांचें महत्त्व किती आहे तें त्यानें त्यांस समजून सांगितलें. परंतु ते आपल्या मनांतलें परस्परांविषयींचें वैमनस्य सोडिनात. तेव्हां त्याला अत्यंत वाईट वाटून तो त्यांला सोडून **पारिलेयक**नामक अरण्यांत एकटाच निघून गेला.

दहावें वर्ष—सदरील अरण्यांत त्याला जवळच्या गांवकऱ्यांनीं एक पर्णकुटिका बांधून दिली. तीमध्यें राहून त्यानें पावसाळा घालविला. आपला गुरु आपणांवर रुष्ट होऊन आपणांस सोडून गेला असें त्या उद्दाम शिष्यांस समजलें. तेव्हां त्यांला पश्चात्ताप वाटून ते त्याला शोधित ह्या पर्णकुटिकेपाशीं आले आणि आपल्या कृतापराधाची क्षमा मागूं लागले. तेव्हां बुद्धाला त्यांची दया येऊन त्यानें त्यांस क्षमा केली. ह्या वेळीं त्यानें त्यांस येणेंप्रमाणें वाक्प्रहार केलाः 'ज्याचे सोबती विचारी, शांत, अभिज्ञ असे असतात, तो स्वतः विचारशील असल्यास त्याची ऐहिक जीवितयात्रा सुखानें होईल. परंतु तेच जर अज्ञानी व अविचारी असले तर त्यांची संगति सोडून त्यानें एकटें मार्गक्रमण करावें हें चांगलें. त्यांच्या संगतीस राहून पापाचारांत मग्न होऊन दुर्वासनावश व्हावें हें कदापि इष्ट नव्हे.' ह्याप्रमाणें बुद्धानें त्यांस बोध केल्यावर त्यांस पूर्ण अनुताप होऊन त्यांनीं त्याच्या आज्ञेप्रमाणें सर्वदा वागण्याचें

वचन दिलें. ह्या अनुतप्त शिष्यांसमवेत बुद्ध श्रावस्तीनगरीस परत आला आणि नंतर तेथून मगधप्रांतीं गेला.

अकरावें वर्ष—ह्या वर्षीं राजगृहनगरीजवळील एका खेड्यांतल्या भारद्वाजनामक ब्राह्मणास बुद्धानें आपल्या धर्माची दीक्षा दिली. ह्या वेळीं त्यानें पेरणाराचा दाखला दिल्याचें गेल्या भागांत सांगितलेंच आहे. येथें त्यानें वर्षाकाळ घालविल्यावर तो कोसलप्रांतांतील एका गांवीं आला.

बारावें वर्ष—सदरील ठिकाणावरून तो जवळच्या वेरंजानामक गांवीं गेला. येथें त्यानें ह्या वर्षाचा पावसाळा घालविला. पर्जन्यकाळ आटोपल्यावर तो दूरच्या प्रवासास निघाला. या वेळीं तो दक्षिणेस मंतलप्रांतापर्यंत आला. वाटेंत लागणाऱ्या प्रत्येक गांवीं तो स्वधर्म-बोध करीत गेला; आणि तेथून तो परत काशीवरून कोसलप्रांतांत श्रावस्तीनगरीस आला. ह्या प्रवासाहून आल्यावर राहुलाचें दुर्वर्तन त्याच्या कानीं आल्यावरून त्याला त्यानें उपदेश केला. हा बुद्धाचा पुत्र त्या वेळीं अठरा वर्षांचा होता.

तेरावें वर्ष—मग बुद्ध शालिय येथें गेला. ह्या वर्षाचा पर्जन्यकाळ त्यानें ह्याच गांवीं घालविला. तेथून तो परत श्रावस्तीनगरीस आला.

चवदावें वर्ष—ह्या वर्षीं त्यानें राहुलाचें वर्तन सुधरलें आहे असें पाहून त्याला संघाची दीक्षा दिली, आणि ह्या प्रसंगीं त्यास उद्देशून बोध केला.

पंधरावें वर्ष—हें वर्ष त्यानें निग्रोधनामक नगरीजवळील राईत घालविलें. तेथें असतां त्यानें आपला चुलतभाऊ महानामा यास उप-देश केला. हा महानामा त्या वेळीं शुद्धोदन राजाच्या गादीचा मा-लक झाला होता. कोली प्रांताचा राजा सुप्रबुद्ध, जो बुद्धाचा श्वशूर होता, त्यानें बुद्धाला आपल्या कन्येचा त्याग केल्याबद्दल शिव्याशाप दिले. पण बुद्धानें त्याला दुरुत्तर केलें नाहीं. पुढें हा राजा एकाएकीं कांहीं संकट गुदरून मरण पावला. सदरील ठिकाणाहून

बुद्ध जेतवनांतील विहारामध्यें आला. ह्या वेळीं त्यानें दान करण्यापेक्षां नीतिधर्माचें महत्त्व केवढें आहे याविषयींचा बोध एका ब्राह्मणाच्या प्रश्नावरून केला.

सोळावें वर्ष—ह्या वर्षी तो **आलवी** मुक्कामीं गेला; आणि तेथल्या एका मनुष्यघ्न दुष्ट मनुष्यास स्वबोधसामर्थ्यानें ताळ्यावर आणून आपल्या धर्माची दीक्षा दिली.

सतरावें वर्ष—ह्या वर्षींचा पर्जन्यकाळ **बुद्धानें राजगृहनगरींत** घालविला. पावसाळा संपतांच तो **श्रावस्तीमधून आलावी** मुक्कामीं जनांस बोध करीत गेला. **आलावी** येथें असतां एक क्षुधित पुरुष **बुद्धाचा** बोध श्रवण करण्यास आला असतां त्याला आधीं पोटभर जेऊं घातल्यावांचून बोध करीत नाहीं असें त्यानें ह्मटलें.

अठरावें वर्ष—ह्या वर्षींचा पावसाळा त्यानें पुनः **शालीय** मुक्कामीं घालविला; येथें असतां एका कोष्टयाच्या हातून त्याच्या मुलीचा प्राण अपघातानें गेला. तेव्हां **बुद्धानें** त्याला उपदेश करून त्याचें समाधान केलें.

एकुणिसावें वर्ष—वेलुवनविहारांत पर्जन्यकाळ घालविल्यावर **बुद्ध मगध**प्रांतांतील प्रत्येक खेड्यांत उपदेश करीत हिंडला. एके समयीं एक हरिण जाळ्यांत सांपडलेला पाहून त्याला त्यानें बंधमुक्त केलें; आणि तेथेंच जवळील एका वृक्षा खालीं बसून तो ध्यानस्थ झाला. इतक्यांत ज्या पारध्यानें तें जाळें मांडिलें होतें, तो येऊन पाहतो तों हरिण सुटून गेला. तेव्हां तें ह्या ध्यानस्थ बसलेल्या माणसानेंच सोडून लाविलें असा तर्क करून तो त्याचा प्राण घेण्यास उद्युक्त झाला; आणि त्यानें आपल्या धनुष्यास प्रत्यंचा चढवून एक बाण आकर्ण ओढून त्याजवर सोडिला. परंतु तो दैवयोगानें चुकून **बुद्धाच्या** प्राणांचा बचाव झाला. तेव्हां तो दुसरा बाण धनुष्यास लावून सोडणार तोंच **बुद्ध** ध्यान विसर्जन करून जागृत झाला आणि त्या व्याधाचा तो उद्देश ओ-

ळखून त्याला त्या समयास उचित असा बोध केला. त्याचा परिणाम त्या व्याधावर व त्याच्या कुटुंबावर येवढा विलक्षण झाला कीं त्यांनीं आपली वृत्ति तत्काळ सोडून देऊन **बुद्धाचें** अनुयायित्व स्वीकारिलें. येथून **बुद्ध श्रावस्ती**कडे गेला.

विसावें वर्ष—श्रावस्ती मुक्कामीं त्यानें ह्या वर्षीचा पर्जन्यकाळ घालविला. येथें असतां त्याचा जो एक शिष्य त्याचें भिक्षापात्र घेऊन त्याजबरोबर हिंडत असे, त्यानें त्याचा दोन वेळां उपमर्द केल्यावरून **आनंदानें** आपल्या बरोबर सर्वदा असावें असें त्यानें ठरविलें. येथून पुढें तो **शालियग्रामा**जवळील उपवनांत गेला. तेथें त्याला एक वाटमाऱ्या भेटला. त्याला त्यानें उपदेश करून भिक्षुदीक्षा दिली.

ह्या पुढलीं वर्षें **बुद्धानें** कोणत्या प्रकारें घालविलीं याविषयीं क्रमवार माहिती कोठेंही आढळत नाहीं. त्याच्या शेवटल्या कांहीं महिन्यांचा वृत्तांत मात्र साद्यंत सांपडतो. त्याचें येथें थोडक्यांत दिग्दर्शन करूं.

बुद्ध गृध्रकुटीं रहात असतां मगधदेशाचा राजा अजातशत्रु यानें **वृजी** लोकांवर स्वारी करण्याचा बेत केला आणि आपल्या प्रधानास **बुद्धा**कडे पाठवून हा आपला बेत त्यास कळविला. तेव्हां **बुद्ध** त्या प्रधानास ह्मणालाः

'जोंपर्यंत **वृजी**लोक वेळोंवेळां सभा भरवून त्यांत आपल्या हिताच्या गोष्टींचा विचार एकमतानें करीत रहातील, तोंपर्यंत त्यांचा ऱ्हास कदापि व्हावयाचा नाहीं. त्यांचा सदोदित उत्कर्षच होत राहील. त्यांच्यामध्यें जोंपर्यंत ऐक्य वसत आहे, जोंपर्यंत ते वडिल जनांचा मान राखितील, जोंपर्यंत त्यांच्या ठायीं स्त्रीजनांविषयीं आदरबुद्धि वास करील, जोंपर्यंत ते धर्माचरणापासून च्युत होणार नाहींत, तर सर्व धर्मनियमांचें यथासांग अनुवर्तन करितील, जोंपर्यंत ते पवित्र पुरुषांचें रक्षण व परिपालन योग्य मार्गानें करीत रहातील, तोंपर्यंत त्यांची अवनति कदापि व्हावयाची नाहीं; तर त्यांची सर्वदा उन्नतिच

होत राहील. मी जो धर्मबोध त्यांस वारंवार केला आहे तदनुसार जों-पर्यंत ते कायावाचामनेंकरून वर्तत रहातील तोंपर्यंत त्यांस कोणाचें-ही भय नाहीं.'

येणेंप्रमाणें त्यानें केलेलें भाषण ऐकून तो प्रधान निघून गेला. मग **बुद्धानें** आपल्या आसपासच्या सर्व भिक्षूंस बोलावून आणून त्यांस एकोप्यानें व नीतीनें वागण्याविषयीं बोध केला.

गृध्रकुटाहून बुद्ध पातलिपुत्रनामक नगरीस गेला. तेथें त्याच्या शिष्यांनीं त्याचा यथोचित मान केल्यावर त्यानें आपल्या गृहस्थाश्रमी शिष्यजनांस येणेंप्रमाणें बोध केला:

'हे गृहस्थहो, जो मनुष्य दुराचरण करितो, त्याचें पांच प्रकारें नुकसान होतें. दुर्वृत्त मनुष्य सदाचरणाच्या अभावास्तव आलस्ययुक्त होऊन दारिद्र्ययुक्त होतो. मग त्याची चोहोंकडे अपकीर्ति होते. असें झाल्यानें त्याला कोठेंच मान नाहींसा होतो. अंतकाळीं त्याचें चित्त उद्वेगयुक्त होतें; आणि शेवटीं मरणोत्तर त्याचें चित्त दुःखयुक्त होतें. ह्याप्रमाणें कृतकर्माचा परिणाम कायम राहून त्याला विपत्ति व दुःख यांचा सतत अनुभव घडतो. आतां जो सदाचरण करितो त्याचें पांच प्रकारें हित होतें. सद्वर्तन करणारा मनुष्य आपल्या सदाचरणबलेंकरून उद्यमशील असल्याकारणानें तो संपन्न होतो. अशानें त्याची सर्वत्र सत्कीर्ति पसरते. तो कोठेंही गेला तरी त्याला सर्व जन मोठा मान देतात. मरणकाळीं त्याचें चित्त चिंता व उद्वेग यांपासून मुक्त असतें; आणि शेवटीं त्याचें देहावसान झाल्यावर त्याच्या चित्तास सुखानुभव घडतो. त्याच्या सत्कामाचा परिणाम चांगला होऊन तो कोठेंही असला तरी त्यास सौख्यप्राप्ति होते.'

नंतर **बुद्ध वैशाली** येथें मोठ्या शिष्यसमुदायासमवेत गेला; आणि तेथें **अंबापाली**नामक एका धनाढ्य वेश्येच्या राईंत त्यानें मुक्काम केला. ह्या समयीं **बुद्धानें** आपल्या शिष्यांस येणेंप्रमाणें बोध केला:

'हे भिक्षूंनो, आमच्या धर्मबांधवांनीं सर्वदा सावध व विवेकशील असावें. ह्या जगामध्यें शारीरिक भोगतृष्णा, इंद्रियभोगलालसा, आणि असत्य तर्कांच्या योगानें उद्भवणाऱ्या भ्रामक समजुती यांपासून प्राप्त होणाऱ्या दुःखाचें निरसन यथोचितमार्गानें करण्यास झटणें हें आमच्या बांधवांचें परमपवित्र कर्तव्य आहे. जें कांहीं सत्कृत्य करण्यास तुह्मी उद्युक्त व्हाल तें मनःपूर्वक करा. आहार, विहार, निद्रा, भाषण आदिकरून व्यापार तुह्मीं विचारपूर्वक करा.'

बुद्धगुरु आपल्या राईंत येऊन राहिला आहे असें कळतांच अंबापाली अगदीं साधा पेहराव करून व अंगावर डागडागिना कांहींएक न घालतां त्याच्या दर्शनास आली, आणि मोठ्या अदबीनें एका बाजूस हात जोडून बसली. तीं स्त्री एवढी धनसंपन्न, रूपवती व तरुण असतां अशी सौम्य, विवेकशील व विनयसंपन्न आहे असें पाहून बुद्धाला मोठें नवल वाटलें. असल्या स्त्रिया जात्याच अप्रबुद्ध, उद्दाम व निर्लज्ज असतात. त्यांस ऐष आरामीच्या विपुल पदार्थांची अनुकूलता असल्या कारणानें त्यांचें चित्त सर्वदा विषयासक्त असतें. असें असतां ही स्त्री विरक्त व धर्मशील आहे, असें पाहून बुद्धाला समाधान वाटून त्यानें तिला स्वसंमत धर्मबोध केला. तो श्रवण करित असतां तिचें चित्त उत्साहयुक्त झालें. तिची मुखचर्या प्रसन्न झाली. सद्बोधश्रवणानें तिची वृत्ति सर्वथैव पालटून सद्वर्तनमहत्त्व तिच्या चित्तांत पूर्णपणें ठसलें; आणि मग ती उठून हात जोडून ह्मणाली: 'गुरुराज, उदयिक आपण आपल्या सर्व शिष्यांसहवर्तमान माझ्या घरीं भोजनास येण्याची कृपा करावी.' हें तिचें आमंत्रण ऐकून बुद्ध उगी राहिला. त्यावरून त्यानें तें स्वीकारिलें असें मानून ती त्यास वंदन करून मोठ्या हर्षानें निघून गेली.

ती गेल्यावर त्या प्रांतांतील लिच्छवीनामक राजपुत्र बुद्धदर्शनास आले, आणि त्यांनीं त्याला भोजनाचें आमंत्रण केलें. तेव्हां बुद्ध ह्मणाला: 'अहो लिच्छवी, मी अंबापालीचें आमंत्रण स्वीकारिलें आहे. यास्तव

तुमचें आमंत्रण मला मान्य करितां येत नाहीं.' हें ऐकून ते निरुपाय झाले आणि बुद्धास नमन करून निघून गेले. दुसरे दिवशीं **अंबापालीनें** भोजनाची सिद्धता करून **बुद्धाला** बोलावणें पाठविलें. तेव्हां **बुद्ध** आपल्या शिष्यांसहवर्तमान तिच्या वाड्यांत गेला. मग भोजन आटोपल्यावर **अंबापाली बुद्धाला** हात जोडून ह्मणाली: 'गुरुराज, हा माझा भव्य वाडा मी आपल्या संघास अर्पण करूं इच्छितें. तर आपण त्याचा स्वीकार करून दासीला कृतकृत्य करावें.' **बुद्धानें अंबापालीची** ती देणगी स्वीकारून तिला धर्मबोध केला. तो एकून ती वेश्या पूर्ण उपरति पावून सदाचरण करण्याविषयीं तिनें दृढ संकल्प केला. नंतर **बुद्ध** तेथून निघून तिच्या राईंत येऊन राहिला.

येथें थोडे दिवस राहिल्यावर तो कांहीं शिष्यांसमवेत **वेणुवनांत** आला आणि तेथें त्या वर्षीचा पर्जन्यकाळ घालविला. ह्या समयीं **बुद्धाला** कांहीं विकृति जडून त्याची प्रकृति बरीच बिघडली. ह्या आजारांत त्याला प्राणांत वेदना होत, तरी त्यानें आपल्या चित्ताची स्वस्थता तिळप्रायही ढळूं न देतां सर्व दुःख मोठ्या धैर्यानें सहन केलें. ह्या वेळीं **बुद्धाच्या** लक्ष्यांत आलें कीं, आतां आपणांस केव्हां मरण प्राप्त होईल याचा नेम नाहीं. तर आपलें देहावसान होण्यापूर्वीं आपल्या शिष्यांस शेवटले दोन बोधाचे शब्द सांगावे असें मनांत आणून, दुखणें अंमळ कमी होतांच त्यानें आपल्या आसपासच्या सर्व भिक्षुसंघास बोलावून येणेंप्रमाणें उपदेश केला: 'हे भिक्षुजन हो, माझ्या धर्माचें समग्र तत्त्व मी तुह्मांस वेळोवेळां उपदेशिलें आहे. एकंदर रहस्याचा बोध मी तुह्मांस निष्कपटपणें केला आहे, कांहींएक मागें ठेविलें नाहीं. आतां माझी गरज तुह्मांला मुळींच उरली नाहीं. माझें आयुष्य आतां पुरें झालें. मी अगदीं वृद्ध झालों आहें. माझी या जगांतली जीवितयात्रा समाप्त झाली आहे. तर आतां माझ्या साहाय्याची अपेक्षा करूं नका. तुह्मांस जो ज्ञानप्रकाश प्राप्त झाला आहे त्याचा यथोचित उपयोग करून आपला

आयुष्यमार्ग ओळखा. ह्या अज्ञानतमोमय जगामध्यें तुह्मांस प्राप्त झालेल्या सत्यज्ञानरूप दीपकाचा दृढ अवलंब करा; आणि आपल्या मोक्षाचा मार्ग स्वीकारून ह्या जीविताचें सार्थक्य करा. ह्या देहांत प्राण आहेत तोंपर्यंत देहमूलक वासनांमुळें उद्भवणाऱ्या विपत्तींचें निरसन विवेक व सदाचार यांच्या साहाय्यानें करा. तुमच्या इंद्रियांचे व्यापार आणि मानसिक वृत्ति व विचार यांचें यथोचित नियमन करून एतन्मूलक सर्व विपत्तीपासून मुक्त रहा. सर्वदा सावध व जागरूक रहा. सदाचारापासून च्युत न होण्याचा प्रयत्न कायावाचामनेंकरून करा. ह्या संसारांत जो अनुभव तुह्मांस अहर्निश प्राप्त होईल त्याचा योग्य विचार करून आपला वर्तनक्रम यथायोग्य राखण्यास झटा. माझ्या पश्चात् तुह्मांस स्वतांच्या ज्ञानबलावर व विवेकबलावर सर्वस्वीं अवलंबून रहावें लागणार आहे. यास्तव जें मीं तुह्मांस आजपर्यंत वेळोवेळां सांगितलें आहे त्याची उपस्थिति राखा, आणि त्याचें मनन व निदिध्यास करून सन्मार्गवर्ती व्हा. माझा आतां भरंवसा नाहीं. माझा तुमचा सहवास लवकरच तुटेल.'

हे बुद्धाचे सकरुण शब्द ऐकून त्याच्या सर्व शिष्यांस पराकाष्ठेचें वाईट वाटलें. आपला गुरु आपणांस आतां लवकरच सोडून जाणार हें मनांत येऊन त्यांस गहिंवर दाटून आला. तेव्हां **आनंद** पुढें होऊन हात जोडून ह्मणालाः 'गुरुराज, आपण ह्या जगांत आणखी बहुत दिवस राहून आह्मांस धर्मबोध करावा अशी आमची मनापासून इच्छा आहे. आपलें आयुष्य दीर्घ झाल्यानें सर्व मानवजातीचें कल्याण होण्यासारखें आहे.' हें त्यानें सद्गदित होऊन केलेलें भाषण ऐकून बुद्ध त्यास ह्मणालाः 'हे **आनंदा**, आतां माझें काम संपलें. माझ्या हातून जेवढें जनहित होण्यासारखें होतें तेवढें मी करून चुकलों आहें. मी ह्या जगांत आणखी जगण्याची कितीही इच्छा केली तरी हा देह केव्हां तरी निःसंशय मरणवश व्हावयाचा. जें उपजलें तें आयुष्यमर्यादा संपतांच अंत

ावावें हा निसर्गनियम आहे. तो तुला, मला व इतर कोणालाही टाळतां येणें नाहीं. तेव्हां जें निसर्गसिद्धच आहे, त्याविषयीं वृथा खेद करण्यांत कोणता अर्थ आहे? मी तुह्मांस सत्याचा बोध पुनःपुनः केला असून तुमच्या हृदयांत तें पूर्णपणें बिंबलें आहे.त्याची सर्वदा उपस्थिति ठेवून तदनुसार स्वतांचें वर्तन अहर्निश ठेवण्यास झटा. त्याचें मनन सदोदित करा, आणि तें सर्वत्र प्रसृत करण्यास कायावाचामनेंकरून उद्यमशील रहा. माझ्या ह्या सत्यधर्मबोधाचें स्वरूप इहलोकीं सर्वदा शुद्ध व शाश्वत राहील असा उद्योग तनुमनधनेंकरून करण्याचें तुमच्या हातीं आहे. त्याचा साधेल तेवढा सर्वत्र प्रसार करण्यास तुह्मी सर्वदा झटाल तर त्याच्या योगानें जनांचें वास्तवीक कल्याण होऊन त्यांस शाश्वत सुखाचा लाभ होईल. तेव्हां जे तुमचे बांधव अद्यापि अज्ञानतिमिरांत चाचपडत असतील त्यांला हा माझा ज्ञानदीप दाखवून सन्मार्गी लावा. अशा अज्ञ जनांची तुह्मांस सर्वदा करुणा यावी. त्यांस पुनःपुनः कोमल व दयार्द्र शब्दांनीं बोध करून सत्यधर्माचा स्वीकार करावयास लावा. ह्याप्रमाणें मानवजातीच्या हितार्थ प्रयत्न करण्यांत तुह्मी आपलें आयुष्य वेंचाल तर तें सार्थकीं लागलें असें होईल. तुह्मी जनांस उपदेश करीत फिरत असतां, त्यांला भलभलत्या थापा देऊन भुरळ घालूं नका. फलज्योतिष शकुनविद्या, किंवा पुढलें भाकीत सांगण्याची दुसरी कोणतीही विद्या आपणांस येते असा बाहाणा करून लोकांत आपलें स्तोम माजवूं नका. जनांस भ्रमांत पाडणाऱ्या ह्या असल्या विद्या सर्वथा निषिद्ध होत. त्यांच्या नादीं तुह्मी कदापि लागूं नका. कोणत्याही प्रसंगीं चित्ताची समता नष्ट होऊं देऊं नका. सर्वदा मनोनिग्रह करून ह्या संसारांतील दुष्कंदर मोहप्रद विषयांपासून सर्वथा निवृत्त रहा. चित्ताची शांति जेणेंकरून अढळ राहील असा व्यासंग व उद्योग करण्यांत सर्वदा तत्पर रहा. केवळ क्षुधातृषाशांतीपुरतें अन्नोदकाचें सेवन करा. कोणत्याही इंद्रियाच्या तृप्तीचे विषय कितीही उपस्थित असले तरी त्यांचा दृढ-

निश्चयानें सर्वथा अव्हेर करा. जो सदाचाराचा मार्ग म्यां तुह्मांस निवेदन केला आहे त्याचें सर्वदा मनन करा. पापप्रवृत्तींचें निर्दलन करण्यास अहर्निश झटा. साधुमार्गाचा अवलंब निश्चयानें करून त्याचें अनुवर्तन मनःपूर्वक करा. स्वतांच्या ठायींच्या सद्वृत्तींचा विकास साधेल तेवढा करण्यास तत्पर असा. धार्मिक वृत्तीचें उज्ज्वलन जेवढें होईल तेवढें इष्ट आहे, असें समजा. जड देहास लागून असलेले विषय केवळ नश्वर व विपन्मूलक होत. यास्तव त्यांत कदापि आसक्त होऊं नका. तर शाश्वत सुखाचा असा जो पवित्राचरणाचा मार्ग त्याचा दृढ अवलंब करा ह्मणजे तुह्मी मोक्षसिद्धि पावाल.'

ह्याप्रमाणें आपल्या शिष्यांस अखेरचा बोध केल्यावर **बुद्ध पावा** येथें आला. ह्या गांवीं चंदनामें करून एक शिल्पी रहात असे. त्याच्या आंबराईंत जाऊन **बुद्ध** राहिला. हें वर्तमान त्या शिल्प्याला कळलें तेव्हां तो त्याच्या दर्शनास आला, आणि त्यानें **बुद्धा**ला आपल्या घरीं भोजनास बोलाविलें. त्याप्रमाणें **बुद्ध** दुसरे दिवशीं त्याच्या घरीं स्वशिष्यांसह जेवायास गेला. ह्या शिल्प्यानें त्यांला तांदुळांच्या पोळ्या व रानडुकराचें वाळलेलें मांस शिजवून खाऊं घातलें. कोणी जें कसलें अन्न देईल तें भक्षण करावें असा **बुद्धा**चा नियम असल्यामुळें **चंदानें** वाढलेलें तें अन्न त्यानें खाल्लें. त्यामुळें तो आजारी झाला, आणि त्याला पराकाष्ठेच्या वेदना होऊं लागल्या. तरी त्या त्यानें धैर्यानें व मुकाट्यानें सहन केल्या.

अशा स्थितींत असतां तो तेथून निघून **कुशिनगरास** आला. वाटेनें चालतांना तो थकून एका वृक्षाखालीं विश्रांति घ्यावयास बसला; आणि **आनंदा**करवीं जवळच्या ओढ्याचें पाणी आणवून प्याला. असा तो वृक्षतळीं बसला असतां, **पुकाक्ष**नामक एक तरुण **मल्ल** त्या वाटेनें जात होता. तो **बुद्धा**ला पाहून जवळ आला, आणि हात जोडून त्याच्या सन्निध बसला. त्याचा भाव ओळखून **बुद्धानें** त्याला बोध केला. तो

श्रवण करून त्याची वृत्ति तत्काळ पालटली आणि त्यानें आपल्या घरीं जाऊन दोन उत्तम भरजरी झगे आणून बुद्धाला अर्पण केले. त्यांतला एक झगा **आनंदाच्या** आग्रहावरून **बुद्धानें** परिधान केला.

ह्या दुखण्यांतून आपण बरा होत नाहीं असें पाहून **बुद्ध आनंदाला** ह्मणाला: 'माझी प्रकृति **चंदानें** दिलेल्या अन्नामुळें बिघडली असून या दुखण्यांत माझा अंत होईल असें वाटतें. ह्यास्तव कोणी **चंदाला** शिव्याशाप देतील, व त्यामुळें त्या बापड्याच्या चित्तास मोठा उद्वेग होईल. तर तो न व्हावा ह्मणून त्याला सांग कीं, ह्यांत त्याचा मुळींच दोष नाहीं. त्यानें मला भक्तिपुर:सर तें अन्न खाऊं घातलें त्याबद्दल त्याचे उपकार मानिले पाहिजेत. श्रमणास अन्नदान करणें हें मोठें पुण्य आहे. तें **चंदास** अवश्य प्राप्त व्हावयाचें. त्यांत यत्किंचितूही न्यून व्हावयाचें नाहीं. माझी प्रकृति बिघडावी ह्मणून कांहीं त्यानें मला भोजन घातलें नाहीं. तेव्हां मी आजारी झालों यांत त्याच्याकडे काय दोष आहे बरें?

नंतर **बुद्ध कुशिनगरां**तील **उपवर्तन**नामक शालवृक्षांच्या राईमध्यें आपल्या मोठ्या शिष्यसमुदायासह गेला. ही राई **मल्लांची** होती. येथें गेल्यावर **बुद्धा**साठीं दोन शालवृक्षांखालीं एक बिछाना तयार करून त्यावर निजविलें. त्याला या वेळीं असह्य वेदना होत होत्या. पण त्यानें आपलें दु:ख यत्किंचितूही प्रगट करून दाखविलें नाहीं; सर्व निमूटपणें सहन केलें; आणि त्याचें चित्त शेवटपर्यंत लवमात्रही अस्वस्थ झालें नाहीं. ही अशी आपल्या परमप्रिय गुरूची अवस्था पाहून सर्व शिष्यसमुदायास फार वाईट वाटलें. **आनंदाला** तर या वेळीं अतिशयित दु:ख झालें. तो स्फुंदून स्फुंदून रडूं लागला. तेव्हां **बुद्धानें** त्याला जवळ बोलावून ह्मटलें: 'मजवरील तुमच्या प्रेमाचें प्रदर्शन करण्याची ही तऱ्हा मला मुळींच पसंत वाटत नाहीं. तर जे माझे शिष्य मी उपदेशिलेल्या सन्मार्गाचें अनुवर्तन सदोदित दृढ निश्चयानें व सद्भावपूर्वक करितील त्यांचें मजवर निष्कपट प्रेम आहे असें मी समजेन. मी तुमचीं जीं

कर्तव्यें तुह्मांस दाखवून दिलीं आहेत, तदनुसार वर्तन करण्याचा संकल्प अढळ राखून सत्कर्मपर व्हा ह्मणजे त्यांत मला समाधान वाटेल.' **आनंद** ह्मणालाः ' गुरुराज, आह्मांस आपणांकडून पुष्कळ शिकावयाचें आहे, आणि आपण तर आह्मांला सोडून चाललां. आह्मांस आतां धर्मज्ञानाचा उपदेश कोण करील? आमच्या आचरणास योग्य वळण कोण लावील? आपण प्रदीप्त केलेला हा ज्ञानदीप आपल्यामागें मालवण्याची भीति आहे. ह्मणून आह्मी शोक करीत आहों.' **बुद्ध** ह्मणालाः 'बा **आनंदा**, तुह्मी आपलें चित्त असें उद्वेगयुक्त होऊं देऊं नका. अज्ञान बालकांप्रमाणें असा शोक करणें तुह्मांस उचित नव्हे. मी तुह्मांस यापूर्वी सांगितलेंच आहे कीं, ह्या प्रपंचांतल्या एकंदर वस्तूंचें स्वरूप असें आहे कीं, त्या आपणांस कितीही प्रिय व स्पृहणीय वाटत असल्या तरी त्यांचा आपला वियोग अवश्य व्हावयाचा. ममत्वभाव हा मूर्खत्वाचा द्योतक आहे. दुःखमूलक जो हा संसार तो ममत्वास्तव आपणांस प्रिय वाटत असतो. पण तो केवळ व्यर्थ होय. सत्यज्ञानाचा उदय ज्याच्या चित्तांत होतो त्याला असें समजतें कीं, हा संसार नश्वर असून त्याचा विलय केव्हां होईल याचा नेम नाहीं. ह्या विश्वांत शाश्वत असें एक सत्यमात्र आहे. त्याहून अन्य सारें भासमय आहे. हे **आनंदा**, माझा हा रक्तमांसाचा जड देह विलय पावला तरी मी जगांत प्रचलित केलेला धर्म चिरायु होईल. माझी या जगांतली कामगिरी आटोपली. मला जें माझें कर्तव्यसें वाटलें तें मी आजपर्यंत कायावाचामनेंकरून केलें. आतां मला विश्रांति अवश्य पाहिजे. हे **आनंदा**, तूं आजपर्यंत माझ्या सन्निध राहून माझी शुश्रूषा जीवेंभावें केलीस. तूं मजवर अकृत्रिम प्रेम केलेंस. त्याबद्दल मी तुझा ऋणी आहें. तर हे **आनंदा**, माझें तुला शेवटलें सांगणें एवढेंच आहे कीं, तूं सन्मार्गानुवर्तनाचा प्रयत्न सर्वदा उत्साहपूर्वक व खऱ्या आस्थेनें चालू ठेव. असें करिशील तर तूं विपत्तीपासून मुक्त होशील. दुर्वर्तन, आत्मपरताभ्रम व अज्ञान यांपासून तुझें मोचन

होईल. मी इहलोक सोडून गेल्याबद्दल तुह्मांस वाईट वाटण्याचें कारण नाहीं. माझा देह येथून नाहींसा झाला तरी माझ्या सत्यधर्मरूपानें मी सर्वदा तुह्मांसन्निध राहीन. माझें देहावसान झालें तरी मी उपदेशिलेलें सत्य अमर राहील. ह्या लोकीं मी जें हें सत्याचें राज्य स्थापिलें आहे तें जगाच्या अंतापर्यंत अढळ रहावयाचें. आतां ह्या सत्याच्या यथार्थ स्वरूपाविषयीं जनांचीं चित्तें वेळोवेळां भ्रांत होतील. परंतु माझ्यासारखे सत्यबोध करणारे पुरुष पुढें निर्माण होऊन जन पुनः सन्मार्गवर्ती होतील.'

ह्याप्रमाणें बुद्ध स्वशिष्यांस उपदेश करीत असतां त्या राईचे मालक जे मल्ल नांवाचे लोक त्यांनीं बुद्ध आपल्या राईंत आजारी होऊन पडला आहे असें ऐकून त्याच्या दर्शनास आले. आणि त्याची ती अवस्था पाहून शोक करूं लागले. तेव्हां बुद्धानें त्यांला आपल्या जवळ बसवून घेऊन येणेंप्रमाणें उपदेश केला: 'माझ्या धर्ममार्गाचा जो अवलंब करील त्यानें तदनुसार वर्तन करण्यास सर्वदा प्रयत्नशील असलें पाहिजे. माझें नुसतें दर्शन घेतल्यानें कांहींएक लाभ होणें नाहीं. तर मी जो धर्ममार्ग उपदेशिला आहे त्याचें अनुवर्तन दृढनिश्चयानें करा; ह्मणजे तुमचें ह्या विपत्तिजालापासून विमोचन होईल. माझा तुमचा चिरंतन वियोग घडला तरी त्यांत तुमचें कांहींएक अहित होणें नाहीं. कारण मी तुह्मांस सत्यधर्माचा उपदेश करून ठेविला आहे. त्याप्रमाणें जो दृढनिश्चयानें वर्तेल त्याच्या सन्निध मी सर्व काळ आहें असें समजावें. ह्याप्रमाणें बुद्ध पडल्या ठिकाणावरून उपदेश करीत असतां, सुभद्रनामेंकरून एक भिक्षुक तेथें येऊन आनंदाला ह्मणाला: 'माझ्या मनांत कांहीं शंका उद्भवली आहे. ती मी बुद्धास निवेदन करून तिचें निरसन करून घेऊं इच्छितों.' आनंद ह्मणाला: 'आपल्या गुरुमहाराजांची प्रकृति अत्यवस्थ झाली आहे. यास्तव तूं त्यांला त्रास न द्यावा हें योग्य होय.' हें त्याचें बोलणें बुद्धानें ऐकून आनंदास ह्मटलें: 'आनंदा, सुभद्राला मजकडे येऊन प्रश्न करण्यास प्रतिबंध

करूं नको. कारण तो जें कांहीं मला विचारील तें खऱ्या धर्मजिज्ञासेनें विचारील. प्रश्न विचारून मला निरर्थक त्रास द्यावा असा त्याचा मानस मुळींच नाहीं. ' हें ऐकून **आनंदानें** त्या भिक्षूला **बुद्धाकडे** येऊं दिलें. आणि **बुद्धानें** त्याचा प्रश्न ऐकून घेतला आणि त्याला यथोचित बोध करून त्याचें समाधान केलें.

आपलें प्राणोत्क्रमण होण्याचा समय समीप आला असें पाहून त्यानें आपल्या शिष्यांस शेवटीं असें सांगितलें कीं, माझ्या पश्चात् तुह्मांपैकीं कित्येकांच्या मनांत अशी कल्पना येण्याचा संभव आहे कीं, ' आमचा गुरु गत झाला; आतां त्याच्या बोधाप्रमाणें वर्तलें नाहीं तर चालेल. ' परंतु ही अशी निषिद्ध कल्पना तुह्मीं आपल्या चित्तांत येऊं देऊं नका. माझा हा **गौतमसिद्धार्थाचा** देह नष्ट झाला, तरी **बुद्ध** ह्या रूपानें मी सदोदित राहीन. मी जो सत्यधर्मबोध केला आहे तद्रूप मी आहें असें समजून त्याचा निदिध्यास तुह्मीं अहर्निश धरा; ह्मणजे माझ्या सान्निध्याचा अनुभव तुह्मांस सर्व काळ घडेल. तुमच्या मनांत कोणत्याही गोष्टीसंबंधानें संशय असल्यास त्याचें निवेदन करा. मी गेल्यावर मग तुह्मांस अनुताप होईल कीं, ही अमुक एक गोष्ट बुद्धाला विचारून घेतली असती तर बरें झालें असतें, तर तें कांहीं ठीक नव्हे. यास्तव जें कांहीं तुह्मांस मला विचारावयाचें असेल तें खुशाल बिनदिक्कत मोकळ्या मनानें विचारा.' तेव्हां **आनंद** हात जोडून ह्मणाला: ' गुरुराज, आह्मांस आपणांला कांहीं एक विचारावयाचें नाहीं.' **बुद्ध** ह्मणाला: 'तर मग तुह्मांस माझा धर्म, विपत्तीचें कारण, व तींतून मुक्त होण्याचा मार्ग हीं चांगलीं समजत आहेत. आतां माझें तुह्मांस शेवटलें सांगणें येवढेंच आहे कीं, ह्या विश्वांतील एकंदर वस्तूंचा नाश व्हावा हा नियम आहे. ह्या जगांत एक सत्य काय तें अविनाशी आहे. त्याचा अवलंब सद्भावें करून आपआपला मोक्ष मोठ्या दक्षतेनें साधा; आणि इतर अज्ञ जनांस तो साध्य करून देण्यास कायावाचामनेंकरून सदोदित झटा. '

ह्याप्रमाणें आपल्या शिष्यांस शेवटला बोध करून **बुद्ध** ध्यानस्थ झाला, आणि त्या ध्यानांतच बेशुद्ध होऊन त्यानें प्राण सोडिला. तेव्हां त्याचे शिष्य अत्यंत शोकाकुल झाले. त्या वेळीं **अनुरुद्ध**नामें एक भिक्षु इतरांचें समाधान करून ह्मणालाः 'धर्मबांधवहो, असा शोक करीत बसणें आपणांस उचित नव्हे. आमच्या गुरूनें मरणासंबंधानें आपणांस जो वेळोवेळां उपदेश केला आहे तो मनांत आणा. त्याचें आपणांस असें सांगणें आहे कीं, इहलोकीं जें निर्माण झालें त्यास नाश अवश्य आहे. अमुक एक वस्तु किंवा मनुष्य आपणांस कितीही प्रिय आणि आवश्यक असलें तरी त्याचा आपला वियोग हा निश्चयानें व्हावयाचा. तेव्हां अशा ह्या अबाधित सृष्टिनियमानुसार आमचा गुरु आह्मांस सोडून गेला ह्मणून कां बरें कष्टी व्हावें? त्यानें आपणांस जो सद्धर्ममार्ग लावून दिला आहे त्याचें अनुसरण उत्साहपूर्वक करूं तरच त्याच्यावर आपली निष्कपट भक्ति होती असें ह्मणतां येईल. तर प्रस्तुत प्रसंगीं आपण हा परम प्रिय गुरूचा वियोग स्वस्थ मनानें व धैर्यानें सहन करूं; आणि त्यानें उपदेशिलेल्या सत्यधर्मरूपानें आह्मांपाशीं तो सर्वदा आहे असें कल्पून स्वतांच्या आचरणाचें नियमन करूं.'

ह्याप्रमाणें आपल्या धर्मबांधवांचें समाधान करून तो **आनंदास** ह्मणाला, 'तूं **कुशिनगरांतील** मल्लांस जाऊन सांग कीं, बुद्धगुरूचें देहावसान झालें. त्याच्या अंत्यविधीच्या संबंधानें तुह्मांस कांहीं विशेष व्यवस्था करणें असेल तर ती अवश्य करा. **आनंदानें मल्लांस ही** स्वगुरूच्या मरणाची वार्ता कळविली. तेव्हां त्यांस पराकाष्ठेचें वाईट वाटलें. त्यांनीं लागलीच आपल्या सेवकांकरवीं शेंकडो पुष्पहार, उंची वस्त्रें, सुगंधि द्रव्यें आणि नाना प्रकारचीं वाद्यें मिळविलीं; आणि ही सामग्री घेऊन ते त्या राईमध्यें आले. मग त्यांनीं **बुद्धाच्या देहाचें** दहन एकाद्या मोठ्या सार्वभौम राजाप्रमाणें केलें.

बुद्धाचा देह चितेवर जळत असतां त्याच्या शिष्यांनीं आपले प्रे-

मोद्गार अनेक प्रकारीं काढिले. सर्वांत महत्त्वाचा उद्गार देवदत्ताचा होता. तो ह्मणाला: 'हे धर्मबांधवहो, आमच्या परमश्रेष्ठ गुरूच्या जडदेहाचा याप्रमाणें विलय तर झाला. परंतु त्यानें आह्मांस उपदेशिलेलें सत्य आमच्या हृदयांत वास करीत असून तें आह्मांस पापापासून निवृत्त करील. तर आतां आमचें काम मिळून इतकेंच आहे कीं, आमच्या ह्या परमपूज्य धर्मगुरूनें मनुष्यजातीच्या कल्याणासाठीं जसा सदय बुद्धीनें आमरण अविश्रांत उद्योग केला, तद्वत् आह्मींही करणें उचित होय. आपण आज असा दृढ संकल्प करूं कीं, देहांत प्राण आहेत तोंपर्यंत सर्वत्र हिंडून एकंदर मनुष्यजातीस सत्यचतुष्टयाचा व अष्टविध धर्ममार्गाचा बोध करावयाचा; आणि सारे मानव बुद्धधर्माचे अनुयायी होऊन मोक्षाचे अधिकारी होतील असें करावयाचें.'

बुद्धाची मरणवार्ता सर्वत्र पसरून एकंदर शिष्यसमुदायास मोठें दुःख झालें, हें येथें सांगावयास नको. कारण त्याचयावर एकंदर शिष्यजनांचें निःसीम प्रेम होतें. त्याच्या धर्माचा प्रसार त्याच्या मरणसमयीं निरनिराळ्या आठ राज्यांमध्यें झाला होता. ह्या राज्यांतील राजांनीं आपले वकील पाठवून त्याचें चिताभस्म मिळविलें; आणि तें आपआपल्या राज्यांत ठेवून त्यावर मोठमोठे बुरूज बांधिले, ह्या बुरुजांला संस्कृत नांव 'धातुगर्भ' व प्राकृत नांव 'दागोबा' असें आहे.

येथें गौतमबुद्धाचें चरित्र समाप्त झालें. यांत त्याच्या आयुष्यामध्यें घडलेल्या बहुतेक गोष्टींचें निरूपण संक्षेपानें केलें आहे. तें करितांना त्यानें केलेल्या बोधाचा सारांश बहुतेक येऊन गेला आहे. तरी त्याच्या एकंदर धर्ममतांचें सार व्यवस्थित रीतीनें दिल्यानें वाचकांस तें विशेष ग्राह्य होईल असें वाटल्यावरून तें पुढील भागांत देण्याचें योजिलें आहे. तें वाचल्यानें आर्यधर्माशीं कोणत्या बाबतींत बुद्धधर्म सदृश किंवा विसदृश आहे तें कळून येईल.

भाग नववा.

बुद्धधर्माचें संक्षिप्त निरूपण.

गौतमबुद्ध जनांस स्वसंमतधर्ममताचा बोध करावयास निघाला तेव्हां तो प्रारंभीं आपल्या श्रोत्यांस सांगत असे कीं, मी कांहीं नवें सांगण्याकरितां आलों नाहीं. जो पुरातन मानवधर्म मनुष्यांच्या अज्ञानामुळें बिघडून नामशेष झाला आहे, त्याचें संशोधन व पुनरुज्जीवन करण्याचा माझा संकल्प आहे. प्रारंभीं उपोद्घातांत दर्शविल्याप्रमाणें त्यानें प्रचलित केलेलें धर्ममत तत्कालीन अवांतर आर्यधर्ममतांपैकीं एक असून त्यांपासून तें फारच थोड्या गोष्टींत भिन्न होतें. बुद्धधर्मांतील तात्त्विक व मानसशास्त्रसंबंधी बहुतेक विचार आर्यांच्या पूर्वकालीन तत्त्वपद्धतींत आढळतात. त्याच प्रमाणें त्याचा नीतिबोध आर्यांच्या ग्रंथांतून पूर्वींच नमूद झालेला आढळतो.

बुद्धानें विशेष केलें तें एवढेंच कीं, जो नीतिबोध इतस्ततः प्रकीर्ण स्थितीमध्यें होता, त्याचें एकीकरण करून त्यास विस्तृत व व्यवस्थित स्वरूप दिलें; आणि कित्येक नीतिसिद्धांतांचें स्वरूप अंमळ उज्ज्वल केलें. दुसरें असें कीं, त्याच्या पूर्वीं होऊन गेलेल्या कित्येक मोठमोठ्या विचारी पुरुषांला जे नीतीचे व न्यायाचे सिद्धांत संमत झाले होते, त्यांवरून अनुमित होणारे आचरणाचे नियम त्यानें विहित केले. त्याच्यांत आणि इतर धर्मबोध करणाऱ्या गुरूंमध्यें फरक काय तो इतकाच कीं, त्याला कळलेल्या सत्याप्रमाणें त्यानें अत्यंत आस्थापूर्वक स्ववर्तन ठेवून इतरांस अज्ञानतमांतून काढून सन्मार्गास लावण्याचा उद्योग केवळ परोपकारबुद्धीनें आमरण चालविला. हा असा विशेष त्याच्या बोधांत व आचरणांत होता ह्मणून तो त्या काळच्या ज्ञानसंपन्न ब्राह्मणांस केवळ तिरस्कारार्ह झाला होता असें वाटत नाहीं. कारण त्याचे मुख्यमुख्य शिष्य

ब्राह्मण होते; आणि त्याच्या भिक्षुसंघाचा आश्रय मोठमोठ्या विद्वान् ब्राह्मणांनीं केला होता. आतां त्याचें मत जें कीं, मनुष्य अत्यंत हीन मानिलेल्या किंवा अत्युच्च मानिलेल्या जातीचा असला तरी तो निर्वाण-प्राप्तीच्या मार्गाचा सारखाच अधिकारी आहे असें समजावें. त्यामुळें त्या वेळच्या कर्मठ अभिमानी ब्राह्मणांस त्याचें ह्मणणें अमान्य होणें स्वाभाविक होतें. त्याचप्रमाणें **बुद्धानें** कर्मकांडाचा अधिक्षेप करून प्रत्येक मनुष्यास ह्या जीवितांत सदाचरणाच्या योगानें स्वमोक्ष साधतां येण्यासारखा आहे असा जो सिद्धांत स्थापित केला तो ब्राह्मणधर्माभिमान्यांस कदापि मान्य होण्याजोगा नव्हता. तरी पण **बुद्धधर्म** ब्राह्मणधर्मापासून सर्वस्वीं भिन्न होता असें त्या वेळच्या लोकांस वाटत नसे. हें एक निराळ्या प्रकारचें धर्ममत आहे असा त्यांचा अभिप्राय असे. यास्तव ह्या मताच्या अनुयायांचा तिरस्कार, द्वेष किंवा छळ करण्याकडे त्या काळच्या लोकांची प्रवृत्ति झाली नाहीं. **अशोक** राजा होऊन गेल्यावर पुष्कळ काळ लोटल्यानंतर **बुद्धधर्म** बराच बिघडून गेला. तेव्हां त्याच्या अनुयायांचा इतर लोक द्वेष करूं लागले. सारांश काय कीं, **बुद्धधर्म** आर्यधर्मापासून उद्भवला असून **आर्यावर्तामध्यें** तो पुष्कळ काळपर्यंत निर्बाधपणें नांदला. याचें कारण त्यांतील बहुतेक सारीं तत्त्वें **आर्यलोकांमध्यें** पूर्वकालीं निर्माण झालेल्या इतर धर्ममतांतून व तत्त्वपद्धतींतून घेतलीं होतीं. हें पुढील निरूपणावरून अभिज्ञ वाचकांच्या ध्यानांत येणारें आहे.

बुद्धधर्माचे ग्रंथ पुष्कळ आहेत. त्यांत इतर धर्मग्रंथांप्रमाणें कालभेदानें व स्थलभेदानें पुष्कळ फेरफार झाले आहेत. मागें सांगितलेंच आहे कीं, **बुद्धानें** स्वतः किंवा त्याच्या हयातींत त्याच्या कोणाही शिष्यानें त्याचा धर्मबोध लिहून ठेवला नव्हता. तरी त्यानें पुष्कळ वर्षें हयात राहून स्वशिष्यांस व इतर जनांस स्वसंमतधर्ममतांचा बोध केला असल्या कारणानें त्याच्या एकंदर बोधास तो जीवंत असतांच

चांगलें व्यवस्थित स्वरूप आलें होतें. फार काय पण त्यानें आपल्या धर्मबोधास आरंभ करण्यापूर्वीं देखील सतत मनन करून आपल्या मनाशीं स्वमतांची बरीच सुसंगत व्यवस्था त्यानें लाविली होती; आणि पुढें पंचेचाळीस वर्षें एकसारखा बोध करीत असतां त्याला जो अनुभव आला, व लोकांच्या मनांतल्या ज्या शंका त्याला पदोपदीं समजल्या त्यांच्या योगानें त्याला आपल्या मताचा बहुतेक अंश सुसंगत व दृढ करितां आला. तो आपल्या धर्मसिद्धांतांचें निरूपण व्यवस्थित भाषेनें पुनःपुनः करीत असे; आणि त्याचे शिष्य त्याच्या प्रत्येक वचनाचें पाठांतर स्वतः सद्भावपूर्वक करीत असत, आणि इतरांकडून करवीत असत. त्याचे कित्येक शिष्य मोठे विद्वान् असून त्यांची बुद्धिमत्ता व स्मरणशक्ति वाखाणण्यासारखी असे. यास्तव त्याचा धर्मबोध ताडपत्रादिकांवर लिहून ठेवला नव्हता तरी त्याच्या शिष्यांच्या स्मृतिरूप पटावर तो उत्तम प्रकारें ठसलेला राहिला. पुढें इ० स० पूर्वीं ४७७ त **बुद्धाचें** देहावसान झालें तेव्हां त्याच्या **काश्यपादि** कित्येक शिष्यांनीं आपल्या धर्मबांधवांपाशीं अशी गोष्ट काढिली कीं, आपल्या गुरूनें आपणांस जो धर्मबोध करून ठेविला आहे त्याचें स्मरण आपणांस कितपत आहे तें समजण्यासाठीं सर्व भिक्षूंनीं एकत्र जमून तो परस्परांस पाठ ह्मणून दाखवावा. ही गोष्ट सर्वांस मान्य होऊन **बुद्धाचे** मुख्यमुख्य पांचशें शिष्य **राजगृहनगरींत** जमले; आणि त्यांनीं **विनय** आणि **धर्म** ह्या दोन अंगांतील सिद्धांतांची आवृत्ति करून पाठभेद व न्यूनाधिक भाग यांची सर्वांच्या विचारानें व्यवस्था लाविली. हें **बुद्धाच्या** मागून जमलेलें पाहिलें भिक्षुमंडळ होय. ह्या नंतर पुनः शंभर वर्षांनीं ह्मणजे इ० स० पूर्वीं ३७७ या वर्षी **वैशाली** येथें दुसरें भिक्षुमंडळ जमलें. हें मंडळ जमविण्याचें कारण असें झालें कीं, कित्येक भिक्षूंनीं संघाच्या वागणुकीच्या नियमांत कांहीं फेर बदल केल्यावरून त्यांच्यामध्यें वाद उपस्थित झाला. ह्या वादाचा निर्णय लावण्यासाठीं सातशें भिक्षु **वैशा-**

ली येथें जमले होते. ह्या मंडळाचा परिणाम असा झाला कीं, ह्या वेळीं बुद्धाच्या अनुयायांमध्यें दुफळी होऊन त्यांचे दोन निरनिराळे पंथ झाले. ह्या मंडाळाच्या वेळीं पुनः बुद्धधर्ममतांचें परस्पर पठन व संशोधन झालें असें ह्मणतात. पुढें इ० स० पूर्वी २४२ सालीं अशोक राजानें पुनः एक वेळ भिक्षूंचें मंडळ पाटणा येथें भरविलें. ह्या मंडळांत बुद्धाच्या वेळापासून प्रचलित झालेल्या एकंदर धर्मसिद्धांतांचें पुनः एक वेळ एकीकरण होऊन त्यांची कायमची व्यवस्था ठरली. ह्या मंडळांत जे धर्मसिद्धांत साक्षात् बुद्धापासून उपदेशद्वारें प्राप्त झाले होते त्यांचीच केवळ स्थापना झाल्यामुळें ह्या वेळीं जे ग्रंथ कायम ठरले ते बुद्धधर्माचे खरे प्रतिपादक आहेत असा सर्व बौद्ध लोकांचा समज आहे. हे धर्मग्रंथ त्रिपिटक या नांवानें प्रसिद्ध आहेत. त्रिपिटकाचा 'तीन पेट्या' असा अर्थ आहे. पहिल्या पिटकाचें नांव सूत्रपिटक असें असून त्यांत बुद्धाच्या तोंडचा बोध जशाचा तसा नमूद केला आहे. प्रसिद्ध धर्मपद ह्मणून जो बौद्धांचा उत्कृष्ट नीतिबोधाचा ग्रंथ आहे, त्याचा ह्या पिटकामध्यें समावेश होतो. ह्या पिटकांत एकंदर पंधरा ग्रंथ आहेत. यांतील कांहीं ग्रंथांचीं भाषांतरें 'सेक्रेड् बुक्स ऑफ दि ईस्ट' नामक प्रोफेसर म्याक्समुल्लरनें प्रसिद्ध केलेल्या ग्रंथमालिकेमध्यें छापून निघाले आहेत. दुसऱ्या पिटकाचें नांव विनयपिटक असें आहे. ह्यांत भिक्षु व भिक्षुणी यांच्या आचरणांचें नियमन करण्याकरितां अगदीं बारीकसारीक गोष्टींच्या संबंधाचेसुद्धां नियम सांगितले आहेत. बुद्धाच्या हयातींतच त्याच्या संघांत सामील झालेल्या शिष्यांची संख्या फारच वाढल्यामुळें त्यानें हे नियम वेळोवेळां विहित केले होते. ह्या पिटकामध्यें तीनच मुख्य ग्रंथ आहेत. यांतीलही कांहीं भागांचें भाषांतर इंग्रेजींत झालें आहे. तिसऱ्या पिटकाचें नांव अभिधर्मपिटक असें असून यांत तात्त्विक सिद्धांतांचें विवेचन आहे. यांत एकंदर सात ग्रंथ आहेत. आतां ह्या ग्रंथांवर मोठमोठ्या टीका लिहिल्या

असून शिवाय अवांतर पुष्कळ ग्रंथ निरनिराळ्या पंथांच्या अभिमान्यांनीं स्वमतपुष्ट्यर्थ लिहिले आहेत. असो, आतां या धर्मग्रंथांत सांगितलेल्या कांहीं गोष्टींचें सार येथें पूर्वसंकल्पानुरूप देऊं.

तात्त्विक बोध.

हें समग्र वस्तुजात कसें निर्माण झालें आहे याविषयीं बुद्धधर्मांत कांहींएक सांगितलेलें नाहीं. हें विश्व अनादि आहे कीं सादि आहे? असा बुद्धाला कोणी प्रश्न केला असतां, त्याला त्यानें उत्तर दिलें नाहीं. उत्तर न देण्यांत त्याचा अभिप्राय असा होता कीं, ह्या असल्या जिज्ञासेपासून जनांचें मुळींच हित होणें नाहीं. बुद्धधर्माचा असा सिद्धांत आहे कीं, हें सारें विश्व कार्यकारणनियमानें बद्ध आहे. मृत्यु, स्वर्ग व नरक असे ह्या विश्वाचे त्रिविध लोक असून ते सारे एकाच कार्यकारणनियमानें बद्ध आहेत. स्वर्गलोकामध्यें देव रहातात. मर्त्यलोकीं असतां केलेल्या सत्कर्मानुरूप त्यांस ही दिव्य योनि प्राप्त झाली आहे. परंतु ह्या देवांचें जीवित अल्प असून कालेंकरून त्यांच्या लोकाचाही विलय व्हावयाचा. त्याचप्रमाणें नरकलोकीं असत्कर्म करणारांस जावें लागतें. परंतु कालांतरानें जीवमात्राच्या ज्या दुराचारप्रवृत्तीस्तव हा नरकलोक अस्तित्वांत आला आहे तिचें निर्मूलन झालें असतां हा भयावह लोक विनष्ट होईल. हें त्रैलोक्यरूप विश्व सर्वदा रूपांतर पावत असून त्याचा उद्भव व प्रलय पुनःपुनः व्हावयाचा. परंतु तो कसा व्हावयाचा याचें ज्ञान मानवांस अगम्य आहे. ज्या शक्तींच्या संयोगाच्या योगानें हें अनंत वैचित्र्य व भिन्नत्व विश्वामध्यें दृग्गोचर होत आहे, त्यांचा कालेंकरून वियोग होऊन सर्व एकरूप होणार. यास्तव मी स्वतंत्र भिन्न प्राणी आहें अशी जी मनुष्यमात्राची कल्पना ती स्वप्नवत् होय. तींत बिलकुल तथ्य नाहीं. उदाहरणार्थ अशी कल्पना करा कीं, एकाद्या अत्युच्च मनोऱ्यावरून मनुष्य खालीं भुईवरून वेगानें धांवणारा रथ पाहत असतां त्याच्या दृष्टीस काय

पडतें बरें ? रथ, सारथी, अश्व आणि भूमि हें चतुष्टय केवळ भिन्न असतां तें त्यास परस्परांपासून निराळें असें मुळींच भासत नाहीं. तद्वत् ह्या विश्वांतील वस्तुजाताचें आहे. तें एकएक पाहिलें असतां कितीही भिन्न आहेसें वाटलें तरी त्याचें सामग्र्येंकरून अवलोकन केलें तर तें परस्परांस सोडून नाहीं; तर तें एकमेकांस केवळ संलग्न आहे असें दिसेल. आतां हा व्यक्तिभाव कसा उत्पन्न होतो ह्मणाल तर बाल्यावस्थेमध्यें मनुष्याचें चित्त आदर्शवत् असून त्यांत बाह्य जगांतील व्यापारांची प्रतिमा एक सारखी उमटत असते; आणि त्यास असा भास होतो कीं, आपण ह्या विश्वाचे मध्य असून आपणासभोंवतीं हें समग्र विश्व भ्रमण पावत आहे. असें होतां होतां त्याच्या ठायीं भ्रममूलक अहंवृत्ति उत्पन्न होते. ह्या अहंवृत्तीस्तव तो वासना व चिंता यांस वश होऊन जीवितयात्रा चालवीत असतो. ऐहिक विषयांची लालसा धरून त्यांच्या प्राप्तीसाठीं तो अहर्निश उद्योग करितो. हे विषय प्राप्त झाले असतां त्याला सुखलाभ तर होत नाहींच, परंतु आणखी वासना आणि चिंता त्याच्या हृदयांत उत्पन्न होतात. ह्याप्रमाणें सर्वदा वासनावश होऊन कांहीं तरी कल्पित भासमय कल्याणाच्या प्राप्तीसाठीं तो झटत असतो. ह्या वासना आणि चिंता बहुतेक लोकांच्या ठायीं नीचता व क्षुद्रता उत्पन्न करून त्यास तिरस्कारार्ह करून सोडितात. आतां जे कोणी विशेष उच्चतर उद्देश मनांत धरून त्याच्या सिद्ध्यर्थ असोशीनें उद्योग करितात, ते केवळ असार वस्तूच्या मागें लागून विशेष दुःखाचे वांटेकरी होतात, आणि त्यांची निराशा अधिकच कष्टप्रद होते.

आतां मनुष्याच्या अंतर्बाह्य स्वरूपाचें वर्णन ते येणेंप्रमाणें करीतः मनुष्य जडगुण, वेदना, संज्ञा, संस्कार, आणि विज्ञान ह्या पांच स्कंधांचा बनला आहे. १ जडगुण अठ्ठावीस प्रकारचे आहेत. त्यांचीं नांवें हीं होतः— चार महत्तत्त्वें:—पृथ्वी, आप, तेज आणि वायु; पांच ज्ञानेंद्रियें:--चक्षु, कर्ण, घ्राण, रसना आणि देह; जड पदार्थाचे पांच गुणः—रूप, शब्द, गंध,

रुचि आणि सत्त्व; दोन लिंगेः--पुल्लिंग आणि स्त्रीलिंग; तीन आवश्यक अवस्थाः--विचार, जीवित आणि अवकाश. मनोभाव प्रगट करण्याचीं दोन साधनेंः--अंगविक्षेप आणि वाचा; प्राण्यांच्या ठायींचे सात गुणः-चपलता, स्थितिस्थापकता, स्थित्यनुवर्तिता, संयोगशीलता, स्थायिता, विलयप्रवणता, आणि स्थित्यंतरशीलता.

२ वेदना सहा प्रकारच्या आहेत. पांच इंद्रियांस होणाऱ्या पांच वेदना आणि सहावी स्मृतिद्वारा मनास होणारी वेदना. आतां ह्या सहा वेदना प्रिय, अप्रिय किंवा उपेक्षणीय असतात, ह्मणून त्यांचे एकंदर अठरा प्रकार होतात.

३ संज्ञा सहा प्रकारच्या आहेत. प्रत्येक वेदनेस अनुरूप अशी भावना चित्तांत उत्पन्न होते. यास्तव सहा प्रकारच्या वेदनांपासून उद्भवणाऱ्या संज्ञाही सहा जातीच्या असणें स्वाभाविक आहे.

४ संस्कार बावन्न प्रकारचे आहेत. यांतील कांहींकांचीं नांवें पूर्वोक्त वर्गातल्या कित्येक नांवांशीं सदृश असल्यामुळें पुनरुक्तिरूप भासतील. पण येथें त्यांचा पुनरुल्लेख अंतर्गुणांचें द्योतन करण्यास्तव केला आहे असें समजावें. हे संस्कार येणें प्रमाणें होतः—स्पर्श, वेदना, संज्ञा, चेतना, मनसीकरण, स्मृति, जीवतत्त्व, एकाग्रता, वितर्क, विचार, वीर्य, दृढनिश्चय, प्रीति, छंद, उपेक्षा, निद्रा, मांद्य, मोह, प्रज्ञा, लोभ, अलोभ, भय, साहस, लज्जा, निर्लज्जता, द्वेष, अद्वेष, विचिकित्सा, विश्वास, श्रम, शारीरिक प्रशांति, मानसिक प्रशांति, शारीरिक चापल्य, मानसिक चापल्य, शारीरिक मृदुता, मानसिक मृदुता, मानसिक सुनम्यता, शारीरिक सुनम्यता, शारीरिक कुशलता, मानसिक कुशलता, शारीरिक सरलता, मानसिक सरलता, वाणीची यथायोग्यता, कृतीची यथायोग्यता, आयुष्यक्रमाची यथायोग्यता, करुणा, मुदिता, ईर्षा, स्वार्थपरता, दुर्मुखता, वृथाभिमान आणि मान.

५ विज्ञान हा शेवटला स्कंध होय. हा संस्काररूप स्कंधाच्या पूरणार्थ

योजिला आहे. याचे प्रकार प्रत्येक मनोभावाच्या योग्यायोग्यत्वानुरूप एकंदर एकूणनव्वद कल्पिले आहेत. त्यांचें येथें निरूपण करूं गेल्यास पुष्कळ जागा अडून, ते समजल्यानें बुद्धाच्या धर्ममतांचें रहस्यज्ञान होण्यास मोठेंसें साहाय्य होईल असेंही नाहीं. यास्तव त्यांचा उल्लेख अप्रस्तुत होय.

ह्या स्कंधपंचकांत एकंदर शारीरिक व मानसिक धर्मांचा समावेश होतो. ह्यां पैकीं कोणताही स्कंध चिरस्थायी नाहीं. पहिला जडस्वरूपाचा स्कंध पाण्यावरील फेंसाप्रमाणें असून, तो हळूहळू बनत जातो व शेवटीं विलय पावतो. दुसरा वेदनांचा स्कंध पाण्यावर नाचणाऱ्या बुडबुड्यांसारखा आहे. तिसरा संज्ञांचा स्कंध सूर्यकिरणांमध्यें भासमान होणाऱ्या मृगजलासारखा आहे. चवथा जो मनाच्या आणि हृदयाच्या संस्कारांचा स्कंध, तो केळीच्या दांड्यासारखा मृदु आणि पोकळ आहे. आणि पांचवा विज्ञानाचा स्कंध इंद्रजालवत् केवळ भासरूप आहे.

आतां हे जे पांच स्कंध सांगितले त्यांतल्या कोणत्यासही आत्मा ह्मणतां येत नाहीं, असें त्रिपिटकांमध्यें पुनःपुनः प्रतिपादन केलें आहे. मनुष्याचा देह सर्वदा बदलत असून त्याचे इतर धर्मही एकसारखे बदलत असतात. हे धर्म अर्थात् सजीव देहाचे व्यापार होत. हे व्यापार देहाच्या निरनिराळ्या इंद्रियांचा बाह्य वस्तूंशीं संपर्क घडत असल्यामुळें उद्भवत असतात. हा बदल इतका अविरतपणें चालत असतो कीं, लागोपाठ दोन पळांतली मनुष्याची स्थिति सदृश असत नाहीं; आणि त्याच्या ठायीं कांहीं शाश्वत अव्यय असें तत्त्व मुळींच नाहीं. अर्थात् मनुष्यदेहामध्यें आत्मा आहे असें मानणें भ्रममूलक होय. मनुष्यास जन्म, जरा, मृत्यु, दुःख, शोक, पीडा, खेद आणि निराशा ह्या ज्या अनिष्ट गोष्टींचा अनुभव घडतो त्यांचीं चार उपादानें सांगितलीं आहेत. त्यांपैकीं एक, आत्मा ह्मणून कांहीं शाश्वत तत्त्व मनुष्याच्या ठायीं आहे

असें मानणें हें होय. आत्म्याचें अस्तित्व बुद्धानें अनेक उदाहरणें देऊन असिद्ध ठरविलें आहे. त्याचप्रमाणें ईश्वरकल्पनाही केवळ निराधार आहे असा त्याचा जनांस स्पष्ट बोध आहे.

मरणोत्तर आत्मा रहातो ही कल्पना बुद्धानें असिद्ध ठरविली आहे, तरी संसृतीविषयींची कल्पना त्याला मान्य असे. आर्यधर्मांतील जे सिद्धांत त्याला असत्यसे वाटले त्यांचा त्यानें अव्हेर केला, व जे असिद्ध ठरवितां आले नाहींत त्यांचा त्यानें अंगीकार केला. ह्या जगामध्यें सुखदुःख, सदाचार, अनाचार, इत्यादिकांसंबंधानें जें वैचित्र्य अनुभवास येतें त्याची मीमांसा संसृतीच्या योगानें जशी करितां येते तशी दुसऱ्या कशानेंही करितां येत नाहीं. पूर्वजन्मीं जशीं कर्में करावीं तशी प्रस्तुत जन्मीं स्थिति प्राप्त होऊन कृतकर्मांचें फल भोगावें लागतें; आणि ह्या जन्मीं केलेल्या कर्मांचें फल पुढें भोगावें लागणार. हा आर्यलोकांचा संसृतिविषयक सिद्धांत बुद्धास पूर्णपणें संमत होता. आतां बुद्धधर्मास आत्म्याचें अस्तित्व मान्य नसल्या कारणानें एक वेळ मृत झालेला जीव पुनः निर्माण होतो कसा तें त्यांत स्पष्टपणें सांगितलें आहे. ह्या त्यांच्या मतास 'कर्म' अशी पारिभाषिक संज्ञा आहे. त्याचा सारांश येणेंप्रमाणें आहे: जीवंत प्राणी मृत्यु पावतांच त्यास त्याच्या कर्मानुरूप सुखमय किंवा दुःखमय देह प्राप्त होतो. हा नूतन देह त्यास तृष्णेमुळें प्राप्त होतो. देहाच्या इंद्रियांचा बाह्य जगांतील वस्तूंशीं संपर्क होऊन वेदना उत्पन्न होतात. ह्या वेदनांच्या योगानें उत्पन्न झालेली वासना तृप्त करण्याची इच्छा उत्पन्न होते. ह्या इच्छेला 'तृष्णा' ही पारिभाषिक संज्ञा आहे. ह्या तृष्णेमुळें इच्छातृप्तीच्या विषयांची लालसा उत्पन्न होते. ह्या लालसेला उपादान ही संज्ञा आहे. ह्या तृष्णामूलक उपदानामुळें नूतन जन्म प्राप्त होतो. हा जो नूतन देह प्राप्त होतो तो पूर्वोक्त स्कंधांचा समुच्चयरूप होय. पूर्वीच्या स्कंधसमुच्चयाकडून ह्मणजे अर्थात् जीवाकडून घडलेल्या कर्मानुसार प्रस्तुत स्कंधसमुच्चयाचें जन्मस्थान, स्वभाव, आणि भावी स्थिति हीं नि-

श्रित होतात. आतां हा निश्चय होतो कसा ह्याविषयीं बौद्धधर्मांत कांहींएक सांगितलेलें नाहीं. हें परमरहस्य केवळ अज्ञेय गूढ आहे. ह्याप्रमाणें जगांत जो सुखदुःखाचा अनुभव घडतो त्याच्या मुळाशीं पूर्वसंचित ह्मणजे मागल्या जन्मीं केलेलें कर्म आहे. यास्तव तें निमूटपणें सहन करावें, त्याबद्दल देवास किंवा दैवास दोष देत बसूं नये. देव व दैव ह्यांविषयींच्या कल्पना केवळ निराधार होत. सर्व कांहीं विवक्षित कारणांचे परिणाम आहेत. हीं कारणें आपल्या कर्मांपासून उद्भवतात. हा कार्यकारणभावसंबंध सर्वत्र अबाधित आहे. त्यांत कोणाच्यानेंही फेरबदल करवणार नाहीं. जसें ज्यानें पेरावें तसें त्याला फल प्राप्त होतें. मनुष्यास ह्या जीवितांत दुःख, पीडा व निराशा हीं जीं प्राप्त होतात त्यांचें कारण अर्थात् असें कीं, त्यानें पूर्वजन्मीं आपलें आयुष्य मूर्खपणांत, भ्रमांत व पापाचरणांत घालविलें असतें. आतां मरणोत्तर आत्मा रहात नाहीं तर हा पेरणारा तोच पुढें फलभोक्ता कसा संभवतो? या शंकेचें समाधान ते असें करीत कीं, देहावसान होतें तेव्हां मनुष्य ज्या स्कंधांचा बनलेला असतो त्यांचें वियोजन झालें तरी कृति, वाणी आणि विचार यांपासून उद्भवणारा परिणामसमुच्चय, ज्यास कर्म असें ह्मणावयाचें, तो नाश पावत नाहीं. हें त्यांचें मत आधुनिक शास्त्रसिद्ध शक्तीच्या अविनाशित्वाशीं समान आहे. ह्या कर्माची निष्कृति कोणाच्यानेंही करवणार नाहीं. त्याचें बरेंवाईट फल मनुष्यास अवश्य भोगिलें पाहिजे. हा कृतकर्मपरिणामसमुच्चय सर्वदा एकत्र संलग्न रहातो. आणि अंतीं ह्या परिणामसमुच्चयानुरूप नूतन जीव निर्माण होतो. आतां ह्या परिणामसमुच्चयांत व तदनुसार प्राप्त होणाऱ्या गुणसमुच्चयांत फेरबदल झाला तरी त्याचें तत्त्व, त्याचें अस्तित्व, त्याचें कर्तृत्व व त्याचें कर्म यांच्या संबंधानें तो एकरूप होय. ह्याप्रमाणें प्रत्येक जीवानें जन्मजन्मांतरीं केलेल्या पापपुण्यानुसार त्यास गति प्राप्त होते. तरी त्याचें स्वत्व कायम राहून त्याची क्रमाक्रमानें उन्नति होत जाते. जेवढी उन्नति पूर्वजन्मीं झाली तेवढी का-

यम राहून उत्तरजन्मीं आणखी उन्नति व्हावयाला लागते. तरी पण पूर्वजन्मीं आपली स्थिति कशी होती याची स्मृति त्यास असत नाहीं. ही अशी खऱ्या बौद्धाची दृढ भावना झाल्याकारणानें तो आपलें वर्तन शुद्ध राखण्यास झटतो. ऐहिक जडविषयाधीन सुखाचा हव्यास तो सहसा धरीत नाहीं. इंद्रियतृप्तीच्या विषयांपासून तो मोठ्या निग्रहानें निवृत्त रहातो. ह्याप्रमाणें जीवाची जाणीव विराम पावली तरी त्यानें केलेला सदाचार कायम रहातो; आणि ह्या सदाचाराच्या प्रभावानें त्याची विपत्ति उत्तरोत्तर कमी कमी होत जाते. इहलोकीं किंवा परलोकीं सुख प्राप्त होईल या आशेनें जे जन कर्मपर होतात ते केवळ भ्रांत होत. अहंभाव हा भ्रममूलक होय. मनुष्य ज्या तत्त्वांचा बनला आहे तीं कांहीं अनंत काळ एकत्र रहाणारीं नव्हत. ह्या तत्त्वांच्या संबंधानें त्याच्या ठायीं ममत्व असल्याकारणानें तो पापकर्मास प्रवृत्त होतो; आणि पापामुळें दुःख उद्भवतें. यास्तव मनुष्यानें सुखानुभवाची लालसा सोडावी. ही लालसा अज्ञानमूलक असून मनुष्यास पापांत पाडते, आणि पापामुळें विपत्ति उत्पन्न होते. यास्तव बुद्धधर्माचा जनांस असा बोध आहे कीं, ह्या विश्वांत कांहींएक शाश्वत टिकणारें नाहीं. समग्र विश्व केवळ चल आहे. सर्व कांहीं एकसारखें व्यापार पावत आहे. जी जी शारीरिक किंवा मानसिक गोष्ट आपण पाहतों ती इतर वस्तूंप्रमाणें नष्ट होणारी आहे. आपण जें कांहीं केलें, बोललों व मनांत आणलें त्याचा एकंदर परिणाम मात्र कायम रहावयाचा. यास्तव आपली क्रिया, वाणी आणि मन हीं शुद्ध ठेवावीं. सर्वांवर दया करावी. सदोदित विवेकशील असावें. अहर्निश जागरूक राहून सर्व प्रकारच्या भ्रमांपासून मुक्त रहावें; आणि बुद्धानें उपदेशिलेल्या धर्ममार्गाचें दृढनिश्चयानें अवलंबन करावें. असें केल्यानें आनंद आणि शांति हीं प्राप्त होऊन आपण निर्वाणाचे अधिकारी होऊं. आतां हा धर्ममार्ग कोणता तें पाहूं.

दुःख, दुःखाचें कारण, दुःखाचें निवारण, आणि दुःखाचें निर्मूलन

करण्याचा मार्ग यासंबंधानें बुद्धानें चार सत्यासिद्धांत स्थापित केले आहेत. ते येणेंप्रमाणें होत:—

१ व्यक्तिमात्रास प्राप्त होणारें जन्म, पांच स्कंध, जरा, रोग, मृत्यु, अनिष्ट गोष्टींचा संपर्क आणि इष्ट गोष्टींचा वियोग, व तृष्णेची अतृप्ति, ह्या साऱ्या स्थिति विपत्ति व दुःख यांनीं युक्त आहेत.

२ वेदनांच्या योगानें लालसा उद्दीपित होते. ह्या लालसेच्या योगानें चित्तास व्यामोह होऊन अहंभाव आणि जीवितप्रीति हीं उद्भवतात. ह्यामुळें प्राप्तविषयांत सुख वाटूं लागतें; किंवा मनांत उत्पन्न झालेल्या लालसेची तृप्ति करण्याविषयीं उत्कट इच्छा उत्पन्न होते. ह्या उत्कट इच्छेस तृष्णा अशी संज्ञा आहे. ही तृष्णा वृद्धि पावून विषयासक्ति, आमुष्मिक जीविताची इच्छा, किंवा ऐहिक संसाराविषयींची प्रीति उत्पन्न होते. ही तृष्णा* सर्व दुःखाचें मूळ आहे.

३ ही तृष्णा निर्मूल होऊन जीवितप्रीति नष्ट झाल्यानें दुःख आणि विपत्ति हीं नाहींतशीं होतील. बुद्ध ह्मणतो कीं, जो कोणी ह्या तृष्णेचा उच्छेद करितो, त्याची विपत्ति कमलिनीच्या पत्रावरील उदकबिंदुवत् दूर होऊन तो मोक्षाचा अधिकारी होईल.

४ ही तृष्णामूलक विपत्ति नाहींशी करण्याचा एकच उत्कृष्ट मार्ग आहे. तो अर्थात् असा कीं, मनुष्यानें आपलें आयुष्य विवेकानें व नीतीनें घालवावें.

हा सन्मार्ग अष्टविध असून त्याचीं चार पदें आहेत. सन्मार्गाचे आठ

* ही तृष्णा पंचेंद्रियांस घडणाऱ्या वेदनानुसार किंवा स्मृतीच्या योगानें उत्पन्न होणारी असल्यामुळें ती सहा प्रकारची आहे. आतां ही प्रत्येक प्रकारची तृष्णा वरती सांगितल्याप्रमाणें तीन तऱ्हांनीं उद्भवणारी असल्याकारणानें अठरा जातीच्या तृष्णा संभवतात. ह्या अठरा तृष्णा बाह्य किंवा अंतर्यामींच्या असल्या कारणानें तिचे छत्तीस प्रकार झाले. पुनः ही छत्तीस प्रकारची तृष्णा भूत, वर्तमान आणि भविष्य अशा तीन काळांसंबंधानें होणारी असल्यामुळें एकंदर १०८ प्रकारची तृष्णा झाली; आणि अर्थात् इतक्या प्रकारीं ती मनुष्याच्या विपत्तीस कारण होत असते !

प्रकार येणें प्रमाणें आहेतः—योग्य समजुती, योग्य संकल्प, योग्य भाषण, योग्य वर्तन, योग्य चरितार्थ, योग्य उद्योग, योग्य जागरूकता, योग्य मननशीलता आणि शांति.

आतां ह्या सन्मार्गाचीं चार पदें आहेत त्यांचें कथन करितों.

१ हें सन्मार्गावलंबन पुढील उपायांनीं घडतें. (१) सज्जनसहवास (२) धर्मबोध श्रवण, (३) चित्त सत्यज्ञानानें सुप्रकाशित होऊन उत्पन्न होणारा विवेक आणि (४) नित्याचरण. ज्या मनुष्याचें चित्त पालटलें नसतें तो अज्ञ, पापिष्ठ, द्रोहवश आणि अपवित्र असतो. परंतु सदरीं सांगितलेल्या उपायांचें अवलंबन करून ज्याला पूर्वोक्त सत्यचतुष्टयाचें ज्ञान प्राप्त होतें, त्याची चित्तवृत्ति पालटून त्याला प्रथमपदप्राप्ति होते. ह्या पदीं त्याचा प्रवेश झाल्यावर तो क्रमाक्रमानें पुढील गोष्टींपासून मुक्त होतोः (१) अहंभाव मूलक मोह, (२) बुद्ध आणि त्याचे धर्मसिद्धांत यांविषयींची शंका, (३) धर्मविधि आणि आचार यांपासून कांहीं तरी लाभ आहे अशी भ्रममूलक समजूत. ह्या प्रथमपदप्राप्तीचें महत्त्व धर्मपदामध्यें असें केलें आहे कीं, ही स्थिति ह्या भूमंडळावरील सार्वभौम राज्याहून किंवा स्वर्गप्राप्तीहून चांगली आहे.

२ पूर्वोक्त प्रकारें चित्ताचा योग्य पालट होऊन ज्याच्या मनांतील सर्व संशय विनष्ट होतो, व अहंभाव विगलित होऊन कर्मकांडावरून ज्याचा विश्वास सर्वस्वीं उडतो, तो ग्राम्य विषयलालसा, द्वेषबुद्धि, व भ्रामक समजुती यांपासून हळू हळू निर्मुक्त होत जातो; आणि अशी त्याची स्थिति झाली ह्मणजे त्याला द्वितीयपद प्राप्त झालें असें समजावें. अशा मनुष्याची ह्या भूलोकीं आणखी एक वेळच पुनरावृत्ति व्हावयाची.

३ द्वितीयपदप्राप्तीनंतर मनुष्याच्या चित्तांत इंद्रियसुखाविषयीं जी अल्पस्वल्प लालसा शेष राहिलेली असते, तिचें निर्मूलन होऊन परद्वेषबुद्धि विनष्ट होते; आणि मग त्याच्या ठायीं स्वतांविषयींची क्षुद्र बुद्धि आणि इतरांविषयीं कोणत्याही प्रकारची दुर्वृत्ति मुळींच वसत

नाहीं. अशी त्याची वृत्ति झाली ह्मणजे त्याचें ह्या लोकीं पुनरागमन होत नाहीं. ह्या अवस्थेस तृतीयपद ह्मणावयाचें.

४ ह्याप्रमाणें तृतीयपद प्राप्त झाल्यावर मूर्त किंवा अमूर्त स्थितीमध्यें रहाण्याविषयींची इच्छा ज्याच्या चित्तांतून निर्मूल होते, आणि अहंकार, आत्मपवित्रता आणि अविद्या ह्यांपासून ज्याची मुक्तता होते त्याला चतुर्थपदप्राप्ति घडते. ह्यास्थितीप्रत पावलेल्या मनुष्यास अर्हत् अशी संज्ञा आहे.

ह्या चवथ्या पदास पोंचलेला मनुष्य सर्व भ्रमांपासून मुक्त असतो. ह्या संसारांतील एकंदर वस्तूंची वास्तविक योग्यता तो जाणत असतो. त्याच्या ठायींच्या सर्व दुर्वासनांचें निर्मूलन झाल्याकारणानें, त्याच्या ठायीं योग्य प्रकारचें स्वप्रेम वसत असतें, आणि परांविषयीं करुणा आणि आदरबुद्धि त्याच्या चित्तांत वसत असतात. सर्व प्राणिमात्राविषयीं अत्युन्नत प्रकारचें आध्यात्मिक प्रेम त्याच्या चित्तांत उद्भवलेलें असतें. माता जशी निष्कपट प्रेमास वश होऊन स्वपुत्राचें रक्षण करण्यास आपले प्राणही वेंचण्यास उद्युक्त होते, तद्वत् तो एकंदर जीवांविषयीं सद्बुद्धि वागवितो. ही त्याची अवस्था एक वेळ कायम होउन चिरस्थायी झाल्यानें त्याची चित्तवृत्ति इहलोकीं केवळ अप्रतिम होते.

ह्या ज्या चार अवस्था सांगितल्या त्यांमध्यें मनुष्य क्रमाक्रमानें दहा बन्धक गोष्टींचा उच्छेद करितो. त्या दहा गोष्टी येणें प्रमाणें होत:—ममत्वमूलक मोह, विचिकित्सा, कर्मपरता, कामना, द्वेषबुद्धि, ऐहिकजीवनप्रीति, स्वर्गजीवनप्रीति, अहंकार, आत्मपावित्र्य, आणि अविद्या. ह्यांपैकीं पहिलीं पांच बंधनें पूर्णपणें तुटलीं ह्मणजे बुद्धधर्मानुयायी पुरुष अर्हत् होऊन चतुर्थपदास पावतो; आणि बाकीचीं पांच बंधनें तुटलीं ह्मणजे तो असेख बनतो. ही अवस्था त्याला प्राप्त झाली ह्मणजे त्याच्या चित्ताचा सारा व्यामोह विगलित होऊन त्याच्या विपत्तीचा सर्वस्वीं अंत होतो. ह्या स्थितीस पावलेल्या मनुष्यास निर्वाण प्राप्त होतें.

आतां निर्वाण ह्मणजे काय तें पाहूं. या शब्दाचा शब्दशः अर्थ पाहिला असतां मालवणें, नायनाट होणें असा आहे. हा नायनाट अर्थात् आत्म्याचा नव्हे हें येथवर केलेल्या निरूपणावरून वाचकांच्या लक्षांत येईलच. कारण आत्मा आहे असें बुद्धमतांत सांगितलेलें नाहीं. तर हा नायनाट केवळ मनाच्या आणि हृदयाच्या लालसांचा ह्मणजे अर्थात् तृष्णांचा होतो. ह्या तृष्णा आहेत तों पर्यंत कर्माच्या गूढ नियमानुसार पुनःपुनः जन्म प्राप्त होतात. आतां हें तृष्णानिर्मूलन मनाची आणि चित्ताची तृष्णांस प्रतिकूल अशी स्थिति ज्या मानानें होते त्या मानानें हळूहळू होत असतें; चित्ताची स्थिति तृष्णांस अत्यंत प्रतिकूल होऊन जेव्हां त्यांत कोणत्याही तृष्णांस बिलकुल थारा मिळत नाहीं, तेव्हां मनुष्यास निर्वाण प्राप्त झालें असें ह्मणावयाचें. ह्यावरून पाहतां निर्वाण ह्मणजे चित्ताची निष्पाप, स्थिर व शांत स्थिति होय; ह्मणजे अर्थात् पूर्ण पवित्रता समजावयाची. बौद्ध लोक या स्थितीचें वर्णन असें करितात कीं, तींत पूर्ण शांति, पूर्ण चांगुलपणा आणि पूर्ण ज्ञान यांचा अनुभव घडतो. ही स्थिति प्राप्त झाली असतां संचित आणि प्राक्तन यांचा अंत होऊन कर्मापासून पूर्ण निर्मुक्तता होते. पूर्ण निष्पाप अवस्था प्राप्त होऊन व्यक्तिनिष्ठत्व नष्ट होतें. उपादान ह्मणजे क्लेश आणि तृष्णा यांचा पूर्ण अभाव होऊन केवळ ज्ञानमय अवस्था प्राप्त होते. आतां ही अशी परम कैवल्याची अभीष्ट स्थिति अर्हत्पदास पावलेल्या मनुष्यास जीवंत असतांच प्राप्त होण्याचा संभव असतो. ह्या स्थितीचा अनुभव त्याला पूर्वकर्मानुरूप प्राप्त देहामध्यें घडत असतो. आतां जें क्रियमाण प्रस्तुत देहामध्यें घडतें त्यापासून मात्र तो अलिप्त रहातो. देहांत प्राण आहे तोंपर्यंत हें क्रियमाण चालू रहावें हा कर्माचा नियम आहे. पण त्यापासून त्यास पुनरपि बंधन घडत नाहीं. हा निर्वाणविषयक सिद्धांत बौद्ध लोक पुढील समर्पक दृष्टांतानें विषद करितात. जीविताची तुलना ते पणतींत पेटविलेल्या दिव्याशीं करितात. एक पेटलेली पणती असली ह्मणजे तिच्या योगानें

जसे हवे तितके दिवे पेटवितां येतात, तद्वत् एक जीव असला ह्मणजे त्यापासून दुसरे अनेक जीव उत्पन्न होतात. जर हा मूळचा दिवा नसेल तर दुसरे दिवे पेटणार नाहींत. आतां हा दिवा तेलावांचून जसा रहाणार नाहीं, तसें हें एकएक व्यक्तीचें जीवित ऐहिक वस्तूंविषयींची लालसा व चित्तांतील पापप्रवृत्ति यांवर अवलंबून असतें. आतां पणतीमध्यें तेल नसेल तर दिवा रहाणार नाहीं. पण तो लागलीच मालवणार नाहीं. वातीनें जें तेल ओढून घेतलेलें असतें, त्यामुळें तो कांहीं वेळ जळत राहून मग मालवेल. त्याचप्रमाणें जो अर्हत्पदवी ह्मणजे अर्थात् पूर्णत्व पावला त्याच्या ठायींच्या सर्व वृत्तींचा व शक्तींचा ऱ्हास झाल्यावरही तो प्राक्तनानुरूप क्रियमाण आहे तोंपर्यंत जीवंत राहील; आणि तें आटोपलें ह्मणजे तो पुनः स्वतंत्रव्यक्तिरूपानें अस्तित्वांत येणार नाहीं. जसा दिवा विझाला ह्मणजे त्याच्या योगानें दुसरा दिवा पेटवितां येत नाहीं, तसें अर्हताचें जीवित आटोपलें ह्मणजे त्यास दुसरें जीवित प्राप्त होत नाहीं.

नीतिबोध.

आजपर्यंत बुद्धधर्माचें जें गौरव होत आहे आणि त्याचें उत्कृष्टत्व जें अभिज्ञ जनांस भासत आहे त्याचें कारण पाहूं जातां बुद्धाच्या नीतिबोधाच्या उज्ज्वल स्वरूपांत सांपडणारें आहे. ह्या बोधाचें थोडेंसें स्वरूप बुद्धाच्या चरित्रांत प्रसंगानुरूप व्यक्त झालेंच आहे. परंतु त्याचें एकीकरण येथें साररूपानें केलें असतां त्याची वास्तविक उज्ज्वलता वाचकांच्या ध्यानांत येण्यासारखी आहे असें वाटल्यावरून त्याचें येथें अगदीं संक्षेपानें कथन करितों.

प्रकृत निरूपणाच्या सोईसाठीं बुद्धाच्या नीतिबोधाचे आह्मी येथें तीन वर्ग कल्पिले आहेत. एका वर्गांतील नीतिबोध सर्व लोकांस सामान्येंकरून लागू होणारा आहे; दुसऱ्या वर्गांतला उपदेश बुद्धाच्या संसारी अनुयायांसाठीं आहे; आणि तिसऱ्या वर्गांतला उपदेश त्याच्या

संघास सामील होऊन भिक्षुदीक्षा धारण करणारांच्या आचरणाचें नियमन करण्यासाठीं आहे. त्यांचें आतां यथाक्रम दिग्दर्शन करूं.

सर्वसाधारण नीतिबोध.

एका विद्वान् ब्राह्मणानें बुद्धास वास्तविक सौख्यप्राप्तीचा मार्ग कोणता असें एके प्रसंगीं विचारिल्यावरून त्यानें येणेंप्रमाणें बोध केलाः—

' सौख्यप्राप्तीची लालसा धरून अनेक लोकांनीं अनेक गोष्टी सौख्याच्या साधक आहेत असें कल्पिलें आहे. माझ्या मतें सौख्यप्राप्तीचा मार्ग कोणता तें सांगतों. श्रवण कराः मूर्खांची परिचर्या करूं नये, तर शहाण्यांची सेवा करावी. जे मानार्ह असतील त्यांचा मनोभावें मान ठेवावा. चांगलें रम्य स्थल पाहून तेथें निवास करावा. अहर्निश सत्कर्म करावें. चित्ताच्या ठायीं सद्वासना धरावी. धर्माचें वास्तविक रहस्य समजून घेण्याचा प्रयत्न करावा. मन चांगलें सुसंस्कृत करावें. सर्वदा आत्मनिग्रह करावा. भाषण मधुर व आनंदजनक असावें. जें कांहीं बोलावयाचें तें चांगला विचार करून रुचेल असें बोलावें. मातापितरांचा प्रतिपाळ करावा. पत्नी व पुत्र यांचें संगोपन करावें. कांहीं तरी शांततेचा असा उद्योग स्वीकारून चरितार्थ चालवावा. गरीबांस दानधर्म करावा. सर्वदा न्यायानुवर्तन करावें. स्वकीय जनांस प्रसंगोपात्त यथाशक्ति साहाय्य करावें. कोणी कदापि दोष लावणार नाहींत अशा कृति कराव्या. पापभय बाळगावें. पापकर्मापासून सर्वथा निवृत्त रहावें. मद्यपान कदापि करूं नये. परोपकृतींस कधींही त्रासूं नये. सर्वांशीं आदरबुद्धीनें व नम्रतेनें वर्तावें. सदोदित समाधानवृत्ति धरावी. परानें यत्किंचित्‌ही उपकार केला असतां त्याबद्दल कृतज्ञता प्रगट करावी. धर्मोपदेशश्रवणांत सर्वदा नियमित काळ दवडावा. केवढेंही संकट प्राप्त झालें तरी धैर्यानें रहावें. चित्तवृत्ति कदापि उद्दाम होऊं देऊंनये. जे विवेकबलेंकरून नीत्याचरणानें प्रशांत झाले असतील अशा महात्म्यांच्या सान्निध रहाण्यास झटावें. धर्मज्ञ पुरुष प्रसंगोपात्त धर्मबोध कारितील त्याचें श्रवण करण्याची

संधि कदापि व्यर्थ जाऊं देऊं नये. आपली कोणतीही मनोवृत्ति किंवा वासना उच्छृंखल झाली असतां तिचें दमन प्रयत्नानें करावें. चित्त, वाचा व क्रिया सर्वकाळ परम पवित्र राखण्याचा प्रयत्न करावा. या संसारांतील कठिन प्रसंग प्राप्त झाले असतां ज्याचें चित्त किमपि डगमगत नाहीं, तर तें शोक व खेद यांपासून निर्मुक्त रहातें, त्यांस निर्वाणप्राप्ति सुलभ होते. सारांश काय कीं, जे कोणी माझ्या ह्या बोधाप्रमाणें स्त्रवर्तन ठेवितात, ते कोठेंही गेले तरी त्यांस कशाचीही भीति नाहीं. शत्रूंची त्यांस मुळींच परवा उरणार नाहीं. तर ते जिकडे जातील तिकडे त्यांची फत्तेच होईल.'

दुसऱ्या एका प्रसंगीं बुद्धानें ऐहिक ऐश्वर्याची नश्वरता व असारता स्थापित करून पुढील प्रमाणें सद्बोध केलाः—

'जो मनुष्य अन्य जनांशीं वर्तन करितांना सर्व प्रसंगीं मनोनिग्रह, मर्यादशीलता, दया व करुणा यांचें निदर्शन करितो, त्याला मात्र खऱ्या ऐश्वर्याचें संपादन घडतें असें ह्मणावयाचें. जडधनाचा निधि जेथें सांठवून ठेवावा तेथला एक तर कोणी तरी चोरून लुबाडून नेईल अशी भीति असते; नाहींतर तो जेथला तेथेंच ठेवून अंतीं देह सोडून जावें लागेल. परंतु सदाचाररूप उत्कृष्ट धननिधि मनुष्यानें किती संग्रहित केला तरी त्यास चोराचें किंवा अन्य कशाचेंही भय नाहीं; आणि अंतकाळीं तो त्याला आपल्या बरोबर नेतां येतो. यासाठीं सज्जनपुरुषांनीं सत्कर्में करण्यांत स्वजीवित वेंचावें; ह्मणजे त्यांस वास्तविक सुखसाधक असें ऐश्वर्य प्राप्त होईल.

धर्मपद ह्मणून एक उत्कृष्ट नीतिबोधाचा ग्रंथ आहे. त्यांतून कांहीं निवडक उतारे देउन हें सर्वसाधारण बोधाचें प्रकरण संपवितों.

ह्या संसारामध्यें द्वेषानें द्वेष नष्ट होत नाहीं, तर दुसऱ्याच्या चित्तांतील द्वेषाचें निवारण प्रेमानें होतें, असा नियम आहे.

ज्या झोंपडीचें छप्पर चांगलें नसतें त्यांतून जसें पर्जन्याचें पाणी

खालीं गळतें, तद्वत् ज्याचें चित्त सुशिक्षित नसतें त्याच्या ठायीं दुर्वृत्तीचा प्रवेश होतो.

मूर्खजन असार वस्तूंच्या पाठीस लागतात; कारण ते भ्रांत झालेले असतात. परंतु जे ज्ञाते असतात ते सत्वशीलपणाचा अवलंब मनःपूर्वक करितात; कारण यांतच त्यांला सर्व ऐश्वर्याचा ठेवा आहे असें वाटतें.

असार वस्तूंच्या प्राप्तीसाठीं यत्न करण्यांत घालविलेलें जीवित व्यर्थ गेलें ह्मणून समजावें; यास्तव ग्राम्यविषयसुखांत रममाण होण्याची हांव सहसा धरूंनये. सत्त्वशीलता आणि विवेकशीलता यांच्या योगानें वास्तविक आनंद प्राप्त होतो.

जो पुरुष सत्त्वशील असतो त्याची असार गोष्टींकडे प्रवृत्ति कदापि होत नाहीं. अशा पुरुषाचें ज्ञानरूप महागिरीच्या अत्युच्च शिखरावर आरोहण होऊन तो खालील मूर्खजनांच्या व्यवसायांकडे अलिप्तपणें पाहतो.

ज्ञाता पुरुष प्रत्येक सत्कृत्य आस्थापूर्वक करितो. अज्ञ जनांप्रमाणें तो निष्काळजी नसतो. अन्य जन अज्ञानरूप निद्रेस वश झाले असतां ते सर्वदा जागृत राहून आपली उन्नति साधितात.

आपलें चित्त अनावर, चंचल आणि उच्छृंखल असतें. यास्तव त्याचें दमन करणें उचित होय. ज्याच्या चित्ताचें दमन झालेलें असतें त्यास खऱ्या सुखाचा अनुभव घडतो.

ज्याच्या चित्तांत दुर्बुद्धि वसत असते, तो आपल्या शत्रूशीं वैर करून अधिकच शत्रुत्व वाढवितो; आपणावर रागावणारावर उलट रागावून तो क्रोधाची अधिक वृद्धि करितो. ह्याप्रमाणें तो दुर्बुद्धीच्या योगानें अधिकाधिक अनर्थ जगांत वाढवितो.

मधुमक्षिका पुष्पाला कोणत्याही प्रकारें न दुखवितां किंवा त्याचा रंग व सुवास हीं न बिघडवितां त्यांतून मधु तेवढें ग्रहण करून जशी निघून जाते, तद्वत् ज्ञात्यानें या भूतलावर आयुर्मर्यादा आहे तोंपर्यंत वसति करून निघून जावें.

दुसरे कोठें चुकतात, किंवा कोणतीं कर्तव्यें करीत नाहींत हें ज्ञात्यानें पाहत बसूं नये; तर आपल्या हातून कोणतीं कर्तव्यें घडत आहेत व कोणतीं अद्यापि घडावयाचीं राहिलीं आहेत, हें मनःपूर्वक पाहून तदनुरूप स्ववर्तनाचें नियमन करावें.

पुष्पाचा बाह्य आकार कितीही सुंदर असला तरी तें सुगंधयुक्त नसल्यास जसें व्यर्थ होय, तद्वत् एकाद्या मनुष्याच्या ठायीं बोधपटुत्व असून जर तो स्वकृत बोधानुसार स्ववर्तन ठेवीत नाहीं तर त्याचा तो उत्तम बोध केवळ विफल होय. आतां ज्या पुष्पाची आकृति सुंदर असून जें सुगंध व सुरंग यांहीं युक्त असतें तें जसें आल्हादप्रद असतें, तद्वत् जो मनुष्य स्वतांच्या उपदेशानुसार स्ववर्तन ठेवण्यास अहर्निश झटत असतो त्याच्या मुखावाटे निघणारा सुबोध श्रोतृजनांच्या चित्तावर चांगला ठसतो.

पापकर्माचें फल प्राप्त झालें नसतें तोंपर्यंत मूर्खास त्यांत मोठें सुख आहे असें वाटतें; परंतु तें पापकर्म यथाकालीं फलद्रूप झालें म्हणजे त्यास विपत्ति व दुःख हीं प्राप्त होऊन त्यांखालीं तो अगदीं दडपून जातो.

एकादा मनुष्य युद्धभूमीवर पराक्रम करून सहस्रावधि जनांवर विजय मिळवील. परंतु तो कांहीं मोठा विजयी नव्हे. तर जो स्वचित्ताचा जय करितो तो सर्वश्रेष्ठ विजयी होय.

मनुष्यानें पापाविषयीं बेदरकार राहूं नये. तें आपल्या चित्ताला सर्वस्वीं ग्रासणार नाहीं असें त्यानें मनांत मानूं नये. एक एक उदकबिंदु पडत राहिला तरी जसें पात्र कालेंकरून भरून जातें, तसें थोडथोडें दुष्कर्म करतां करतां मूर्खाचें चित्त सर्वस्वीं पापमग्न होतें.

जोंपर्यंत मनुष्याचें चित्त क्रोध, द्वेष व अज्ञान यांनीं सर्वदा दग्ध होत असतें, तोंपर्यंत त्यास आनंद व सुख हीं कशीं प्राप्त व्हावीं? हे अज्ञानतमग्रस्त जनहो, तुह्मी ज्ञानप्रकाशाची कां बरें प्राप्ति करून घेत नाहीं?

जो दुसऱ्यांस उपदेश करण्यास उद्युक्त होईल त्यानें प्रथमतः स्ववर्तन सुधरावें. ज्यानें स्वचित्ताचें दमन केलें असतें, त्याला स्वबोधबलें-करून इतरांच्या चित्ताचें दमन करितां येईल. दुसऱ्यांस उपदेश करण्याचें काम फार सोपें आहे. परंतु स्वतांची सुधारणा करण्याचें काम महादुर्घट आहे.

एकादा मनुष्य पहिल्यानें प्रमत्त असून पुढें सत्त्वशील झाला असतां त्यामुळें अभ्रांतून बाहेर पडलेल्या चंद्राप्रमाणें तो जनांस प्रकाशप्रद होतो.

जो मनुष्य नीतिनियमाचें उल्लंघन करितो, सर्वदा असत्य भाषण करितो, परलोकप्राप्तीची अवहेलना करितो, त्याच्या हातून घडणार नाहीं असा एकही अनाचार नाहीं.

जे आपला द्वेष करितात त्यांचा आपण कदापि द्वेष करूं नये. द्वेषमत्सरादिकांनीं युक्त अशा ह्या जनांमध्यें आपण त्या वृत्तींपासून निर्मुक्त होत्साते नांदावें. तरच आपली ही जीवितयात्रा सुखानें होईल.

ऐहिक अनिष्ट गोष्टींच्या संबंधानें खेद व कष्ट पावणाऱ्या अशा ह्या जनांमध्यें आपण अखिन्न वृत्तीनें व कष्टांवांचून राहूं.

ऐहिक सुखविषयांच्या प्राप्तीसाठीं अहर्निश उद्योग करण्यांत चूर झालेल्या लोकांला जी दगदग सोसावी लागते तीपासून निर्मुक्त होत्साते आपण सुखानें राहूं. हे जन तृष्णावश होऊन सर्वदा चिंतातुर असतात. त्यांप्रमाणें आपण होऊं नये. तर तृष्णेचा उच्छेद करून निश्चिंत होत्साते आपण सुखानें नांदूं.

ऐहिक विषयांच्या ममत्वाचा त्याग करूं तरच आपण सुखाचे अधिकारी होऊं.

एका मनुष्यानें दुसऱ्यावर विजय मिळविला असतां त्या दुसऱ्याच्या मनांत विजयी मनुष्याविषयीं द्वेष उत्पन्न होतो. यास्तव कलह टाळून आपण सर्वदा शांतचित्त होऊं. जयापजयाची आपण कदापि परवा करूं नये.

अनिष्ट प्रकार पाहून उद्भवणारा क्रोध ज्याला आवरितां येतो, तोच ह्या देहरूप रथाचा खरा सारथी. इतरांच्या हातीं लगामा असल्या तरी त्या केवळ व्यर्थ होत.

मनुष्यानें क्रोधाविष्ट मनुष्यास दयेनें वश करावें; अपकार करणारास उपकारानें वश करावें; कृपण मनुष्यास औदार्यानें वश करावें; असत्य भाषण करणारास सत्यानें वश करावें.

सत्य बोलावें. क्रोधवश होऊं नये. आपल्यापाशीं अगदीं थोडें असलें तरी त्यांतून दुसऱ्यानें याचना केली असतां थोडेंसें द्यावें.

जे कर्तव्यकर्मापासून पराङ्मुख होतात, आणि असत्कर्मास प्रवृत्त होतात, जे अभिमानी व आळशी असतात, त्यांची भ्रांतावस्था उत्तरोत्तर वृद्धिच पावते.

अमुक मनुष्य हीन जातीचा किंवा उच्च जातीचा आहे हें, त्याचें जन्म कोणत्या जातींत झालें आहे हें पाहून, ठरवूं नये. तर त्याच्या हातून नीच कर्म घडत असल्यास त्याला हीन जातीचा ह्मणावें, व त्याच्या हातून सत्कर्म घडत असल्यास त्याला उच्च जातीचा ह्मणावें.

दुसऱ्या एका बोधसूत्रामध्यें पुढील प्रमाणें बोध केला आहे.

क्रोध, उन्माद, दुराग्रह, स्वमताभिमान, वंचकत्व, मत्सर, आत्मस्तुति, परनिंदा, गर्व, पिशुनत्व इत्यादि दुर्गुणांच्या योगानें मलिनता प्राप्त होते, मांसभक्षणानें प्राप्त होत नाहीं.

मांसमत्स्यभक्षणापासून निवृत्ति, दिगंबरवृत्ति, मुंडन, जटाधारण, मलिनवस्त्रपरिधान, होमहवन इत्यादिकांच्या योगानें भ्रांत जनांस पवित्रता प्राप्त होत नाहीं.

वेदाध्ययन, ब्राह्मणतर्पण, देवतातर्पण, शीतोष्णादिकांच्या योगानें देहदंडन करणें, किंवा अशाच दुसऱ्या तपश्चर्या अमरत्व प्राप्त होण्याकरितां करणें, यांपासून भ्रांत जनांस पवित्रता प्राप्त होत नाहीं.

ग्राम्यसुखलालसेपासून निवृत्त रहा. मनाचा सत्संकल्प सोडूं नका.

अपरिमित हास्यविनोदादिकांमध्यें आसक्त होऊं नका. नृपादिकांच्या अप्रयोजक कथा सांगण्यांत किंवा श्रवण करण्यांत कालाचा अपव्यय करूं नका. शोक, क्षोभ, वंचन, दंभ, लोभ, हेवा, द्वेष, कठोरत्व आणि अज्ञान यांपासून दूर रहाण्याचा प्रयत्न करा.

ऊठा, बसते रहा. स्वस्थ घोरत पडण्यांत काय फल आहे ? शोकरूप बाणांनीं जे विव्हल झालेले असतात त्यांला कोठून निद्रा प्राप्त व्हावयाला ? आलस्य व प्रमत्तता यांच्या योगानें चित्तास मलिनता प्राप्त होते.

ह्या सार्वत्रिक बोधाचा उल्लेख येथें पुरा करूं. हा असा नीतिबोध **बौद्ध**-ग्रंथांमध्यें पुष्कळच आहे. त्या सर्वांचें एकीकरण केलें असतां एक मोठा ग्रंथ होईल. असो; आतां बुद्धानें स्वधर्मानुयायी संसारी जनांकरितां जे नीतिनियम घालून ठेविले आहेत त्यांचें येथें साररूपानें कथन करितों.

बुद्धधर्मानुयायी संसारी जनांस बोध.

बुद्धानुयायी संसारी जनांनीं कोणत्या प्रकारें वर्तन करावें असें एका प्रसंगीं कोणीं विचारिल्यावरून **बुद्धानें** पुढीलप्रमाणें बोध केलाः—

गृहस्थाश्रम्यानें कोणाही प्राण्याच्या जीविताचा नाश कदापि करूं नये, किंवा कोणाकडून तो करवूं नये; किंवा जे कोणी असलें हिंसाकर्म करण्यास प्रवृत्त होतील त्यांस आपली संमति देऊं नये. इतकेंच नव्हे तर त्यानें कोणाही प्राण्याला कदापि दुखवूं नये.

कधीं कोणाची चोरी करूं नये. जे कोणी इतरांच्या वित्तादिकांचा अपहार करितील त्यांच्या त्या दुष्कर्मास संमति देऊं नये.

व्यभिचारकर्म सर्वदा वर्जावें. हें कर्म अत्यंत घोर आहे असें समजावें. जो कोणी ह्या दुष्कर्मास प्रवृत्त होईल तो अग्निकुंडांत पतन पावला ह्मणून समजावें. ज्याला ब्रह्मचर्यव्रत पाळण्याचें सामर्थ्य नसेल त्यानें त्या व्रताचें व्यर्थ स्तोम माजवून व्यभिचारकर्मास प्रवृत्त होऊं नये.

राजदरबारीं किंवा न्यायकचेरींत साक्ष वगैरे देण्याचा प्रसंग आला

असतां कदापि असत्य बोलूं नये; किंवा खोटी साक्ष देण्याचें कोणास उत्तेजन वगैरे देऊं नये. सर्व प्रकारचा खोटसाळपणा टाकावा.

ज्याला सदाचरण करावयाचें आहे त्यानें मद्यपान कदापि करूं नये; किंवा दुसऱ्यांस कैफी मद्य पाजूं नये. त्याचप्रमाणें जे कोणी मद्यसेवन करीत असतील त्यांचें तें करणें पसंत ठरवूं नये. कारण मद्यपानाच्या योगानें उन्माद होऊन मनुष्य वेडा होतो. ज्याला मद्याचें व्यसन लागतें त्याच्या हातून अनन्वित कर्में घडतात. एक मद्यपी असला ह्मणजे त्याच्या संगतीनें दुसरे मद्यपी होतात. ह्याप्रमाणें मद्याच्या व्यसनाचा प्रसार होऊन मनुष्यजातीमध्यें दुष्कर्म, उन्मत्तता आणि अज्ञान यांची वृद्धि होते.

उपवसथनामक व्रत स्वशिष्यांनीं पाळावें असा बोध बुद्धानें एके दिवशीं केला, त्या प्रसंगीं त्यानें सदरीं सांगितलेल्या पांच आज्ञांचा उल्लेख करून आणखी दुसऱ्या तीन आज्ञा विहित केल्या. ह्या आठ आज्ञा येणेंप्रमाणें होतः—

१ प्राणनाश करूं नये.
२ चौर्यकर्म करूं नये.
३ असत्य भाषण करूं नये.
४ मद्यपान करूं नये.
५ व्यभिचारकर्म करूं नये.
६ रात्रीस अमेध्याहार करूं नये.
७ पुष्पमाला व सुगंधी द्रव्यें यांचें सेवन करूं नये.
८ नृत्य, गायन, वादन व नाट्य हीं ऐकूं किंवा पाहूं नयेत.

ह्या नियमांपैकीं पहिले पांच सर्व बौद्धमतानुयायी जनांनीं अवश्य पाळले पाहिजेत; आणि बाकीचे तीन ज्याच्यानें पाळवतील त्यानें पाळावे.

दुसऱ्या एका स्थळीं बुद्धानें बुद्धधर्मानुयायांस दहा गोष्टी पापरूप अतएव निषिद्ध आहेत असें ह्मटलें आहे. त्या दहा गोष्टी ह्या होतः—

प्राणनाश, चौर्य, व्यभिचार, असत्य, पिशुनता, अपशब्द, व्यर्थप्रलाप, लोभ, द्वेष आणि नास्तिक्य. ह्या पातकांच्या स्पष्टीकरणार्थ पुष्कळ ऊहापोह बुद्धधर्मग्रंथांत केला आहे. पाहिलीं नऊ पातकें आहेत याविषयीं कोणाचाही वाद नाहीं; व त्यांचें स्वरूप सर्व नीतिशास्त्रज्ञांस विदितच आहे. तेव्हां त्यांबद्दल येथें विषेश लिहिण्याची आवश्यकता नाहीं. आतां नास्तिक्याविषयींचें स्पष्टीकरणमात्र बौद्धलोकांनीं कसें काय केलें आहे त्याचा उल्लेख येथें करितों. जे कोणी बुद्ध व त्यानें विहित केलेला धर्म यांविषयीं अश्रद्धा दर्शवितात, जे कोणी सदाचार व त्याचे परिणाम यांविषयीं अश्रद्धा प्रगट करितात, पुनर्जन्म व कृतकर्मानुसार प्राप्त होणाऱ्या भोगांविषयीं ज्यांच्या मनांत संशय असतो, त्यांला नास्तिक ह्मणावयाचें, असा बुद्धधर्माचा सिद्धांत आहे.

एके प्रसंगीं बुद्ध नित्यक्रमाप्रमाणें भिक्षा मागावयास चालला असतां त्याच्या दृष्टीस एक गृहस्थ पडला. तो स्नान करून ओल्या वस्त्रांनिशीं हात जोडून उभा राहिला; आणि त्यानें चार दिशांला व खमध्य आणि अधोबिंदु यांला नमन केलें. बुद्धानें त्याची ती कृति पाहून त्याला असें करण्याचें प्रयोजन विचारिलें. त्या गृहस्थानें उत्तर केलें: 'मजवर कांहीं अनिष्टापात होऊं नये ह्मणून माझ्या पितरांचें ह्याप्रमाणें मी स्तवन करीत असतों. ह्या सहाही दिशांकडून मजवर अनिष्ट प्रसंग येऊं नयेत ह्मणून मी हें असें सहा दिशांला नमन करीत असतों. हें ऐकून बुद्धानें त्याला असा बोध केला कीं, ह्या सहाही दिशांकडून तुला आनिष्ट प्राप्त होऊं-नये असें वाटत असल्यास तुझ्या सभोंवतालील मनुष्यांशीं त्वां नीतीनें वर्तावें. पूर्वेस नमन करण्याऐवजीं त्वां आपल्या मातापितरांशीं खऱ्या पुत्रधर्मानें वर्तावें; दक्षिणदिशेस नमन करण्याऐवजीं आपल्या गुरूशीं शिष्यधर्मानें वर्तावें; पश्चिम दिशेस नमन करण्याऐवजीं आपल्या बायकामुलांसंबंधाचीं आपलीं कर्तव्यें करावीं; उत्तर दिशेस नमन करण्याऐवजीं आपल्या इष्टमित्रांसंबंधाचीं कर्तव्यें बजवावीं; खमध्यास नमन

करण्याऐवजीं जे कोणी ब्राह्मण किंवा श्रमण धर्मपरायण असतील त्यांच्याशीं योग्य रीतीनें वर्तावें; अधोबिंदूस नमन करण्याऐवजीं आपल्या सेवक व आश्रित जनांच्या संबंधाचीं कर्तव्यें करण्यास चुकूं नये.

ह्याप्रमाणें त्या गृहस्थास बोध करून बुद्ध परत विहारांत आल्यावर ह्या सहा प्रकारच्या कर्तव्यांचा उपदेश त्यानें आपल्या गृहस्थाश्रमी शिष्यांस येणेंप्रमाणें केला:—

१ मातापितरें व बालकें यांचीं कर्तव्यें.

मातापितरांचीं कर्तव्यें—१ मातापितरांनीं आपल्या बालकांस दुराचारास प्रवृत्त होऊं देऊं नये. २ त्यांच्या ठायीं सदाचारप्रवृत्ति उत्पन्न होईल असें त्यांस शिक्षण द्यावें. ३ त्यांस उपयुक्त कला व विद्या शिकवाव्या. ४ त्यांचा यथाकालीं विवाहसंबंध जुळवून द्यावा. ५ स्वार्जित वित्ताचा लाभ त्यांस होईल अशी तरतूद करावी.

बालकांचीं कर्तव्यें—१ बालकांनीं आपल्या मातापितरांचा प्रतिपाल करावा, कारण त्यांनीं त्यांचें लहानपणापासून संगोपन केलेलें असतें. २ बालकांनीं आपल्या मातापितरांसंबंधाचीं सर्व कर्तव्यें मनापासून करावीं. ३ त्यांनीं आपल्या मातापितरांच्या वित्ताचें रक्षण करावें. ४ त्यांचे आपण योग्य वंशज आहों असें स्वतांच्या आचरणानें त्यांनीं दाखवावें. ५ तीं गत झाल्यावर त्यांचें स्मरण प्रेमपूर्वक व आदरपूर्वक राखावें.

२ गुरुशिष्यांचीं कर्तव्यें.

शिष्यांचीं कर्तव्यें—१ शिष्यांनीं गुरु दृष्टीस पडले असतां उठून उभें रहावें. २ त्यांची परिचर्या करावी. ३ त्यांची आज्ञा पाळावी. ४ त्यांस लागेल ती वस्तु पुरवावी. ५ त्यांनीं केलेला बोध लक्षपूर्वक श्रवण करावा.

गुरूंचीं कर्तव्यें—जेवढें कांहीं चांगलें असेल तेवढें सारें गुरूंनीं स्वशिष्यांस शिकवावें. २ प्राप्त ज्ञानाची उपस्थिति त्यांस चांगली राहीलसें करावें. ३ नाना विद्या आणि कला त्यांस पढवाव्या. ४ त्यांच्या स्ने-

ह्यांकडे आणि इष्टमित्रांकडे त्यांची तारीफ करावी. ५ त्यांच्यावर कोणतेंही संकट न येईलसें करावें.

३ पतिपत्नींचीं कर्तव्यें.

पतीचीं कर्तव्यें— १ पतीनें आपल्या पत्नीशीं आदरपूर्वक वर्तावें. २ तिजवर त्यानें माया करावी. ३ तिजशीं एकपत्नीव्रतानें वर्तावें. ४ अन्य जन तिचा मान ठेवितील असें करावें. ५ तीला योग्य वस्त्राभरणें द्यावीं.

पत्नीचीं कर्तव्यें— १ पत्नीनें आपल्या पतीची गृहव्यवस्था योग्य प्रकारें ठेवावी. २ त्याच्या इष्टमित्रांचा परामर्ष चांगल्या प्रकारें करावा. ३ त्याच्याशीं पतिव्रताधर्मानें वर्तावें. ४ त्यानें मिळवून आणलेल्या द्रव्याचा विनियोग काटकसरीनें करावा. ५ तिला जीं जीं गृहकृत्यें करावयाचीं असतात, तीं तिनें कुशलतेनें आणि उत्साहानें करावीं.

४ मित्र व सोबती यांचीं कर्तव्यें.

थोर पदवीच्या पुरुषांचीं कर्तव्यें— १ थोर पदवीच्या पुरुषानें आपल्या मित्रांस वारंवार पारितोषिकें व नजराणे देऊन साहाय्य करावें. २ त्यानें त्यांच्याशीं मोठ्या अदबीनें भाषण करावें. ३ त्यांच्या कल्याणासाठीं झटावें. ४ ते आपल्या बरोबरीचे आहेत असें समजावें. ५ आपल्या ऐश्वर्याचे त्यांस विभागी करावें.

अन्य जनांचीं कर्तव्यें— १ अन्य जनांनीं आपल्या थोर पदवीच्या मित्राकडून एकादें भलतेंच काम गैरसावधपणामुळें होऊं लागलें असतां त्याचें त्यापासून निवारण करावें. २ तो स्ववित्ताविषयीं बेफिकीर असला तरी त्याच्या वित्ताचा नाश होऊं देऊं नये. ३ त्याच्यावर एकादें संकट आलें असतां तो त्यांत न सांपडेल असें करावें. ४ त्याच्यावर एकादी महाविपत्ति आली असतां त्यास सहसा सोडून जाऊं नये. ५ त्याच्या कुटुंबांतील मनुष्यांवर प्रीति करावी.

५ धनी व सेवक यांचीं कर्तव्यें.

धन्यांचीं कर्तव्यें— १ त्यांच्या मगदुरा प्रमाणें त्यांस कामें ने-

मून द्यावीं. २ त्यांस योग्य वेतन व अन्न हीं द्यावीं. ३ ते आजारी झाले असतां त्यांची जोपासना करावी. ४ घरांत उत्तम पक्वान्नें केलीं असतां तीं त्यांस यथेच्छ खाऊं द्यावीं. ५ त्यांला कधींकधीं सुटीचा दिवस द्यावा.

सेवकांचीं कर्तव्यें.— १ धन्याला पाहून सेवकांनीं उठून उभें रहावें. २ धनी निजल्यावर त्यांनीं निजावें. ३ धन्याकडून जें कांहीं मिळेल त्यांत त्यांनीं संतुष्ट रहावें. ४ धन्याचें काम त्यांनीं उत्साहानें व बरोबर करावें. ५ त्यांनीं त्याच्याशीं आदरपूर्वक बोलावें.

६ गृहस्थ व धर्मपरायण जन यांचीं कर्तव्यें.

गृहस्थांचीं कर्तव्यें— १ सद्गृहस्थांनीं धर्मपरायण जनांशीं मोठ्या भक्तीनें वर्तन करावें. २ त्यांच्याशीं मोठ्या आदरशीलतेनें बोलावें. ३ त्यांच्याविषयीं मनांत पूज्यत्वबुद्धि वसूं द्यावी. ४ ते आपल्या घरीं आले असतां त्यांचा यथोचित आदरमान करावा. ५ त्यांला ज्या कांहीं ऐहिक वस्तूंची गरज लागेल त्या त्यांला अवश्य पुरवाव्या.

धर्मपरायण जनांचीं कर्तव्यें— १ धर्मपरायण जनांनीं संसारी जनांला दुराचारापासून निवृत्त करावें. २ त्यांला योग्य उपदेश करून सदाचारी करण्यास झटावें. ३ त्यांजवर माया करावी. ४ त्यांला वारंवार धर्मबोध करावा. ५ त्यांच्या संशयांचा परिहार करावा. ६ त्यांस स्वर्गाचा मार्ग दाखवून द्यावा.

ह्याप्रमाणें बुद्धानें आपल्या शिष्यांस ह्मणून जो बोध केला आहे, तो सर्वांला मान्य होण्यासारखा असून तदनुसार वर्तन केल्यानें इहलोकीं सौख्य व कीर्ति यांचा लाभ अवश्य होणारा आहे.

येथपर्यंत जें विवेचन केलें आहे त्यावरून वाचकांच्या लक्षांत हें येण्यासारखें आहे कीं, बुद्धानें आर्यधर्मांत जे भोळवटपणाचे आणि व अप्रयोजक प्रकार माजले होते, ते निषिद्ध ठरविले, किंवा त्यांकडे दुर्लक्ष केलें, आणि त्यांत जे नीतिसिद्धांत व सत्य गोष्टी सांगितल्या आहेत, त्यांचें स्वरूप उज्ज्वल करून व त्यांत योग्य तेवढी भर घालून त्यांचा जनांस

आमरण बोध केला. बुद्धाच्या एकंदर बोधाचें सार मिळून इतकेंच आहे कीं, मनुष्यांनीं योग्य, सत्य व कल्याणप्रद असें ज्ञान प्राप्त करून घेऊन तदनुसार वर्तन करण्याचा दृढ संकल्प करावा, आणि कष्टेंकरून मनोनिग्रह करण्यास झटावें; आणि एकंदर प्राणीमात्रावर दया करावी व त्यांस स्वशक्त्यनुसार साहाय्य करण्यास सर्वदा तत्पर असावें. असें केल्यानें मनुष्यास परमसौख्य लाभण्यासारखें असून त्याच्या जीवितार्चें सार्थक्य ह्यांतच आहे.

येथवर बुद्धकृत बोधाच्या दोन अंगांचें निरूपण संक्षेपतः केलें. आतां त्याचें तिसरें अंग जें त्याच्या धर्माची दीक्षा घेऊन भिक्षुवेश धारण करणाऱ्यांसाठीं विहित केलेल्या आचरणनियमांचें, त्याचा येथें उल्लेख करणें क्रमसिद्ध आहे खरें. तथापि हे धर्माचरणनियम सार्वत्रिक हिताचे किंवा सर्व लोकांनीं पाळण्यासारखे नसल्यामुळें त्यांचें येथें सार दिलें नाहीं तरी चालेल असें वाटल्यावरून तो भाग वगळला आहे. तरी हा त्याचा बोध कोणत्या प्रकारचा होता हें जाणण्याची ज्यांला इच्छा होईल त्यांनीं मागें धर्मसंस्थापनाप्रकरणांत जें ह्या बोधाचें थोडेंसें दिग्दर्शन केलें आहे तें, व अंतकाळीं त्यानें आपल्या शिष्यांस केलेल्या बोधाचें जें सार मागल्या भागांत दिलें आहे तें पहावें.

भाग दहावा.

बुद्धधर्मप्रसाराचा इतिहास.

बुद्ध आणि त्याचे शिष्य ज्या प्रांतांतून धर्मबोध करीत हिंडत असत, व वर्षाकाळीं ज्या नगरासन्निध विहारांमध्यें रहात असत, त्यांच्या नांवांवरून पाहतां **बुद्धाच्या** हयातींत त्याच्या धर्माचे अनुयायी **हिंदुस्थानाच्या** पूर्वेकडील प्रांतांतच विशेषेंकरून झाले होते, असें दिसतें. मुख्यत्वेंकरून **काशी, कोसल** आणि **मगध** ह्याच प्रांतांत त्याच्या धर्माचा प्रसार पुष्कळ झाला होता. शिवाय **अयोध्या** व **बहार** ह्या प्रांतांतही त्याचे अनुयायी पुष्कळ झाले होते. आतां कांहीं ग्रंथांच्या आधारावरून असें कळतें कीं, **बुद्धाचे** शिष्य पश्चिमेकडील मुलखांतही धर्मबोध करीत वेळोवेळां हिंडत असत. **बुद्धाच्या** अनुयायांसाठीं **मगध** व **कोसल** ह्या प्रांतांतील बहुतेक मुख्य नगरांजवळ आणि **श्रावस्ती** (साहेतमाहेत) व **राजगृह** (राजगर) ह्या राजधानींच्या नगरांजवळ विहार बांधून दिले होते. स्वतः **बुद्ध** ह्या नगरांजवळील विहारांत कधींकधीं येऊन रहात असे. बुद्धाचें देहावसान झाल्यावर त्याच्या शिष्यांनीं स्वगुरूचा धर्मोपदेशक्रम सतत चालविला होता. पण **बुद्धानंतर** त्यांच्या धर्माचा प्रसार हिंदुस्थानांतील आणखी कोणकोणत्या प्रांतांत झाला तें कळत नाहीं.

बुद्धाच्या अनुयायांनीं त्याच्या पश्चात् तीन भिक्षुमंडळें जमविल्याची हकीकत मागल्या भागाच्या प्रारंभीं दिलीच आहे. ह्यापैकीं तिसरें मंडळ अशोकराजानें भरविलें होतें असें तेथें सांगितलें आहे. ह्या मंडळानंतर **अशोक** राजानें दूरदूरच्या देशांत धर्मोपदेशक पाठवून **बुद्ध**धर्माच्या प्रसारास पुष्कळ साहाय्य केलें. ह्या धर्माचा आज जो इतका प्रसार झाला आहे त्याचें मुख्य कारण ह्या राजाचा व **कनिष्क** नामक राजाचा ह्या धर्मास पूर्ण आश्रय मिळाला हें होय.

अशोकराजा इसवी सनापूर्वी २६० सालाच्या सुमारास **मगध**देशाच्या **गादी**वर बसला. हा **चंद्रगुप्त**नामक राजाचा नातू होता. **शिकंदर** **बादशाहा**नें इसवी सनापूर्वी ३२७ वे वर्षी **हिंदुस्थाना**वर स्वारी केली त्या वेळीं जे **हिंदु**राजे त्याच्याशीं युद्धसंग्राम करावयास गेले होते, त्यांमध्यें हा **अशोका**चा आजा **चंद्रगुप्त** प्रमुख होता. ह्यानें **मगध** देशाचें राज्य **नंदा**चा पराभव करून घेतलें. ह्या **नंदा**नें हें **मगध**देशाचें राज्य **बिंबसारराजा**च्या वंशजांकडून बळकाविलें होतें.

चंद्रगुप्त किंवा त्याचा पुत्र **बिंदुसार** हे **बुद्ध**धर्मानुयायी नव्हते. परंतु **अशोका**नें ह्या धर्माचा स्वीकार करून त्यांतील उपदेशाप्रमाणें आपलें वर्तन आमरण ठेविलें. ह्यामुळें त्याच्या राज्यांतील एकंदर लोक सुखी झाले. ह्या राजाचा अंमल पुष्कळ प्रांतांवर होऊन तो **हिंदुस्थान**चा **सार्वभौम** राजा आहे अशी त्याची ख्याति दूरदूरच्या देशांत पसरली. पश्चिमेस **रशिया** देशांतील **वोलगा**नदीपासून तों पूर्वेस **जपाना**पर्यंत आणि उत्तरेस **सैबिरिया**देशापासून तों दक्षिणेस **सिंहलद्वीपा**पर्यंत असलेल्या एकंदर मुलखांत त्याची कीर्ति पसरली होती.

ह्याच्या वेळीं कित्येक लबाड लोक भिक्षुवेश धारण करून आह्मी **बुद्धा**चे अनुयायी आहों असें सांगत फिरत, आणि जनांस वाटेल तो स्वकपोलकल्पित धर्मबोध करीत. ह्यामुळें मूळधर्माच्या शुद्ध स्वरूपांत पुष्कळ घोटाळा होण्याची भीति उत्पन्न झाली. हा घोटाळा दूर करून सत्य धर्माचें शुद्ध स्वरूप कायम करावें असें मनांत आणून **अशोका**नें इ० स० पूर्वी २४२ वे वर्षी पूर्वोक्त तिसरें धर्ममंडळ **पाटणा** येथें भरविलें. ह्या वेळीं एक हजार भिक्षु एकवट होऊन त्यांनीं सर्व धर्मग्रंथांचें पुनः **पठन** करून पाठभेद व इतर व्यंगें नाहींतशीं करून त्यांस कायमचें स्वरूप दिलें. हें धर्ममंडळ नऊ महिने बसलें होतें. येथून पुढें **बुद्ध**धर्मग्रंथांत ह्मणण्यासारखा फेरफार झाला नाहीं. शिवाय **अशोका**नें हें मंडळ भरण्या पूर्वी व नंतर अनेक शासनें काढून त्यांत **बुद्ध**धर्माच्या

मुख्यमुख्य सिद्धांतांचें निरूपण करून तीं आपल्या साम्राज्यांत चोहों-कडे शिलांवर कोरलीं. वायव्येस **पेशावरा**पलीकडील **युसफझाई**च्या दरीवि पासून पश्चिमेस **काठेवाडा**पर्यंत, आणि **नागपूर** व **मध्यप्रांत** यांपासून पूर्वेस **ओरिसा**पर्यंत हे शिलालेख आढळतात. आजपर्यंत हे **अशोकानें** कोरविलेले शिलालेख चाळीस सांपडले आहेत. त्यां पैकीं तेरा मोठ्या विशाल शिलांवर कोरिले आहेत, सतरा गुहांत कोरिले आहेत, आणि दहा स्तंभांवर कोरले आहेत. **अशोकानें** असे एकंदर ८४००० शिला-लेख स्तंभादिकांवर कोरले होते असें ह्मणतात.

सदरीं निर्दिष्ट केलेलें मंडळ भरल्यानंतर **अशोकानें** कांहीं कामगार **बुद्ध**धर्माचें स्वरूप शुद्ध राखण्यासाठीं व त्या धर्माच्या प्रसारास साहाय्य करण्यासाठीं नेमिलें. ह्या धर्मखात्यावर एक मुख्य अमात्य नेमून त्याच्या हातीं सर्व व्यवस्था दिली. त्याचें कर्तव्य धर्मप्रसार करण्याचें असून ज्या लोकांमध्यें धर्मप्रसारक नातील त्यांची ऐहिक स्थिति सुधरण्याचे उपाय योजण्याचें होतें. उत्तरेपासून तों तहत **सिंव्हलद्वीपा**पर्यंत एकंदर रस्त्यांच्या बाजूंवर **अशोकानें** वृक्ष लावविले आणि विहिरी व तळीं खणविलीं. त्यानें मनुष्यांस व प्राण्यांस औषधोपचारांच्या सोई जागो जागीं करविल्या. लोकांच्या घरगुती आचरणावर व लौकिक व्यवहारावर नजर ठेवण्याकरितां व स्त्रिया आणि तरुण जन यांमध्यें ज्ञानाचा प्रसार करण्याकरितां त्यानें कामगार नेमिले.

अशोकानें बुद्धधर्म प्रसारासंबंधानें जीं शासनें काढिलीं आहेत, त्यांमध्यें त्यानें धर्मप्रसारकांस निक्षून सांगितलें आहे कीं, त्यांनीं स्व-धर्मप्रसार केवळ शांततेच्या उपायांनीं करावा. लोकांवर जुलूम असा सहसा करूं नये. आपल्या धर्माचीं तत्त्वें लोकांस पुनःपुनः नीट समजून सांगून त्यांचीं मनें वळवावीं. भिन्न मताच्या लोकांचा तिरस्कार किंवा अवहेलना कदापि करूं नये. आपलें काय मत आहे तें शांतपणें व कोणास राग न येईल अशा रीतीनें समजून सांगावें. ह्या अशा सौम्य

उपायांनीं स्वधर्मप्रसार करण्याची स्पष्ट सूचना सर्व धर्मप्रसारकांस केल्यामुळें त्याच्या जोरावर कोणाही धर्मप्रसारकाला अन्य धर्माच्या लोकांवर जुलूमजबरी करण्याचें धैर्य झालें नाहीं. शिवाय स्वतः **बुद्धानें**ही स्वशिष्यांस असाच बोध केला होता. ह्या कारणास्तव बुद्धधर्माच्या अनुयायांचे स्वधर्मप्रसारार्थ आजपर्यंत जे प्रयत्न होत आले आहेत ते असेच शांततेचे व सौम्य आहेत.

अशोकानें आपल्या साम्राज्यामध्यें चोहोंकडे जीं शासनें शिलादिकांवर कोरविलीं होतीं ह्मणून वरती सांगितलें आहे, त्यांतल्या **चौदा** शासनांमध्यें कोणकोणत्या गोष्टींचा उल्लेख केला आहे तें एका **युरोपियन** पंडितानें साररूपानें सांगितलें आहे. त्याचा येथें अनुवाद केल्यानें **अशोकानें** बुद्धधर्मप्रसारास कोणत्याप्रकारें साहाय्य केलें तें वाचकांस कळून येईल. ह्या गोष्टी येणेंप्रमाणें आहेतः—

१ कोणत्याही प्राण्याचा यज्ञाप्रीत्यर्थ किंवा खाण्यासाठीं वध करण्याची मनाई.

२ मनुष्यांस आणि पशूंस औषधोपचारांचें साहाय्य मिळण्याविषयींची व्यवस्था.

३ प्रति पांच वर्षांनीं बुद्धधर्मानुयायी जनांची मानसिक स्थिति कशी काय आहे तें पाहणें, आणि धर्माच्या मुख्य मुख्य नीतिसिद्धांतांची त्यांस सुनावणी करणें.

४ प्रजाजनांच्या पूर्वीच्या स्थितीची **अशोकाच्या** वेळच्या स्थितीशीं तुलना.

५ निरनिराळ्या देशांत जाऊन तेथल्या लोकांस धर्मबोध करून स्वधर्मबोधाची दीक्षा देण्याकरितां धर्मप्रसारकांची योजना; आणि कोणकोणत्या देशांत त्यांस पाठवावयाचें त्यांचीं नावें.

६ प्रजाजन सदाचरण करितात कीं नाहीं तें पाहून राजास वारंवार कळविण्यासाठीं कामगारांची नेमणूक.

७ आपल्या प्रजाजनांचा सर्वांचा एकच धर्म व्हावा, आणि परस्परांमधील उच्चनीच भाव नाहींसा होऊन सर्वांची समान योग्यता व्हावी अशा इच्छेचें प्रदर्शन.

८ मागल्या राजांच्या ग्राम्यविषयासक्तीशीं **अशोक** राजाच्या पवित्राचरणाची तुलना.

९ नित्याचरणानें वास्तविक सुखाची प्राप्ति होण्यासारखी असून स्वर्गसुखाची देखील सिद्धि नित्याचरणानेंच व्हावयाची असा मोठ्या कळकळीचा बोध.

१० ऐहिक नश्वर वैभवाची असारता लक्षांत आणून **अशोक** भावी शाश्वत सौख्याची अपेक्षा करितो या गोष्टीचा उल्लेख.

११ जनांस सत्यधर्मपरायण व सदाचरणसंपन्न करणें यासारखें पुण्यप्रद परोपकारकृत्य दुसरें कोणतेंही नाहीं, ह्या सिद्धांताचें प्रतिपादन.

१२ अश्रद्धावान् लोकांस उपदेश.

१३ या शासनाचा पुरा अर्थ कळत नाहीं. हें केवळ अंशरूपानें आहे.

१४ पूर्वीच्या सर्व शासनांचा सारांश.

पूर्वोक्त भिक्षुमंडळ भरविल्या नंतर **अशोकानें** ज्या निरनिराळ्या देशांत धर्मप्रसारक पाठविले त्यांचीं नांवें एका ग्रंथांत दिलीं आहेत, तीं अशीं: **काश्मीर, गांधार, महीस** (**म्हैसूर**), **वनवास** (राजपुताना), **अपरांतक** (**पंजाबाचा** पश्चिमेकडील भाग , **महाराष्ट्र, यवनलोक** (**बाक्ट्रिया** आणि **ग्रीक** लोकांचीं राज्यें), **हिमवंत** (हिमालयाच्या पलीकडले प्रांत), **सुवर्णभूमि** (ब्रह्मदेश), व **लंका**. एका शासनामध्यें असें सांगितलें आहे कीं, **चोल** (मद्रासेकडील प्रांत), **पांड्य** (मदुरा), **सत्यपुरा** (सातपुडापर्वताच्या आसपासचे मुलूख), **केरळ** (त्रावणकोर), **सिंहलद्वीप** आणि सिरिआच्या ॲन्टिओकसनामक राजाच्या अंमलांतील मुलूख इत्यादि देशांतले राजे **अशोकाच्या** आज्ञा शिरसावंद्य मानून तदनुसार आपल्या मुलखांची व्यवस्था ठेवीत. दुस-

ऱ्या एका शासनामध्यें **अशोक** असें प्रसिद्ध करितो कीं, त्यानें **सिरिआ, इजिप्त, मासिडोनिया, एपिरॉस,** आणि **सिरीन** अशा पांच **ग्रीक राष्ट्रां**मध्यें आपले वकील पाठविले होते.

अशोकानें आपला पुत्र **महिंद** यास बरोबर पुष्कळ धर्मप्रसारक देऊन इ० स० पूर्वी २४२ वे वर्षी **सिंहलद्वीपास** पाठविलें. ह्या **महिंदाचा** आणि त्या बेटांतला त्या काळचा राजा **टिस्सा** याचा धर्मसंबंधी विषयावर झालेला संवाद ग्रंथरूपानें आज उपलब्ध आहे. **महिंदाच्या** मागून त्याची बहीण बरोबर पुष्कळ भिक्षुणींचा मेळा घेऊन ह्या बेटांत गेली. ह्या दोघां बंधुभगिनींनीं तेथें स्वसंमत धर्माचा पुष्कळ प्रासार केला. **पाटना** येथील धर्ममंडळानें निश्चित केलेल्या धर्मग्रंथांचें **अशोकानें मागधी** भाषेंत भाषांतर करविलें. हे **मागधी**भाषेंतील ग्रंथ महिंदानें **सिंव्हलद्वीपास** नेले असा इतिहास आहे. ह्या वेळेपासून आजपर्यंत **सिंव्हलद्वीपांत बुद्ध**-धर्म चालू आहे. दुसऱ्या धर्ममंडळाच्या वेळीं **बुद्ध**धर्मांत दुफळी होऊन जे दोन पंथ झाले ह्मणून मागें सांगितलें आहे, त्यांतल्या एका पंथास **अशोकाचें** साहाय्य मिळून तो शेवटीं **सिंव्हलद्वीपांत** वर सांगितल्याप्रमाणें जाऊन आजपर्यंत कायम राहिला आहे. ह्या पंथाच्या **बौद्धांस** दक्षिणेकडील **बौद्ध** ह्मणतात. असें सांगतात कीं, **बौद्ध**धर्माच्या **त्रिपिटकांच्या** लेखी प्रती **सिंव्हलद्वीपा**मध्यें इ० स० पूर्वी ८८ सालीं **पाली** भाषेमध्यें केल्या; आणि पुढें इ० स० ६४० च्या सुमारास **बुद्धघोष**-नामक एका महाविद्वान् **बौद्धानें** ह्या धर्मग्रंथांवर टीका केल्या. त्या दक्षिणेकडील सर्व **बौद्धांस** मान्य आहेत. हा **बुद्धघोष** मूळचा **मगध**-**देशांत** रहाणारा ब्राह्मण असून पुढें त्यानें **बुद्ध**धर्म स्वीकारून **सिंव्हलद्वीपास** प्रयाण केलें. तेथें त्याला राजाश्रय मिळून त्यानें पूर्वोक्त टीका लिहिण्याचें काम दीर्घ काळ परिश्रम करून शेवटास नेलें. हा **बुद्धघोष** पुढें इ० स० ६९० त दुसऱ्या कांहीं उपदेशकांसहवर्तमान **ब्रह्मदेशास** गेला, आणि तेथें त्यानें **बुद्ध**धर्माचा पुष्कळ प्रसार केला. ह्यापूर्वी **पाट**-

नायेथील मंडळानंतर कांहीं धर्मप्रसारक ह्या देशांत गेले असून त्यांनीं **पेगू** प्रांतांत स्वधर्मप्रसार केला होता असें **ब्रह्मदेशा**च्या प्राचीन दंतकथांवरून कळतें; शिवाय ते तेथें **अशोका**च्या वेळीं गेले होते. याचा पुरावा तेथल्या कांहीं स्थळांवरून ही मिळतो.

सयामदेशांत **बुद्ध**धर्माचा प्रसार इ० स० ६३८ त झाला. ह्यांच सुमारास **जावा**बेटामध्यें बुद्धधर्मप्रसारक थेट **हिंदुस्थाना**तून गेले असून त्यांनीं तेथें स्वधर्मप्रसार केला. ह्या बेटांतून पुढें हा धर्म **बाली** व **सुमात्रा** ह्या बेटांत प्रसार पावला असें ह्मणतात.

ह्याप्रमाणें **बुद्ध**धर्माच्या दक्षिणे कडील पंथाचा प्रसार हिंदीमहासागरांतील बेटांमध्यें व **ब्रह्मदेश** व **सयाम** ह्या देशांमध्यें झाला. आतां उत्तरेकडील पंथाचा प्रसार कोठें कोठें झाला तें थोडक्यांत पाहूं. उत्तरेकडील **बुद्ध**धर्मपंथाचा प्रसार इसवी सनापूर्वी दुसऱ्या शतकामध्यें **हिंदुस्थाना**च्या वायव्येकडील भागांत पुष्कळ झाला होता. **काश्मीर**चा राजा **पुष्पमित्र** ह्यानें ह्या **बौद्ध**पंथाच्या लोकांचा पुष्कळ छळ मांडिला असतां **मेनन्दर** (मिलिंद) नांवाच्या एका **ग्रीक** राजानें **पुष्पमित्रा**चा पुत्र **अग्निमित्र**, जो आपल्या बापाच्या मागून गादीवर बसला होता, त्याच्याशीं **भागीरथी**च्या तीरीं सामना करून त्याचा मोड केला (इ० स० पूर्वी १९०), आणि आपली सत्ता **भागीरथी**च्या कांठच्या बऱ्याच मुलखांवर बसविली. ह्याप्रमाणें परद्वीपस्थ राजाच्या सत्तेत उत्तरेकडील **बौद्ध** गेले तरी त्यापासून त्यांस कांहींएक अपाय घडला नाहीं. ह्या **ग्रीक** लोकांच्या **मिलिंद**राजाशीं **नागसेन**नामक एका विद्वान् **बौद्धा**नें वाद करून त्यास बुद्धधर्मास अनुकूळ करून घेतलें. हा त्यांचा वाद ग्रंथरूपानें आज उपलब्ध आहे. **मिलिंद**राजाचा अंमल त्या वेळीं **हिंदुस्थाना**च्या वायव्येकडील बहुतेक प्रांत व **पंजाब** आणि त्याच्या पलीकडील प्रांत यांवर होता. तेव्हां अर्थात् ह्या प्रांतांत उत्तरेकडील **बौद्धांस** आपला धर्म पसरण्यास पुष्कळ साधलें.

दक्षिणेकडील **बौद्धांस** जसें अशोकाचें पाठबळ मिळून त्यांच्या पंथाचा चोहोंकडे प्रसार झाला, तसेंच उत्तरेकडील **बौद्धांस शकांच्या कनिष्कनामक** राजाचें साहाय्य मिळालें. सदरील **ग्रीक** लोकांचें राज्य बुडवून **शकांनीं** आपली सत्ता तेथें स्थापित केली तेव्हां ह्या **शकांच्या** राजांनीं बुद्धधर्माचा स्वीकार केला. ह्या **शकांचा कनिष्क** हा महाप्रतापी राजा होय. ह्यानें **काश्मीर, राजपुताना, पंजाब, गुजराथ, सिंध,** वगैरे **हिंदुस्थानांतील** प्रांत आणि **काबूल, यार्कंद, खोकान** वगैरे **मध्यएशियांतील** प्रांत यांवर आपला अंमल बसविला होता. हा **कनिष्क** कट्टा बुद्धधर्माभिमानी असल्या कारणानें त्याच्या साहाय्यानें त्याच्या विस्तीर्ण राज्यामध्यें बुद्धधर्मप्रसारकांस स्वधर्मप्रसार करण्यास उत्तेजन आलें. ह्या **कनिष्कानें** एक भिक्षुमंडळ भरविलें. ह्या मंडळास उत्तरेकडील **बौद्धपंथाचे** ५०० भिक्षु जमले होते. ह्या मंडळांत त्यांनीं मूळग्रंथांत कांहीं विशेष फेरफार केले नाहींत. मात्र तीन मुख्य ग्रंथांवर टीका तयार केल्या. हें बुद्धधर्मानुयायांचें शेवटलें धर्ममंडळ होय. हें इ० स० ४० या वर्षी भरलें. ह्या मंडळानंतर उत्तरेकडील **बौद्धांचा** पंथ मूळ बुद्धधर्माहून हळूहळू भिन्नत्व पावत गेला.

वरती सांगितलें आहेच कीं, **कनिष्कराजाचा** पूर्ण आश्रय मिळाल्यामुळें उत्तरेकडील **बौद्धांनीं** आपल्या धर्माचा प्रसार त्याच्या विस्तीर्ण राज्यांत चोहोंकडे केला.

इसवी सनापूर्वी दुसऱ्या शतकामध्यें **काश्मिराहून** कांहीं बुद्धधर्मप्रसारकांनीं बुद्धधर्मग्रंथ **चीनच्या** बादशहापाशीं नेले. इ० स० ६२ त **चीनच्या** गादीवर जो बादशहा होता त्यानें आणखी कांहीं बुद्धधर्माचे ग्रंथ मिळवून नेले. ह्या वेळापासून पुढें बुद्धधर्माचा प्रसार **चीनदेशांत** झपाट्यानें झाला; आणि चवथ्या शतकामध्यें **चिनीराष्ट्राचा** हा मुख्यधर्म होऊन बसला.

चीनदेशांतून बुद्धधर्माचा प्रवेश **कोरिआप्रांतांत** इ० स० ३७२ त

झाला; आणि **कोरिआंतून** तो इ० स० ५५२ त जपानामध्यें प्रसार पावला. चवथ्या व पांचव्या शतकांमध्यें **कोचिनचीन, फोर्मोसा, मोंगोलिआ** इत्यादि प्रांतांत बुद्धधर्म चिनांतून गेला; आणि **काबुला**-हून गेलेल्या धर्मप्रसारकांनीं तो **यार्कंद, बाल्क, बोखारा** वगैरे ठिकाणीं प्रसृत केला.

नेपाळदेशामध्यें बुद्धधर्माचा सार्वत्रिक प्रसार सहाव्या शतकामध्यें झाला. परंतु ह्या देशांत ह्या धर्माचा प्रवेश पूर्वीच झाला होता असें ह्मणण्यास पुष्कळ आधार आहे. त्याचप्रमाणें **तिबेटा**मध्यें तो ह्याच सुमारास प्रसार पावून इ० स० ६३२ त त्या देशाच्या राजानें आपले वकील **हिंदुस्थानांतून** बुद्धधर्मग्रंथ आणावयास पाठविले होते. एकंदरींत पाहतां ह्या उत्तरेकडील बुद्धधर्मपंथाचा प्रसार पश्चिमेस **कास्पिअन** समुद्रापासून तों पूर्वेस **जपाना**पर्यंत झाला होता.

येथपर्यंत बुद्धधर्मप्रसारासंबंधानें जी हकीकत दिली आहे ती साधार आहे. हीशिवाय आणखी दुसऱ्या मुलखांत ह्या धर्माचा प्रवेश झाल्याच्या कांहीं खाणाखुणा सांपडतात. परंतु त्या संबंधाचा ऐतिहासिक असा पुरावा कांहींएक सांपडत नाहीं. ह्मणून त्यांचा येथें उल्लेख करीत नाहीं.

एका गोष्टीचा मात्र येथें उल्लेख करणें अवश्य दिसतें. ती बुद्धधर्म आणि **ख्रिस्तीधर्म** यांतील साम्यासंबंधाची होय. उभय धर्मांतील बऱ्याच अद्भुत गोष्टी, दंतकथा, विधि, संस्था आणि नीतिबोध ह्यांत विलक्षण सादृश्य आढळतें. ह्यांपैकीं कांहीं सादृश्याचे प्रकार येथें संक्षेपानें कथन करितों.

बुद्धाच्या चरित्रांतील अद्भुत भाग अविश्वसनीय ह्मणून आह्मीं अजीबात गाळला आहे. तरी बुद्धाच्या व **ख्रिस्ताच्या** चरित्रांतील साम्य वाचकांच्या ध्यनांत यावें ह्मणून त्याचा येथें थोडासा उल्लेख करितों. उभय जगद्गुरूंच्या मातापितरांस, हे अद्भुत बालक त्यांच्या उदरीं निर्माण होणार आहेत, अशा दैवी सूचना अगोदर झाल्या. दोघांचेंही जन्म

अद्भुत रीतीनें झालें. ह्मणजे अर्थात् दोघांच्याही माता गर्भसंभवकाळीं कुमारिकावस्थेंत होत्या. बुद्धाची माता स्वपतीच्या आज्ञेनें बत्तीस महिने ब्रह्मचर्य धारण करून व्रतस्थ असतां तिच्या उदरीं बुद्ध निर्माण झाला. दोघांच्याही जन्मकाळीं एक नक्षत्र आकांशांत दृश्यमान झालें. दोघांच्याही जन्मकाळीं एका साधूनें येऊन मुलांस पाहण्याची इच्छा प्रगट केली आणि त्यांस पाहिल्यावर त्या साधूनें असें भविष्य केलें कीं, हीं मुलें सर्वत्र सदाचार व सद्धर्म यांची स्थापना व प्रसार करितील. दोघांच्याही जन्मकाळीं मोठे चमत्कार घडले. उदाहरणार्थ अंधांस दृष्टि प्राप्त झाली; बहिऱ्यांस श्रवणशक्ति प्राप्त झाली; मुक्यांस वाचा आली. पंगूंस चांगलें चालतां येऊं लागलें. पुढें सत्यधर्मज्ञानाची दीव्य दृष्टि प्राप्त झाली तेव्हां दोघांसही सैतानानें भुरळ घालून पाहिली. बुद्धधर्मग्रंथांत ह्या सैतानास **मार** ही संज्ञा आहे. ख्रिस्ताप्रमाणेंच बुद्धाचेही बारा शिष्य होते. देहावसान होण्यापूर्वीं कांहीं वेळ बुद्धानें येणेंप्रमाणें ह्मटलें: "केवळ माझ्याच धर्मामध्यें असे बारा शिष्य आढळतील कीं, जे स्वतांचें वर्तन अत्युत्कृष्ट नीतिनियमानुसार राखून उपदेशबलेंकरून अन्य जनांची सदाचाराकडे प्रवृत्ति करण्यास कायावाचामनेंकरून झटतील.' दोघांच्याही मनांत आपल्या धर्माचा प्रसार सर्वत्र व्हावा अशी उत्कट इच्छा होती. बुद्ध ह्मणतो: 'हे भिक्षुजनहो, ह्या माझ्या उज्ज्वल धर्माचा जनांस अवश्य उपदेश करा. तुह्मी सगळे निरनिराळ्या प्रांतांत जाऊन जनांस बोध करा. दोघे एकाच वाटेनें जाऊं नका.' दोघांचीही दृष्टांत देऊन बोध करण्याची पद्धति समान होती; किंबहुना त्यांचे पुष्कळ दृष्टांत बहुतेक सारखेच आहेत. दोघांनींही केलेले चमत्कार बहुतेक सदृश आहेत. हे व दुसरे असेच सादृश्याचे प्रकार दोघांही जगद्गुरूंच्या चरित्रांत पुष्कळ आहेत. त्यांचा येथें उल्लेख करूं गेल्यास ग्रंथविस्तार विनाकारण वाढविल्यासारखें होईल.

पुढें ख्रिस्ती धर्मांत महंतांची संस्था उत्पन्न झाली. तिचें आणि

बुद्धधर्मांतील महंतसंस्थेचें सादृश्य तर फारच विलक्षण आहे. डॉ. रीसडेविड्सनामक एक विद्वान्, शोधक, प्राच्यविद्यापारंगत गृहस्थ ह्या सादृश्याचा उल्लेख करून ह्मणतो कीं, हें सारें सादृश्य केवळ यदृच्छेनें घडून आलें असें मानिल्यास हा अत्यंत मोठा चमत्कार मानिला पाहिजे. आबीह्कूनामक एक रोमनक्याथलिक पंथाचा धर्मप्रसारक तिबेतांत पहिल्यानेंच गेला तेव्हां तेथील बुद्धधर्मानुयायांची महंतसंस्था पाहून तो पराकाष्ठेचा विस्मय पावला. त्यानें आपल्या महंतसंस्थेंतील ज्या गोष्टींचें सादृश्य बौद्धांच्या महंतसंस्थेशीं आहे असें पाहिलें, त्यांचा उल्लेख त्यानें येणेंप्रमाणें केला आहे: 'धर्माधिकाऱ्याच्या हातांतील वेत्र, मस्तकींचा मुगुट, अंगांतील लांब झगा, शिराच्छादनासह तोकड्या हातांचा झगा, दुहेरी संघानें गाऊन उपासना करण्याची पद्धति, स्तोत्रमाला, मंत्र ह्मणून भूतें काढणें, धूप जाळण्याचें पांच सांखळ्यांवर टांगत असलेलें पात्र, लामानें (तिबेतांतील बुद्धधर्मगुरु) भक्तिमान् बुद्धधर्मानुयायांच्या मस्तकीं उजवा हात ठेवून आशीर्वाद देण्याची रीत, स्मरणी, धर्मगुरूंचें ब्रह्मचर्यव्रत, पुरातन साधूंची पूजा, उपवास, पवित्रोदक, इत्यादि गोष्टींच्या संबंधानें रोमनक्याथलिक पंथाशीं बौद्धधर्माचें सादृश्य आहे!' आर्थर लिली ह्मणतो कीं, "आबीनें ज्या सादृश्याच्या गोष्टींचा उल्लेख केला आहे, त्यांहून आणखी पुष्कळ गोष्टींत सदरील पंथाचें आणि बुद्धधर्माचें सादृश्य आहे. उदाहरणार्थ, पापनिवेदन, क्षौरविधि, मृत साधूंच्या शेषांची पूजा, पवित्र वस्तु ठेवलेल्या ठिकाणीं व स्तंडिलापाशीं दिवे व मूर्ति यांची योजना, क्रुसाचें चिन्ह, एकत्वाच्या ठायीं त्रयीची कल्पना, स्वर्गदेवतेची पूजा, धर्मानुयायी जनांस न समजेल अशा भाषेंत धर्मग्रंथ असणें, धर्मगुरूच्या मुखासभोंवतीं प्रकाशकिरणांचें मंडल आहे असें दाखविणें, सपक्ष देवदूत, देहदंडनपूर्वक प्रायश्चित्तविधि, हातून अपराध घडल्यास फटके मारून

घेणें, व्यजनें, धर्मगुरूंचे निरनिराळे दर्जे, देवालयांच्या रचनेंतले पुष्कळ भाग इत्यादि आणखी अनेक सादृश्याचे प्रकार आहेत. "

हे सादृश्याचे प्रकार **रोमनक्याथलिक** धर्मप्रसारकांनीं पाहिले तेव्हां त्यांच्या मनांत स्वभावतः असा तर्क आला कीं, हे सारे प्रकार बुद्धधर्मानुयायांनीं **रोमनक्याथलिक** पंथांतून घेतले असावे. परंतु हा त्यांचा तर्क खोटा आहे. कारण **येशूख्रिस्ताचें** जन्म होण्यापूर्वी **बौद्धां**-च्या संघांमध्यें हे सदरीं निर्दिष्ट केलेले प्रकार प्रचलित होते असें ह्मणण्यास पुष्कळ आधार आहे. उदाहरणार्थ **युरोपांत** मठांची स्थापना होण्यापूर्वीं व **ख्रिस्ती** मंदिरें बांधण्यापूर्वीं पुष्कळ वर्षें **पाटणा** येथें **नालन्द**नामक विहारामध्यें मोठा भव्य मठ असून **बौद्धांचें** प्रचं-ड देवालय होतें, व येथें बुद्धधर्माचें शिक्षण देण्यासाठीं प्रसिद्ध पाठ-शाळा होती. पुढें **युरोपीय** राष्ट्रांवर रानटी लोकांनीं केलेल्या स्वाऱ्यां-तून तिकडचे लोक निभावून त्यांच्यामध्यें जाहागिरीची पद्धति स्थापित होण्यापूर्वीं व **रोमनक्याथलिक** पंथांतील संस्थांस त्या पद्धतीस अनुरूप असें स्वरूप प्राप्त होण्यापूर्वीं पुष्कळ वर्षें **नेपाळ, तिबेत** वगैरे देशांतल्या बुद्धधर्मानुयायांनीं सदरील **नालंदा**सारख्या मठांमध्यें येऊन तेथले विधि, धर्मप्रचार, धर्मसंस्था व देवालयांच्या रचना यांचे नमुने स्वदेशीं नेऊन त्यांची तेथें हुबेहूब नक्कल केली. हेच नमुने जिकडेतिकडे कायम झाल्यावर शेंकडो वर्षांनीं **तिबेता**मध्यें आलेल्या पहिल्या **ख्रिस्ती** धर्मप्र-सारकांनीं ते पूर्वोक्त स्थितीमध्यें पाहिले.

येथवर दर्शविलेलें सादृश्य केवळ बाह्य गोष्टींच्या संबंधाचें होतें; व त्याचें महत्त्व आह्मी इतकें मानीत नाहीं. परंतु **येशूख्रिस्त** जन्मण्या-पूर्वी सुमारें पांचशें वर्षें गौतमबुद्धानें जो उत्कृष्ट नीतिबोध केला त्याचें **ख्रिस्ताच्या** बोधाशीं पुष्कळ बाबतींत साम्य आहे. **रेनां**नामक एका फ्रेंच विद्वानानें येशूख्रिस्ताचें चरित्र लिहिलें आहे, त्यामध्यें तो शेवटीं येणेंप्रमाणें आपला अभिप्राय देतोः 'मनुष्यजातीच्या कल्याणास

सर्वस्वीं वाहिलेला आणि तत्प्रीत्यर्थ स्वतांच्या क्षुद्र सुखाची बिलकुल पर्वा न करणारा असा पुरुष **येशूख्रिस्ता**खेरीज दुसरा कोणीही ह्या भूलोकीं आजपर्यंत निर्माण झाला नाहीं. जगाच्या कल्याणासाठीं गृहसौख्य, ऐहिक सुख व संसारचिंता यांचा सर्वस्वीं अव्हेर करणारा येशूवांचून दुसरा कोणीही आढळणार नाहीं. नाहीं ह्मणावयाला एक **शाक्यमुनि** (गौतमबुद्ध) काय तो **येशू**च्या जोडीस बसविण्यासारखा आहे.' **गौतमबुद्ध** आणि **येशू** यांच्या बोधाचें सार मिळून इतकेंच आहे कीं, जे तुह्मांस अपकार करितात, त्यांवर उपकार करा. जे तुमचा द्वेष व छळ करितात, त्यांजवर प्रीति करा. पवित्राचरणाप्रीत्यर्थ संसाराचा त्याग करा. आतां **बुद्धा**च्या व **येशू**च्या वचनांतलें सादृश्य लक्षांत यावें ह्मणून येथें कांहीं वचनांचा उल्लेख करूं गेल्यास ह्या भागाची मर्यादा फारच वाढवावी लागेल. ज्या कोणास ह्या प्रकरणीं खात्री करून घ्यावयाची असेल त्यांनीं **लिली, मिन्सेप, केरस** वगैरे विद्वानांचे एतद्विषयक ग्रंथ पाहावे.

या प्रश्नासंबंधानें विद्वानांनीं असा शोध लाविला आहे कीं, **अशोक** राजाच्या शासनांवरून आपणांस असें कळतें कीं, त्यानें **इजिप्त** आणि **सिरिआ** ह्या प्रांतांमध्यें बुद्धधर्मप्रसारक पाठविले होते. ह्या धर्मप्रसारकांनीं त्या प्रांतांत राहून तेथें आपले पुष्कळ अनुयायी केले. **अलेक्झँड्रिया** येथील **थेराप्यूट** आणि **पालेस्टाईन**मधले **एसेनी** हे बुद्धधर्मानुयायी पंथ होते. ह्या पंथांतले लोक बुद्धधर्माचे आचार, मतें व नीतिबोध यांचा पश्चिमदेशीं प्रसार करीत होते. **डीन मॅन्सेल, डीन मिल्मन, शेलिंग, शॉपनहार** यांसारख्या विद्वानांचा सदरील दोन्ही पंथांच्या संबंधानें असा अभिप्राय आहे कीं, हे पंथ **हिंदुस्थानां**तून आलेल्या बुद्धधर्मप्रसारकांच्या परिश्रमानें उत्पन्न झाले होते. हे धर्मप्रसारक **अशोक**राजानंतर तीन शतकें ह्या प्रांतांत राहिले असून त्यांनीं आपल्या धर्माचा बोध जनांस अव्याहतपणें चालविला होता. **येशूख्रिस्ता**च्या

जन्मकाळीं **एसेनी** पंथाचा **पालेस्टाईन**मध्यें एवढा प्रसार झाला होता कीं, त्याचें वर्णन त्या काळचा प्रसिद्ध पुरुष **प्लिनी** यानें स्वानुभवावरून केलें आहे. तो ह्मणतोः "हे **एसेनी** पंथाचे लोक **मृतसमुद्रा**च्या पश्चिम किनाऱ्यालगत रहातात. त्यांची वृत्ति गोसाव्यांची आहे. त्यांच्या संबंधाची सर्वांत विलक्षण गोष्ट ह्मटली ह्मणजे ते कडकडीत ब्रह्मचर्यव्रत पाळितात. ते द्रव्याला तर बिलकुल स्पर्श करीत नाहींत. त्यांचा उपदेश श्रवण करण्यास दररोज नव्या लोकांची गर्दी जमत असते. ह्या संसारांतील कठिन प्रसंगांस व जंजाळास त्रासलेले जन त्यांच्यापाशीं जाऊन त्यांचा बोध श्रवण करून त्यांच्या वृत्तीचा अवलंब करितात.' ही ह्या पुरुषाची साक्ष मोठी महत्त्वाची आहे. कारण तो **ख्रिस्ती**शकाच्या पहिल्या शतकाच्या द्वितीय पादांत होऊन गेला असून त्याला सत्याचा अपलाप करण्याचें कांहींएक कारण नव्हतें. यावरून पाहतां **बुद्ध**धर्माचा **पालेस्टाईन**मध्यें **येशूख्रिस्ता**च्या जन्मकाळीं बराच प्रसार झाला होता असें दिसतें.

दुसरें असें कीं, **जॉन बापतिस्त** ह्मणून जो एक **यहुदी** महासाधु **पालेस्टाईन**मध्यें **येशूख्रिस्ता**च्या वेळीं होऊन गेला, त्यानें बाप्तिस्मानांवाचा विधि * **एसेनीपंथां**तल्या लोकांकडूनच घेतला असें ह्मणतात. कारण **यहुदी** लोकांमध्यें असला विधि नव्हता. आतां **येशूख्रिस्त** ह्या **जॉन**कडे कांहीं दिवस जाऊन राहिला होता हें इतिहासप्रसिद्ध आहे. आणि त्यानें हा बाप्तिस्म्याचा विधि प्रथमतः ह्या **जॉन**कडूनच घेतला, हें प्रमाणसिद्ध आहे. त्याचप्रमाणें **ख्रिस्तानें** सदरील **बौद्ध**पंथाच्या लोकांचा नीतिबोध पुष्कळ ऐकिला असावा असेंही अनुमान कित्येक करितात.

---

* या विधीला **बौद्ध**लोक अभिषेक असें ह्मणतात. **बौद्धधर्माची** दीक्षा घेणारांनीं हा विधि करावा लागत असून तो करितांना श्रद्धावान् मनुष्यास **बुद्ध, धर्म** आणि **संघ** ह्या त्रयीवर माझा पूर्ण भाव आहे अशी प्रतिज्ञा करावी लागते. ही त्रयी **ख्रिस्ती** जनांच्या **पिता, पुत्र** आणि **पवित्रआत्मा** ह्या त्रयीशीं सदृश आहे, हें मार्मिक वाचकांस येथें सांगावयास नकोच.

येथवर बुद्धधर्माचें जें सादृश्य ख्रिस्ती धर्माशीं आहे असें प्रतिपादन केलें आहे, तें बाह्यविधि व नीतिबोध यांपुरतेंच आहे हें येथें सांगितलें पाहिजे. त्यांच्या धर्मसंबंधी मतांत बिल्कुल साम्य नाहीं. या संबंधाचे उभय धर्मांचे सिद्धांत परस्परांशीं अत्यंत विसदृश आहेत. हें, मागल्या भागांत बौद्धांच्या तात्विक बोधाचें जें सार दिलें आहे, त्यावरून वाचकांच्या लक्षांत येण्यासारखें आहे.

शेवटीं ज्या ह्या भरतखंडांत हा असा अप्रतिम धर्मपंथ उपस्थित होऊन जगांतील बहुतेक मनुष्यांच्या विचारांत व आचारांत फेरबदल होण्यास कारण झाला, त्याची येथें कशी काय संभावना झाली त्याचें थोडक्यांत निरूपण करून हें इतिहासप्रकरण समाप्त करितों.

मागें सांगितलेंच आहे कीं, बुद्धधर्मास अशोक व कनिष्क ह्या दोन सार्वभौम प्रतापी राजांचा आश्रय मिळाल्यामुळें त्याचा प्रसार हिंदुस्थानांत चोहोंकडे झाला. परंतु बुद्धधर्मप्रसारामुळें ब्राह्मणीधर्माचा ऱ्हास झाला असें समजतां कामा नये. हे दोन्ही धर्म अशोकराजाच्या वेळापासून इसवी सनाच्या आठव्या शतकापर्यंत सुमारें एक हजार वर्षें एकमेकांशीं चढाओढ करीत असत असें पुष्कळ गोष्टींवरून मानण्यास आधार आहे. कित्येक राजे जसे बुद्धधर्माचे अभिमानी निपजले तसेच कित्येक राजे ब्राह्मणीधर्माचे अभिमानी निपजले. इसवी सन ३९९ पासून ४१३ पर्यंत फाहायम नामक एक बुद्धधर्मानुयायी चिनी यात्रेकरू ह्या स्वधर्मभूमीस येऊन चोहोंकडे फिरला. त्यानें स्वप्रवासवृत्त लिहून ठेविलें आहे. त्यावरून असें कळतें कीं, सदरील शतकांत ब्राह्मणी धर्माचे गुरु व बुद्धधर्माचे गुरु यांस सारखाच मान असून ब्राह्मणांच्या देवळांलगत बौधांचें धर्ममठ असत. पुढें ह्युएनसँगनामक एक दुसरा चिनी बुद्धधर्मानुयायी यात्रेकरू इसवी सनाच्या सातव्या शतकामध्यें हिंदुस्थानांत आला. ह्या भाविक यात्रेकरूनें इ० स० ६२९ पासून इ० स० ६४५ पर्यंत हिं-

दुस्थानाच्या बहुतेक भागीं प्रवास करून आपल्या ह्या प्रवासाची साद्यंत हकीकत लिहून ठेविली आहे. तीवरून त्या शतकांतली बुद्ध-धर्माची स्थिति बरीच यथार्थ समजण्यासारखी असल्यामुळें तिचा येथें अगदीं संक्षेपानें उल्लेख करितों.

ह्या यात्रेकरूला सर्वत्र असें दिसून आलें कीं, **बुद्धधर्म** व **ब्राह्मणी** धर्म यांची स्पर्धा एकसारखी चालू होती. **पंजाबच्या** शिंवेवर आल्यापासून **अशोक** व **कनिष्क** या राजांनीं करून ठेवलेलीं स्मारकें जिकडे तिकडे त्याच्या दृष्टीस पडलीं. परंतु **शिव** व त्याची पत्नी **पार्वती** यांचीं देवालयंही त्याला जिकडे तिकडे दिसलीं. वायव्येकडील एकंदर प्रांतांत त्यानें **बौद्धांचे** मठ आणि **बौद्ध**महंत पाहिले; तसेंच **ब्राह्मणी**-धर्माचे अनुयायीही त्यानें पुष्कळ पाहिले. ह्या प्रांतांतले कित्येक राजे **बुद्ध**धर्मानुयायी होते व कित्येक **ब्राह्मण**धर्माभिमानी होते. तरी **बुद्ध**-धर्मानुयायी राजांची सत्ता विशेष होती. **अफगाणिस्थानांत** ह्या यात्रेकरूनें **बौद्धांचीं** दहा राज्यें पाहिलीं. पेशावर येथें **कनिष्कानें** बांधलेला मोठा मठ **बौद्ध** महंत सोडून गेले होते. तरी तेथले लोक बुद्धधर्मानुयायी होते. **काश्मीर** येथील राजा आणि त्याची सर्व प्रजा **बुद्ध**धर्माची कट्टी अभिमानी होती. ह्या राज्यांत **बुद्ध**धर्माचे पांचशें मठ असून त्यांत पांच हजार महंत होते. परंतु **जयपूर**प्रांतांतले लोक **ब्राह्मणी** धर्माचे असून त्यांचा **बुद्ध**धर्मानुयायी राजांशीं सर्वदा विरोध असे. **यमुना** आणि **गंगा** ह्या दोन नद्यांमधल्या सुपीक प्रांतांत **बुद्ध**धर्माचा प्रभाव ह्या काळीं बराच होता. ह्युएनसँगच्या वेळीं **गंगा**तीरीं **कान्यकुब्जनगरींत** (कनोज) **शिलादित्य**नामा मोठा प्रतापी राजा राज्य करीत होता. हा **बुद्ध**धर्माभिमानी असून त्याची सत्ता उत्तरेस **हिमालयपर्वता**पासून तों दक्षिणेस **नर्मदे**पर्यंत पसरली होती. ह्या राजाच्या राज्यांत **बौद्धांचे** शंभर मठ असून त्यांत दहाहजार **बौद्ध** महंत होते. परंतु **हिंदुस्थान**च्या पूर्वेकडील प्रांताच्या एका **बुद्ध**धर्मद्वेष्ट्या राजानें **शिलादित्य**राजाच्या

बंधूचा एका युद्धांत वध केला होता. दुसरें असें कीं, हा राजा अशोक-राजासारखा बुद्धधर्माभिमानी असतां त्याच्या ताब्यांतल्या मुलखांत ब्राह्मणी धर्मांतल्या देवतांचीं दोनशें देवालयें होतीं; आणि ह्या देवस्थानांस ह्या राजाकडून आश्रय मिळत असे. स्वधर्माचा प्रसार करण्याच्या कामांत आणि दीन व अनाथ जनांस दानधर्म करण्यांत ह्या राजाची कीर्ति अशोकाप्रमाणें पसरली होती. इ० स० ६३४ त ह्या राजानें एक धर्म-मंडळ भरविलें होतें. ह्या मंडळास शिलादित्यराजाचे वीस मांडलिक राजे आणि त्या वेळचे मोठमोठे विद्वान् बौद्ध महंत व ब्राह्मणपंडित हे आले होते. ह्या मंडळांत बुद्धधर्माचाच केवळ विचार झाला नाहीं. तर बुद्धधर्माभिमानी विद्वान् महंतांचा आणि ब्राह्मणधर्माभिमानी पंडितांचा पहिल्यानें वाद झाला; आणि नंतर बुद्धधर्माचे जे दोन पंथ पूर्वी सांगितले आहेत त्यांचा वाद झाला.

हा शिलादित्यराजा दर पांच वर्षांनीं मोठा उत्सव करून आपला खजिना गोरगरिबांस वांटून देत असे. ह्युएनसँगनें त्याच्या एका समयींच्या ह्या उदार कृत्याचें वर्णन केलें आहे. त्यावरून असें कळतें कीं, गंगा व यमुना यांच्या संगमाशीं अलाहाबादेस ह्या राजानें आपल्या सर्व मांडलिक राजांस व इतर लोकांस पंचाहत्तर दिवसपर्यंत भोजनें घातलीं. ह्या समयीं त्या राजानें आपला खजिना आणून तो बौद्ध महंतांस, ब्राह्मणांस व इतर पंथांच्या साधूंस दान दिला. हा महोत्सव आटोपल्यावर त्यानें आपल्या अंगावरचा उंची पेहराव व अलंकार उतरून ते जवळच्या लोकांस दिले आणि आपण एका भिकाऱ्याच्या अंगावरील चिंध्या ल्याला. हा विधि त्यानें बुद्धगुरूच्या सर्वसंगपरित्यागविधीच्या स्मरणार्थ केला.

ह्या राजाच्या राज्यांत नलंदनामक एक महामठ होता. येथें निरनिराळ्या पंथांचे दहा हजार बौद्ध महंत रहात असत. शिवाय बुद्धधर्माच्या या वेळीं झालेल्या अठरा पंथांचे नवशिखे अनुयायी आ-

पआपल्या मतास अनुरूप अशा ग्रंथांचें अध्ययन करीत असत. ह्या खेरीज आणखी त्या वेळीं उपलब्ध असलेल्या इतर विद्यांचें ते अध्ययन करीत असत. ह्या सर्वांचा निर्वाह राजाकडून चालत असे. परंतु **बौद्ध** लोकांच्या ह्या महास्थानासंबंधानें हा **चिनी** यात्रेकरू जें सांगतो त्यावरून पाहतां **ब्राह्मणी** धर्माचेंही त्या वेळीं त्या प्रांतांत मोठेंच वर्चस्व होतें. तो ह्मणतोः 'ह्या **महास्थाना**चा नाश बुद्धधर्माच्या शत्रूंनीं थोडक्याच अवकाशांत लागोपाठ तीन वेळां केला होता.' ह्या यात्रेकरूनें **पंजाब**प्रांतांतून **गंगे**च्या मुखापर्यंत व खालीं दक्षिणेंतही बराच प्रवास केला. जिकडे जिकडे तो गेला तिकडे तिकडे दोन्ही धर्मांची स्पर्धा सुरू असलेली त्याच्या दृष्टीस पडली. तो ह्मणतो कीं, **गया** हें **बौद्ध** लोकांचें मुख्य पवित्र स्थान असतां तें **ब्राह्मणी** धर्माचें मुख्य ठिकाण होऊन बसलें आहे. **बंगाल**चे पूर्वेस **आसाम** ह्मणून जो प्रांत आहे तेथें **बौद्ध** धर्माचा फारसा प्रसार झाला नव्हता. **बंगाल**च्या नैऋत्येस **ओरिसा** ह्मणून जो प्रांत आहे तेथें **बुद्ध**धर्माचा पुष्कळ प्रसार झाला होता. परंतु **हुगळी**नदीच्या मुखाशीं **तामलूक**नामक बंदरच्या शहरीं **बौद्ध** लोकांच्या मठांच्या पांचपट **ब्राह्मणी** धर्माचीं देवालयें होतीं. **मद्रास**प्रांताच्या किनाऱ्यावर **बुद्ध**धर्माचा बराच प्रसार झाला होता. दक्षिण**हिंदुस्थाना**मध्यें सुद्धां **बुद्ध**धर्माचें पुष्कळ वर्चस्व होतें, तरी त्याची **ब्राह्मणी** धर्माशीं बरीच प्रतिस्पर्धा सुरू झाली होती.

ह्यापुढें **ब्राह्मणी** धर्माचें चोहोंकडे पुनरुज्जीवन होऊन **बुद्ध**धर्माचा हळूहळू ऱ्हास होत गेला. इ० स० ७५०त **बहार**प्रांतामध्यें **कुमारिलभट्ट**-नामा एक मोठा विद्वान् पंडित निर्माण होऊन त्यानें **ब्राह्मणी** धर्मांतील आत्मा व परमात्मा यांसंबंधाच्या सिद्धांतांचें ज्ञान लोकांत पसरून **बुद्ध**-धर्माचें एतद्विषयक नास्तिक्यमत केवळ तिरस्कारार्ह आहे असें स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. ह्या पंडितानें प्रांतोप्रांतीं हिंडून स्वसंमत सिद्धांतांचा जनांस बोध केला, आणि **बुद्ध**धर्माविषयीं त्यांच्या मनामध्यें

तिटकारा उत्पन्न केला. त्यानें पुष्कळ राजांच्या भेटी घेऊन त्यांस आपले शिष्य केलें; आणि ज्या कित्येकांचा कल बुद्धधर्माकडे होता त्यांच्या समक्ष **बौद्धमहंतांशीं** वाद करून त्यांच्या धर्ममतांचें खंडन केलें. ह्याप्रमाणें ह्या एका मनुष्याच्या प्रयत्नानें **बुद्ध**धर्माचा पुष्कळ मोड झाला. कित्येक राजांकडून तर त्यानें **बुद्ध**धर्माच्या लोकांचा छळ केल्याच्याही दंतकथा आहेत. त्यांपैकीं एक येणेंप्रमाणें आहेः दक्षिण**हिंदुस्थानांत** **रुद्रपुर**नगरींतील **सुधन्वा**नामक राजानें आपल्या सेवकांस अशी आज्ञा केली कीं, **सेतुरामेश्वरा**पासून तों **हिमालय**पर्वतापर्यंत **बुद्ध**धर्माच्या सर्व वृद्ध व तरुण पुरुषांचा वध करावा. ही दंतकथा अर्थात् खरी नव्हे. कारण ह्या वेळीं **हिंदुस्थानां**त एवढी सार्वभौम सत्ता कोणाही राजाला प्राप्त झाली नव्हती. फार तर ह्या राजानें **कुमारिलभट्टा**च्या चिथावणीवरून आपल्या राज्यांतील **बौद्धां**चा संहार केला असावा.

कुमारिलभट्टाच्या वेळीं **शंकराचार्य** ह्मणून एक विख्यात पंडित **मलबार**प्रांतांत निर्माण झाला. ह्या पुरुषानें **ब्राह्मणी** धर्माचें सांग अध्ययन करून वेदविहित सत्यधर्म जो वेदांतदर्शनांत समाविष्ट झाला आहे, त्याचें समर्थन व प्रकाशन आपल्या अलौकिक बुद्धिबलानें उत्तम प्रकारें केलें. ह्या आपल्या अभिप्रेत मताचें ज्ञान सर्व जनांस प्राप्त व्हावें ह्मणून त्यानें **हिंदुस्थानां**त सर्वत्र हिंडून पुष्कळ उपदेश केला. ह्या पंडितानेंही **बौद्ध** मताची अयथार्थता व असत्यता स्थापित करण्याविषयीं अविश्रांत उद्योग केला.

ह्याप्रमाणें ह्या दोन **ब्राह्मण**धर्माभिमानी पंडितांच्या परिश्रमामुळें **हिंदुस्थानां**तील बहुतेक लोकांच्या मनांत **बुद्ध**धर्माविषयीं कायमचा तिटकारा उत्पन्न झाला. कारण उघडच आहे कीं, देव आणि आत्मा यांविषयीं ज्या धर्मांत निषेध आहे असा धर्म त्या काळच्या भाविक भोळ्या लोकांला मान्य होण्याचा संभव नव्हता. अशा धर्माचें वास्तविक स्वरूप जेव्हां सदरील पंडितांनीं उघड करून दाखविलें, तेव्हां त्याविषयीं त्यांच्या

मनांत अश्रद्धा व किळस उत्पन्न होणें साहजिक होतें. ह्यामुळें बुद्धमतांत नवीन लोक सामील होण्याचें बंद पडून, जे सामील झाले होते त्यांचा योगक्षेम चालणें कठीण झालें. आणि ह्यापुढें बुद्धधर्माचा उत्तरोत्तर ऱ्हासच होत जाऊन, इसवी सनाच्या अकराव्या शतकामध्यें **काश्मीर, नेपाळ, ओरिसा** इत्यादि हिंदुस्थानाच्या सीमेवरील प्रांतांत काय तो हा धर्म कायम राहिला. बाकीच्या प्रांतांतून त्याचें बहुतेक निर्मूलन झालें; आणि **मुसलमान** लोकांची सत्ता येथें स्थापित होण्याच्या सुमारास तो केवळ नामशेष झाला.

हा असा बुद्धधर्माचा ऱ्हास आमच्या देशांत झाला तरी त्याचा प्रसार **आशियांतील** इतर देशांत किती झाला आहे हें मागें उपोद्घातांत दर्शविलें आहेच. जगांतील जवळजवळ अर्धी लोकसंख्या ह्या धर्माची अनुयायी आहे; आणि या भागांत निरूपण केल्याप्रमाणें ख्रिस्तीधर्मावरही ह्या धर्माचा संस्कार घडला आहे असें जें कित्येक विद्वानांचें ह्मणणें आहे तें खरें आहे असें मानिल्यास जगांतील बाकीच्या अर्ध्या लोकसंख्येच्या धर्मसंस्थांवर ह्या धर्माचा अप्रत्यक्ष रीतीनें परिणाम झाला आहे असें ह्मणावें लागेल ! *

---

* येथें बुद्धमताचे **ब्राह्मणी** धर्मावर कसे काय परिणाम झाले हें सांगावयास हवें होतें. पण त्यांचें येथें निरूपण करूं गेल्यास ग्रंथविस्तार फार होईल. शिवाय ह्या परिणामांचें दिग्दर्शन प्रारंभीं उपोद्घातांत थोडेंसें केलें आहे. त्याचा सारांश मिळून इतकाच कीं, कर्मकांडाहून नीत्याचरणाचें महात्म्य मोठें आहे; प्राणिमात्रावर दया करावी; सर्व मानव समान असून ते आपले बांधव आहेत असें समजून त्यांच्याशीं प्रेमानें वर्तन करावें, इत्यादि गोष्टींचा जो बोध **ब्राह्मणी** धर्माच्या कित्येक पंथांत आढळतो तो बुद्धधर्मांतूनच मुख्यतः घेतला आहे. शिवाय अनेक देवता कल्पून त्यांच्या तृप्त्यर्थ कर्मे व विधि करण्यांत कांहींएक अर्थ नाहीं, हा बुद्धधर्माचा बोध घेऊन **शंकराचार्यादि** वेदांतमतप्रतिपादकांनीं त्यास उपनिषदादि ग्रंथांचा आधार दाखवून तो बोध आपल्या अधिकारानें लोकांत प्रवृत्त केला. ह्यावरून कोणी **शंकराचार्यांस** प्रच्छन्न बौद्ध असें देखील ह्मणतात. ह्या संबधानें येथें एक गोष्ट अशी सांगण्यासारखी आहे कीं, उपनिषद्ग्रंथांत जे तत्त्वविचार प्रगट झाले आहेत त्यांस तर्कशुद्ध रीतीनें अनुस-

ह्याप्रमाणें ज्यानें आपल्या अलौकिक बुद्धिबलानें व अप्रतिम नीतिते-जानें सर्व जगास ऋणी केलें आहे, त्या जगद्गुरूचें जन्म आमच्या ह्या **भरतभूमींत** झाल्याबद्दल आह्मांस मोठा अभिमान वाटणें साहजिक आहे; आणि अशा अलौकिक साधुपुरुषाचा चरित्रमहिमा समजून घेण्याविषयीं आमच्या मनांत उत्कट इच्छा उत्पन्न झाली पाहिजे. ह्या हृदयवृत्तीस वश होऊन आह्मीं हें जगद्गुरुगौतमबुद्धाचें चरित्र यथाशक्ति महाराष्ट्रजनांस साद्यंत कथन केलें आहे. तें चित्तपूर्वक वाचून ह्या महापुरुषाविषयीं ते आपली यथार्थ बुद्धि करितील अशी उमेद आहे. आमच्या पूर्वजांनीं तर ह्या अलौकिक पुरुषाची त्यांच्या समजुतीप्रमाणें यथोचित संभावना केलीच आहे. ती हीच कीं, त्यास **विष्णूचा** नववा अवतर गणिलें आहे. सांप्रत काळीं त्यास आपण एवढा दैवी मान दिला नाहीं तरी त्याच्या नीतिबोधाप्रमाणें वागण्याचा निर्धार व प्रयत्न केल्यास आपलें बहुत हित होईल.

रून स्वतांच्या आचरणाचे वास्तविक नियम सिद्ध करण्याचें श्रेय **गौतमबुद्धास** च दिलें पाहिजे. तेव्हां अर्थात् उपनिषदांचें मथित सार काढण्याचा प्रयत्न **गौतमबुद्ध** व **शंकराचार्य** यांनीं सारखाच केल्यामुळें त्यांनीं बहुतेक समान सिद्धांतांचें प्रणयन केलें तर त्यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं; आणि ह्याबद्दल शंकराचार्यांस त्यांच्या प्रतिपक्षानें प्रच्छन्न **बौद्ध** ह्मटलें तर त्यांत कांहीं वावगें नाहीं. दुसरें असें कीं, अलीकडील **ब्राह्मणी** धर्माची ब्रह्मा, विष्णु व महेश ही त्रयी बुद्धधर्मापासूनच घेतली असावी असें वाटतें. त्याचप्रमाणें **ब्राह्मणी** धर्मांतील मूर्तिपूजेला बुद्धधर्मापासूनच प्रोत्साहन मिळालें असा कित्येक विद्वानांचा तर्क आहे.